

**Інститут держави і права імені В. М. Корецького
Національної академії наук України**
Instytut Państwa i Prawa imienia Wołodymyra Koreckiego
Narodowej Akademii Nauk Ukrainy

Польська академія наук і мистецтв
Polska Akademia Umiejętności

Польське наукове товариство у Житомирі
Polskie Towarzystwo Naukowe w Żytomierzu

STUDIA POLITOLOGICA UCRAINO-POLONA

Щорічний журнал з політичних наук
Rocznik nauk politycznych

Випуск п'ятий
Tom piąty

За редакцією Володимира Горбатенка та Ірени Ставови-Кавки
Pod redakcją Wołodymyra Horbatenki i Ireny Stawowy-Kawki

CEJSH

Журнал індексується в міжнародній базі даних
The Central European Journal of Social Sciences and Humanities
Czasopismo jest indeksowane w międzynarodowej bazie danych
The Central European Journal of Social Sciences and Humanities
<http://cejsh.icm.edu.pl>

Житомир–Київ–Краків
Żytomierz–Kijów–Kraków
2015

ББК 66.0(4Укр)+66.0(4 Пол)
УДК 32(477)+32(438)

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту держави і права імені В. М. Корецького Національної академії наук України
протокол № 6 від 17.09.2015 року

Рецензенти:

Василь Баранівський, доктор філософських наук, професор, Вищий навчальний заклад «Національна академія управління» (Київ)
Валерій Бебик, доктор політичних наук, професор, Університет «Україна» (Київ)
Данієль Бочковський, габілітований доктор, професор Інституту історії Польської академії наук у Варшаві.
Ірина Вільчинська, доктор політичних наук, професор, Київський національний університет культури і мистецтв
Костянтин Вітман, доктор політичних наук, професор, Національний університет «Одеська юридична академія»
Маріуш Волос, габілітований доктор, професор, Педагогічний університет імені Комісії національної освіти у Кракові
Анджей Ессен, габілітований доктор, професор, Педагогічний університет імені Комісії національної освіти у Кракові
Здзіслав Зблевський, габілітований доктор, Ягеллонський університет у Кракові
Інга Кавка, доктор, Педагогічний університет імені Комісії національної освіти у Кракові
Рафал Кенсек, доктор, Ягеллонський університет у Кракові
Василь Климончук, доктор політичних наук, професор, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ)
Віталій Кривошеїн, доктор політичних наук, професор, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара
Мірелла Коженевська-Вишневська, доктор, Ягеллонський університет у Кракові
Єва Козерська, доктор, Опольський університет
Олександр Корнієвський, доктор політичних наук, доцент, Національний інститут стратегічних досліджень (Київ)
Рената Круль-Мазур, доктор, Ягеллонський університет у Кракові
Павло Лайдлер, габілітований доктор, Ягеллонський університет у Кракові
Микола Лукашевич, доктор філософських наук, професор, Інститут підготовки кадрів державної служби зайнятості України (Київ)
Гжегож Мазур, габілітований доктор, професор, Ягеллонський університет у Кракові
Володимир Мандрагеля, доктор філософських наук, професор, Національна академія державного управління при Президентові України (Київ)
Петро Мироненко, Міжнародний інститут гуманітарних технологій (Київ)
Михайло Нагорняк, доктор політичних наук, професор, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ)
Іван Побочний, доктор політичних наук, професор, Національна металургійна академія України (Дніпропетровськ)
Віктор Співак, Академія праці, соціальних відносин і туризму (Київ)
Барбара Сточевська, габілітований доктор, професор, Ягеллонський університет у Кракові
Томаш Шеффлер, доктор, Вроцлавський університет

Recenenci:

Wasył Baranowski, doktor nauk filozoficznych, profesor, Wyższa Szkoła «Narodowa Akademia Zarządzania», akademik Akademii Nauk Politycznych Ukrainy
Walery Bebiak, doktor nauk politycznych, profesor, Uniwersytet „Ukraina”
Dr hab. Daniel Boćkowski, profesor Instytutu Historii Polskiej Akademii Nauk w Warszawie
Prof. dr hab. Andrzej Essen, Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie
Dr Inga Kawka, Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie
Dr Rafał Keśek, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
Wasył Klimonczuk, doktor nauk politycznych, profesor, Przykarpacki Uniwersytet Narodowy imienia Wasyla Stefanyka
Witalij Krywoszejin, doktor nauk politycznych, profesor, Narodowy Uniwersytet imienia Olesia Hończara w Dniepropietrowsku
Aleksander Kornijewski, doktor nauk politycznych, docent, Narodowy Instytut Badań Strategicznych
Dr Mirella Korzeniewska-Wiszniewska, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
Dr Ewa Kozerska, Uniwersytet Opolski
Dr Renata Król-Mazur, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
Dr hab. Paweł Laidler, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
Mikołaj Łukaszewicz, doktor nauk politycznych, profesor, Instytut Kształcenia Kadr Państwowej Służby Zajątości
Prof. dr hab. Grzegorz Mazur, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
Dr Tomasz Scheffler, Uniwersytet Wrocławski
Włodzimierz Mandragiela, doktor nauk filozoficznych, profesor, Narodowa Akademia Administracji Państwowej przy Prezydencie Ukrainy
Piotr Myronenko, doktor nauk politycznych, dyrektor Międzynarodowego Instytutu Technologii Humanitarnych
Michał Nagorniak, doktor nauk politycznych, profesor, Przykarpacki Uniwersytet Narodowy imienia Wasyla Stefanyka
Iwan Pobocznyj, doktor nauk politycznych, profesor, Narodowa Akademia Metalurgiczna Ukrainy w Dniepropietrowsku
Wiktor Śpiewak, doktor nauk politycznych, profesor Katedry Socjologii i Nauk Społecznych Akademii Pracy, Związków Socjalnych i Turystyki
Prof. dr hab. Barbara Stoczewska, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
Irena Wileczyńska, doktor nauk politycznych, profesor, Narodowy Uniwersytet Kultury i Sztuki w Kijowie
Konstanty Witman, doktor nauk politycznych, profesor, Uniwersytet Narodowy „Odessa Akademia Prawa”, Zasłużony Pracownik Edukacji Ukrainy
Prof. dr hab. Mariusz Wolos, Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie
Dr hab. Zdзіслав Zblewski, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

Щорічний журнал з політичних наук

У-45 **Studia Politologica Ucraino-Polona**. Випуск 5. – Житомир-Київ-Краків :

ФОП Євенок О. О., 2015. – 312 с.

ББК 66.0(4Укр)+66.0(4 Пол)
УДК 32(477)+32(438)

Відповідальність за достовірність фактів, цитат, імен та інших даних несуть автори публікацій.

©Польське наукове товариство у Житомирі, 2015
©Інститут держави і права імені В. М. Корецького
Національної академії наук України, 2015
©Польська академія наук і мистецтв, 2015

Редакційна колегія

Володимир Горбатенко, доктор політичних наук, професор, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України (Київ) — голова від української сторони

Ірена Ставови-Кавка, габілітований доктор, професор, Ягеллонський університет у Кракові — голова від польської сторони

Агнешка Кастори, габілітований доктор, Ягеллонський університет у Кракові — заступник голови редакційної колегії і відповідальний секретар від польської сторони

Сергій Рудницький, доктор політичних наук, доцент, Польське наукове товариство в Житомирі — заступник голови редакційної колегії від української сторони

Оксана Кукуруз, кандидат політичних наук, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України (Київ) — відповідальний секретар від української сторони

Наукова рада

Ольга Бабкіна, доктор політичних наук, професор, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова (Київ)

Роман Бекер, габілітований доктор, професор, Університет імені Миколи Коперника у Торуні

Олександр Бойко, доктор політичних наук, професор, Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

Володимир Бонусяк, габілітований доктор, професор, Жешівський університет

Войцех Кауте, габілітований доктор, професор, Силезький університет (Катовіце)

Ірина Кресіна, доктор політичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України (Київ)

Ян Махнік, габілітований доктор, професор, Польська академія наук і мистецтв (Краків)

Анджей Новак, габілітований доктор, професор, Ягеллонський університет у Кракові

Ян Прокоп, габілітований доктор, професор, Польська академія наук і мистецтв (Краків)

Петро Саух, доктор філософських наук, професор, Житомирський державний університет імені Івана Франка

Володимир Смолянюк, доктор політичних наук, професор, Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана

Володимир Цвих, доктор політичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Юрій Шемшученко, доктор юридичних наук, академік НАН України, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України (Київ)

Богдан Шляхта, габілітований доктор, професор, Ягеллонський університет у Кракові

Редакційна рада

Ірина Баладинська, кандидат педагогічних наук, доцент, Житомирський державний університет імені Івана Франка

Валерій Бортніков, доктор політичних наук, професор, Східноукраїнський національний університет імені Лесі Українки (Луцьк)

Галина Зеленько, доктор політичних наук, професор, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України (Київ)

Анджей А. Земба, габілітований доктор, Ягеллонський університет (Краків)

Анатолій Коваленко, доктор політичних наук, професор, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України (Київ)

Валерій Корнієнко, доктор політичних наук, професор, Вінницький національний технічний університет

Ірена Котович-Борови, доктор гуманістики, Вища школа сільського господарства (Варшава)

Анатолій Круглашов, доктор політичних наук, професор, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Гжегож Мазур, габілітований доктор, професор, Інститут політичних наук і міжнародних відносин Ягеллонського університету у Кракові

Войцех Єжи Матерський, габілітований доктор, професор, Інститут політичних досліджень Польської академії наук (Варшава)

Микола Примуш, доктор політичних наук, професор, Донецький національний університет

Володимир Осадчий, габілітований доктор, професор, Люблінський католицький університет

Збігнєв Птасевич, доктор гуманістики, Гуманістична академія імені А. Гейштора (Пултуськ)

Томаш Стриск, габілітований доктор, доцент, Інститут політичних досліджень Польської академії наук (Варшава)

Kolegium redakcyjne

prof. dr nauk politycznych Wołodymyr Horbatenko, Instytut Państwa i Prawa im. Wołodymyra Koreckiego Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie — przewodniczący ze strony ukraińskiej

prof. dr hab. Irena Stawowy-Kawka, Uniwersytet Jagielloński — przewodniczący ze strony polskiej

dr hab. Agnieszka Kastory, Uniwersytet Jagielloński — zastępca przewodniczącego i sekretarz odpowiedzialny ze strony polskiej

doc. dr nauk politycznych Sergiusz Rudnicki, Polskie Towarzystwo Naukowe w Żytomierzu — zastępca przewodniczącego kolegium redakcyjnego ze strony ukraińskiej

kandydat nauk politycznych Oksana Kukuruz, Instytut Państwa i Prawa im. Wołodymyra Koreckiego Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie — sekretarz odpowiedzialny ze strony ukraińskiej

Rada Naukowa

prof. dr nauk politycznych Olha Babkina, Narodowy Uniwersytet Pedagogiczny im. Mychajły Drahomanowa w Kijowie

prof. dr nauk politycznych Aleksander Bojko, Uniwersytet Państwowy w Nieżynie imienia Mykoły Gogola

prof. dr hab. Włodzimierz Bonusiak, Uniwersytet Rzeszowski

prof. dr hab. Roman Bäcker, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

prof. dr nauk politycznych Wołodymyr Cwych, Kijowski Narodowy Uniwersytet im. Tarasa Szewczenki

prof. dr hab. Wojciech Kaute, Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

prof. dr nauk politycznych Iryna Kresina, Narodowa Akademia Nauk Prawnych Ukrainy, Instytut Państwa i Prawa imienia Wołodymyra Koreckiego Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie

prof. dr hab. Jan Machnik, Polska Akademia Umiejętności

prof. dr hab. Andrzej Nowak, Uniwersytet Jagielloński

prof. dr hab. Jan Prokop, Polska Akademia Umiejętności

prof. dr nauk filozoficznych Petro Sauch, Uniwersytet Państwowy im. Iwana Franki w Żytomierzu

prof. dr nauk politycznych Włodzimierz Smolaniuk, Kijowski Narodowy Uniwersytet Ekonomiczny imienia Wadyma Hetmana

prof. dr nauk prawnych Jurij Szemszuczenko, Narodowa Akademia Nauk Ukrainy, Instytut Państwa i Prawa im. Wołodymyra Koreckiego Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie

prof. dr hab. Bogdan Szlachta, Uniwersytet Jagielloński

Rada Redakcyjna

doc. kandydat nauk pedagogicznych Irena Baładyńska, Uniwersytet Państwowy im. Iwana Franki w Żytomierzu

prof. dr nauk politycznych Walerij Bortnikow, Wschodnioeuropejski Uniwersytet Narodowy imienia Łesi Ukrainki w Łucku

dr Irena Kotowicz-Borowy, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie

prof. dr nauk politycznych Anatolij Krugłaszow, Uniwersytet Narodowy imienia Jurija Fedkowicza w Czerniowcach

prof. dr nauk politycznych Walery Kornijenko, Narodowy Uniwersytet Techniczny w Winnicy

prof. dr nauk politycznych Anatol Kowalenko, Instytut Państwa i Prawa im. Wołodymyra Koreckiego Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie

prof. dr hab. Wojciech Jerzy Materski, Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk w Warszawie

prof. dr hab. Grzegorz Mazur, Uniwersytet Jagielloński

prof. dr hab. Włodzimierz Osadczy, Katolicki Uniwersytet Lubelski

prof. dr nauk politycznych Mykoła Prymusz, Katedra Politologii Donieckiego Uniwersytetu Narodowego

dr Zbigniew Ptasiewicz, Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora w Pułtusku

doc. dr hab. Tomasz Stryjek, Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk w Warszawie

prof. dr nauk politycznych Halina Zelenko, Instytut Badań Politycznych, Etnicznych i Narodowych imienia Iwana Kurasa Narodowej Akademii Nauk Ukrainy

dr hab. Andrzej A. Zięba, Uniwersytet Jagielloński

Оксана Макух Громадянська участь як детермінанта демократичних трансформацій в сучасній Україні.....	116
Oksana Makuch Partycypacja obywatelska jako determinanta transformacji demokratycznej na współczesnej Ukrainie.....	116
Віра Ярошенко Становлення інституту демократичної громадянськості в Україні з урахуванням впливу символічної складової.....	122
Wira Jaroszenko Kształtowanie się instytucji obywatelskości demokratycznej na Ukrainie z uwzględnieniem wymiaru symbolicznego.....	122
Тетяна Нагорняк Україна крізь призму протиріч суспільства з державою (на прикладі протестів кінця 2013 – першої половини 2014 рр.).....	134
Tetiana Nagorniak Ukraina poprzez pryzmat antagonizmów pomiędzy społeczeństwem i państwem (na przykładzie protestów końca 2013 – pierwszej połowy 2014 roku).....	134
Лариса Кочубей Громадська думка: інструментарій формування у процесі утвердження суспільної солідарності.....	146
Larysa Koczubej Myśl obywatelska: instrumentarium kształtowania się solidarności społecznej.....	146
Наталія Голуб'як Розвиток інституту участі громадян на регіональному рівні в Україні.....	155
Natalia Gołubiak Rozwój instytucji partycypacji obywatelskiej na poziomie regionalnym na Ukrainie.....	155
Василь Пахолук, Ольга Дудка Динаміка представництва духовенства у районних радах Волинської області II–VI скликань.....	163
Wasył Pacholuk, Olga Dudka Dynamika reprezentacji duchowieństwa w radach powiatowych obwodu wołyńskiego II–VI kadencji.....	163
Валерій Троценко Проблема гармонізації регіональних розбіжностей в Україні.....	169
Walery Trocenko Problem harmonizacji odmienności regionalnych na Ukrainie.....	169
Назар Розік Організація та проведення мирних зібрань в АР Крим: аналіз нормативно-законодавчої бази регіону (станом на 2011 рік).....	175
Nazar Rozik Organizacja i przeprowadzanie pokojowych zebrań w Republice Autonomicznej Krymu: analiza prawno-normatywna (stan na rok 2011).....	175
Агата Ноджак Forms of Civic Participation in an Information Society in the Context of the Use of Information and Telecommunications Technologies in Poland.....	181
Агата Ноджак Форми громадської участі в інформаційному суспільстві в контексті використання інформаційних і телекомунікаційних технологій в Польщі.....	181

IV. Kultura polityczna i ideologia. Pamięć historyczna

IV. Політична культура та ідеологія. Історична пам'ять

Олена Новакова Формування нової ідеології політичної участі українців.....	194
Helena Nowakowa Kształtowanie się nowej ideologii partycypacji politycznej Ukraińców.....	194
Світлана Бульбенюк Формування культури громадянськості українства в умовах розвитку «молодого демократії».....	201
Swiełana Bulbeniuk Kształtowanie się kultury obywatelskości społeczeństwa ukraińskiego w warunkach rozwoju „młodej demokracji”.....	201
Michał Wawrzonek Prawosławie jako element kultury politycznej na współczesnej Ukrainie.....	208
Михайло Вавжонек Православ'я як елемент політичної культури в сучасній Україні.....	208
Вадим Слюсар Громадянська участь пасіонаріїв як агентів «міфічного насилля» у соціальних трансформаціях.....	220
Wadym Slusar Partycypacja obywatelska „pasjonariuszy” jako agentów „mitycznej przemocy” w transformacjach społecznych.....	220
Ганна Берестова Класифікація політичного протесту.....	226
Hanna Berestowa Klasyfikacja protestu politycznego.....	226
Інна Шостак Громадянсько-політична позиція волинського та подільського римо-католицького духовенства у польських повстаннях 1830-31 та 1863 років.....	233
Inna Szostak Społeczno-polityczna postawa wołyńskiego i podolskiego duchowieństwa rzymskokatolickiego w polskich powstaniach 1830-31 i 1863 roku.....	233
Ewa Kowalska Zbrodnia Katyńska i los deportowanych rodzin zamordowanych „duchowych ojców narodu” w świadomości społeczeństwa polskiego.....	240

Єва Ковальська Катинський злочин і доля депортованих родин вбитих «духовних батьків народу» у свідомості польського суспільства.....	240
Tomasz Szczepański Rosjanie, Rosja, Związek Radziecki w oczach opozycji w PRL w latach 1976–1989...	248
Томаш Щепанський Росіяни, Росія, Радянський Союз в очах опозиції ПНР в 1976–1989 рр.....	248
Наталія Хома Патріотичний боді-арт: політична мода чи мода на патріотизм?.....	259
Natalia Choma Polityczny body-art: Moda polityczna czy moda na patriotyzm?.....	259
Вікторія Полянська Естетизація війни: рушійні фактори, елементи та функції.....	265
Wiktoria Polańska Estetyzacja wojny: czynniki napędzające, elementy i funkcje.....	265

V. Polityka etniczna i sprawy narodowościowe V. Національні меншини і етнонаціональна політика

Юлія Емельянова Этнический фактор консервативных тенденций в политическом процессе.....	273
Julia Jemelianowa Etniczny czynnik tendencji konserwatywnych w procesie politycznym.....	273
Kamila Zacharuk Ćwiczenie wyobraźni. Refleksje, czy na Ukrainie mógłby powstać polski ruch rewolucyjny?.....	281
Каміла Захарук Вправи фантазії. Роздуми на теми, чи в Україні міг би виникнути польський революційний рух?.....	281
Габрієлла Родик Особливості політичної комунікації у етнополітичному конфлікті.....	292
Gabriela Rodyk Specyfika komunikacji politycznej w konflikcie etniczno-politycznym.....	292
Віктор Павлюк Етносоціальні аспекти українсько-польських взаємин у першій половині XIX століття.....	297
Wiktor Pawluk Aspekty etniczno-społeczne stosunków ukraińsko-polskich w pierwszej połowie XIX wieku.....	297

VI. Recenzje VI. Рецензії

Andrzej Kastory Omówienie pracy Olgi Ostriitchouk, Les Ukrainiens face à leur passé. Vers une meilleure compréhension du clivage Est/Ouest, seria Géopolitique et resolution des conflits, nr 15, Bruxelles, 2013. s. 394 (Українці wobec swojej przeszłości. Ku lepszemu zrozumieniu podziału Wschód – Zachód).....	303
Андрій Кастори Обговорення роботи Ольги Острійчук Les Ukrainiens face à leur passé. Vers une meilleure compréhension du clivage Est/Ouest, seria Géopolitique et resolution des conflits, nr 15, Bruxelles, 2013. s. 394 (Українці по відношенню до свого минулого. До кращого розуміння поділу Схід-Захід).....	303

I. Geopolityka i stosunki międzynarodowe

I. Геополітика і міжнародні відносини

Anna Citkowska-Kimla

Institute of Political Science and International Relations of Jagiellonian University in Kraków

SEVERAL COMMENTS ON POLISH-UKRAINIAN RELATIONS AFTER RUSSIA'S ANNEXATION OF CRIMEA FROM THE PERSPECTIVE OF POLITICAL SCIENCES

The annexation of Ukrainian Crimea by Russia and its activities in the eastern part of Ukraine encourage political scientists and experts in international relations and security to conduct diverse analyses. This article aims to reflect on the problem of how, from the point of view of political science, Polish-Ukraine relations should be shaped as well as how Russia's actions could be explained. Concepts of the following researchers have been used in the analysis: Adolf Bocheński, Hannah Arendt, Hans Morgenthau, Sigmund Freud and the paradigm of realism and romanticism in politics. The conclusions of the discussion are as follows: the course adopted by Polish decision-makers towards Ukraine (and hence against Russia), although understandable in some respects and having a theoretical justification, seems to be in line with the current of the romantic and idealistic political thought. These trends, generally speaking, are discredited in international relations.

Key words: Ukraine, Russia, Poland, Polish-Ukrainian relations, international relations, Adolf Bocheński, Hannah Arendt, Hans Morgenthau, Sigmund Freud, romantic, idealistic and realistic currents in the realm of politics.

Historia (vero) testis temporum, lux veritatis, vita memoriae, magistra vitae, nuntia vetustatis.

Cicero, *De oratore*, recogn. G. Friedrich, Lipsiae 1906, 2, 9, 36.

Russia's annexation of the Ukrainian Crimea and its activities in the eastern part of Ukraine has led to various analyses by political scientists, as well as experts in international relations and security. It is relevant to participate in this scientific discourse and reflect, from the perspective of political sciences, on Polish and Ukrainian relations – the way they should be and how they might be? Also, how can science explain Russia's actions? The results of these findings should be compared with the foreign policies actually implemented by Poland, Ukraine and Russia, and from this comparison it is possible to establish concrete conclusions and findings.

Vladimir Putin's first actions of expanding his sphere of influence in Ukraine consisted in the annexation of Crimea. This event can be approached from several points of view, from the perspective of several theoretical concepts.

At the beginning, it would be useful to address the phenomenon of historical analogy as a tool used for analysis in political science. The aforementioned is related to the comparisons that appeared right after the annexation of Crimea by Russia, with suggestions that we might be dealing with actions similar to those of the 1930s in Europe. Firstly, the example of actions taken by the Third Reich against Austria in 1938 was given. The Anschluss of Austria, similarly to Crimea, had also been sealed with a referendum held on the territory in question. The events connected with the Munich conference (also in 1938) and the annexation of lands of Bohemia, Moravia and Silesia by the Third Reich were the second exemplum cited from history. The arrangements of the Munich Agreement were received with joy in France and the United Kingdom, as the eruption of war had been prevented¹.

¹ Moreover, what we see as a defeat of Great Britain, a prominent journalist - Stanislaw Cat-Mackiewicz - considers its great victory. The United Kingdom gave itself the time required to prepare for war, while Germany was already ready for it. The delay worked to Hitler's disadvantage. See S. Cat-Mackiewicz, *O jedenastej – powiada aktor – sztuka jest skończona.*: polityka Józefa Becka, Kraków 2012.

The theoretical aspects of using historical analogies should firstly be explored. Two opposing positions can be presented on this subject.

The first is represented by Adolf Maria Bocheński, one of the most brilliant political writers of the twentieth century. The author of *Tendencje samobójcze narodu polskiego* [Suicidal Tendencies of the Polish Nation] argued that one can point to two types of historical arguments in foreign policy in order to justify a political programme. *Primo*: indicating an action that has in the past resulted in a certain outcome, thus leading to the conclusion that repeating it should lead to similar or comparable effects. *Secundo*: history shows that a specific cause engenders a specific effect. This allows us to determine the political principles². Given these two observations by Adolf Bocheński, comparisons to actions taken by the Third Reich in 1938 seem fully justified. Especially since the secessionist actions taken by Vladimir Putin against Crimea have yielded the result he expected. In this sense, the role of history in conducting foreign policy has been proved completely. It should be noted that historical analogy can also be used by the aggressor. Thanks to historical knowledge (more precisely: the events of the late 1930s) Putin could assume, with high probability, that no western society would want to lay down its life for Ukraine³. Just as in the 1930s, none of the countries provided military support to the attacked country (we shall return to this issue below) and the state of annexation was *de facto* approved and sealed by the relative⁴ passivity of the countries.

The second, opposite view, is represented in history by the ideas of Hannah Arendt. In *Responsibility and Judgment* she put down a thesis that analogies from the past cannot help in solving current crises. In this particular Ukrainian case, the solution may not be manifesting itself, but it is clear that on the basis of historical knowledge one can take on the ambitious task of attempting to outline possible scenarios for the situation's development, which is the hardest thing in politics – anticipating. Arendt argues that a political action that is characterised by randomness limits the use of analogies. She emphasises its dependence on particular circumstances. At the same time, what should be underlined, she did not depreciate the importance of the past: “The world we live in at the moment is a world of the past; it consists of monuments and relics of what has been done by men for better or worse”⁵. She opposes, however, the possibility of using “lessons from history” to predict the future and ironically states: if history teaches anything, it is as vague as the prophecies of the Delphic oracle. Nevertheless, it is difficult to agree with her, as the facts themselves refute her thesis. Particular activities of the Russian president brought about the expected effect (the annexation of Crimea), just as in the past particular activities of Adolf Hitler led him to his objective (*Anschluß* of Austria, partition of Czechoslovakia).

Next, one should – continuing to use historical analogy - look at the international situation. The issue of other countries' reactions is also multi-faceted. On the one hand, we can analyse the passivity of other countries. In this case – again using historical parallels – one can recall the actions of one of the heads of contemporary governments – Neville Chamberlain. His, generally speaking, pacifist moves, demonstrate that paradoxically, the policies of appeasement between countries led to the outbreak of the Second World War⁶. To put it more bluntly: good intentions do not ensure effectiveness in politics. This idea is formulated by Hans Morgenthau in the discussion of the second of his famous six principles of political realism. This realistic approach leads to the realisation that one cannot focus on the motives of a politician's actions as this is misleading and futile. Motivations are one of the most enigmatic data elements, eluding both external observation and the knowledge of the person performing the actions. We cannot always and clearly define the motives behind our own actions, let alone comment on other people's motivations⁷. A political scientist, an expert on international relations, must therefore focus on the activities themselves and try to abstract from the

² See A. Bocheński, *Między Niemcami a Rosją*, Kraków 2009.

³ Of course, the situation would be more complicated, if Ukraine was bound with the West under a political and military alliance.

⁴ The concept of “relative” refers to sanctions, which from the beginning were considered too mild. However, we must bear in mind that sanctions are a double-edged sword and, in the era of globalisation, severely impact other national economies. It is impossible to punish only the aggressor.

⁵ H. Arendt, *Odpowiedzialność i władza sądenia*, transl. W. Madej and M. Godyń, Warszawa 2006, p. 299.

⁶ Of course, this policy's background is a lot more complex. A simplified representation of these events serves only to exemplify the stated thesis.

⁷ See H.J. Morgenthau, *Polityka między narodami. Walka o potęgę i pokój*, transl. R. Włoch, Warszawa 2010.

motivations guiding politicians. What conclusion comes from this for current state policies in light of the Kremlin's moves? In essence, history has shown that a tactic of not antagonising relations with the aggressor may, paradoxically, lead to encouraging further moves, and ultimately, to rising tensions in relations with its neighbours and allied countries. We should remember that the decisions taken at the Munich conference were received with applause, since their intentions were good (meaning: peaceful), but the effects of those efforts yielded the opposite results.

At this stage of the discussion it is already possible to make some general conclusions on history as a foundation for political thought. The discussed issues corroborate common theses regarding history. Namely: *historia est magistra vitae* and – what is particularly important for predictions in politics – *historia nuntia vetustatis*. This naturally leads to one repeating the thought that *historiam nescire hoc est semper puerum esse*.

Returning to the relatively mild treatment of Russia's actions against Ukraine by the international community, we should also note that these actions can be explained from both theoretical and practical perspectives. This is the other aspect of the problem of non-engagement of other countries and their passive acceptance of the annexation of Crimea. How to justify the lack of military support for Ukraine from a political sciences' perspective? The case is evident from a geopolitical point of view: the weaker party can provide support in so far as it is not in conflict with a stronger country. What are the real chances of Poland taking a stand and defeating Russia in defence of a sovereign Ukraine? None. Will our allies support, in the particular geographical area, the weaker ally against the stronger? No. This, of course, explains Polish diplomacy's endeavours aimed at building a larger coalition of countries opposed to Russia. The question of whether these actions will have the desired result remains. The answer according to geopolitical theory is again: no. This in turn leads us to – as it has been said earlier – the practical reasons for the lack of decisive actions of the West. The issue, of course, is the global nature of business in today's world. Angela Merkel's actions are strongly countered by German businessmen opposed to the sanctions imposed on Russia, as these strongly impact their business activities. On this occasion, it is worth pointing to a problem related to international law. Indeed, some researchers emphasise the difficulties in calling this law a *sensu stricto* law because there is no classic form of sanctions.

Within the scope of political sciences, the justification of current political events should be subjected to a brief analysis of Vladimir Putin's actions. His move – looking at the matter in a very rudimentary dimension⁸ – can be justified by means of the aforementioned second principle of political realism of Hans Morgenthau. In its light the most important focal point in foreign policy is the concept of interest, defined in terms of strength. This explains the past actions of politicians who act specifically because of interest defined in terms of strength, making it possible to anticipate their future moves. Thanks to this category, political reality appears to be more rational, ordered and theoretically understandable⁹. Furthermore, it explains the continuity and internal consistency of – in this case – Russia's foreign policy. In light of the second principle of political realism neither the neoimperial nor postimperial trends in Russia are surprising¹⁰. The first is related to the Eurasianism ideology, which promotes a vision of building an empire in Eurasia, simultaneously criticising Western civilization and defending traditional values. The second one, meanwhile, not so much proclaims the restoration of the Russian empire, but wants to maintain the independence of the country from the West, while focusing on economic and social development. Interest defined in terms of strength is thus a key concept facilitating the understanding of Russia's actions.

Let us now turn to another issue. How can the difficult relations between Poles and Ukrainians be explained? Why is the history of our relations so full of difficult moments? Of course, the basic answer to this question refers to particular historical events (for example, the massacre of Volhynia,

⁸ There are many interpretations of the politics pursued by Vladimir Putin. The following book has recently been published: P. Rojek, *Przekleństwo imperium. Źródła rosyjskiego zachowania*, Kraków 2014.

⁹ See H.J. Morgenthau, *Polityka...*

¹⁰ Bronisław Łagowski is of the opinion that it is not so much imperialist (neo- or post-) ideas that drive Putin, but nationalist ideas. Łagowski substantiates his view by the historical circumstances under which, for example, Crimea - inhabited by Russians in a vast majority - was and is Russian. The gifting it to the Ukrainian SSR by Khrushchev was, of course, a meaningless gesture, since the collapse of the USSR at the time was inconceivable.

but also the pacification of the “Ukrainian element” by the Polish Army during the Second Polish Republic), but our aim is to provide an explanation of the causes behind these complex relationships with the eastern neighbours. Why did such dramatic events occur? One possible answer is an idea of Sigmund Freud. In the essay *Civilization as a Source of Our Unhappiness* Freud formulated a thesis regarding the drive for destruction inherent to human nature. He called it Thanatos. In general, he noticed that a person is ready to harm another without thinking, if he sees any benefit in this. Furthermore, this person does not consider in detail whether this benefit is adequate to the harm being caused. A person willingly manifests his power, feeling more confident as the other feels more helpless. We give free reign to our aggressive tendencies, for example by abusing the work of others. We are capable not only of defending, but also attacking, because other people are potential objects of our desires. Human aggression waits only for provocation, even if it is employed in the service of other intentions. Aggression is curbed by culture which, because of this, is constantly threatened by dissolution. It tries to suppress our instincts, setting tasks opposed to the primal human nature, such as love thy neighbour as thyself. How does Freud’s diagnosis refer to the approach of Poles towards Ukrainians and vice versa? The Austrian psychoanalyst observed that people forming a cultural circle feel aggression towards people who are outside of it. Love binds people within the circle, with aggression directed outwards. Hence – as Freud notes – neighbouring communities usually fight each other. He refers to this phenomenon as “narcissism of small differences”¹¹.

Another interesting aspect in the context of the subject matter pertains to the theoretical justification for the Polish stance on Ukraine on the international arena. Two facts stand out among our actions. First, the immediate, very firm and unequivocal support by Poland of the activities at Maidan square. Second, an equally firm voice from Poland regarding this issue within the European Union. These activities, let us emphasise this very clearly, had strong anti-Russian overtones. As it has already been mentioned, supporting the weaker entity against the stronger one is not, from a strategic point of view, a manifestation of political prudence. However, Polish actions to the benefit of Ukraine within the framework of international relations also contain other elements. How to justify such loud and clear support for only one side of the conflict? The answer is simple: our politics are conducted in a spirit typical for the political romantic paradigm. This manifests itself in a number of aspects. The first is missionism. This concept is derived from the word “mission” and in politics refers to a belief in a nation’s special mission. This phenomenon is known in the history of political thought. For example, even Hegel expressed the idea of a historical mission of every nation. According to the philosopher, a particular nation acts within a given historical situation, developing a consciousness of freedom, contributing to the interests of the world spirit. This concept is of course more complex, but even this basic thesis sheds light on Polish activities in Europe looking for strong support for Ukrainian affairs on the one hand, but, on the other hand, it can also refer to the actions of Ukraine itself, which on Maidan square showed a state of consciousness of freedom by rebelling against the authorities’ refusal to sign an association agreement with the European Union. Pursuing this doctrinal approach further, one could conclude that as per the Hegelian dialectic, the Ukrainian people are passing through the stage of maturation (Hegel draws a diagram that goes from childhood, through maturation to old age and the end)¹². One can count Mazzini among other supporters of missionism. He claimed that each nation has been assigned a different task, which results from the specific nature of individual nations. US policy also contains elements of missionism. Since 1845, the idea of Manifest Destiny formulated by J. L. O’Sullivan in the daily “Morning News” has existed there. He proclaimed that America has a special mission in the Western Hemisphere and this view soon penetrated the American vision of international relations and could be seen in “a large part of American history, especially in the foreign policy of this country”¹³. President Wilson continued this idea, believing that the promotion of democracy will make it possible to guarantee peace and that the actions of nations can be assessed, similarly to the actions of individuals, from the point of view of ethics. As a result, a fair international order was to come about and the world was to be relieved

¹¹ S. Freud, *Kultura jako źródło cierpień*, transl. J. Prokopiuk, Warszawa 1992, p. 97. Freud gives examples of such adjacent communities whose relationships are not easy. He includes among them, the Spanish and the Portuguese, or Germans from the south and north.

¹² See G.W.F. Hegel, *Wykłady z filozofii dziejów*, t. 1-2, przeł. J. Grabowski and A. Landman, Warszawa 1958.

¹³ L. Pastusiak, *Dyplomacja Stanów Zjednoczonych*, Warszawa 1978, p. 354.

of threats. It is worth highlighting a belief in the healing power of democracy common to Poland and America in the early twentieth century. The belief that a liberal-democratic order is able to guarantee peace is a well-known theme in political thought. Such theses were expressed by Bertrand Russell or¹⁴ Karl Jaspers¹⁵, for example. For a time Fukuyama also believed in it, in his famous book announcing an end of history through liberal democracy and market economy becoming a reality everywhere¹⁶. However, one thing should be borne in mind in connection with this issue: political systems cannot be imposed. The classics taught this, Montesquieu for example, America experienced this in practice when trying to bring democracy to Iraq.

The aforementioned issues included the notion of Polish politicians building a European coalition for Ukrainian affairs. At the beginning we took part in discussions within the European Union, along with Germany, France and, of course, Ukraine itself. However, over time we have been side-lined from these discussions. Why? Because of an overly radical anti-Russian position. In interpreting these facts, it is again worth turning to the classics. Adolf Bocheński taught that: politics is not the realm of dogmatism (Russia is bad, Russia is our enemy), but relativism, which is a need for a flexible approach to individual issues: “The state’s interests require frequent changes to the programme – either in foreign policy or in economic matters. It is bad, if the majority of the nation lives and breathes one slogan, behind which hides one particular political programme”¹⁷ and further: “In politics, as in strategy, one should avoid overly doctrinal principles”¹⁸. Therefore, we cannot always and everywhere proclaim that Russia is bad and is our enemy. Here are some other conclusions about politics, which strongly deviate from the actions of Polish politicians in the international arena regarding Ukraine: Max Weber teaches that politics is like a calm, cold calculation, not the domain of sentiment, politics is conducted using one’s head, no other part of the body or soul. How to explain that the Ukrainians did not and do not (because further discussions are to take place) request that we should be present at subsequent negotiations with Russia, at the side of the Germans and the French. Why did they give up on our presence at the negotiating table? It is because Polish politicians have forgotten that gratitude in politics matters little. On the contrary, it often interferes in relations between countries and, most importantly, usually loses out to interests. “Experience shows that obligations stemming from gratitude, both in private life and in international relations, are more likely to sour the atmosphere than clear it”¹⁹. It was not in the interest of Ukraine, nor Germany (strongly linked economically with Russia), nor France (involved, for example, in the sale of Mistral warships to Russia) to negotiate alongside Poland with its dogmatic approach towards Russia. Polish politicians should derive at least one conclusion from this difficult lesson: in politics there are no eternal allies, neither are there eternal enemies. In the words of Henry Temple, 3rd Viscount of Palmerston: “We have no eternal allies, and we have no perpetual enemies. Our interests are eternal and perpetual, and those interests it is our duty to follow”.

From the point of view of political romanticism Vladimir Putin’s perspective on the position of his nation towards other nations can be also explained. It is a sense of messianism, evidenced by a feeling of uniqueness of one’s nation, faith in its historic mission and an imminent transformation. The associated social criticism, typical for messianism, presents the West as a propagator of fallen values, as opposed to the Russian people, maintaining unadulterated, traditional values. Politicians operating within the category of political romanticism aspire to a universal renewal, socio-political transformation of life, the dawn of a new stage in the development of the public sphere. Such slogans can be heard today in Russia. Another issue connected to political romanticism is the lonely struggle against the majority. This is exactly the position currently occupied by Russia on the international stage. Its loneliness not only has a political dimension (especially clear at the November G20 Summit), but primarily an economic one (sanctions, depreciation of the ruble). To this point one can also add: sacrifice for an ideal, the stigmatisation of seeking compromise – intermediate solutions

¹⁴ See B. Russell, *Przebudowa społeczna*, transl. A. Pański, Warszawa 1932.

¹⁵ See K. Jaspers, *Die Atombombe und die Zukunft des Menschen*, München 1958.

¹⁶ F. Fukuyama, *Koniec historii*, transl. T. Bieroń, M. Wichrowski, Poznań 1997.

¹⁷ Adolf Bocheński o ustroju i racji stanu Rzeczypospolitej, prep. A. Kosicka-Pajewska, Warszawa 2000, p. 180.

¹⁸ *Ibidem*, p. 192.

¹⁹ A. Bocheński, *Między Niemcami a Rosją*, Warszawa 1994, p. 47.

seem to be immoral. A political romantic enjoys esteem, even if he fails to achieve his goal (with the opposite true in realism, where effectiveness is a political virtue). In addition, the reason behind policy is perceived to be a fight that leads to a division of the world into one's friends and enemies (the classical distinction by Carl Schmitt), which has been heard in the Kremlin's rhetoric for a long time. Who is responsible for the decline in oil prices, on which the Russian economy is based? Of course, a conspiracy by Western countries. The Kremlin propaganda also features discussions on the justness of the cause, but not an answer to the question of what to do next, which is again a manifestation of a typically romantic attitude to conducting politics.

In summary, the course adopted by Polish policy-makers towards Ukraine (and thus towards Russia), though understandable in some respects and theoretically justified, falls generally in line with romantic and idealistic currents in the realm of politics. These currents, in general, are largely discredited in international relations. Their validity was particularly strongly verified by World War II, which showed countries rather stuck in a Hobbesian state of nature²⁰ than ready to spread the idea of good, cooperation, respect for international law. Therefore, a realistic paradigm of international relations appeared after the Second World War²¹. It is highly desirable for our decision-makers to absorb these important ideas, as they not only have consequences (Richard M. Weaver), but there is no country that could ignore ideas and be guided directly and exclusively by interests (though of course in Polish politics lofty and noble ideas prevail over the practical implementation of objectives that can be achieved at a given time).

Finally, this gives rise to the conclusion that Thrasymachus' idea of the advantage of the stronger is universal, timeless and still in force. International law is not violated by the weak, but by the strongest²². This substantiates the actions of both Russia towards Ukraine or other countries, and explains the position of Germany in the European Union.

In conclusion, it would be good to consider the direction that should be taken by Polish policy towards Ukraine, and thus towards Russia. In politics, as in private life, it is impossible to realise all goals simultaneously, so one should learn to make sacrifices. It is impossible to have good relations with both Russia and Ukraine. The classics are again useful in giving advice and suggestions. As Napoleon taught, one must know when to sacrifice a single province; he who wants to defend everything shall save nothing. One should also keep one fact in mind: the mutual convergence of countries' interests (their *raison d'état*) defeats the existing ideological incompatibilities between them. National interests should be seen as a dark horse, always winning. And another conclusion: we cannot feel outraged by the violation of the law, the existing order and established agreements by strong countries. Indeed, as Machiavelli taught: the prince should not keep his word, if keeping it would turn against him and the causes for giving his word expired, which is why he used to say that treaties are in force *rebus sic stantibus*²³.

²⁰ This interpretation is suggested in an article by Piotr Kimla. See P. Kimla, *Polityka Hobbesa przebrzmiały mit?*, in: *Zrozumieć politykę. Główne problemy teorii polityki i współczesnej myśli politycznej*, ed. R. Bäcker, J. Marszałek-Kawy, J. Modrzyńskiej, Toruń 2003.

²¹ The doctrinal ancestors of this current include: Thucydides, Nicolo Machiavelli, Thomas Hobbes, Baruch Spinoza, Carl von Clausewitz. Contemporary theorists: Reinhold Niebuhr, Edward Carr, Hans Morgenthau, Arnold Wolfers, Kenneth Waltz, John H. Herz, Henry Kissinger, Raymond Aron, Max Weber.

²² It is impossible not to refer at this juncture to the CIA report on secret prisons, in Poland among others, which shown human rights abused by a superpower in the name of an overriding interest - safety.

²³ See N. Machiavelli, *Książę*, transl. W. Rzymowski, Warszawa 2001.

ПРЕЗИДЕНТСЬКА РОСІЯ ПЕРЕД ВИКЛИКАМИ МОДЕРНІЗАЦІЇ: СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ

Igor Piliaiev. Presidential Russia before the Modernization Challenges: the Socio-Political Aspect.

The article investigates the historical background of Russia's socio-political transformation in the age of presidential republic, the Russian society's present state and modernization prospects.

Since the Horde Russia would be effected by the oriental despotism. The Russian modernization historically took place under the Western civilization's influence but its instruments were mostly despotic and essentially anti-European.

The Russian historical drama is that the social base of its modernization had been exterminated during the Bolshevik Revolution and Stalin's dictatorship, and by now, in the train of the ongoing post-communist transformations, is still in germ. In contrast to the American Great Power doctrine where democracy serves as an important tool, Putin's Russia has chosen the absolute priority of state and corporate interests over rights, freedoms and interests of its citizens.

The author concludes that the fundamental problems and challenges, which had confronted the Russian modernization a quarter century ago, have remained unresolved. The most important of them are the key political actors' unwillingness to act within the democratic rules, the values foundation friability, the lack of democratic consciousness and political culture. Since the annexation of Crimea and the start of the hybrid war in Donbas Russia's socio-political transformation has found clear imperial meanings and would rely henceforth on the Eurasian space' resource self-sufficiency with the strictly authoritarian state ideology and elements of the mobilization economy.

Key words: socio-political modernization, post-Communist Russia, political transit, "guided democracy", authoritarianism.

Лютнева революція в Росії взяла реванш за поразку лише наприкінці ХХ сторіччя. Але реванш багато в чому виявився «пірровою перемогою»: кардинальною проблемою посткомуністичної Росії залишається слабкість, роз'єднаність і пасивність соціальних суб'єктів, органічно зацікавлених у модернізації, відсутність модернізаційного «драйву» в основних соціальних груп.

Серед сучасних вчених, які зробили вагомий внесок у дослідження цієї проблематики, потрібно назвати, зокрема, О. Ахієзера, Л. Васильєва, С. Гаврова, О. Галкіна, В. Гельмана, О. Зінов'єва, І. Каспе, О. Панаріна, М. Петрова, Д. Треніна, В. Хороса, В. Цимбурського, Л. Шевцову (Росія), І. Берліна, З. Бжезінського, С. Гантінгтона, Дж. Лінца, М. Макфола, Т. Мартіна, А. Стефана, О. Янова (США), Р. Дарендорфа, Е. Вілсона (Велика Британія), Г. Візенталя, Г. Вольмана, В. Меркеля, М. Татура, І. Шрубара (Німеччина), Г.-Г. Гайнріха, Г. Манготта (Австрія), А. Бальцера (Польща), В. Страду (Італія), В. Горбатенка, А. Гуцала, Г. Зеленько, В. Манжолу, М. Михальченка, Ю. Павленка, Б. Парахонського, С. Пірожкова, Я. Паська (Україна). Прикметно, що переважна більшість із згаданих дослідників академічного рівня, у т.ч. російських, дають гостро критичні, у цілому негативні оцінки та прогнози соціально-політичної модернізації Росії, якщо тлумачити цей процес з позицій сучасної транзитології як демократизаційний, що веде до розширення обсягів свободи. Затяжна пробуксовка російської модернізації, кричущий розрив між демократичними формами державних/суспільних інституцій та їх патерналістсько-клієнтелістськими, антизахідними механізмами функціонування обумовлює потребу подальшого осмислення парадигмальних характеристик, факторів та динаміки розвитку, історичного змісту соціально-політичної трансформації Росії, ключових умов її суспільної модернізації, без урахування яких остання приречена на черговий провал або перетворення в модернізаційний симулякр.

Враховуюче сказане, метою даної статті є дослідження цивілізаційно-культурних та історичних особливостей соціально-політичної трансформації Росії доби президентської

республіки, визначення стану та модернізаційних перспектив російського соціуму в контексті глобальних тенденцій розвитку людства та тектонічних зрушень у геополітичній архітектоніці Європи, що відбулися з весни 2014 року.

Ще у 80-ті рр. XX ст. більшість теоретиків модернізації визнавали існування різних форм модернізації (Д. Рюшемейер, А. Турен, Р. Інглхарт, П. Бергер, П. Штомпка, Е. Тир'якян), в тому числі «застрявання» деяких суспільств на стадії «часткової» модернізації, що нині характерно практично для всіх країн СНД.

У зв'язку із застосуванням транзитологічного підходу для аналізу пострадянських перетворень транзитологія постала перед потребою реформуванню своїх «класичні» концепти, які розглядають транзит (перехід) лише як рух від авторитаризму до демократії, тоді як посткомуністична політична практика заперечує подібну заданість кінцевого результату. Одним із можливих варіантів розв'язання цього завдання стала розробка російським політологом В.Гельманом моделі «переходу з відкритим фіналом», у рамках якої встановлення консолідованої демократії є лише одним із декількох можливих варіантів розвитку перехідних суспільств [1]. У цьому контексті характерною рисою загальноєвропейського простору, вочевидь, буде конкуренція між двома принципово відмінними моделями суспільно-політичного устрою: ліберальною та авторитарно-етатистською, які спиратимуться на різні традиції політичної культури, історичні та культурно-релігійні традиції, притаманні відповідно переважній частині країн Євросоюзу та Росії. Причому результат цієї конкуренції зовсім не є цілковито детермінованим. Адже неефективність, яку звичайно породжують притаманні авторитарним режимам фаворитизм та непідзвітність, могла би бути компенсованою більш високим рівнем дисципліни в суспільстві [2].

Розвиток суспільства за неорганічної модернізації нагадує, за словами бразильського історика Н. Вернека-Содре, обертання квадратного колеса. Проблема наздоганяючої модернізації – стесування його граней [3, с. 98]. Сьогодні, мабуть, єдиною країною з числа тих, які сто років тому належали до другого ешелону розвитку капіталізму й де «колесо» модернізації, як і раніше, є квадратним, залишилася Росія.

Як відомо, монгольська навала на Русь в середині XIII сторіччя, що живилася не лише найсучаснішими озброєннями, а й технологіями управління великими зовнішніми просторами, країнами та народами, запозиченими з підкореного монголами Китаю, призвела до поділу Русі між Ордою і Європою. Території Київської Русі після її розпаду упродовж століть акумулювалися навколо гостро конфліктуючих центрів: умовно європейського (Галицько-Волинська Русь, Велике князівство Литовське, Польща, Річ Посполита, Австрія, Австро-Угорщина, знову Польща) та євразійського (Володимиро-Суздальська Русь, Велике князівство Московське, Російське царство, Російська імперія). Лише нетривалий історичний період – в 1939-1941 та 1944-1991 роках – ці центри знаходилися у форматі єдиної держави – СРСР.

Російський соціум з XIV ст. формувався під потужним впливом ісламу, офіційно прийнятого Золотою Ордою в 1312 р. Як вказує Л. С. Васільєв, ісламська ментальність зводить до мінімуму роль самовизначення особистості, її волю [4, с. 102]. Добре відоме в Європі уявлення про східний деспотизм з абсолютною владою повелителів та безправним народом формувалося в основному на базі мусульманської моделі, що активно впливала на Росію територіально і культурно [4, с. 103].

Європейська цивілізаційна традиція постала як результат тривалої інституційної еволюції, починаючи з античності. В Росії ж модернізація історично проходила під впливом країн західної цивілізації, за примусом «зверху», не зачіпаючи змістовних параметрів російського життя. На цей феномен звертав увагу ще А. Тойнбі, який розглядав проблему вестернізації Росії крізь призму архетипових цивілізаційно-культурних кодів [5, с. 567]. Зокрема, Петро I намагався модернізувати Росію через фактичну відмову від релігійно-містичної концепції універсальної держави «Москва – Третій Рим» та її перетворення в динамічну локальну європейську спільноту. Проте, «засоби модернізації були суто деспотичними і ніяк не вписувались в контекст європейської традиції» [6]. У результаті глибинні основи консервативної патерналістсько-клієнтельної системи влади залишилися незмінними.

Росії притаманна історична закономірність, згідно з якою авторитарність адміністрації завжди поєднується зі слабкою громадянською самосвідомістю народу. Як підкреслював видатний російський ліберал П. М. Милуков, в Росії «держава мала величезний вплив на суспільну організацію, тоді як на Заході суспільна організація зумовила державний лад» [7, с. 132-133].

Історія справила величезний вплив на вельми амбівалентне сприйняття Заходу в Росії та на її сприйняття західних сусідів. З одного боку, в історичну пам'ять росіян міцно вкарбований образ Заходу як джерела загрози незалежності й самому існуванню Росії. Водночас, серйозна загроза зі Сходу для Росії обмежується навалом монголів. Втім, усі модернізаційні імпульси, що мали величезні як позитивні, так і негативні наслідки для історії Росії, надійшли саме з Європи.

Для всіх спроб російської модернізації з часів Петра I і навіть Івана III було характерне запозичення промислових та культурно-побутових (консьюмеристських) досягнень більш розвинених країн в обмін на вивезення сировинних товарів за жорстко ієрархічних, часто деспотичних методів централізованого управління. За цих умов масова народна культура формувалася в антимодернізаційному ключі, як реакція на нещадну експлуатацію модернізаторів зверху.

Виховання «середнього класу» в Росії здійснювалося в повній протилежності з європейським або, наприклад, китайським соціальним досвідом – царська влада, особливо за консерватора Миколи I, робила все, аби представники середніх верств оволодівали професією без здобуття освіти, достатньої для подальшої участі в політичному житті країни [8, с. 85-86]. Прикметно, що в Російській імперії, так само як і в СРСР аж до горбачовської перебудови, сам термін «політика» використовувався лише в галузі міжнародних відносин. Зв'язки уряду з підданими зводилися, таким чином, до рівня адміністративного нагляду щодо «наших домашніх справ» [9]. Проте такі вертикальні соціальні взаємини не здатні підтримувати соціальну довіру та співпрацю у суспільстві [10, с. 34].

Глибокий антагонізм між російським народом та імперією призводив до їх взаємного ослаблення. Імперська влада усвідомлювала цей драматичний виклик, і починаючи з другої половини XIX ст., намагалася вибудувати нову стратегію ідентичності, що передбачала синтез державних та етнічних ідентичностей [11]. Ці зусилля були наслідком і складовою частиною модернізації Росії, яка, в свою чергу, відзначалася принциповою необхідністю протистояти першій хвилі демократизації, що набирала силу в Європі і Північній Америці й змусила Олександра II вперше майже за півстоліття зібрати всестановий сейм Великого князівства Фінляндського (останнє слугувало свого роду полігоном європейських політико-правових інновацій в Росії XIX – початку XX ст.). Однак тодішня російська соціально-політична модернізація серйозно пригальмувала після Січневого повстання 1863 року й була різко зупинена після вбивства в 1881 р. царя-реформатора; її результати залишилися вкрай половинчастими, що, у підсумку, призвело на початку XX ст. до трьох російських революцій.

У XIX-XX ст. слов'янофільський, а в XX ст. євразійський рухи не тільки зберегли віру в унікальну долю та місію Росії, а й сприяли, навіть незважаючи на докорінні зміни соціально-політичного ладу, відтворенню антиєвропейських, антизахідних інтелектуальних сил у пізньорадянській та посткомуністичній Росії.

Ментальне коріння сучасної російської кризи лежить у крахові традицій морально-ціннісної тотальності (або, за І. Берліним, тоталітарності [12, с. 74], яка домінувала в середовищі російської інтелігенції з часів П.Я. Чаадаєва і В.Г. Белінського аж до горбачовської Перебудови. Ця сформована протягом півтора сторіччя звичка інтелігенції – «совісті народу» – мислити тотальними етичними нормами, прагнути до абсолюту в пошуку істини і правди або принаймні накладати цей трафарет тотальності на свої думки та дії, за великим рахунком, стала лише світською модифікацією позацерковними інтелектуалами світоглядної тотальності тисячолітньої традиції візантійсько-руської православної церковності та ординсько-візантійської традиції російського самодержавного абсолютизму. Нічого подібного не існувало на Заході. [12, с. 76]. При цьому навіть російське «ліберальне»

суспільство з часів Польського повстання 1831 року та Січневого повстання 1863-1864 років з жахом відхрещувалося від ідеї «справедливості» в ім'я ідеї цілісності «батьківщини».

Розвал «ідеократичної» радянської імперії та тотальність «беспредела», що відкинула саму «ідейність» на маргінес суспільного життя, призвела до прострації російської інтелігенції, яка виявилася нездатною інтелектуально очолити національну модернізаторську еліту за умов втрати майже всіх імперських сенсів розвитку держави та суспільства, в нових координатах постбіполярного світу, перед глобальними викликами інформаційної революції та Постмодерну. Сьогодні, як влучно відзначає Д.В. Тренін, «Росія [...] незручно сидить на периферії як Європи, так і Азії, пліч-о-пліч з мусульманським світом» [13, с. 188].

Таким чином, до негативних, із погляду модернізації, параметрів російського суспільства та суспільної свідомості потрібно віднести відсутність сталої, як на Заході та в країнах конфуціанської культури, традиції «раціоналістичного мислення», і потяг до зрівнялівки (нерідко перебільшений), і безініціативність, і чимало іншого.

Водночас, було би корисно виявити й ті риси російської свідомості та її аксіологічні настанови, які узгоджуються із завданнями модернізації і, в контексті структурно-ціннісної специфіки Постмодерну, «постмодернізації» Росії.

Для здорових сил російського народу було характерне діяльне ставлення до освоєння й перетворення природи, прагнення до «волі», що виразилося в освоєнні величезних просторів Сибіру, Далекого Сходу і навіть Аляски. Нерідко «російська територіальна експансія [...] мала першим етапом саме народну колонізацію, що проклала дорогу державі» [11].

Ще в XIV-XV ст. Росія, передусім через Новгород, була джерелом антиклерикальних течій у християнстві (стригольники, «жидівствующі», нестяжатели та ін.), що поєднували в собі елементи західноєвропейського раціоналізму і релігійного реформізму. Академік Д.С. Ліхачов відзначав гуманістичний характер цього руху вільнодумців [14, с. 159], що став своєрідною реакцією на утиски вільностей Новгорода з боку московської влади.

На межі XIX-XX ст. для умонастрою російської інтелігенції було характерне посилення етичного індивідуалізму в дусі неокантіанства, протиставлення ліберальних духовно-культурних імперативів політичному радикалізму, що знайшло вираження у знаменитому збірнику «Віхи», в теорії круговороту культур П. Сорокіна, «філософії спільної справи» «московського Сократа» М. Ф. Федорова, активно-еволюційному російському космізмі (В. І. Вернадський, В. С. Соловйов, М. О. Бердяєв, С. М. Булгаков та ін.) – соціально-філософській предтечі сучасної глобалістської концепції «сталого розвитку» та руху трансгуманізму, що виник наприкінці XX ст.

Комунізм став свого роду «протестантизмом» візантійської цивілізації, який перетрусив, на відміну від петровських реформ, не лише верхи, а й весь російський соціум зверху донизу. В більшовицькій Росії, як вказує італійський культуролог Вітторіо Страда, «були прийняті матеріальні інструменти Модерності (техніка, індустріалізація тощо), але відкинуті її духовні інструменти (демократія, плюралізм, верховенство права, повага до прав людини, меншин тощо)» [15, с. 58]. У цьому сенсі духовно-ментальна «матриця» радянської ідеології з її ідеократичністю, абсолютною ієрархією цінностей та авторитетів внутрішньо «стикувалася» з «матрицею» дореволюційної православної свідомості.

Посткомуністична Росія зіштовхнулася з відсутністю органічного культурного фундаменту модернізації, застарілістю основних принципів та етичних посилів російської культури, дала один із найяскравіших прикладів тієї закономірності запізнілої модернізації, яка полягає в тенденції соціально-культурної люмпенізації суспільства, швидкого руйнування традиційних інститутів та цінностей без появи нових.

Історична драма Росії полягає в тому, що соціальна база її модернізації в ході більшовицької революції та сталінської диктатури була знищена, а в результаті триваючих вже понад чверть століття перебудови та посткомуністичних трансформацій досі перебуває, як і елементи громадянського суспільства, в зародковому стані. Водночас стали відтворюватися й антимодернізаційні соціальні інститути і верстви (квазідержавна церква Московського патріархату, чиновництво та буржуазія, які живуть із сировинної ренти та екстенсивного

відтворення військово-промислового комплексу, антимодернізаційна частина інтелігенції, що апелює до антидемократичних складових імперської та радянської традиції тощо). Логіка здорового глузду в Росії часто не діє. Більше того, різноманітні ірраціоналістичні пояснення та обґрунтування російської винятковості, можливостей «перестрибнути» стадії європейського та світового розвитку сприймаються як «патріотичні», «люблячі Вітчизну». Хоча саме вони заганяють російське суспільство в цивілізаційний глухий кут. Зокрема, такий антизахідний, а за великим рахунком і антисхідний (якщо розуміти під Сходом не стагнаційний регіон Середньої Азії, а східну частину макрорегіону АТР) «електризує текст» на замовлення Кремля нині намагається висунути Ізборський клуб на чолі з О.А. Прохановим.

За великим рахунком, Росія переживає свій другий експеримент з демократією після 1917 року. Якщо в 1917 році ліберали програли більшовикам, які в той час здобули підтримку російського «грунту», то на рубежі 80-х і 90-х років ХХ ст. вони змогли взяти історичний реванш саме завдяки підтримці російського «грунту» – це була його відстрочена реакція на форсовану, утопічну за духовним змістом й історично тупикову комуністичну «модернізацію» Росії [11]. Але дуже скоро стала зрозуміла обмеженість й непослідовність ідейно-ціннісної та соціальної бази посткомуністичних реформ.

Для ілюстрації надзвичайної складності та суперечливості суспільно-трансформаційного процесу, що розгортається в Росії на початку ХХІ ст., наведемо такий приклад. Головний фасад будинку адміністрації Ленінградської області у Санкт-Петербурзі – колишній імперській столиці та колись трьох російських революцій – прикрашає офіційна символіка, яку б за радянських часів могли асоціювати лише з естетикою абсурду: по центру державний герб Росії з імперськими двоголавими орлами, над ним – російський триколор – прапор царської Росії і Білого руху, а по боках – ордени Леніна і Жовтневої революції, якими нагороджена Ленінградська область, і ці нагороди й досі вважаються цілком чинними та офіційними.

Як справедливо вказує російський історик О. Д. Шемякіна, «прориви поступовості, в результаті яких відбувалося оновлення соціокультурної тканини Західної Європи, в Росії оберталися розривами і розколами, які щоразу народжували нову Росію (згадаймо «п'ять Росій» М. Бердяєва)» [16, с. 106]. У посткомуністичній Росії не відбулося жодної, навіть символічної реституції власності по відношенню до нащадків дореволюційної еліти. Не відбувся і процес посткомуністичної люстрації навіть у найм'якших формах. Натомість, путінська влада пішла на штучне злиття в ідеологемі «російського патріотизму» по суті антагоністичних самодержавно-імперської, «білої» (в дусі Лютневої революції) та «червоної» ідей (традицій), що загрожує в майбутньому новим «проривом поступовості» з черговою смутою.

Що же до сучасної Росії, то сьогодні йдеться не просто про розкол між новою елітою і народом або між різними соціальними верствами російського суспільства, але, насамперед, про цивілізаційний розкол: між цивілізаційними моделями, цінностями та орієнтаціями, які звернені в радянське чи царське минуле та з нього виводять майбутнє Росії, і модернізаторськими проєвропейськими устремліннями, що виходять від нового креативного підприємницького та середнього класу Росії, а також прозахідних інтелектуалів. Цей історично обумовлений розкол по суті пронизує всі верстви російського суспільства і є виключно потужним чинником, який паралізує модернізацію.

У цьому сенсі найбільш серйозний виклик Росії полягає в подоланні політичної культури, характерної для громадянської війни, яка триває в російському суспільстві останнє століття. В цьому зв'язку потрібно відзначити, що країни, де в громадянській війні перемогли «білі», успішно впоралися із завданням подолання «синдрому громадянської війни» в суспільстві, хоча на це пішло кілька десятиріч (Фінляндія, Іспанія, Тайвань, Південна Корея), й здійснили успішний модернізаційний прорив. Саме підтримуване й спрямовуване державою відродження прозахідної і, водночас, національно-патріотичної ідеології Білого руху, особливо в його пізній, звільненій від імперського шовінізму, «врангелівській» версії (ідеолог – П. Б. Струве), могло б справити благотворний модернізаційний вплив на процеси соціально-політичної трансформації в Росії. Проте такі країни, як Китай і В'єтнам, де перемогли «червоні», сьогодні також висунули чітку модернізаційну стратегію, хоча це

стратегія «розширення обсягу свободи» передусім в економічній сфері, підприємницької ініціативи, конкуренції, а не в сфері суспільно-політичній. Втім, ринкові зміни та створення конкуренції в економіці обумовлюють, врешті-решт, неминучість і певних модернізаційних змін у суспільно-політичній сфері.

Російський приклад не є унікальним у контексті європейської та світової історії. Насправді, більшість демократій у світі пережили численні випробування демократії. Так, США через 85 років після проголошення незалежності зазнали жахливої громадянської війни, історія Франції налічує 5 республік, 3 з яких змінювалися імперіями (включаючи окупаційну нацистську). Крім Німеччини, досить назвати такі країни Європи, як Італія, Іспанія, Португалія, Угорщина, чи Латинської Америки, як Чилі, Аргентину, Бразилію, Венесуелу, Перу, де у XX ст. траплялися дуже болючі «поломки», навіть катастрофи демократії. Як справедливо застерігає відомий американський політолог Шері Берман, «ідея про те, що існує якийсь послідовно ліберальний шлях до демократії та що є сенс бентежити країни, які ним не прямують, є химерою, заснованою на невірному прочитанні й тлумаченні історії» [17, с. 38].

Глобальна тенденція до постмодернізму та інформаційного суспільства, незалежно від бажань правлячої еліти, є потужним фактором соціально-політичного розвитку в сучасній Росії. Як відзначають Р.Інглхарт (США) і К. Вельцель (Німеччина): «Люди, які стали «матеріально, інтелектуально та соціально більш самостійними», також прагнуть політичної самостійності, і, таким чином, надають «свободі пріоритет над дисципліною, різноманітності над схожістю та автономії над підвладністю» [18, с. 152], тобто над традиційними російськими «візантійськими» цінностями. Як зазначає, услід за Й. Шумпетером, південнокорейський політолог К'юнг-вон Кім, «у самій природі капіталізму закладене те, що він таємно вирощує і зрештою спускає з прив'язі демократичні сили». Отже, ми можемо передбачати появу в Росії «демократичних сил, спущених з прив'язі впевненим у собі середнім класом, який опосередковано виховала сама держава» [19, с. 25].

Цілком очевидно, що в сучасній Росії, як і в інших країнах СНД, незважаючи на значну схожість політичних інститутів із західними «зразками», існують кардинальні відмінності в їх використанні та функціонуванні, що, з усією очевидністю, підносить роль процедурного підходу до вивчення політичної модернізації. Те, що висуває В.Путін в євразійському, а, скажімо, президент Узбекистану І. Карімов – у чисто «азійському» варіанті («Схід передбачає демократію, засновану на ідеї колективізму, патерналізму, пріоритеті суспільних цінностей» [20, с. 5]), можна визначити як доктрину «патерналістської демократії», що апелює до соціальної держави, сильної влади та вимагає ставлення народу до свого вождя як до суворого (у т.ч. до еліти), але справедливого начальника, котрий відстоює традиційні, альтернативні ліберальним, цінності. Насправді така «патерналістська демократія» обертається подекуди обгорнутою в європейські шати варіацією «султанічного режиму» (термін іспанського політолога Хуана Хосе Лінца), що відтворює клієнтельні механізми феодалізму в сучасних умовах й фактично блокує розвиток публічних та демократичних механізмів [21, с. 112]. Тут слушно навести заяву Вацлава Гавела (щодо ситуації в Росії після виборів до Державної думи 4 грудня 2011 року), яку згодом стали називати «Заповітом Росії»: «[...] Думаю, що російське суспільство веде боротьбу з найбільш жорсткою з усіх відомих форм посткомунізму, з такою собі особливою комбінацією старих стереотипів і нового бізнес-мафіозного середовища» [22, с. 15]. У цьому перехідному суспільстві, де сам транзит сприймається «процесом із відкритим фіналом» [23, с. 128-129], султанізм, як особлива форма гібридного режиму, забезпечує специфічну форму суспільно-політичної «консолідації», а корупція, як системне явище, стає свого роду «матрицею» соціальних відносин.

Модернізація – це не лише спроба наздогнати, а й конкурентна реакція на виклики сучасного світу, його основних центрів та ключових акторів. Наприклад, проголошена Комуністичною партією Китаю політика модернізації спрямована на перехід до моделі більш гнучкого реагування на постійні внутрішні та зовнішні виклики. На відміну від Китаю придушення політичних свобод у Росії супроводжується жорсткими формальними і неформальними обмеженнями приватної підприємницької діяльності та ініціативи.

Ще в 1990-і роки відбулася заміна єдиної радянської ідентичності різноманітними, часто конкуруючими формами регіональних, етнічних, релігійних ідентичностей. На тлі глибоких суспільних трансформацій проявилися криза громадянської ідентичності, міжетнічна нетерпимість, сепаратизм і тероризм, виникла небезпека подальшої дезінтеграції російського суспільства. Для російських регіонів характерна гетерогенність і навіть певна фрагментарність політичної культури, що, як свого часу довів Аренд Лейпхарт, може виступати фактором політичної нестабільності в суспільстві [24].

В умовах розпаду ідеологічних, геополітичних, гео економічних і геокультурних «скріп», які забезпечували процес формування «нової історичної спільності радянського народу», Російській Федерації поки не вдалося повною мірою виробити механізми інтеграції в єдину спільність російської нації різних етнічних груп, що фактично визнав президент Росії у своїй Валдайській промові 2013 року [25]. Характерні проблеми російської модернізації добре проглядаються на прикладі такої вразливої сфери, як сфера державної національної політики та міжнаціональних відносин.

За даними Міністерства регіонального розвитку Росії, реалізація основних заходів Державної програми Російської Федерації «Регіональна політика та федеративні відносини», прийнятої в 2013 р. і розрахованої на період до 2020 р., дозволить збільшити частку громадян РФ, які вважають себе росіянами або зараховують себе до російської громадянської нації, до 74 %, а частку громадян, які позитивно оцінюють стан міжнаціональних відносин, до 65% [26, с. 68]. Зазначені цільові показники свідчать фактично про кризовий стан процесу формування російської громадянської нації і міжнаціональних відносин в РФ, адже навіть в 2020 р. у разі успішної реалізації програми передбачається, що більше третини громадян РФ негативно оцінюватимуть стан міжнаціональних відносин у Росії.

За умов розколу суспільства (етнополітичного, ідеологічного, соціального тощо), реальних загроз наростання масових протестних настроїв, неспроможності запропонувати суспільству консолідуючу політику внутрішніх реформ, низької конкурентоспроможності та інноваційності російської економіки спокусливим виходом для Путіна вбачається створення, в оруеллівському дусі, жупела перманентної зовнішньої загрози, відтворення образу вже не просто супротивника, а ворога в особі Заходу та його «маріонеток» й підігрівання псевдопатріотичних (реваншистсько-імперських та шовіністичних) настроїв через провокування «контрольованих» збройних конфліктів у «сфері життєвих інтересів Росії», передусім на пострадянському просторі.

Процес конфуціанської «заміни імен», запущений ще останнім главою ельцинської та першим главою путінської адміністрації Олександром Волошиним через запровадження у першу президентську каденцію В. Путіна ідеологеми «керована демократія», «творчо розвинутий» у 2005-2006 рр. у концепцію «суверенної демократії» головним на той час владним політтехнологом Владиславом Сурковим був випробуваний з успіхом для влади на парламентських та президентських виборах 2007-2008 рр. Він витримав ліберальні («Болотний синдром») та позасистемно-націоналістичні виклики («Манежний синдром») 2010-2012 рр., наприкінці лютого 2014 р. отримав логічне завершення із запровадженням Кремлем на найвищому офіційному рівні відкрито імперської, антизахідної, антиліберальної риторики в стилі «обложеного табору» радянської Росії 1919 р., СРСР міжвоєнної доби або Холодної війни до епохи «розрядки». Така ідейно-політична трансформація путінської Росії виглядає цілком закономірною. Як підкреслює С. Н. Гавров, «між імперською та ліберальною моделями соціального розвитку не може бути скільки-небудь тривалого та стійкого компромісу», оскільки «стратегічна домінанта розвитку країни не може бути спрямована у протилежні сторони, рано чи пізно історичний вибір доведеться робити» [27, с. 316].

Отже, відбувається свого роду реактуалізація великоімперсько-міфологічного мислення російської політичної еліти та, либонь, більшості російського народу (це, зокрема, виразилося в стрімкому зростанні рейтингу Путіна у зв'язку з одностороннім приєднанням Криму до РФ – з 60,6% у лютому до 82,3% наприкінці березня 2014 р., за даними загальноросійського опитування ВЦИОМ [28]), що стає чи не головним ендегенним гальмом російської модернізації.

Невдовзі після терактів 11 вересня 2001 р. один із провідних американських політологів професор Бостонського університету Ендрю Бацевіч у своїй фундаментальній праці «Американська імперія» відверто визнав, що військова сила стала, як ніколи раніше, пріоритетним інструментом американської державності в результаті поступової мілітаризації зовнішньої політики США [29, с. 243-244]. Але в цій доктрині важливим інструментом виступає демократія. Натомість, путінська Росія обрала шлях жорстко авторитарної імперії, де інтереси імперської величі, військової машини та територіальної експансії мають безумовний пріоритет над правами, свободами та інтересами людини чи громади. В цій системі координат навіть кріпацтво сприймається схвально, з ностальгією: на думку головного правника країни голови Конституційного суду РФ Валерія Зорькіна, скасування кріпосного права «щось <...> дуже болісно «обрушило» в російському суспільстві. <...> Попри всі недоліки кріпацтва, саме воно було головною «скріпою», що утримувала внутрішню єдність нації» [30].

Причини військової агресії Російської Федерації проти України потрібно шукати, зокрема, в дихотомії історичного розвитку Русі після монгольської навали та історичній боротьбі за «Руську спадщину»: чи буде вона монополізована Московською, Євразійською Руссю, чи історично Західна (Галицько-Волинська та Литовська) Русь – нині Україна і Білорусь, – що тяжіє до традицій та цінностей Центральної Європи і яка в геополітичному сенсі була цілком поглинута Радянським Союзом, але в 1991 р. постала вже в суверенно-державницькому форматі, встоїть перед системними викликами сучасності й виступить у тривалій історичній перспективі цивілізаційно-культурною та аксіологічною альтернативою імперській Москві¹.

У цілому, історичний досвід «трьох хвиль демократизації», що нараховує на сьогодні менше 200 років, поки що не дає, на наш погляд, достатніх емпіричних підстав для твердження, а дозволяє лише висунути гіпотезу про демократизацію як стовбурову тенденцію розвитку людського суспільства. При цьому важливо відзначити, що протилежні, авторитарні тренди закладені як у західній, так і в східних цивілізаціях, що яскраво проявилось в 20-40-і роки ХХ століття.

Отже, необхідне усвідомлення нелінійного характеру модернізаційної динаміки Росії та пострадянського простору загалом. Хоча структурні проблеми країн Східної Європи кінця ХХ – початку ХХІ ст. дійсно нагадують Західну Європу в минулі сторіччя, потрібно очікувати оригінальних, специфічних рішень цих проблем, оскільки сучасні умови не тільки не дозволяють «повторення історії», а й надають можливість для винесення уроків із досвіду модернізації країн «першого ешелону». А інновації в посткомуністичних країнах, у свою чергу, також матимуть вплив на «класичний» Захід.

Поки що від безформного плюралізму з авторитарним «островом» президентської влади ранньої ельцинської доби Росія трансформувалася в постмодерну жорстко авторитарну корпорацію з гострим дефіцитом суспільно-ціннісних та націєтворчих смислів. Втім, демократизаційні тенденції в російському соціумі, що активно проявилися на рубежі 2011-2012 рр., демократизаційні впливи з таких дразливих для Росії регіонів, як Євросоюз, Балкани, Південний Кавказ, Близький Схід і, зокрібно, Азійсько-Тихоокеанський регіон, зумовлюють проміжний характер висновків щодо російського транзиту й актуалізують подальші наукові розвідки щодо суті та напрямів сучасних трансформаційних процесів у цій ключовій для України євразійській державі. Як наголошує один із найстаріших російських істориків академічної школи Олександр Галкін: «Якщо Росія має намір утримувати за собою позиції держави, що грає помітну роль у світоустрої, їй доведеться визнати неминучість руху в напрямку, характерному для ядра світової спільноти. В іншому випадку вона поповнить коло держав, котрі цілком обґрунтовано визначаються як слаборозвинені. Більше того, не виключено, що під загрозою виявиться її існування як цілісної, суверенної держави» [31, с. 3].

¹Можна згадати чимало подібних «аксіологічних» війн за домінування над певним етнокультурним простором (за «Грецьку спадщину» між давніми Афінами і Спартою, за «Руську спадщину» між Москвою і Великим Новгородом (XIV-XV ст.), за «Римську спадщину» між хрестоносцями Папи і Візантією, за «Французьку спадщину» між Вандеєю і революційним Парижем (1793-1796 роки), за «Германську спадщину» між німецькими католиками і протестантами (Тридцятирічна війна) та між Австрією і Прусією (1866 р.), за «Швейцарську спадщину» між протестантськими та католицькими кантонами (середина XIX ст.) тощо. Причому тривалість та результати цих війн дуже різнилися.

На закінчення можемо констатувати, що ті фундаментальні проблеми та виклики, які стояли перед російською модернізацією майже чверть століття тому, так і залишилися невирішеними для сьогоденної Росії. Авторитарний та корупційний характер російської політичної системи серйозно обмежують спроможність Росії, принаймні в середньостроковій перспективі, здійснити відчутний прогрес у соціально-політичній модернізації. Ключовими проблемами на цьому шляху виступають неготовність основних, як системних, так і позасистемних, політичних акторів діяти в рамках демократичних правил, слабкість культурно-ціннісного фундаменту, нерозвиненість політичної свідомості та політичної культури суспільства для справжньої легітимації посткомуністичних інститутів демократії в Росії.

Після анексії Криму та початку «гібридної» війни на Донбасі Кремль більше не переймається збереженням фасаду «європейських цінностей» щодо дій на пострадянському просторі. Російська «модернізація» наповнюється чіткими імперськими смислами і відтепер буде спиратися на ресурсну самодостатність російсько-євразійського простору з жорстко авторитарною державною ідеологією та елементами економіки мобілізаційного типу.

1. Гельман В. Я. Трансформация в России: политический режим и демократическая оппозиция / Гельман В. Я. – М. : МОНФ, 1999. – 241 с.
2. Gat A. The Return of Authoritarian Great Powers / Azar Gat // *Foreign Affairs*, 86, No. 4. – July/August 2007. – P. 59–69.
3. Вернек Содре Н. Бразилия: Анализ «модели развития» / Н. Содре Вернек. – Мб : Наука, 1976. – 345 с.
4. Васильев Л. С. Восток и Запад в истории (основные параметры проблематики) / Л. С. Васильев // *Альтернативные пути к цивилизации : кол. монография* / [под ред. Н. Н. Крадина, А. В. Коротаева, Д. М. Бондаренко, В. А. Лынши]. – М. : Логос, 2000. – С. 96–114.
5. Тойнби А. Дж. Постыжение истории / А. Дж. Тойнби ; [пер. с англ.]. – М. : Прогресс, 1991. – 736 с.
6. Пасько Я. І. Європейські цивілізаційні антиномії: виміри глобалізації [Електронний ресурс] / Я. І. Пасько // *Мультиверсум. Філософський альманах*. – К. : Центр духовної культури, 2005. – № 45. – Режим доступу : http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_45/Pasko.htm.
7. Миллюков П. Н. Очерки по истории русской культуры. Ч. 1 / Миллюков П. Н. – СПб. : Изд. журнала «Миръ Божій», 1904. – 304 с.
8. Шевченко М. М. Конец одного величия: Власть, образование и печатное слово в императорской России на пороге Освободительных реформ / Шевченко М. М. – М. : Три квадрата, 2003. – 256 с.
9. Rieber A. J. The Politics of Autocracy. Letters of Alexander II to Prince A. I. Bariatinskii, 1857–1864 / Rieber A. J. – Paris, the Hague : Mouton de Gruyter, 1966. – 153 p.
10. Патнем Р. Творення демократії: традиції громадської активності в сучасній Італії / Р. Патнем. – К. : Основи, 2001. – 302 с.
11. Соловей В. Русские против империи [Електронний ресурс] / Валерий Соловей // *Свободная мысль*. – 2012. – № 11–12. – Режим доступу : <http://svom.info/entry/306-russkie-protiv-imperii/>.
12. Berlin I. The Power of Ideas / I. Berlin ; [ed. Henry Hardy]. – Princeton, N.J. : Princeton University Press, 2001. – 256 p.
13. Trenin D. Russian Foreign Policy: Modernization or Marginalization? / D. Trenin // *Russia after the Global Economic Crisis* / [ed. by A. Aslund, S. Guriev and A. Kuchins]. – Washington : Edwards Brothers. Inc., 2010. – P. 187–200.
14. Лихачёв Д. С. Развитие русской литературы X–XVII веков: эпохи и стили / Лихачёв Д. С. – Ленинград : Наука, 1973. – 254 с.
15. Страда В. Западничество и славянофильство в обратной перспективе / Вітторіо Страда // *Вопросы философии*. – 1993. – № 7. – С. 57–63.

16. *Шемякина О. Д.* Разрыв и преемственность в русской культурной традиции: опыт диалога / О. Д. Шемякина // *Общественные науки и современность*. – 2011. – № 1. – С. 106–116.
17. *Berman S.* How Democracies Emerge. Lessons from Europe / S. Berman // *Journal of Democracy*. – 2007. – Vol. 18, No. 1. – P. 28–41.
18. *Inglehart R. F.* Modernization, cultural change, and democracy: the human development sequence / R. F. Inglehart, C. P. Welzel. – New York : Cambridge University Press, 2005. – 337 p.
19. *Kyung-won Kim.* Marx, Schumpeter, and the East Asian Experience / Kim Kyung-won // *Journal of Democracy*. – 1992. – № 3 (July). – P. 25–29.
20. *Роль и значение исламского фактора, традиций и обычаев в формировании основ гражданского общества в странах Центральной Азии : отчет о Междунар. конф. (г. Ташкент, 26–27 октября 2006 г.) // Uzbekistan Today*. – 2006. – № 9 (9). – November 3. – 8 p.
21. *Бирюков С. В.* Султанические режимы в регионах современной России (Происхождение, особенности, перспективы) / С. В. Бирюков, А. М. Барсуков // *Общественные науки и современность*. – 2013. – № 5. – С. 101–113.
22. *Гавел В.* Самой большой угрозой для России были бы равнодушие и апатия людей / Вацлав Гавел // *Новая газета*. – 2011. – № 143. – 24 с.
23. *Гельман В.* Из огня да в полымя? Динамика изменений постсоветских режимов в сравнительной перспективе / Владимир Гельман // *Ойкумена*. – 2006. – Вып. 4. – С. 119–150.
24. *Лейпхарт А.* Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование / Аренд Лейпхарт ; [пер. с англ. под ред. А. М. Салмина, Г. В. Каменской] – М. : Аспект Пресс, 1997. – 287 с.
25. *Валдайская речь Путина на заседании международного дискуссионного клуба «Валдай» [Электронный ресурс] // Официальный сайт Президента России*. – 2013. – 19 сентября. – Режим доступа :
<http://kremlin.ru/transcripts/19243#sel>.
26. *Региональная политика и федеративные отношения : Государственная программа Российской Федерации [Электронный ресурс]*. – М. : Министерство регионального развития РФ, 2013. – 282 с. – Режим доступа :
<http://www.minregion.ru/upload/documents/2013/04/1742030413-g-progr.pdf>.
27. *Гавров С. Н.* Модернизация во имя империи. Социокультурные аспекты модернизационных процессов в России / Сергей Назипович Гавров. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 352 с.
28. *Петров В.* Рейтинг Путина достиг нового максимума [Электронный ресурс] / Виталий Петров // *Российская газета*. – 2014. – 27 марта. – Режим доступа :
<http://www.rg.ru/2014/03/27/putin-reiting-site.html>.
29. *Vacevich A. J.* American Empire. The Realities and Consequences of US Diplomacy / Vacevich A. J. – Cambridge, Massachusetts / London : Harvard University Press, 2002. – 303 p.
30. *Зорькин В.* Суд скорый, правый и равный для всех [Электронный ресурс] / Валерий Зорькин // *Российская газета*. – 2014. – 26 октября. – Режим доступа :
<http://www.rg.ru/2014/09/26/zorkin.html>.
31. *Галкин А. А.* Инновационное развитие как программа действий / А. А. Галкин // *Модернизация и политика в XXI веке / [отв. ред. Ю. С. Оганисян]*. – М. : РОССПЭН, 2011. – С. 3–16.

DZIENNIKARSTWO OBYWATELSKIE NA UKRAINIE WOBEC ROSYJSKIEJ WOJNY INFORMACYJNEJ

Different meanings of the term 'politics' define its different dimensions - dimensions in which politics is being carried out. The overwhelming feature of contemporary politics is its mediatisation, which can be understood as – according to Franciszek Ryszka, who said that “words create politics” - the hegemony of the symbolic sphere. Therefore, the study of politics should take into account not only the sphere of decision-making, but also the discourse which restricts and directs political activities. The case of Ukraine demonstrates that civic media (i.e. Media which are decentralized, non-hierarchical, based on networking and social media) are now the plane on which certain political ideas are manifested most fully, including declarations of intent to pursue a particular doctrine of the state. At the same time - due to its axiological marking – civic media are becoming an important forum for various discourses in the service of community. The analysis of politics, perceived as power over the meaning, is the primary dimension of the analysis, since other planes of politics and corresponding analytical areas are, in the modern world, increasingly subordinated to the discursive sphere which creates a meaningful (discursive, symbolic, axiological etc.) framework for political action. The article discusses the impact of civic journalism on political change - from the “Orange Revolution” to “Revolution of Dignity”. This section of the article presents, among other issues, the most important means of civic journalist narration. The following part outlines the role of civic media at the time of Russian aggression in Ukraine, where asymmetric hybrid warfare is taking place, that is a combination of conventional, irregular and information warfare. The article also discusses the key features and activities of Ukrainian grassroots journalism during the war, and then presents the main axiological pillars of Russian war propaganda and its criticism by journalists and civic media.

Key words: Ukraine, Russia, Civic Journalism, Information Warfare.

*Никогда мы не будем братьями
ни по родине, ни по матери.
Духа нет у вас быть свободными –
нам не стать с вами даже сводными.
Вы себя окрестили «старшими» –
нам бы младшими, да не вашими.
Вас так много, а, жаль, безликие.
Вы огромные, мы – великие. [...]
Анастасия Дмитрук*

Wstęp

W 2014 r. Federacja Rosyjska dokonała napaści¹ na Ukrainę, inicjując tym samym kolejny konflikt, przez licznych obserwatorów nazwany asymetryczną wojną hybrydową, polegającą na połączeniu wojny konwencjonalnej, nieregularnych działań zbrojnych i wojny informacyjnej². Kreml rozpoczął wysoce ryzykowną grę. Po aneksji Krymu, która wywołała patriotyczną euforię w Rosji, przy wątpliwych protestach ze strony świata, zintensyfikowano działania na wschodniej Ukrainie. Prezydent

¹ Uchwała Zgromadzenia Ogólnego ONZ z 14 XII 1974 r., zawierająca definicję „napaści”, wskazuje przede wszystkim, że jest nią użycie siły zbrojnej przez państwo przeciwko suwerenności, terytorialnej integralności lub politycznej niezawisłości drugiego państwa lub w innym celu niezgodnym z Kartą Narodów Zjednoczonych. Tym „innym celem” może być m.in. wysłanie przez jakieś państwo w swoim imieniu zbrojnych grup, oddziałów nieregularnych lub najemników, którzy dokonują zbrojnych działań przeciwko drugiemu państwu o takiej wadze, że równają się one aktom wymienionym powyżej lub poważnemu zaangażowaniu się na tym obszarze. Warto w tym miejscu przypomnieć także zapisy dowolnego paktu o nieagresji, które w dwudziestolecie międzywojennym były jednym z elementów systemu bezpieczeństwa zbiorowego w Europie. Np. polsko-sowiecki pakt o nieagresji z 25 lipca 1932 r. za działania sprzeczne z paktem uznawał „wszelki akt gwałtu naruszający całość i nietykalność terytorium lub niepodległość polityczną drugiej umawiającej się strony, nawet gdyby te działania były dokonane bez wypowiedzenia wojny” [podkr. – P.P.]. Bezspornie działania Federacji Rosyjskiej, najpierw na Krymie, a następnie na wschodniej Ukrainie, należy uznać za wyczerpujące znamiona tak rozumianej agresji.

² Rosyjską teorię wojen informacyjnych wnikliwie omawia J. Darczewska, według której rosyjska koncepcja „wojny informacyjnej, umieszczana najczęściej w dwóch kontekstach: (1) zadań wynikających z Doktryny bezpieczeństwa informacyjnego Federacji Rosyjskiej oraz (2) geopolitycznej rywalizacji Rosji z Zachodem (przede wszystkim USA i NATO), ma w efekcie wymiar polityczny, ideologiczny i kulturowy”. Por. J. Darczewska, Anatomia rosyjskiej wojny informacyjnej. Operacja krymska – stadium przypadku, Ośrodek Studiów Wschodnich, „Punkt Widzenia”, Warszawa, maj 2014, nr 42, s. 12.

Putin popełnił jednak strategiczny błąd: próbując utrzymać Ukrainę w rosyjskiej strefie wpływów, nie tylko de facto przyspieszył jej decyzję o integracji z systemem euroatlantyckim, ale – co gorsza – naraził swoje państwo na długofalowy konflikt ze światem zachodnim, którego Rosja – biorąc pod uwagę skuteczność sankcji ekonomicznych³ – wygrać po prostu nie może.

Konsekwencją bezprawnych i agresywnych działań Moskwy wobec jej sąsiada jest katastrofa wizerunkowa. Oto prezydent Federacji Rosyjskiej, jeszcze na początku 2014 r. przyjmowany z wielką atencją na salonach politycznych świata, gospodarz zorganizowanych z istic bizantyjskim rozmachem zimowych igrzysk olimpijskich, dziś jest politycznym pariasem (dla Zachodu), którego obawiają się nawet potencjalni sojusznicy (w ramach WNP). Jakiegokolwiek projekty głębszej integracji w obszarze posowieckim w warunkach narastającej nieufności są skazane na niepowodzenie, tym bardziej że zwiększają się – na skutek międzynarodowych działań – problemy ekonomiczne Rosji.

Bezsprzecznie reżim Putina cieszy się niezwykle wysokim – i nadal rosnącym – poparciem społecznym⁴. Trudno jednak ignorować fakt, że w Rosji pojawiły się pierwsze symptomy wewnętrznej opozycji w kręgach politycznych⁵. Nieliczni zwolennicy kosmopolitycznego scenariusza współpracy z Zachodem zarzucają prezydentowi zabójcze dla Rosji skonfliktowanie jej ze światem zewnętrznym, zwolennicy imperialnego, eurazjatyckiego scenariusza odbudowy mocarstwowej pozycji Moskwy krytykują Putina za zatrzymanie się w pół drogi, tj. zastopowanie „rosyjskiej wiosny” w kolejnych krajach posowieckich, w których można by rozegrać wariant gruzińsko-ukraiński (z 2008 r. i 2014 r.), natomiast najbardziej wpływowi zwolennicy scenariusza narodowego (czyli modernizacji kraju w warunkach „suwerennej demokracji”) dostrzegają – jako realności – ogromne straty ekonomiczne, zubażające ich samych, a także całe państwo.

Nowy krajobraz medialny a wojna informacyjna

Narastające kłopoty Putina, zarówno na arenie międzynarodowej, jak i w kraju, doprowadziły do intensyfikacji rosyjskiej wojny informacyjnej, którą należy postrzegać jako kontynuację radzieckich technologii politycznych, skutecznie wykorzystywanych przez wiele lat. Do tradycyjnych wojen psychologicznych operujących uproszczonymi konstrukcjami mentalnymi wyraźnie nawiązuje współczesna rosyjska geopolityka informacyjna. Swoistym imperatywem współczesności jest fakt, iż polityczna aktywność perswazyjna Moskwy uwzględnia dziś najnowsze narzędzia medialne i sieciowe, jednak innowacje te dotyczą głównie organizacji działania w środowisku nowych technologii. Głównym narzędziem wojen informacyjnych pozostaje propaganda⁶, rozumiana jako centralnie administrowane, systematyczne i planowe oddziaływanie na psychikę masy ludzkiej w kierunku pobudzenia jej do działania lub jęgo zaniechania⁷.

³ P. R. Gregory, Western Sanctions And Rising Debts Are Already Strangling The Russian Economy, <http://www.forbes.com/sites/paulroderickgregory/2014/08/28/western-sanctions-and-rising-debts-are-already-strangling-the-russian-economy/> (dostęp: 15 kwietnia 2015), a także E. Picardo, How US & European Union Sanctions Impact Russia, <http://www.investopedia.com/articles/investing/011515/how-us-european-union-sanctions-impact-russia.asp> (dostęp: 15 kwietnia 2015). Warto podkreślić, że skuteczność sankcji ekonomicznych potwierdzają także źródła rosyjskie. Por. Russia loses \$140bn with sanctions and falling oil prices – Finance Minister, <http://rt.com/business/208263-russia-losses-sanctions-oil/> (dostęp: 15 kwietnia 2015).

⁴ M. Ciastoch, Rośnie poparcie dla Putina, <http://swiat.newsweek.pl/rosja-poparcie-dla-putina,artykuly,359881,1.html> (dostęp: 15 kwietnia 2015).

⁵ R. Sakwa, Whatever Happened to the Russian Opposition?, http://www.chathamhouse.org/sites/files/chathamhouse/field/field_document/20140523SakwaFinal.pdf (dostęp: 15 kwietnia 2015).

⁶ Od wielu lat poznajemy techniki propagandy, próbujemy propagandę opisywać, rozpoznawać i teoretycznie wyjaśniać. Propagandyści wynajmują sale, zapełniają stadiony, zwołują marsze milionów, organizują parady i wiece, zachęcają do pisania protestów, podpisywania petycji, nakłaniają do czytania manifestów, programów i deklaracji. Propaganda nie ogranicza się do perswazji językowej, ale próbuje zawładnąć całą sferą symbolicznej aktywności człowieka. W kreatywny sposób czerpie propaganda swą moc ze statycznych i ruchomych obrazów, psychologicznej siły koloru i dźwięku. Autorzy propagandy umieszczają działające na wyobraźnię symbole na plakatach, sztandarach, a także na monetach i banknotach lub znaczkach pocztowych. W służbie propagandy wykorzystuje się wielką literaturę, dzieła muzyczne i sugestywne prace malarskie. Pomniki, monumenty i dzielnice miast świadczą o tym, że propaganda stara się zawładnąć przestrzenią. Środkami jej działania niejednokrotnie stają się prace historyków, socjologów, psychologów i przedstawicieli innych nauk. Wielka moc perswazyjna tkwi w liczbach, odpowiednio wyselekcjonowanych, chociażby ze statystyk publicznych lub sondaży opinii. Dla celów propagandy wykorzystuje się programy nauczania i proces wychowywania. Współczesna propaganda jest obecna w wielu rodzajach i kanałach komunikowania. Można ją adresować do małych grup, a nawet do jednostek, lecz najważniejszą platformą jej działania od lat są media masowe. Nadawcy przekazów propagandowych wykorzystują łamy prasowe, ich głos słycać w programach stacji radiowych, znają też potęgę obrazu dokumentalnego lub fabularnego dzieła filmowego. Współcześnie kolejną areną zmagañ propagandowych stała się globalna sieć komunikowania. Por. P. Planeta, Propaganda w Internecie – selekcja w sieci rozproszonych zasobów, w: Informacja. Perswazja. Logika, red. I. Trzcieniecka-Schneider, E. Żarnecka-Biały, Kraków 2005, s. 143–166.

⁷ Propaganda jest zorganizowanym przez ściśle określone centrum, zamierzonym, motywowanym politycznie, zmasowanym i

Rosyjska strategia wojny informacyjnej stanowi reakcję na amerykańskie koncepcje konfliktów nowej generacji⁸. Komentatorzy rosyjscy zwykle dostrzegają konieczność podjęcia działań obronnych wobec zmasowanej – ich zdaniem – wojny informacyjnej Zachodu przeciwko Moskwie⁹. Praktyka współczesnej propagandy rosyjskiej wyraźnie nawiązuje do zimnowojennych wojen psychologicznych i sprawdzonych wówczas technik społecznego oddziaływania. Głównymi komponentami walki informacyjnej są, z jednej strony, blokowanie wrogich (w tym zewnętrznych) oddziaływań, a z drugiej, wywieranie presji na docelowych adresatów. W rosyjskich realiach kontroli państwa nad telewizją, radiem i prasą¹⁰ wewnętrzne działania propagandowe nie napotykają istotnych barier. Wiadomości upowszechniane w mediach masowych są moderowane przez specjalistów od technologii politycznych, którzy decydują, jakie informacje są użyteczne dla osiągnięcia określonych celów, a jakie należy blokować jako szkodliwe. W ujęciu medioznawczym można jednoznacznie stwierdzić, iż system komunikacji masowej na terenie Federacji podlega skutecznym mechanizmom autorytarnej selekcji (gatekeeping) oraz skutecznemu framingowi, czyli narzucaniu świata kremlowskiej narracji na temat spraw międzynarodowych.

Zanim zaczęły się kłopoty wizerunkowe Kremla, przez długie lata za granicą rosyjska narracja odnosiła spore sukcesy¹¹. Rosja początkowo czerpała korzyści z sieci mediów oddziałujących na międzynarodową opinię, którą rozbudowała po sukcesie pomarańczowej rewolucji na Ukrainie. „Russia Today” rozpoczęła działalność nadawczą w 2005 r. (przemianowana w 2009 r. na „RT”), stając się jednym z najpopularniejszych kanałów telewizyjnych w świecie. Źródłem tej popularności jest „niezależny” ogląd spraw światowych, przekaz „alternatywny” wobec głównego nurtu zachodnich stacji telewizyjnych¹². Rosyjską telewizję „RT” ogląda ponoć do 2,5 mln osób w samej tylko Wielkiej Brytanii¹³. W 2011 r. „RT” była drugą (po BBC World News) najbardziej popularną zagraniczną stacją telewizyjną w USA¹⁴, a w 2012 r. najchętniej oglądaną zagraniczną stacją telewizyjną w pięciu najbardziej zurbanizowanych obszarach amerykańskich¹⁵. Medialna ofensywa Kremla w świecie trwa nadal. W grudniu 2013 r. działającą od 1941 r. agencję informacyjną RIA-

długofalowym oddziaływaniem perswazyjnym, które za pomocą wyselekcjonowanego i skrajnie uproszczonego obrazu rzeczywistości (wydarzeń, zjawisk, ludzi i ich właściwości) działa na świadomość społeczną adresatów i apeluje do ich emocji w celu kontroli (formowania, utrwalania lub zmiany) postaw zbiorowości, co ma prowadzić do wyrobienia wśród jej członków pożądanego opinii lub wywołania zamierzonych zachowań. Spośród licznych prac poświęconych propagandzie warto wyróżnić L.W. Doob, *Propaganda. Its Psychology and Technique*, New York 1935; J. Ellul, *Propaganda: The Formation of Men's Attitudes*, New York 1973; G.S. Jowett, V. O'Donnell, *Propaganda and Persuasion*, Beverly Hills 1986; *Propaganda in War and Crisis*, ed. D. Lerner, New York 1972; A. Pratkanis, E. Aronson, *Age of Propaganda: The Everyday Use and Abuse of Persuasion*, New York 1992; P.M. Taylor, *Munitions of the Mind. War Propaganda from the Ancient World to the Present Day*, Manchester 1995 oraz J. Wilke, *Propaganda in the 20th Century: Contributions to Its History*, Hampton Press 1998.

⁸ W typologii zaproponowanej przez Davida Ronfeldta i Johna Arquillę w rozdziale pt. *Cyberwar is Coming* uznaje się, że w ramach wojny informacyjnej należy odróżnić A) wojnę w sieci (netwar), B) cyberwojnę (cyberwar). Wojna w sieci jest wojną słów i symboli, działaniem perswazyjnym, wojną propagandową, natomiast cyberwojna (wojna cybernetyczna) jest działaniem wojennym za pośrednictwem sieci informatycznych, komputerów i urządzeń komunikacyjnych, którą określa się wojną C4I, czyli command (dowodzenie), control (kontrola), communication (komunikacja), computers (komputery) i information (informacja). J. Arquilla, D. Ronfeldt, *In Athena's Camp Preparing for Conflict in the Information Age*, http://www.rand.org/pubs/monograph_reports/MR880.html (dostęp: 1 lutego 2015).

⁹ Por. S. Tkachenko, *Informacionnaja vojna protiv Rossii*, Piter 2011.

¹⁰ Według raportu *Freedom of the Press 2014* Rosja uzyskała (po raz kolejny) najniższy wskaźnik wolności prasy: not free. Na tę ocenę wpływ miało m.in. nieprzedłużenie wizy amerykańskiemu dziennikarzowi Davidowi Satterowi, co stanowi pierwszy taki przypadek od czasów zimnej wojny. Z kolei przejęcie agencji informacyjnej Ria Novosti i wcielenie jej do „Russia Today” – zdaniem autorów raportu – prowadzi do wzmocnienia systemu kremlowskiej propagandy. Według raportu rosyjski system prawny ogranicza niezależne dziennikarstwo, stosowane są groźby, dochodzi do pobić, a nawet morderstw dziennikarzy i – co najbardziej symptomatyczne – można wskazać ogromny wpływ ośrodków władzy na media. W 2013 r. wprowadzono w Rosji wyraźne obostrzenia prawne w zakresie wolności wypowiedzi. Niezależne media i dziennikarze próbują kontynuować swoją pracę w sieci, ale reżim Putina, za pomocą różnorodnych działań (także prawnych), przejmuje także nad tą strefą kontrolę. Freedom House o Rosji. 2014: not free, freedom rating = 5,5, civil liberties = 5, political rights = 6. (1=best, 7-worst). Zob. Freedom House, *Freedom in the World 2014*, <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2014/russia-0#VLUQvkeG91A> (dostęp: 1 lutego 2015). Warto dodać, że Ukraina – w tym samym raporcie – osiąga status partly free, freedom rating = 3,5, civil liberties = 3, political rights = 4.

¹¹ J. Kocik, *Medialna ofensywa Rosji. Tak działa propagandowa machina Kremla*, <http://www.tvp.info/17816632/medialna-ofensywa-rosji-tak-dziala-propagandowa-machina-kremla> (dostęp: 15 kwietnia 2015).

¹² Tak rozumiana „alternatywność” jest dziś wartością szczególną, co potwierdzają sukcesy stacji „Al-Jazeera” (arabski głos w świecie), a zwłaszcza platformy Youtube będącej dziś największym na świecie dostawcą informacyjnych przekazów wideo.

¹³ O. Bullough, *Inside Russia Today: counterweight to the mainstream media, or Putin's mouthpiece?*, *New Statesman*, May 10, 2013.

¹⁴ H. Rizvi, *Foreign News Channels Drawing U.S. Viewers – IPS*, <http://www.ipsnews.net/2010/01/media-foreign-news-channels-drawing-us-viewers/> (dostęp: 15 kwietnia 2015).

¹⁵ <http://www.russia-briefing.com/news/russia-today-to-double-its-u-s-audience.html/> (dostęp: 15 kwietnia 2015).

Novosti przemianowano na Rossija Siegodnia¹⁶ i powiązано z nią portal Sputnik¹⁷. Kreml w swej strategii soft power – nakierowanej na zachodniego odbiorcę – wykorzystuje także kanon technologii politycznej propagandy w nowej powłoce, tj. armię sieciowych aktywistów (np. blogerów czy facebookowych „likersów”), cyfrowe plakaty agitacyjne oraz internetowe memy.

Na początku XX w. wskazani przez Lenina tzw. pożyteczni idioci byli najczęściej ludźmi lewicy spoglądającymi na Wschód z autentyczną wiarą w urzeczywistnienie projektu radzieckiego. Obecnie, w drugiej dekadzie XXI w., recesja ekonomiczna Zachodu przeżywającego głęboki kryzys wartości otwiera przed Rosją nowe możliwości. Putin apeluje do wielu różnych odbiorców. Niektórzy z tych adresatów mają mocno ukształtowaną tożsamość, inni – co jest korzystne z perspektywy autora perswazji – nie są wyraźnie zdefiniowani¹⁸. Wciąż podatne na rosyjską narrację są niektóre środowiska lewicowe, zwłaszcza te, które rzeczywistość ujmują w antyfaszystowską ramę interpretacji. Dlatego też prezydent Rosji niezwykle skutecznie – a w przypadku Ukrainy demagogicznie – odwołuje się do walki z faszyzmem. Putin jest też zbawcą i objawieniem dla części prawicowych nacjonalistów, którzy zwalczają Unię Europejską. Związki Kremla z niektórymi organizacjami politycznymi, jak np. Jobbik na Węgrzech czy Front Narodowy we Francji, mogą być czymś więcej niż tylko interakcją symboliczną, wspólnotą dyskursu, bliskością narracyjną lub efektem oddziaływań perswazyjnych, manipulacji, inspiracji etc.¹⁹ Cynizm Rosji i jej perswazyjna skuteczność sprawiają, że potrafi ona dotrzeć zarówno do lewicy, jak i prawicy europejskiej. Jest to możliwe dzięki odwoływaniu się do aksjologicznych ogólników i wykorzystywaniu bogatego repertuaru sprzecznych przekazów, co pozwala budować egzotyczne sojusze pierwotnie sprzecznych ideowo grup, np. w sieciowych grupach dyskusyjnych oraz mediach społecznościowych. Takich dyskretnie sympatyzujących z Rosją, a nawet jawnie ją wspierających środowisk pojawia się coraz więcej.

Rosyjski przekaz jest adresowany także do szerszych grup, np. do części niemieckich intelektualistów, którym wciąż bliska jest refleksja o szczególnej więzi między Niemcami i Rosjanami, podobieństwie „mistycznego” ducha obydwu narodów²⁰. Ponadto Moskwa umiejętnie rozgrywa resentymy byłych państw imperialnych. Dyplomacja między byłymi europejskimi potęgami, nierzadko nad głowami Ukrainy czy Polski, stanowi swoiste potwierdzenie własnego mocarstwowego obrazu krajów takich, jak Francja i Wielka Brytania. Prócz tego sprawie rosyjskiej sprzyjają środowiska, dla których interesy gospodarcze z Rosją mają charakter priorytetowy. Business as usual – pomimo wojny i agresywnych działań Kremla – to imperatyw, którym kierują się partnerzy handlowi Rosji, co prowadzi do rozbijania jedności politycznej państw członkowskich UE w kwestii wschodniej.

Równocześnie straty wizerunkowe na arenie międzynarodowej – bardziej widoczne w zmianie nastawienia opinii publicznej wobec Rosji aniżeli w stanowisku elit politycznych – powodują, że Kremlowi coraz trudniej kontynuować swą skuteczną dotychczas działalność w sferze miękkich instrumentów polityki. Stąd wzmocnienie działań w przestrzeni komunikacyjnej – coraz silniejsza ingerencja w funkcjonowanie mediów masowych oraz intensyfikacja działań w sieci. W rosyjskiej przestrzeni komunikacyjnej funkcjonuje system przedsięwzięć, które – z pewnymi modyfikacjami – reprodukują narrację kremlowską. Narracja ta bazuje na perswazji negatywnej (dyskredytowaniu przeciwnika) oraz agitacji (konsolidującej, inspirującej itp.), a rosyjskie innowacje strategiczne – jak przekonuje Darczewska – dotyczą głównie organizacji działań propagandowych. Ich bazą – ze względu na brak struktur społeczeństwa obywatelskiego – są „informacyjne specnazysy”, tworzone przez liderów opinii oraz specjalistów w zakresie technologii politycznych²¹. Najważniejsze

¹⁶ Obecnie Rossija Siegodnia nadal działa – ale tylko w wersji rosyjskojęzycznej – pod nazwą Ria Novosti.

¹⁷ Twórcy portalu planują uruchomienie trzydziestu wersji językowych z redakcjami na całym świecie, od Londynu do Rio de Janeiro. Już teraz internetowy kanał nadaje 24 godziny na dobę po angielsku, arabsku i hiszpańsku, właśnie rozpoczął nadawanie po niemiecku, w planach jest też wersja francuskojęzyczna. Docelową grupę adresatów stanowią odbiorcy spoza Federacji Rosyjskiej. Tylko w tym roku kanał ma dostać od władz ponad 260 mln euro. A według szacunków dociera do 600 mln ludzi na świecie. J. Kocik, Medialna ofensywa Rosji.

¹⁸ A. Wilson, *Ukraine Crisis: What It Means for the West*. Yale University Press, 2014.

¹⁹ J. Rogoża, Kreml „zagospodarowuje” europejską skrajną prawicę, <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2015-03-25/kreml-zagospodarowuje-europejska-skrajna-prawice> (dostęp: 15 kwietnia 2015).

²⁰ H. A. Winkler, Mit Russland gegen den Westen, „Spiegel”, 14 April 2014. Cyt. za: A. Wilson, op. cit., s. 194.

²¹ J. Darczewska, *Anatomia rosyjskiej wojny...*, s. 28.

pytanie, jakie należy postawić w obecnej sytuacji, brzmi: czy jest możliwe skuteczne perswazyjnie zarządzanie otwartą, rozproszoną, niehierarchiczną strukturą sieciową?

W latach dziewięćdziesiątych XX w. pojawiło się dość powszechne przekonanie, iż transformacja technologiczna komunikacji w coraz większym stopniu determinuje świat polityki, a zasadnicza zmiana polega na oddalaniu się władzy od instytucji. Władza rozumiana jako wywieranie wpływu (power) jest dynamiczna, zaś instytucje polityczne wymyślone i ugruntowane w historii współczesnej demokracji są związane z określonym terytorium. Władza jest dziś globalna i eksterytorialna, natomiast instytucjonalna polityka pozostaje terytorialna i lokalna. A ponieważ władza porusza się swobodnie z szybkością sygnałów elektrycznych, lekceważąc ograniczenia przestrzeni, to wyłania się nowa dynamika terytorialna. Następuje rozchodzenie się „przestrzeni przepływów” i „przestrzeni miejsc”, prowadząc do sprzeczności między „władzą poza przestrzenią” (placeless power) a „przestrzenią bez władzy” (powerless places)²². Jednak problem jest bardziej złożony. W Rosji, gdzie państwo jest co prawda słabe, a społeczeństwo obywatelskie nie istnieje, postępująca centralizacja władzy autorytarnej mimo wszystko umożliwia skuteczną kontrolę nad wieloma aspektami życia zbiorowego. Władza instytucjonalna zachowuje realne wpływy, wbrew procesom globalizacyjnym prowadzącym do poliarchii.

Okazuje się, że rozproszona, niehierarchiczna struktura komunikowania może być obiektem zarządzanym przez Kreml, zwłaszcza jeśli rządzący cieszą się tak wysokim stopniem poparcia społecznego. Służy temu instytucjonalizacja działań informacyjnych w sieci. Ważnym elementem rosyjskiego systemu wojny informacyjnej jest tzw. portal wojny sieciowej (<http://rossia3.ru>), który jest połączony – za pośrednictwem systemu odnośników – z portalami Międzynarodowego Ruchu Eurazjatyckiego oraz Partii Narodowo-Bolszewickiej i licznych stron o podobnej orientacji, a także z witryną Opryczniny Bractwa Iwana Groźnego. Informacyjno-analityczny portal evrazia.org jest połączony z różnymi portalami Ruchu Eurazjatyckiego oraz witrynami takimi, jak TV Viechi, TV Eurazja oraz Knigi Jewrazii. Wszystkie wymienione zasoby odsyłają do publikacji głównego ideologa eurazjatyizmu Aleksandra Dugina, powielają jego wypowiedzi oraz publikacje jego współpracowników na różnych portalach konserwatywnych, analitycznych oraz na portalach multimedialnych prezentacji. Dyskurs eurazjatycki jest też upowszechniany za pośrednictwem mediów społecznościowych (Twitter, Facebook, Odnoklassniki, Vkontakte) i w licznych grupach dyskusyjnych²³.

Opisany system rosyjskiej wojny symbolicznej w sieci napotyka silny odpór ze strony międzynarodowej społeczności internautów. To budzi poważne zaniepokojenie w Moskwie, stąd coraz wyraźniejsze próby kontrolowania, a nawet cenzurowania sieci²⁴. Trudno się temu dziwić. Bezsprzecznie prawdziwym zagrożeniem dla rosyjskiej władzy autorytarnej jest potencjalna zmiana nastawienia wewnętrznej opinii publicznej, co mogłoby nastąpić wskutek pojawienia się ruchów oddolnych na wzór egipskiego placu Tahrir czy ukraińskiego Majdanu²⁵. Przebudzenie społeczne na

²² Global Restructuring and Territorial Development, eds. J. Henderson, M. Castells, London–New York 1987, s. 7.

²³ J. Darczewska, Anatomia rosyjskiej wojny..., s. 28–30.

²⁴ Liderzy rosyjskiej opinii publicznej, a wraz z nimi zwykli obywatele w otwartej, publicznej komunikacji sieciowej widzą głównie zagrożenie, a media społecznościowe postrzegają jako przestrzeń antyrosyjskiej propagandy. Dlatego – jak zauważa Darczewska – portale i grupy dyskusyjne w Internecie są obiektem zorganizowanego działania. W czasie interwencji Rosji na Krymie rosyjscy liderzy opinii byli wyjątkowo aktywni, a ich działania w sieci służyły uzasadnieniu najważniejszych tez oficjalnej propagandy. Udowodniano m.in., że na Ukrainie powstał problem derusyfikacji. Postulowano także podniesienie rosyjskiego patriotyzmu do rangi „patriotyzmu naukowego” (na wzór „komunizmu naukowego”) itp. Rozgałęziona sieć kontaktów w Internecie doprowadziła do powstania licznych fanatycznych „kolonii duchowych”: od faszystujących „nacboli” (członków Partii Narodowo-Bolszewickiej) poprzez studentów socjologii i filozofii po zagranicznych zwolenników czwartej teorii Dugina i jego koncepcji eurazjatyizmu. Kolejne ogniwa łańcucha oddziaływania informacyjnego tworzą jednolitą sieć komunikacyjną. Rosyjscy aktywiści w sieci są niezwykle dynamiczni, agresywni i bezkompromisowi. Zob. Darczewska, Anatomia rosyjskiej wojny....

²⁵ Obawy przed wybuchem rewolty w Rosji podobnej do kijowskiego Majdanu są tak wielkie, iż znalazły odzwierciedlenie w najnowszej oficjalnej doktrynie obronnej Federacji Rosyjskiej z grudnia 2014 r. Por. O. Oliker, Russia's New Military Doctrine: Same as the Old Doctrine, Mostly, <http://www.rand.org/blog/2015/01/russias-new-military-doctrine-same-as-the-old-doctrine.html> (dostęp: 15 kwietnia 2015).

Ukrainie, zarówno pomarańczowa rewolucja z 2004 r.²⁶, jak i Euromajdan²⁷ z przełomu lat 2013/2014, są prawdziwym koszmarem Kremla. Aby nie ziszcilo się horrendum zrewoltowanej Moskwy, Putin – jak już wspomniano – oddziałuje na środki masowego przekazu (także zagraniczne) oraz stara się kontrolować Internet, w tym media społecznościowe, ale także inicjuje i wspiera – za pośrednictwem agentów wpływu – sympatyzujące z Moskwą rewolucyjne ruchy społeczne od Doniecka do Drezna. Należy sądzić, że wraz z ofensywą Państwa Islamskiego oraz po ataku muzułmańskich ekstremistów na redakcję paryskiego „Charlie Hebdo” rosyjskie służby będą intensywniej grały kartą walki z islamskim terroryzmem, aby rozerwać sojusz państw zachodnich przeciwko Moskwie²⁸.

Tej odgórnie kształtowanej przez Kreml narracji skutecznie przeciwstawili się ukraińscy dziennikarze obywatelscy, którzy – w sojuszu z licznymi środowiskami aktywistów sieciowych – podjęli bezkompromisową walkę na pierwszej linii frontu wojny informacyjnej. Ich aktywność, sprawność organizacyjna, otwartość, elastyczność i innowacyjność podejmowanych działań świadczy nie tylko o prawidłowym odczytaniu ducha naszych zdeterminowanych technologicznie czasów, ale przede wszystkim stanowi dowód, że idea wspomagana technologią może stanowić początek przemiany zatomizowanego tłumu *hominēs sovieticus* w społeczeństwo obywatelskie.

Dziennikarstwo obywatelskie na Ukrainie a zmiana polityczna

To właśnie na Ukrainie w 2004 r. – a nie, jak się powszechnie uważa, w czasie „arabskiej wiosny” w 2010 r. – nowe media sieciowe stały się narzędziem protestu, co doprowadziło do realnej zmiany politycznej²⁹. Protestujący korzystali intensywnie z Internetu i telefonów komórkowych. Internet stał się przestrzenią rozpowszechniania niezależnych opinii dziennikarzy obywatelskich i przedstawiania punktów widzenia odmiennych od tych obecnych w cenzurowanych mediach. Działacze prodemokratyczni wykorzystali konwergencję mediów mobilnych i Internetu do koordynowania szerokiego zakresu działań politycznych, w tym monitorowania wyborów i masowych protestów. Oprócz wspomagania organizacji protestów i informowania obywateli na Ukrainie, Internet okazał

²⁶ W następstwie upadku hegemonii Związku Radzieckiego i kolejnych reżimów komunistycznych w Europie Wschodniej, Ukraina pozostała jedną z byłych republik radzieckich, co do których nie było pewności, jak zdefiniują swą niezależność i tożsamość. Jak pamiętamy, w 2004 r., po wyrównanych wynikach w wyborach prezydenckich między skorumpowanymi spadkobiercami władzy radzieckiej pod przewodnictwem premiera Wiktora Janukowycza a koalicją reformatorów prowadzoną przez Wiktora Juszczenkę odbyła się druga tura wyborów. Sondaże wskazywały na zwycięstwo Juszczenki, jednak po ogłoszeniu oficjalnych wyników okazało się, że wygrał Janukowycz. Opinia publiczna była na bieżąco informowana o wyborczych rozbieżnościach i wątpliwościach za pośrednictwem Internetu oraz komunikacji SMS-owej, ponieważ kontrolowane przez państwo media manipulowały faktami. Nowe media jako źródło informacji miały decydujący wpływ na rozwój sytuacji. Gdy władze ogłosiły zwycięstwo Janukowycza, mimo że wszystkie niezależne wyniki exit polls, które opublikowano na stronach internetowych opozycji, wskazywały na wyraźne zwycięstwo Juszczenki, oburzony naród ukraiński natychmiast rozpoczął protesty. Ludzie zaczęli masowo wychodzić na ulice, uczestnicząc w pokojowych demonstracjach. Tłumy protestujących stały w mrozie, głośno wyrażając swoje opinie. W biurach ludzie zaczęli pracować na zmiany, by móc uczestniczyć w protestach. Przejżdżające przed komisją wyborczą samochody trąbiły, co było wyrazem oburzenia wobec wyborczego oszustwa. W Radzie Najwyższej Ukrainy, podobnie jak przy innych budynkach rządowych, protestujący utrzymywali 24-godzinne czuwanie, a ponieważ wielu spośród protestujących nosiło pomarańczowe elementy ubioru, pojawiło się określenie: „pomarańczowa rewolucja”. Protesty osiągnęły swój cel. Wyniki drugiej tury wyborów zostały uznane za nieważne przez Sąd Najwyższy Ukrainy, który zarządził nowe głosowanie. Tym razem Juszczenko wygrał o 8 punktów procentowych.

²⁷ Rzeczywiście, trudno przecenić wpływ Internetu, a zwłaszcza mediów społecznościowych, na rozwój wydarzeń na Euromajdanie. Ukraiński „plac europejski”, czyli masowy protest obywatelski wobec reżimu Janukowycza, stał się najważniejszym wydarzeniem 2013 r. na Ukrainie (i poza jej granicami). Początkowo była to seria proeuropejskich pokojowych protestów przeciwko nagłej decyzji rządu federalnego o anulowaniu umowy stowarzyszeniowej z Unią Europejską, co oznaczało ponowny zwrot w stronę Rosji. Euromajdan przerodził się w gwałtowne powstanie przeciwko władzy po tym, jak ze strony policji i sił bezpieczeństwa padły strzały do protestujących, wskutek czego wśród ludzi byli zabici i ranni. Determinacja doprowadziła do obalenia prezydenta Janukowycza, który salwował się paniczną ucieczką do Rosji. Opisywana sekwencja zdarzeń doprowadziła do całkowitej zmiany orientacji geopolitycznej Ukrainy, co z kolei stało się przyczyną rosyjskiej agresji, następnie aneksji Krymu, eskalacji konfliktu w Donbasie i południowo-wschodnich regionach państwa ukraińskiego.

²⁸ Oczywiście zagrożenie islamskim terroryzmem jest dla Rosji, gdzie mieszka około 20 mln muzułmanów, jak najbardziej realna. Powszechnie wiadomo, że bojownicy czeczeńscy są obecni na różnych frontach walki na całym świecie, ostatnio w Afganistanie, a teraz w Państwie Islamskim, z kolei w 2013 r. czeczeńscy bracia Carnajewowie dokonali zamachu na maraton w Nowym Jorku. To są fakty, które nie podlegają dyskusji. Chodzi jednak o to, że rosyjscy specjaliści od wojny informacyjnej próbują upowszechnić w państwach Zachodnich – zwracając się przede wszystkim do ich obywateli – narrację, którą można streścić w następującej formule: „nie ma sensu zajmować się Ukrainą, ponieważ najważniejszym zagrożeniem dla Zachodu jest islamski terroryzm, którego nie można skutecznie pokonać bez pomocy Rosji”. Jednocześnie trudno nie zauważyć, że najbardziej spektakularne akty terroru popełniane przez muzułmańskich terrorystów zdarzają się najczęściej wtedy, gdy jest to korzystne dla Rosji. Wielu analityków wskazuje na co najmniej podejrzane związki między rosyjskimi służbami specjalnymi a światowym dżihadem. Szerzej na ten temat: Moskwa i dżihad. Czy islamscy terroryści służą Rosji?, <http://naszeblogi.pl/49570-moskwa-i-dzihad-czy-islamscy-terrorysci-sluzza-rosji/> (dostęp: 15 kwietnia 2015).

²⁹ Nowe media społecznościowe były środkami obywatelskiego nieposłuszeństwa i instrumentami dziennikarstwa obywatelskiego także podczas niepokojów społecznych w Iranie w 2009 r., a wcześniej w Birmie w 2007 r.

się skutecznym sposobem dotarcia do świata. Sieć globalna umożliwiła pokonanie ograniczeń nałożonych przez rząd na opozycję, jeśli chodzi o rozpowszechnianie informacji za granicą, tym samym powstał alternatywny system informacji o ważnych wydarzeniach. Było to szczególnie skuteczne w kwestii zainteresowania zagranicznej publiczności, zwłaszcza w krajach rozwiniętych, których mieszkańcy powszechnie korzystali z taniego dostępu do szerokopasmowego Internetu – mogli oni śledzić online rewolucję na żywo 24 godziny przez 7 dni w tygodniu.

Pomarańczowa rewolucja była prawdopodobnie pierwszym takim wydarzeniem zorganizowanym przede wszystkim przez Internet. Nowe media i dziennikarstwo oddolne stało się jednym z fundamentów budowy społeczeństwa obywatelskiego, którego determinacja zadziwiła świat najpierw w 2004 r., a następnie podczas Euromajdanu pod koniec 2013 r. i na początku 2014 r. Iskrą, która doprowadziła do wybuchu społecznego, był wpis na Facebooku dokonany przez jednego ze znanych ukraińskich dziennikarzy³⁰. We wczesnej fazie organizacji protestu jego uczestnicy masowo korzystali z Facebooka, Twittera i Youtube'a do wzajemnej komunikacji, a co równie istotne, do informowania świata o tym, co się dzieje w Kijowie. W ten sposób wykreowana platforma społecznej komunikacji to dziś ogromny potencjał w sferze wymiany informacji, która kreuje forum dyskusji i debaty publicznej (np. na temat koniecznych reform), a także jest instrumentem nacisku na nowy rząd Ukrainy.

Wśród ważniejszych inicjatyw z zakresu dziennikarstwa obywatelskiego na Ukrainie należy wymienić Hromadske TV (<http://www.hromadske.tv>) – kanał internetowy, założony w 2013 r. przez dziennikarzy, którzy zrezygnowali z pracy w telewizji państwowej. Jest on finansowany z różnych źródeł, także dzięki dotacji obywatelskiej³¹. Początkowo kanał nie był zbyt popularny, a odbierać można go było wyłącznie w Internecie, jednak z czasem zaczął cieszyć się ogromnym powodzeniem, głównie za sprawą reportaży oraz streamingowi (relacji wideo online) z Majdanu, a następnie Krymu i wschodniej Ukrainy. Po rewolucji jakiś czas program stacji był retransmitowany przez jeden z państwowych kanałów telewizyjnych. Chociaż medioznawcy zarzucają jego dziennikarzom niekompetencję, zaciętrzewienie polityczne i niezdolność do dialogu, to hromadske.tv pozostaje ważną telewizją obywatelską na mapie ukraińskich mediów.

Kolejnym internetowym kanałem obywatelskim jest Espresso TV (<http://espresso.tv>), który rozpoczął swoją działalność od transmisji protestów na Majdanie w listopadzie 2013 r.. Na początku nie miał koncesji na nadawanie, a jego główny przekaz stanowił streamming starć i protestów, dzięki czemu kanał ten zdobył wyjątkową popularność zarówno w kraju, jak i za granicą. Główną siłą tej stacji i źródłem powodzenia jest reportaż telewizyjny. Warto nadmienić, iż z Espresso TV współpracowała m.in. polska dziennikarka Bianka Zalewska, poważnie ranna podczas pracy reporterskiej na Wschodzie.

Do mediów obywatelskich na Ukrainie należy zaliczyć liczne blogi, konta na Twitterze oraz Facebooku prowadzone przez dziennikarzy, szczególnie ze wschodniej Ukrainy, którzy dzięki swoim postom, zapisom i reportażom zyskali autorytet wśród odbiorców. Najbardziej znanymi w tej grupie są Denys Kazanskyi (<http://frankensstein.livejournal.com>), który publikuje zapisy, zdjęcia oraz wideo z wydarzeń ze wschodniej Ukrainy, Oleksiy Matsuka (<https://twitter.com/alexmazuka>) oraz Serhiy Ivanov (<https://twitter.com/applecrisis>). Ponadto odbiorcy intensywnie korzystają z treści obecnych w blogosferze, bowiem przekazy tego rodzaju – w opinii odbiorców – zawierają najbardziej obiektywny ogląd wydarzeń.

³⁰ Oczywiście główną przyczyną wybuchu „rewolucji godności” było niepodpisanie przez Wiktora Janukowycza umowy stowarzyszeniowej z Unią Europejską. Trzeba jednak pamiętać – o czym przekonuje Maciej Wapiński – że impulsem dla Euromajdanu stał się wpis na Facebooku, którego autorem był Mustafa Najem, wówczas dziennikarz portalu „Ukraińska Prawda”, a obecnie deputowany Verchownej Rady. Brzmiał on następująco: „No dobra, a teraz poważnie. Kto dzisiaj przed północą jest w stanie wyjść na Majdan? Lajki się nie liczą. Tylko komentarz pod tym wpisem o treści «Jestem gotowy». Gdy zbierze się ponad tysiąc, będziemy się organizować”. Cyt. za: M. Wapiński, Ukrainę obudził wpis na Facebooku. Tak zaczął się Euromajdan, <http://www.tvp.info/17736276/ukraine-obudzil-wpis-na-facebooku-tak-zaczal-sie-euromajdan> (dostęp: 15 kwietnia 2015). Por. także: M. Nayem Uprising in Ukraine: How It All Began, Uprising in Ukraine: How It All Began, <http://www.opensocietyfoundations.org/voices/uprising-ukraine-how-it-all-began> (dostęp: 15 kwietnia 2015) oraz Zwrotnik Ukraina, red. J. Andruchowycz, Wołowiec 2014.

³¹ Zgodnie z wewnętrznymi raportami finansowymi, w 2013 r. stacja Hromadske TV uzyskała wsparcie finansowe z ambasady Wielkiej Brytanii (blisko 800 tys. hrywien), ambasady USA (prawie 400 tys.), a także od Fundacji Georga Sorosa (ok. 250 tys.). W pierwszej połowie (do czerwca) 2014 r. Hromadske TV otrzymała też wsparcie od rządu kanadyjskiego (ok. 560 tys. hrywien), ze strony Fritt Ord Foundation (290 tys. hrywien), ambasady USA (ok. 200 tys. hrywien), od domu aukcyjnego „Dukata” (ponad 400 tys. hrywien) oraz – co szczególnie wymowne – od prywatnych donatorów (aż 1 mln 900 tys. hrywien). Źródła finansowania Hromadske TV są publicznie dostępne w Annual Financial Reports (2013 r. i pierwsza połowa 2014 r.): <http://www.hromadske.tv/files/3/d/3dbe7ea-annual-fin-report---eng.pdf> oraz <http://www.hromadske.tv/files/b/4/b4201bc-1-2q-2014-fin-report---eng.pdf> (dostęp: 15 kwietnia 2015).

Rozwój mediów obywatelskich na Ukrainie jest ściśle związany z gwałtownymi wydarzeniami o charakterze politycznym. Po raz pierwszy w historii mieliśmy do czynienia z relacjonowaniem na żywo rewolucji dzięki strumieniowej transmisji wideo przez Internet. Sieć stała się kluczowym instrumentem relacjonowania na odległość protestów na ukraińskim Euromajdanie. Jak już wspomniano, zaczęło się od aktywności jednego użytkownika pod koniec 2013 r., a w lutym 2014 r. funkcjonowało już kilkadziesiąt kanałów internetowych relacjonujących przez 24 godziny na dobę wydarzenia na głównych arenach protestu w Kijowie. Znamienny jest fakt, że po upadku reżimu Janukowycza internauci kontynuowali swą obywatelską aktywność, transmitując na żywo w sieci przebieg kluczowych spotkań aktywistów, działaczy i polityków oraz publicznych debat o przyszłości Ukrainy. Dzisiaj niezależne projekty internetowe, które zdobyły popularność w trudnym czasie rewolucji i których finansowanie niejednokrotnie odbywa się dzięki „crowdfundingowi”, umacniają swoją pozycję w medialnym krajobrazie Ukrainy, co stanowi jasny dowód konsolidacji społeczeństwa obywatelskiego.

Nowe media jako przestrzeń dla obywatelskiego dziennikarstwa służą budowie otwartego społeczeństwa obywatelskiego. Ukraina jest w tej sferze swoistym polem eksperymentalnym. Tradycyjne instytucje polityki są niejako reformowane oddolnie, a wzorcem postulowanych zmian stają się media społecznościowe, gdzie kluczowe wartości stanowią – oprócz kolektywności działań – także dostępność, transparentność, elastyczność. Paradoksalnie źródłem tych zmian – pomijając zmienne technologiczne – jest spadek zaufania społecznego do tradycyjnych instytucji państwa. Do wiosny 2014 r., w następstwie eskalacji przemocy ze strony władzy, co miało miejsce przed upadkiem Janukowycza, zaufanie Ukraińców do instytucji publicznych, w szczególności do policji, gwałtownie spadło. W tych warunkach Facebook stał się jedną z kluczowych platform dla omawiania bieżących wydarzeń politycznych na Ukrainie, a kilka kluczowych postaci rządu tymczasowego – wychodząc naprzeciw oczekiwaniom – regularnie korzystało z Facebooka jako narzędzia bezpośredniej komunikacji ze społeczeństwem.

Szczególnie aktywny w tej sferze był nowy minister spraw wewnętrznych Ukrainy, Arsen Awakow, który zdobył popularność dzięki sprawnie redagowanym i codziennie publikowanym w mediach społecznościowych raportom ze swej działalności. W niespokojnym i wyjątkowo trudnym dla Ukrainy okresie po aneksji Krymu, a następnie w czasie eskalacji walk w Donbasie, gdzie wspierani przez Rosję bojownicy zaatakowali wojska ukraińskie, regularne wpisy na blogach i Facebooku przyniosły wymierne korzyści: zaspakajały potrzeby społeczeństwa w zakresie większej przejrzystości życia publicznego³². Wielu innych prominentnych urzędników państwowych włączyło się w publiczną debatę w sieci, dzięki czemu obecność w mediach społecznościowych stała się nową koniecznością dla wysokich rangą ukraińskich polityków. Również politycy lokalni zwiększyli swą publiczną aktywność w sieci³³.

Opisywane zjawiska stanowią przykład konwergencji dwóch elementów: funkcjonowania sieci otwartych i gwałtownych zmian politycznych. Rewolucje na Ukrainie zwróciły uwagę na nowe narzędzia cyfrowe o szerokim zakresie zastosowania: od koordynacji działaczy poprzez SMS do rozwoju niezależnych mediów online, np. witryn zawierających fora dyskusyjne dla działaczy, służące wymianie najlepszych praktyk i publikowaniu szczegółowych raportów. Pomarańczowa rewolucja pojawiła się na wczesnym etapie rozwoju nowych mediów jako narzędzie wspomagania kontestacji politycznej, a mimo to organizatorzy mieli rozległą wiedzę na temat budowania efektywnych sieci. W celu zdobycia większej publiczności działacze rewolucji starali się zainteresować swoją sprawą specyficzną grupę docelową – ludzi, którzy są bardziej kompetentni komunikacyjnie. Starano się dotrzeć do dziennikarzy śledczych, obrońców praw człowieka, prawników, przedsiębiorców i studentów. Celem tych starań było dotarcie do większości internautów na Ukrainie.

Zmieniający się krajobraz mediów doprowadził do rozwoju – w wymiarze globalnym – dziennikarstwa obywatelskiego. Szczególnie użyteczną platformą dla tego rodzaju działalności są media społecznościowe, gdzie użytkownicy stają się prosumentami, tj. twórcami i odbiorcami

³² Oczywiście część komentarzy była wobec ministra krytyczna, a Internauci pytali wprost, czy w istocie minister powinien spędzać tak dużo czasu w sieci.

³³ Np. we Lwowie zachęcano policję do obecności na Facebooku, aby organy ścigania stały się bardziej dostępne dla zwykłych obywateli.

przekazów. Niezależna informacja pojawia się na blogach, forach dyskusyjnych, w zasobach Twittera, Facebooka itp. Media społecznościowe nie tylko stały się ważnymi kanałami informacji w czasie rzeczywistym³⁴, ale także funkcjonują jako wpływowe media opiniotwórcze, których siła polega na rozbudowanej interakcji między użytkownikami. Przy pomocy narzędzi informatycznych można też automatycznie replikować informacje i opinie. A zatem nowe media sieciowe jako instrumenty oddziaływania politycznego umożliwiają gromadzenie i zbieranie informacji, publikowanie i rozpowszechnianie przekazów, kreują forum debaty, służą organizacji i koordynacji działań politycznych, organizują przestrzeń protestu oraz – w najbardziej zaawansowanej formie – mogą stać się orężem w cyberwojnie i wojnie informacyjnej³⁵.

Środki obywatelskiej narracji dziennikarskiej

Cyfrowe, usieciowione, konwergentne i nierzadko mobilne nowe media stanowią zatem główną platformę dziennikarstwa obywatelskiego. Należą do nich np. blogi, czyli idiosynkratyczne, pełne pasji, nierzadko zawierające kontrowersyjne treści kanały komunikowania, przedstawiające ten rodzaj intymności i postaw, które w prasie i telewizji są prawie niemożliwe do osiągnięcia. Wczesne blogi były częścią nowego „dziennikarstwa obywatelskiego”, które przyczyniło się do znacznego rozszerzenia universum informacji i wpłynęło na zmianę konwencji przekazywania informacji. Niektóre aspekty takiego bardziej swobodnego podejścia są niezwykle korzystne. Intensywność osobistego doświadczenia podnosi emocjonalną moc quasi-publicystycznej narracji. To sprawia, że dziennikarstwo obywatelskie – w starciu z apelującą do emocji propagandą – może być skuteczne. Jednocześnie blogi i inne formy „oddolnego” dziennikarstwa przekraczają niebezpieczną granicę populizmu, a ich autorzy niejednokrotnie nie przestrzegają zasad tradycyjnego dziennikarstwa, które premiuje, przynajmniej w założeniach normatywnych, rzetelność i równowagę. Dlatego czytelnicy mogą być ofiarami oszustw i nadużyć ze strony tych blogerów, których relacje są raczej fikcyjne niż faktograficzne³⁶.

W początkowym okresie rozwoju blogosfery główną trudnością – z perspektywy odbiorcy – było odnalezienie poszukiwanych treści wśród ogromnej ilości informacji rozpowszechnianych online. Pokonanie bariery „potopu informacji”, „smogu informacyjnego”, stało się możliwe dzięki rozwojowi tzw. agregatorów, jak np. Global Voices, gdzie funkcjonują narzędzia do wyszukiwania treści w przekazach z mediów obywatelskich, co umożliwia sprawowanie kurateli nad konwersacyjnym wzorcem komunikacji, z którym mamy do czynienia w otwartych sieciach komunikowania. Warto dodać, że taka wymiana treści w Internecie odbywa się między ludźmi, którzy z reguły są dobrze poinformowani w danej kwestii oraz są zaangażowani w określoną sprawę, co sprawia, że oddziaływanie tradycyjnej perswazji politycznej (obecnej np. w mediach masowych czy kanałach propagandy) jest mniej skuteczne.

Dziennikarstwo obywatelskie stworzyło nowy wymiar dziennikarstwa publicystycznego, w którym ludzie nie tylko mają możliwość upowszechniania własnych opinii, ale niezwykle skutecznie mogą je upowszechniać. Bloger oceniający wydarzenia na ulicach Kijowa może być czytany przez tysiące osób na całym świecie (w tym innych blogerów), a jego relacja może zostać wzmocniona przez największe agencje informacyjne świata, które mogą ją włączyć do własnej agendy, np. poprzez przytoczenie, podjęcie i rozwinięcie tematu.

Nowsze wcielenia mediów społecznościowych, takie jak Facebook i Twitter, stanowią kolejne przykłady konwergencji między komunikacją indywidualną (także w sferze politycznej) a dziennikarstwem. Nowe media wykorzystuje się coraz częściej do relacjonowania wydarzeń, a nie tylko jako narzędzia interakcji czy perswazji. Oczywiście działania perswazyjne w sieci zawsze będą w niej obecne, jednak warto zauważyć, że w przypadku mediów społecznościowych (np. Twittera) podstawowe pytanie (ogólne), „co się wydarzyło?”³⁷, zastąpiło dotychczasowe: „co

³⁴ Wpływ mediów i technicznych środków komunikowania na przyspieszenie procesów politycznych, w tym procesów dyplomatycznych, jest przedmiotem badań z zakresu tzw. dyplomacji medialnej. Zob. P. Robinson, *The CNN Effect: The Myth of News, Foreign Policy and Intervention*, London: Routledge 2002; P. Seib, *Beyond the Front Lines: How the News Media Cover a World Shaped by War*, New York: Palgrave/Macmillan 2004.

³⁵ D. E. Denning, *Activism, Hacktivism, and Cyberterrorism: The Internet as a Tool for Influencing Foreign Policy*, http://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/monograph_reports/MR1382/MR1382.ch8.pdf (dostęp: 15 kwietnia 2015).

³⁶ P. Seib, *Real-Time Diplomacy: Politics and Power in the Social Media Era*, Palgrave Macmillan 2012, Kindle Location 872.

³⁷ Należy nadmienić, że jest to jedno z tzw. podstawowych pytań formuły dziennikarskiej. Ibidem.

robisz?”. Wykryształowanie się tej nowej kwerendy przeszukiwania informacji, zbliżonej do formuły prasowej, sprawia, że na Twitterze – w miejsce trywialnych komunikatów osobistych i ciekawostek bez znaczenia – pojawia się coraz więcej przekazów o cechach relacji dziennikarskiej. Z kolei ograniczenie komunikatu do 140 znaków sprawia, że tweet przyjmuje postać nagłówka – prasowego, głównej wiadomości telewizyjnej etc.³⁸ – który może odsyłać do obszernej relacji, także audiowizualnej. Co więcej, wymagana lapidarność przekazu znakomicie sprawdza się w sytuacji, gdy relacjonujący znajduje się w centrum zdarzeń, np. pośrodku demonstracji ulicznej, w ogniu walki. Facebook z kolei stanowi mieszaninę relacji dziennikarskiej, politycznej deklaracji i tablicy ogłoszeń. Siłą mediów takich, jak Twitter i Facebook, jest możliwość szybkiej replikacji przekazów w schemacie friend-to-friend, w efekcie czego potencjalnie łatwo dotrzeć do bardzo szerokiego audytorium w niezwykle krótkim czasie. Cyrkulacja idei, kluczowych kwestii, a także szczegółowych relacji odbywa się z ogromną szybkością, niczym infekcja wirusowa.

Nowe media są wykorzystywane jako narzędzie polityki przez jej instytucjonalne i tradycyjne podmioty, ale stanowią one również środek, z którego korzystają nowi aktorzy sceny politycznej. Innowacyjnym wzorem politycznego działania jest – ukształtowana przez rewolucję informatyczną i wyraźnie obecna w sieci – „strategia roju” (inaczej „ataku gromadnego” – swarming), czyli podtrzymywanie stanu ciągłej aktywności uczestników komunikacji. Rozproszona aktywność – jeśli zaistnieją odpowiednie warunki i pojawi się wystarczająco silny bodziec – zostaje skierowana na realizację wyznaczonego celu politycznego. Pulsacyjny mechanizm aktywności i działań internautów stanowi poważne wyzwanie dla tradycyjnych struktur politycznych i aktorów politycznych, którzy – aby działać skutecznie (co stanowi przecież istotę polityki) – muszą przystosować się do nowych warunków i poznawać nowe wzory oraz technologiczne środki komunikowania³⁹.

W wojnie informacyjnej na Ukrainie ścierają się ze sobą dwie główne siły. Po jednej stronie konfliktu stanęła administrowana przez Kreml rosyjska machina propagandowa, która obejmuje oficjalne kanały informacji, niemal całkowicie „skolonizowane” przez władzę tradycyjne rosyjskie media masowe i skutecznie zmanipulowaną część mediów zagranicznych oraz liczne – efektywnie zarządzane, inspirowane, sterowane etc. – inicjatywy internetowe w rodzaju portalu wojny sieciowej i jego klonów. Odpowiedzią na tę narrację propagandową jest żywiołowy, pulsujący, nieskoordynowany, nieokiełnany i rozproszony ruch w sieci, którego celem jest demaskowanie rosyjskich kłamstw i manipulacji.

Ukraińskie dziennikarstwo obywatelskie w czasie wojny: funkcje i działania

W 2014 r. żaden kraj nie był w trudniejszej sytuacji niż Ukraina. Pokojowe protesty przeciwko decyzji rządu w kwestii integracji europejskiej przerodziły się w międzynarodowy konflikt zbrojny. Rosja – niegdyś najbliższy sojusznik Ukrainy – stała się agresorem, którego działania zdestabilizowały sytuację w Europie. We współczesnym świecie wszechobecnej mediatyzacji polityki wynik rosyjsko-ukraińskiej wojny informacyjnej może zadecydować o rozstrzygnięciu konfliktu zbrojnego w realnym świecie.

Po aneksji Krymu i zaangażowaniu się Rosji na rzecz separatystów w Doniecku i Ługańsku coraz trudniej o wiarygodne informacje na temat wydarzeń we wschodniej Ukrainie. Doniesienia internetowych mediów z obszarów objętych konfliktem są dziś niejednokrotnie jedynymi wiarygodnymi przekazami, zwłaszcza jeśli chodzi o relacje naocznych świadków, ponieważ dziennikarze mediów tradycyjnych oraz obserwatorzy międzynarodowi mają utrudniony dostęp do areny wydarzeń. Wojna na Ukrainie sprawiła, że internauci stali się dziennikarzami, a ich zaangażowanie także w pracę reporterską – a nie wyłącznie publicystyczną czy komentatorską – prawdopodobnie nie ma precedensu w dotychczasowej historii konfliktów zbrojnych.

Działania dziennikarzy obywatelskich podczas konfliktu zbrojnego na Ukrainie warto omówić z perspektywy podstawowych i uniwersalnych funkcji komunikowania. Bez wątpienia media obywatelskie pełnią poznawczą funkcję obserwacji otoczenia, tj. starają się dostrzegać ważne

³⁸ Taka struktura wiadomości medialnej jest znana od wielu lat i przyjmuje postać tzw. odwróconej piramidy, która obrazuje to, iż – wbrew tradycyjnej retoryce – najważniejsza informacja powinna być zakomunikowana na samym początku, co zgodnie z „efektem pierwszeństwa” sprawia, że nowy odbiorca zainteresuje się komunikowaną treścią. Coraz silniejsza presja czasu oraz ogromna konkurencja wśród mediów sprawiają, że dążenie do efektywnej lapidarności przekazu jest znakiem naszych czasów.

³⁹ P. Płaneta, *Propaganda w Internecie...*, s. 166.

zmiany w otaczającej rzeczywistości i informować o nich, co w warunkach obecnego konfliktu zbrojnego najczęściej polega na demaskowaniu propagandowych manipulacji. Dziennikarze obywatelscy nagłaśniają fakty, informują o wydarzeniach skrywanych lub zakłamywanych przez Kreml, nadają im odpowiedni status (rangę ważności), skupiają uwagę publiczną, etc. Kolejną funkcją mediów obywatelskich jest mobilizacja społeczna, organizacja i korelacja działań. Media dostarczają wzorów obywatelskiego zaangażowania w pracę na rzecz pozytywnej zmiany⁴⁰, co niejednokrotnie idzie w parze z bezprzykładną odwagą reporterów wykonujących swą pracę w jednym z najniebezpieczniejszych miejsc świata. Równie istotną funkcją dziennikarstwa obywatelskiego jest funkcja kulturowo-aksjologiczna, polegająca na konsolidacji tożsamości i ciągłości kulturowej oraz wzmacnianiu wspólnoty wartości, co – w dramatycznym momencie historycznym, w którym znalazła się Ukraina – oznacza niezgodę na wykreowany przez kremlowską propagandę, aksjologicznie fałszywy obraz świata.

Skuteczne sposoby demaskowania najważniejszych technik manipulacji propagandowej opracowano już w latach trzydziestych XX w.⁴¹ Jedną z podstawowych technik propagandy jest tasowanie kart, czyli wyselekcjonowany dobór faktów i fałszów, argumentów logicznych i nielogicznych – mających na celu przedstawienie określonej sprawy czy osoby w jak najlepszym albo w jak najgorszym świetle. Technika ta – realizująca zasadę informacji pożądanej – może być skuteczna w propagandzie wewnętrznej, np. Rosjanie i ludność rosyjskojęzyczna oczekujący obrony ich praw łatwo uwierzyli w zmanipulowany, stronniczy i tendencyjny przekaz o zakazie używania języka rosyjskiego na terenie Ukrainy. Jednak poza granicami Rosji kłamstwa i manipulacje są systematycznie demaskowane.

Internauci w roli dziennikarzy piętnują wszelkie przejawy zorganizowanych kampanii dezinformacyjnych, prowadzonych przez wyszkolonych i opłacanych przez Kreml internetowych agentów wpływu, których zadaniem jest naginanie faktów i jednocześnie rozpowszechnianie propagandy w celu legitymizacji działań Rosji na Krymie i na wschodniej Ukrainie. W odpowiedzi na zmasowaną rosyjską wojnę informacyjną w sieci internauci – nie tylko zresztą ukraińscy – zainicjowali rozmaite przedsięwzięcia, które łączy wspólny cel. Chodzi o weryfikację faktów, aby demaskować fałszywe doniesienia medialne na temat Ukrainy, a tym samym przeciwdziałać rosyjskiej propagandzie, zarówno w tradycyjnych mediach, jak i na portalach społecznościowych. Rosyjscy propagandziści w czasie ukraińskiego kryzysu używali przestarzałych technologii politycznych, a jej architekci mylnie założyli, że zachodnia opinia publiczna nie będzie weryfikować faktów. Tymczasem ukraińscy dziennikarze, sieciowi aktywiści i zwykli internauci uruchomili liczne serwisy – jak np. www.stopfake.org – funkcjonujące jako kronika rosyjskich kłamstw i manipulacji o wojnie.

Społeczność sieciowa coraz skuteczniej demaskuje toporną propagandę, polegającą chociażby na „kopiowaniu i wklejaniu” dokumentalnych zdjęć z Kosowa z 1999 r. czy scen z filmu nakręconego w 2010 r. na temat inwazji niemieckiej na Białoruś z 1941 r. jako „dowodów” klęski humanitarnej i kryzysu uchodźców na Ukrainie w 2014 r. lub „raportów” fotograficznych o zniszczeniach Doniecka, stanowiących siermiężny fotomontaż⁴². Światowa opinia publiczna dość szybko zdała sobie sprawę, że machina propagandowa Kremla posługuje się fałszem. Najlepiej jest to widoczne w sferze wizualnej. Np. podmieniano zdjęcia i ich przekaz, chcąc uwiarygodnić swoje działania i kompromitować stronę przeciwną. Oto zdjęcia ciał meksykańskich handlarzy narkotyków opisano jako ciała ukraińskich żołnierzy, a fotografie, rzekomo wykonane w Tarnopolu podczas „wiecu poparcia za przyłączeniem miasta do Polski” w rzeczywistości zrobiono podczas antyrządowych demonstracji w Warszawie na placu Trzech Krzyży. Internauci zdemaskowali także zdjęcia kolejek samochodów na polskiej granicy, które – w propagandzie rosyjskiej – miały przedstawiać ogromną

⁴⁰ Wśród szczegółowych funkcji tego rodzaju można wymienić: wyjaśnianie, interpretowanie i komentowanie znaczenia zdarzeń i informacji; dostarczanie wsparcia uznawanym autorytetom i normom; socjalizowanie; koordynowanie oddzielnych działań; budowanie konsensusu; ustalanie priorytetów w społeczeństwie i sygnalizowanie ich statusu.

⁴¹ Np. w nowojorskim The Institute for Propaganda Analysis w I. trzydziestych XX w. wypracowano metody obiektywnego i bezstronnego badania propagandy. Zob. A. McClung Lee, E. Bryant Lee, *The Fine Art of Propaganda*, New York 1939 oraz *How to Understand Propaganda*, New York 1952; *The Devices of Propaganda*, w: *Mass Communication*, Urbana.

⁴² A. Wilson, op. cit., s. 195.

fałę uchodźców ze wschodniej Ukrainy do Rosji. Fotografie z Bośni miały dowodzić bestialstwa ukraińskiej armii, a zdjęcie małej dziewczynki obok zamordowanej kobiety prezentowano jako dowód wydarzeń z Donbasu, gdy tymczasem był to kadr z rosyjsko-białoruskiego filmu z 2010 r. Twierdza Brzeska. Zdjęcia wykonane w 2009 r. w Czeczenii podpisywano jako przykład działań ukraińskiej armii, a fotografie z parady gejowskiej w San Francisco miały być świadectwem parady równości zorganizowanej na cześć wyboru nowego mera Kijowa.

Skutecznym sposobem demaskowania rosyjskich kłamstw o nieangażowaniu się armii federalnej w działania zbrojne na terenie Ukrainy było także publikowanie przez ukraińskich dziennikarzy obywatelskich prywatnych zdjęć (tzw. selfies) wykonywanych przez rosyjskich żołnierzy na terytorium obcego państwa. Internauci ponadto pozycjonowali położenie konkretnych żołnierzy na tym terytorium (tzw. geotagowanie) dokładnie w tym samym czasie, kiedy Kreml intensywnie zaprzeczał, jakoby rozlokował jakiegokolwiek oddziały na terytorium ukraińskim. Takie przypadki stały się zaczątkiem specjalnych projektów dla zbierania licznych raportów obywatelskich (crowdsourcing) – w języku angielskim, ukraińskim i rosyjskim – o ruchach oddziałów paramilitarnych i regularnych sił zbrojnych na Ukrainie.

Obywatelskie dziennikarstwo śledcze koncentrowało się również na wyjaśnianiu szczegółów strącenia samolotu MH17 nad terytorium kontrolowanym przez prorosyjskich separatystów, dostarczając ważnych dowodów na udział Rosji w tej tragedii i ośmieszając jednocześnie nieudolne próby kamuflowania tej sprawy przez kontrolowane przez Kreml media rosyjskie⁴³.

Pewne aspekty reporterskiej relacji odnajdujemy w działaniach żołnierzy i ochotników ukraińskich. Jak wiadomo, wiosną 2014 r. wspierane przez Rosję grupy bojowników w Doniecku i Ługańsku przejęły kontrolę nad znaczną częścią tych regionów, co doprowadziło do konfliktu zbrojnego z nowymi władzami państwa ukraińskiego. Ze względu na ogromną dysproporcję sił między armią ukraińską a siłami zbrojnymi Federacji Rosyjskiej niebezpieczeństwo rozprzestrzeniania się napięć separatystycznych w innych regionach, a także zagrożenie rosyjską inwazją doprowadziło do powstania ukraińskich batalionów ochotniczych. Oddziały samoobrony Majdanu i regularnej armii walczą dziś w pierwszej wojnie, jaką prowadzi niepodległa Ukraina, a ukraińscy żołnierze, podobnie zresztą jak ich przeciwnicy po stronie separatystów, chętnie dzielą się swoimi doświadczeniami za pośrednictwem Internetu i mediów społecznościowych.

Niektórzy relacjonują wojnę z bardzo osobistej perspektywy, czasem w formie humorystycznej. Najczęściej jednak mamy do czynienia z upowszechnianiem czystej dokumentacji, dotyczącej najświeższych wydarzeń na linii frontu. Odbiorcy tych „żołnierskich” relacji mogą poznać sytuację i potrzeby armii. Ta charakterystyczna funkcja mediów społecznościowych i dziennikarstwa obywatelskiego ma bezsprzecznie charakter mobilizacyjny. Chodzi bowiem nie tylko o zwrócenie uwagi opinii publicznej na niezwykle trudne warunki panujące w armii ukraińskiej, ale przede wszystkim o wywarcie presji publicznej na rząd celem zapewnienia siłom zbrojnym większego wsparcia. Np. w czasie niezwykle ciężkich zmagania o Iłowajsk członkowie ochotniczego batalionu, korzystając z pośrednictwa mediów społecznościowych i pokonując tym samym bariery oficjalnej informacji i cenzury wojennej, poinformowali, że wbrew zapewnieniom rządu w Kijowie oddziałom ukraińskim nie udało się odzyskać miasta. Walczący w tym rejonie podawali prawdziwe dane o stratach własnych, a wszystko po to, aby wymusić na decydentach wsparcie w ludziach i sprzęcie. Ten akt desperacji – i w pewnym sensie żołnierskiej niesubordynacji – zmusił rząd do rozpoczęcia śledztwa w sprawie błędów w dowodzeniu bitwą, które w efekcie doprowadziło do dymisji tymczasowego ministra obrony.

Organizatorska i mobilizacyjna funkcja dziennikarstwa obywatelskiego przynosi widoczne efekty, a szczególnym instrumentem jego działań jest tzw. crowdfunding. Nowe media stały się narzędziem zbiórek społecznych na potrzeby armii. Kiedy Rosja dokonała aneksji Krymu, Ukraińcy nagle uświadomili sobie wyjątkowo niekorzystną sytuację militarną własnego państwa. Od tego wydarzenia ukraińskie siły zbrojne – za zgodą i wiedzą Ministerstwa Obrony – wielokrotnie zwracały się z prośbą o

⁴³ Media rosyjskie stawiały tezę, że został on strącony przez rakietę powietrze-powietrze wystrzeloną z wojskowego samolotu ukraińskiego. Jednak większość obserwatorów międzynarodowych uznała, że to Rosja ponosi odpowiedzialność za zestrzelenie samolotu pasażerskiego z 298 osobami na pokładzie. Ustalił to m.in. międzynarodowy zespół dziennikarzy śledczych, a o przełomowych wynikach ich badań poinformował magazyn „Spiegel”, <http://www.spiegel.de/panorama/gesellschaft/mh17-wer-hat-die-boeing-ueber-der-ukraine-abgeschossen-a-1011983.html> (dostęp: 15 kwietnia 2015).

darowizny ze strony obywateli na rzecz finansowego wsparcia działań wojennych w Doniecku i Ługańsku. Większa część społecznie zgromadzonych środków trafia do armii za pośrednictwem grup obywatelskich skupionych na Facebooku. Pieniądze są też zbierane przez indywidualnych wolontariuszy, a także dzięki uruchamianym w sieci różnorodnym prywatnym przedsięwzięciom. W zasobach sieciowych można spotkać liczne apele o pomoc finansową dla wojska, a w niektórych zbiórkach uzyskiwano kwoty blisko 900 tys. USD. To w dużej mierze dzięki pracy dziennikarzy obywatelskich społeczeństwo ukraińskie wzięło na swe barki ogromną część wysiłku wojennego. Zwykli ludzie nie tylko zbierają pieniądze, kupują sprzęt i lekarstwa oraz dowożą żywność dla batalionów ochotniczych, ale pomagają także cywilnym ofiarom konfliktu, np. organizują transport rannych, a w chwilach najtrudniejszych pomagają w natychmiastowej ewakuacji. Ruch obywatelskiego crowdfundingu wykreował kilku bohaterów tego swoistego wojennego wolontariatu, którzy zostali uhonorowani odznaczeniami przez prezydenta Poroszenkę. Niektórzy stali się nawet jego doradcami i uczestniczą obecnie w procesie reformowania ministerstwa obrony Ukrainy⁴⁴. Opisywana działalność ma szczególne znaczenie nie tylko ze względu na fundamentalne braki państwa, jeśli chodzi o środki prowadzenia działań wojennych, ale także – a może przede wszystkim – w sferze wzmacniania poczucia obywatelskiego i republikańskiej wspólnoty.

Aksjologia rosyjskiej propagandy wojennej i jej krytyka

Wojna informacyjna z Rosją ma szczególnie intensywny charakter w wymiarze aksjologicznym. Sieć globalnajszczęśliwomobszaremperwazyjnegosporu,któryprzybieraskrajnieagresywneformy.Rosyjscy polemisi mają poczucie, iż w Internecie muszą walczyć z licznymi zastępami wrogów. Aby im sprostać, uruchamiają programy automatycznego trollingu (antyspołecznego zachowania charakterystycznego dla forów dyskusyjnych i innych miejsc w Internecie, w których prowadzi się dyskusje⁴⁵) oraz stosują liczne nowoczesne środki (demotywatory, memy i przekazy wideo), których zadaniem jest zwalczanie przeciwnika, zarówno wewnętrznej opozycji (Nawalny, rozgłosnia „Echo Moskwy”), jak i nieprzyjaciół zewnętrznych⁴⁶. Na liście wrogów wysokie miejsca zajmują ukraińscy oligarchowie, o których prezydent Putin powiedział, iż „tylko doili Ukrainę”⁴⁷, oraz aktywiści pomarańczowej rewolucji z roku 2004 (nazywanej „pomarańczową dżumą”), która – podobnie jak inne „kolorowe rewolucje” – była inspirowana, organizowana i finansowana przez głównego wroga, czyli Zachód, zwłaszcza USA i amerykańskie agendy, tj. CIA itp. Propaganda kremłowska bojowników Majdanu nazywa „ukraińskimi nacjonalistami”, „neonazistami” i „rusofobami”, którzy „dokonali zamachu stanu” i podjęli próbę „budowy czystego etnicznie państwa ukraińskiego”. Według Rosjan „wszystkim dokładnie wiadomo, co mają na myśli poplecznicy Hitlera, czyli poplecznicy Bandery”⁴⁸. Demaskowaniu tych klasycznych technik propagandy stosowanych przez

⁴⁴ W 2014 r. Internet stał się forum dyskusji o niezbędnych reformach państwa ukraińskiego, jego struktur, bieżącej polityki oraz miejscem debaty na temat przebudowy społeczeństwa. Po ogłoszeniu wyników wyborów parlamentarnych i podczas tworzenia nowego rządu pod koniec 2014 r. wielu spośród nowo wybranych posłów, a także liczni przedstawiciele nowej administracji korzystali z Facebooka oraz innych platform społecznościowych online, aby gromadzić opinie i propozycje od obywateli, rekrutować nowych pracowników oraz upowszechniać informacje o własnych działaniach. W grudniu 2014 r. uruchomiono ponadto nową platformę publicznej dyskusji nad projektami ustaw.

⁴⁵ W ostatnim czasie zdemaskowano działalność prawdziwej „fabryki trolli” w Petersburgu. Okazało się, że pod szyldem Agencji Badań Internetowych rosyjskiego oligarchy Jewgienija Prigożina ok. 300 pracowników każdego dnia umieszcza w sieci ok. 30 tys. przychylnych Kremlowi wpisów i komentarzy na forach dyskusyjnych, Twitterze, Facebooku i na wielu zagranicznych internetowych portalach informacyjnych. Co więcej, Andrzej Goleś z instytutu ARC Rynek i Opinia przeprowadził systematyczne badania, z których wynika, że polskie zasoby Internetu stają się przestrzenią wzmożonej aktywności propagandowej grupy Prigożina i jej podobnych. Por. A. Dmochowski, Cyberwojna Putina. Wojna informacyjna. Rosyjskie trolle w polskiej sieci, „Gazeta Polska”, 15 kwietnia 2015, s. 26–27, a także http://www.ptbrio.pl/images/stories/Golos_Andrzej_tekst_po_kongresie.pdf (dostęp: 15 kwietnia 2015).

⁴⁶ Oczywiście rosyjskie działania perswazyjne w sieci spotykają się z kontrakcją ze strony Ukraińców. Por. A. Pawłowska, Trolle i boty nie wygrały wojny. Ukraina tworzy internetową armię blogerów, http://wyborcza.pl/1,75477,17322789,Trolle_i_boty_nie_wygraly_wojny_Ukraina_tworzy_internetowa.html#ixzz3ZDOZ8ugd (dostęp: 15 kwietnia 2015).

⁴⁷ Путин: народ устал от действий властей в Киеве, <http://www.vesti.ru/doc.html?id=1388403> (dostęp: 15 kwietnia 2015).

⁴⁸ Президент России В. Путин назвал некоторых политиков Украины «приспешниками Гитлера во время Второй мировой войны», <http://www.panorama.am/ru/politics/2014/03/18/putin-ukrain/> (dostęp: 15 kwietnia 2015). Oczywiście nie można ignorować faktu, iż część ukraińskiej klasy politycznej sięga do tradycji sił powiązanych w przeszłości z OUN i UPA i z III Rzeszą. Można wskazać liczne przykłady odwoływania się do tradycji jednostek służących u boku Niemiec w czasie II wojny światowej, w tym SS „Galizien”. Do tego dochodzi gloryfikowanie postaci Stepana Bandery czy Romana Szuchewycza, dowodzącego w 1941 r. pozostającym na służbie niemieckiej batalionem „Nachtigall”. Nie można też nie dostrzegać faktu, iż koła kierownicze współczesnego państwa ukraińskiego nie podejmują żadnych działań, aby ostatecznie uznać prawdę historyczną o ludobójstwie dokonanym na ludności polskiej na Wołyniu. Wręcz przeciwnie, Najwyższa Rada Ukrainy w dniu wizyty prezydenta Komorowskiego na Ukrainie (9 kwietnia 2015 r.) przyjęła ustawę „O statusie prawnym i uszanowaniu pamięci uczestników walki o niepodległość Ukrainy w XX wieku”, która de facto gloryfikuje OUN-UPA. Oczywiście wszystkim te fakty należy uznać za fatalnie szkodliwe we wzajemnych relacjach polsko-ukraińskich. Trudno nie dostrzec, iż większość decydentów w Polsce bagatelizuje te fakty, co gorsza, z pomocą

stronę rosyjską – wskazywaniu wroga i afektywnej polaryzacji⁴⁹ – internetowi publicyści poświęcają sporo wysiłków.

Syndrom rosyjskiej obłądzonej twierdzy prowadzi do afektywnej polaryzacji. Złożona sytuacja zostaje zredukowana do punktu, w którym całą odpowiedzialność np. za wywołanie wojny zrzuca się na wyraźnie zdefiniowanego przeciwnika. Liczą się jasne, binarne podziały: „my”, czyli rosyjskie stronnictwo patriotyczne skupione wokół Putina, kontra „oni”, czyli wrogowie Rosji⁵⁰.

Kategoria wroga jest jednak bardziej pojemna, ma podłoże ideologiczne. Rosja postrzega siebie samą jako neokonserwatywne mocarstwo, którego posłannictwem jest walka o świat sprawiedliwy (przeciw anglosaskiej dominacji i wyzyskowi) i wielobiegunowy (przeciw amerykańskiemu unipolaryzmowi)⁵¹. Należy bronić tradycji, wartości konserwatywnych oraz prawdziwej wolności zagrożonej przez ponowoczesny nihilizm. „Rosyjska cywilizacja eurazjatycka” jest więc przeciwstawiana „cywilizacji atlantyckiej”. Ta ostatnia dąży bowiem do demontażu rosyjskiej państwowości, co ma doprowadzić do ostatecznej hegemonii USA nad światem. Globalny plan USA ma – zdaniem Rosjan – swoje regionalne realizacje. I tak właśnie należy postrzegać wydarzenia ostatnich lat na Ukrainie, gdzie celem USA jest „grabież” ukraińskiej gospodarki i zasobów przez amerykańskie banki i korporacje. Agresorem jest też NATO, które chce zająć Ukrainę dla uzyskania baz wojskowych tuż przy rosyjskiej granicy. Chodzi o okrążenie Rosji, wejście w przestrzeń – jak mówi Putin – „obok naszej ojczyzny, obok naszego domu, na naszych historycznych ziemiach”.

W każdej wojnie propagandowej głównym polem bitwy jest sfera wartości, a kluczowym środkiem perswazji stają się piękne ogólniki⁵². W kremlowskiej narracji Rosja walczy o sprawiedliwy świat wielobiegunowy, dlatego jej rolą jest obrona tradycyjnych wartości i prawdziwej wolności. Wielka kultura rosyjska powinna odzyskać właściwe jej miejsce w świecie. Rosja opowiada też się po stronie pięknej idei – zgody między narodami, dlatego też – jak przekonuje Putin – „Krym zostanie rosyjski i ukraiński, i krymsko-tatarski. Będzie ojczyzną dla przedstawicieli wszystkich żyjących tam narodów”, jednocześnie – dodaje prezydent – „nigdy nie będzie banderowski”⁵³.

Transfer znaczenia⁵⁴ jako technika propagandowa był szczególnie widoczny w rosyjskim dyskursie o Krymie tuż po jego aneksji. Rosyjskie media – pod dyktando Kremla – przekonywały, iż 23 lata niepodległej Ukrainy doprowadziły do degradacji Krymu, za co odpowiedzialne są władze w Kijowie. Po „powrocie

mediów głównego nurtu próbuje się je ukrywać, a polscy obrońcy prawdy o Wołyniu mają trudności z zaistnieniem w przestrzeni publicznej. Skutki tych fatalnych działań mogą okazać się katastrofalne. Oto bowiem odpowiedni rozgłos opisanym kwestiom nadają rosyjskie ośrodki informacyjno-propagandowe, które występują w fałszywej roli obrońców polskiej narracji historycznej, a rozpowszechniając „niewygodną prawdę” o relacjach polsko-ukraińskich, niejako przy okazji – a de facto w sposób systematyczny i zorganizowany – upowszechniają wśród polskich odbiorców pozostałe elementy kremlowskiej agendy propagandowej. Niezwykle cennym opracowaniem zasygnalizowanych tu problemów jest publikacja Tomasza Stryka pt. *Ukraina przed końcem historii. Szkice o polityce państw wobec pamięci*, Warszawa 2014.

⁴⁹ Por. J. Darczewska, *Anatomia rosyjskiej wojny...*, s. 27.

⁵⁰ W wojnie propagandowej strona rosyjska wypracowała spójny system symetrycznych synonimów: [my] „patrioci” vs [oni] „liberalowie”, „westernowcy”. Jeśli wrogowie nazywają rosyjskich patriotów „nacionalistami”, „komunistami” bądź „radzieckimi [ludźmi]”, to odpowiednią są etykiety takie, jak „agent wpływu USA”, „pięta kolumna”. Podobnie rzecz się ma w przypadku skrajnie nacechowanych epitetów: określenia „rosyjski nazista/faszysta”, „stalinista” spotykają się z odpowiedziami w stylu „szpieg”, „zdrajca”, „ile ci zapłaciło CIA” albo „śmierć szpiegom”.

⁵¹ Patrioci rzucają wyzwanie liberalnemu Zachodowi, któremu przewodzą Stany Zjednoczone, opowiadają się za konsolidacją ziem rosyjskich, do których – ich zdaniem – zalicza się Krym i cała Ukraina. Dopuszczają możliwość wojny, co jest jednak mało prawdopodobne, ponieważ „cywilizowany Zachód” (USA, NATO i UE), opowiadając się za wolną Ukrainą i przeciwko Putinowi (jako patriocie), nie wykazuje odpowiedniej determinacji i woli walki. Tego rodzaju techniki są modelowym przykładem uproszczenia.

⁵² Manipulacja propagandowa polega na konstruowaniu przekazów ogólnikowych, których mglisty, rozmyślnie nieprecyzyjny charakter powoduje, że odbiorcy mogą im nadawać własne interpretacje. Stosuje się uproszczenia i wykorzystuje stereotypy, ponieważ są one użyteczne, dają proste wyjaśnienia złożonych zagadnień społecznych, politycznych czy militarnych. Specyficzną kategorię stanowią błyszczące ogólniki, tj. wyraziste, aczkolwiek nieprecyzyjne wyrażenia będące jednocześnie konstrukcjami intensywnie apelującymi do emocji, blisko związanymi z wysoko cenionymi koncepcjami i przekonaniem. Takie konstrukcje wpajają pożądane przekonania, nakładają do czegoś bez potrzeby wspierania się wiedzą czy rozumem. Piękne ogólniki są tak skonstruowane, aby nie można ich było odrzucić bądź zanegować. Serwowane treści zwykle oznaczają rozmaite rzeczy dla różnych ludzi, ale ich konotacje są zawsze pozytywne.

⁵³ „Что касается Крыма, то он был и останется и русским, и украинским, и крымско-татарским. Повторю, он будет, как и было веками, родным домом для представителей всех живущих там народов. Но он никогда не будет бандеровским!” <http://www.ltv.ru/news/social/254389> (dostęp: 15 kwietnia 2015).

⁵⁴ Elementem propagandowej manipulacji jest transfer znaczenia, tj. zestawienie przedmiotu propagandy z symbolem konotującym powszechny szacunek, przenoszenie autorytetu i prestiżu z jednej rzeczy czy osoby poważanej i cenionej na jakąś inną rzecz czy osobę, dla której chce się zjednywać przychyłność, albo analogiczne przenoszenie dezaprobaty. Ta technika pozwala przenosić powszechnie uznawane wartości na obszar naszego świata, i odwrotnie, umożliwia przerzucanie idei, pojęć skompromitowanych na świat zamieszkały przez naszych wrogów.

Krymu do ojczyzny” celem władz rosyjskich jest zapewnienie „lepszych warunków egzystencji”, aby były one zbliżone do „rosyjskich standardów jakości życia”. Propagandyści rosyjscy przekonują, że uporządkowanie chaosu pozostawionego przez władze Ukrainy nie jest możliwe z dnia na dzień, ale prace trwają, a postęp już jest widoczny. Dowodem troski Rosji o Krym ma być gospodarska wizyta w Sewastopolu prezydenta Putina, któremu towarzyszyło kilku kluczowych ministrów. Propagandowe media rosyjskie intensywnie promowały Krym wśród Rosjan jako miejsce letniego wypoczynku, gdyż jest tam „blisko, bezpiecznie, wśród swoich”⁵⁵.

Przenoszenie znaczeń w odniesieniu do Ukrainy jest równie czytelne. W państwie ukraińskim – zdaniem architektów propagandy rosyjskiej – panuje „atmosfera bezprawia i rosnącego chaosu”⁵⁶, a „naziści zajmują kluczowe stanowiska rządowe”⁵⁷, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych jest „sparaliżowane strachem”⁵⁸, którego źródłem są przestępcy z Prawego Sektora, szerzy się przestępczość, a państwo jest zakładnikiem bezkarności bojowników Majdanu maskujących swe destrukcyjne działania hasłem obywatelskiego aktywizmu. Obrazu chaosu dopełnia propagandowy obraz gospodarki Ukrainy, która wymyka się spod kontroli, pieniądze publiczne znikają, w niedalekiej przyszłości nastąpi wzrost podatków, cięcia świadczeń socjalnych i sfery budżetowej. A zatem antywartością, którą skutecznie gra rosyjska propaganda jest „chaos”, który prawdopodobnie – razem z „wojną” – stanowi największe zagrożenie w opinii mieszkańców Wschodu, tak bardzo doświadczonych przez historię.

Przenoszenie znaczeń w propagandzie rosyjskiej ma też szerszy, globalny wymiar. Fundament propagandy rosyjskiej – nie tylko w odniesieniu do wydarzeń na Ukrainie – stanowi krytyka dominującej na Zachodzie ideologii liberalnej, która jest ufundowana na indywidualizmie, technokracji i globalizmie. A zatem ‘liberalizm’ funkcjonuje jako pojęcie negatywnie nacechowane – jest to system anglosaski, amerykański, transatlantycki, a jego zbrojnym ramieniem pozostaje NATO.

Rozpad ZSRR („największa katastrofa geopolityczna XX wieku”⁵⁹) sprawił, iż na arenie dziejów po pokonaniu komunizmu pozostała wyłącznie ideologia liberalna. Ale w przeciwieństwie do słynnej tezy o „końcu historii” rosyjscy demiurdzy geopolityki i propagandy wyciągają inne wnioski. Ich zdaniem nastąpiło wyczerpanie możliwości liberalizmu, którego jedyną legitymizacją pozostaje zwalczanie Rosji. Celem tzw. czwartej teorii politycznej – opozycyjnej wobec dominujących w XX w. liberalizmu, komunizmu i faszystów – jest budowa neokonserwatywnego mocarstwa. Rosja ma być postliberalną siłą rewolucyjną walczącą o sprawiedliwy świat wielobiegunowy, prawdziwą godność i autentyczną wolność⁶⁰. W tej wojnie z liberalizmem Rosja będzie bronić własnej tradycji i godności, wartości konserwatywnych oraz prawdziwej niezależności. Źródłem rosyjskich marzeń o przywództwie w globalnych procesach politycznych nowego wieku jest – jak zauważa Darczewska – państwowotwórcza i mocarstwowa dominanta w świadomości Rosjan, która zapewniła sukces wyborczy Putinowi⁶¹. Doktryna geopolityczna Putina zawarta w manifestie „Rosja na przełomie tysiącleci” z 1999 r. opiera się na rosyjskim „patriotyzmie”, „mocarstwowości” i „solidarności” społecznej⁶². Ideolodzy władzy odwoływali się też do „duchowości” – „mocarstwowości” – „godności”, zaś ostatnio Rosjanie – wedle Putina – to ludzie opowiadający się za „miłosierdziem”,

⁵⁵ Crimea starts the fight for Russian tourists, http://english.pravda.ru/society/family/04-04-2014/127268-crimea_russian_tourists-0/ (dostęp: 15 kwietnia 2015).

⁵⁶ Ukraine: Shock, anarchy, chaos, http://english.pravda.ru/world/ussr/03-03-2014/126991-ukraine_shock_chaos-0/ (dostęp: 15 kwietnia 2015), a także Ukraine’s ‘civilizers’ bring chaos and anarchy: can radicals lead country to Europe?, http://sputniknews.com/voiceofrussia/2014_03_30/Ukraines-civilizers-bring-chaos-and-anarchy-can-radicals-lead-country-to-Europe-5604/ (dostęp: 15 kwietnia 2015).

⁵⁷ Por. M. Chossudovsky, The U.S. has Installed a Neo-Nazi Government in Ukraine, <http://www.globalresearch.ca/the-u-s-has-installed-a-neo-nazi-government-in-ukraine/5371554> (dostęp: 15 kwietnia 2015).

⁵⁸ Crime revelry, nazis and the Ministry of Internal Affairs paralyzed by fear, – to the Russian TV channels distributed ‘temnik’ across Ukraine, <https://news.pn/en/public/100504> (dostęp: 15 kwietnia 2015).

⁵⁹ Putin deplors collapse of USSR, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/4480745.stm> (dostęp: 15 kwietnia 2015).

⁶⁰ „Honor”, „godność” oraz „wolność” – wraz z licznymi odniesieniami do tradycji rosyjskiego militarystyki – stanowią fundamentalne wartości obecne w przemówieniu prezydenta Putina z okazji stulecia wybuchu I wojny światowej. Открытие памятника героям Первой мировой войны, <http://kremlin.ru/events/president/news/46385> (dostęp: 15 kwietnia 2015).

⁶¹ J. Darczewska, Anatomia rosyjskiej wojny.

⁶² Russia At The Turn Of The Millennium, Vladimir Putin, 30 December 1999, <http://pages.uoregon.edu/kimball/Putin.htm> (dostęp: 15 kwietnia 2015).

„dobrem” i „patriotyzmem”⁶³. A więc Rosja to kraj, który jest przyjacielem patriotów całego świata, państwo będące obrońcą tradycyjnych wartości i przez to naturalny sojusznik konserwatystów i ruchów narodowych od Europy do USA. Jest zdrowa moralnie w przeciwieństwie do zgniłego liberalnego Zachodu, gdzie panoszą się homoseksualiści⁶⁴.

Internauci krytycznie podchodzą do rosyjskich projektów geopolitycznych i ich aksjologicznych uzasadnień. Nawet jeśli przyznać, że część rosyjskiej krytyki wobec pogrążonego w kryzysie, „chorego” Zachodu jest uzasadniona, to przecież przedstawianie Rosji jako tego Zachodu przeciwieństwo trzeba uznać za groteskowe, gdyż oczywiście żadnej „zdrowej Rosji” w rzeczywistości nie ma. Istnieje tylko ta z nieporównanie wyższą w stosunku do reszty Europy zachorowalnością na HIV, pierwsza na świecie oprócz Chin, jeśli chodzi o liczbę aborcji, pierwsza w konsumpcji heroiny, a gdy chodzi o długość życia, znajdująca się na odległym 152 miejscu w świecie⁶⁵.

Warunkiem koniecznym skutecznej propagandy jest operowanie takimi elementami, które pozwolą odbiorcom na racjonalizację podejmowanych działań (przyjmowanych postaw, poglądów etc.), ponieważ ludzie po prostu lubią mieć jakieś powody, dla których coś robią. Przykładem fałszywej racjonalizacji jest utrwalanie przekonania – dość rozpowszechnionego choćby w Polsce – że jeśli będziemy wobec Rosji ugodowi, to mamy większe szanse na uniknięcie wojny, której z nią wygrać nie można. Innymi słowy, skoro niewiele można zrobić, aby wpłynąć na pohamowanie agresywnych działań Kremla, to lepszy autorytarny Putin niż skrajnie niebezpieczny chaos na Wschodzie. Ta pseudoracjonalizacja jest raczej efektem długofalowych oddziaływań, skutkiem precyzyjnej socjotechniki zastosowanej przez rosyjskie media i agentów wpływów niż wynikiem autonomicznych refleksji i wniosków dokonanych przez członków zachodnich społeczeństw.

Przykładem fałszywej racjonalizacji jest uporczywe powtarzanie, iż nie nastąpiło żadne złamanie prawa międzynarodowego, ponieważ Ukraina uzyskała niepodległość w podobny sposób jak obecnie Krym albo mieszkańcy Krymu (i innych wspieranych przez Rosję zrewoltowanych regionów, takich jak Abchazja, Osetia Południowa itd.) mają takie samo prawo do samookreślenia jak Albańczycy w Kosowie. Nielogiczność tego ostatecznego twierdzenia jest oczywista, jeśli wziąć pod uwagę, że to właśnie Rosja najbardziej krytykuje niepodległość Kosowa i uznaje jego odłączenie od Serbii za nielegalne⁶⁶. W odniesieniu do sytuacji na Ukrainie innym przejawem fałszywej racjonalizacji jest przekonywanie, że prezydent Rosji otrzymał wprawdzie prawo wykorzystania sił zbrojnych, ponieważ nacjonałiści zagrozili rosyjskiemu narodowi w Krymie, lecz z niego nie skorzystał. Propagandyści rosyjscy podkreślają fakt, iż siły zbrojne FR nie weszły na terytorium Krymu, gdyż znajdowały się tam już wcześniej, przebywając legalnie, na podstawie rosyjsko-ukraińskiej umowy między państwowej⁶⁷.

Do repertuaru technik pozornej racjonalizacji należy zaliczyć asercje, tj. zdania prezentowane jako fakty, których zadaniem jest tworzenie wrażenia, że to, co się przekazuje, „mówi samo za siebie” i nie potrzebuje dalszych dowodów. Baza techniki kreowania tak rozumianych oczywistości polega na zestawianiu najprostszych składników tez propagandowych: „rosyjska wiosna” ma oznaczać „przebudzenie patriotyzmu”, a „bojownicy Majdanu” to „banderowcy” i „faszyści”, sam zaś „Euromajdan” to „zamach stanu” i nieokiełznany „chaos”. System prostych skojarzeń stanowi

⁶³ <https://www.youtube.com/watch?v=tERn7wslchs&feature=youtu.be> (dostęp: 15 kwietnia 2015).

⁶⁴ Russia is defending traditional family values against „genderless and infertile” Western tolerance, Putin says, <http://news.nationalpost.com/2013/12/12/russia-is-defending-traditional-family-values-against-genderless-and-infertile-western-tolerance-putin-says/> (dostęp: 15 kwietnia 2015).

⁶⁵ Warto przyjrzeć się pozycji Federacji Rosyjskiej w raportach instytucji międzynarodowych. Jeśli spojrzeć np. na Quality of Life Index 2015, to okaże się, że na 86 analizowanych krajów Rosja zajmuje odległe 72 miejsce. Z kolei w rankingu Economic Freedom of the World: 2014 Annual Report w rankingu 152 krajów Rosja zajmuje 98 pozycję (m. in. za Ghaną, Tunezją czy Haiti), natomiast opiniotwórczy raport Democracy Index 2014. Democracy and its discontents pozycjonuje Rosję na 132 miejscu (na 167 krajów) w grupie tzw. reżimów autorytarnych, w bliskim sąsiedztwie Angoli, Wietnamu i Kamerunu. Należy też wspomnieć o raporcie 2015 World Press Freedom Index, w którym Rosja zajmuje 152 miejsce na 180 krajów, a jej pozycja w rankingu – w porównaniu do lat ubiegłych – nieustannie spada.

⁶⁶ Nie wolno też zapominać, że Kosowo jest niepodległym państwem, nie zostało włączone do Albanii, tymczasem Krym w drodze aneksji stał się częścią Federacji Rosyjskiej.

⁶⁷ Prawdą jest, że główna baza rosyjskiej Floty Czarnomorskiej od wielu lat znajdowała w Sewastopolu. Reguluje to umowa między państwowa między Ukrainą a Rosją, która miała obowiązywać do 2017 r., kiedy jednak Wiktor Janukowycz został prezydentem Ukrainy, na podstawie tzw. umowy charkowskiej, stacjonowanie wojsk rosyjskich przedłużono do 2042 r. w zamian za obniżenie cen gazu przez Rosję.

paradygmat możliwości, z których – syntagmatycznie – łączy się dowolne elementy wedle zaleceń propagandy. W ten sposób powstają twierdzenia, których intensywne powtarzanie prowadzi do wykreowania pożądaných mitów politycznych rozumianých jako spójne, proste, zredukowane do najważniejszych elementów i kolektywnie zrozumiałe opowieści, za pomocą których wspólnota konceptualizuje wielowymiarową, niejednoznaczną i niejednokrotnie abstrakcyjną rzeczywistość.

Przestrzeń Internetu jest obszarem sprzyjającym tak rozumianej mitologizacji. Ukraińcy mają także swoją mitologię, żeby wspomnieć chociażby narrację o „niebiańskiej sotni”, czyli opowieść o krwawej ofierze bojowników Majdanu, która stanowi mit założycielski nowego państwa ukraińskiego, lub mit „cyborgów z donieckiego lotniska” – opowieść o bezprecedensowym heroizmie ukraińskich obrońców Doniecka. Ukraińskie mity polityczne, w przeciwieństwie do sterowanych odgórnie socjotechnicznych kreacji Kremla, są wytworem oddolnych procesów symbolicznych. Dowodem na obywatelski charakter ukraińskich narracji jest fakt, iż nawiązują one do uniwersalnych, ponadczasowych i międzykulturowych opowieści, gdy tymczasem rosyjskie struktury mityczne stanowią dość prymitywną kalkę resentymentów wykreowanych jeszcze przez propagandę radziecką (np. mit Wielkiej Wojny Ojczyźnianej, wojny z faszyzmem etc.).

W propagandzie wykorzystuje się rozmaite gry słowne, „podwójną mowę”, a także eufemizmy⁶⁸. Przykładami takich zabiegów może być sformułowanie, iż Ukraina jako odrębne państwo jest „czymś nie do pomyślenia”, co stanowi nawiązanie do stwierdzenia Lenina o tym, że „utracić Ukrainę to jak utracić głowę”. Charakterystyczne gry słowne funkcjonują także w formie zdań przeciwstawnych: „Rewolucja na Ukrainie to był pokojowy protest Ukraińców przeciwko złemu państwu, złym warunkom życia”, ale wkrótce „nacionaliści zawłaszczyli ten protest i dokonali zamachu stanu” albo „Rosja chce współpracować z państwami Zachodu, ale te cały czas ją oszukują”⁶⁹. W opisywanej technice propagandy wyjątkowo skuteczne jest upowszechnianie dźwięcznych zbitek wyrazowych i wyrazistych skrzydlatych wyrażeń, które są proste i obrazowe, a zatem łatwo uczynić je elementami większych narracji zaakceptowanych (i powielanych) przez odbiorców, np. „Krym oddano jak worek ziemniaków”⁷⁰, „Krym po ukraińskich rządach to prawdziwa stajnia Augiasza”⁷¹ itp.

Architekci kremlowskiej propagandy posługują się techniką ludowości.⁷² Chodzi o to, aby przekonać, że nadawca jest takim samym jak odbiorca, zwykłym, szeregowym obywatelem. ‘Ludowość’ funkcjonuje także w wymiarze kolektywnym. Propaganda rosyjska akcentuje więź, „braterstwo między słowiańskimi narodami”⁷³, którą – jak się nas przekonuje – zwykli ludzie doskonale rozumieją, gdyż „Rosjanie i Ukraińcy to jeden naród”⁷⁴. A zatem kategoria braterstwa (między narodami) niepostrzeżenie jest równoznaczna z kategorią „jedności”, która ulega wzmocnieniu dzięki fałszywej empatii ze strony Rosjan – „biedni Ukraińcy wyjeżdżają za pracą nie gdzieś indziej, a przede wszystkim do Rosji”. W jednym z przemówień Putina pojawia się też niezwykle karkołomna figura retoryczna, a mianowicie podziękowanie złożone żołnierzom ukraińskim za to, że (na Krymie) nie strzelali do swojego narodu. Technika ludowości (bliskości, powszechności) jest realizowana w odniesieniu do „zwykłych” Rosjan: „[...] w sercu ludzi Krym

⁶⁸ Mario Pei charakteryzował słownictwo służące manipulacji, nazywając je words in sheep’s clothing lub weasel words. Zaliczał do nich wyrazy używane i nadużywane nie wskutek zwyczaju, niedbalstwa lub przypadku, ale tworzone (lub zniekształcone), a następnie puszczane w obieg zgodnie z przemyślanym zamiarem okłamywania. Gry słowne stanowią bazę niezwykle skutecznych poznawczo, stanowiących narzędzie konceptualizacji złożonej rzeczywistości metafor politycznych i wspomnianych mitów politycznych.

⁶⁹ Putin slams West for deceiving Russia, <http://sputniknews.com/russia/20100830/160392617.html> (dostęp: 15 kwietnia 2015).

⁷⁰ Plagiarism scandal in Russia: Hitler’s speech copied for Crimea annexation, <http://euromaidanpress.com/2015/03/16/plagiarism-scandal-in-russia-hitlers-speech-copied-for-crimea-annexation/> (dostęp: 15 kwietnia 2015).

⁷¹ Kremlin’s Media ‘Guidelines’ on Crimea Leaked Online, <http://www.ibtimes.co.uk/kremlins-media-guidelines-crimea-leaked-online-1442582> (dostęp: 15 kwietnia 2015).

⁷² Trzeba przekonać, że to, co się głosi, jest słuszne, ponieważ pochodzi od „prostego ludu”, należy przekonywać, że się reprezentuje prostego człowieka, cały naród, milczącą większość. Można to nazwać techniką ludowości. Propagandyści odwołują się do pragnień wspólnych większości z nas, co powoduje, że podążamy za tłumem. Nadawcy propagandy pragną, żebyśmy podążali za tłumem w masie, formułują swoje apele w taki sposób, abyśmy w owczym pędzie wsiadli do wagonu z orkiestrą. Technika ta polega na głoszeniu, że wszyscy członkowie tej grupy, do której należymy, akceptują program czy idee propagandy i dlatego również my musimy się z tym zgodzić, w imię grupowej solidarności. Należy budzić wrażenie, że każdy człowiek (obywatel, członek danej grupy społecznej) podziela nasz punkt widzenia.

⁷³ The Ukrainian-Russian brotherhood: forged in blood, broken by gas, <http://rt.com/politics/the-ukrainian-russian-brotherhood-forged-in-blood-broken-by-gas/> (dostęp: 15 kwietnia 2015).

⁷⁴ Putin: ‘I regard Ukrainians and Russians as one nation’, <http://uatoday.tv/news/putin-we-always-consider-ukrainians-and-russians-are-one-people-416180.html> (dostęp: 15 kwietnia 2015).

ciągle był nieoddzielną częścią Rosji [...] nikt nie pytał o zdanie mieszkańców Krymu, kiedy został on włączony w obręb Ukrainy [...] Rosjanie na Ukrainie byli przedmiotem nieustannej, przymusowej asymilacji [tj. ukrainizacji – przy. aut.] [...] Rosjanie stali się ofiarami permanentnego kryzysu, który wstrząsał Ukrainą przez 20 lat”⁷⁵.

Odwołania tego rodzaju stosowano w szerszym kontekście międzynarodowym, np. „rosyjski naród stał się najbardziej izolowanym narodem na świecie”. Pojawia się też łączność z narodem Tatarów: „W czasach radzieckich traktowano krymskich Tatarów niesprawiedliwie, ale także od represji ucierpieli i Rosjanie. Tatarzy powracają na swoją ziemię, dlatego potrzebne są nowe decyzje, które skończą rehabilitację narodu Tatarów krymskich, co będzie możliwe w strukturach państwa rosyjskiego”⁷⁶.

Zręcznym zabiegiem propagandowym jest swoista deklaracja wielokulturowości i równouprawnienia: „Na Krymie będą 3 równo traktowane narodowości i odpowiednio 3 równoprawne języki: ukraiński, rosyjski, krymsko-tatarski”⁷⁷.

Odwołania do „zwykłych ludzi” polegają także na przeciwstawieniu ich oczekiwaniom, aspiracji i dobrym działaniom elit, zwłaszcza wąskiej grupy fanatyków, wichrzycieli, burzycieli ładu z Majdanu: „Rozmawiać na Ukrainie nie ma z kim. Dotrzeć do ministra można tylko za zezwoleniem «bojowników z Majdanu» (...) rząd ukraiński chciał wprowadzić w życie represje przeciwko ludności Krymu. Jego mieszkańcy poprosili o pomoc Rosję. Nie mogliśmy zostawić Krymu w nieszczęściu, gdyż byłaby to po prostu zdrada”.

Odwołania się do tego, co powszechne, pojawia się w kategoriach sformułowań odnoszących się do sąsiada, np. „relacja z bratnią Ukrainą ponad wszystko”, ale też szerzej – „Rosja wspiera pragnienia wolności i demokracji wszystkich ludów”. Kategoria powszechności jest również stosowana w konstrukcjach typu: „wszyscy już wiedzą, co chcą zrobić nacjonaliści ukraińscy z Rosjanami”.

Ten ostatni sposób przedstawiania drugiej strony sporu prowadzi do kolejnego zabiegu propagandowego, którym jest wywoływanie dezaprobaty⁷⁸, np.: „Bolszewicy” [bohater w tym wypadku negatywny] – „Bóg im sędzią” – w 1954 r. przekazali na rzecz Ukrainy Krym i Sewastopol oraz włączyli w państwo ukraińskie „część historycznych ziem rosyjskich”, które obecnie „leżą na południowej i wschodniej Ukrainie”⁷⁹.

Putin sugeruje zatem, używając negatywnie nacechowanych określeń, iż Rosja została „okradziona” z Krymu. Techniki wywoływania niechęci zastosowano wielokrotnie wobec ukraińskich elit („nowa władza Ukrainy chce zakazać używania języka rosyjskiego”) oraz w odniesieniu do Zachodu. „Państwa zachodnie, którym przewodzą Stany Zjednoczone, uważają, że tylko one mają rację i że im wszystko wolno”. A to one właśnie – zdaniem Putina – „ponoszą odpowiedzialność za wojny, zamachy stanu i biedę na całym świecie”⁸⁰.

Wywoływanie niechęci idzie w parze z demagogicznym apelowaniem do skrajnie negatywnych emocji, takich jak agresja, nienawiść, co nierzadko realizuje się za pomocą doczepiania negatywnych epitetów⁸¹. Język nienawiści propagandy manifestuje się w stosowaniu mocno nacechowanych

⁷⁵ <http://www.itv.ru/news/social/254389> (dostęp: 15 kwietnia 2015).

⁷⁶ Ibidem.

⁷⁷ Ibidem.

⁷⁸ Jest to technika stosowana w celu wywołania w adresatach propagandy niechęci dla zwalczanych działań lub idei przy pomocy sugestii, że są one powszechnie akceptowane przez grupy znienawidzone, pogardzane lub wywołujące strach wśród odbiorców propagandy. Jeżeli zatem jakaś grupa popiera (aprobatą) politykę, którą propagandysta zwalcza, można przekonywać członków tej grupy, że członkowie innej grupy, ludzie pogardzani, także popierają zwalczaną politykę. Wtedy adresaci propagandy mogą zdecydować się na zmianę postawy.

⁷⁹ <http://www.itv.ru/news/social/254389> (dostęp: 15 kwietnia 2015). Interesującą próbę uporządkowania kwestii historycznej przynależności Krymu i obszarów, które propaganda rosyjska określa mianem „Noworosji”, stanowi praca Jurija Felsztyńskiego i Michaiła Stanczewa pt. Trzecia wojna światowa? Bitwa o Ukrainę, Poznań 2015, s. 13–42 oraz s. 272–286.

⁸⁰ <http://www.itv.ru/news/social/254389> (dostęp: 15 kwietnia 2015).

⁸¹ Wykorzystując technikę „doczepiania epitetów”, propagandysta dąży do tego, aby odbiorcy formułowali sądy wartościujące bez sprawdzania dowodów, bez zapoznania się z prawdziwym stanem rzeczy. Aby coś (lub kogoś) zdezawuować, doczepia się negatywny epitet, tworzy i upowszechnia stereotypowe określenia. Tę technikę stosuje się przede wszystkim w stosunku do wrogów zewnętrznych, różniących się od nas ludzi, ras, narodów, grup, partii politycznych, sąsiadów, warstw, części kraju etc. Technika doczepiania epitetów można także łączyć z nadawaniem substytutów nazw lub doczepianiem „etykiet moralnych”, które wzmagają uprzedzenia odbiorców. Nadaje się takie etykiety obiektom kampanii propagandowej, które wśród adresatów propagandy budzą strach, nienawiść lub przynajmniej są przez nich odrzucane. Opisowym zabiegiem perswazyjnym towarzyszącym sformułowaniu obraźliwe i inwektywne.

epitetów, słów-kluczy (np. „liberasta”⁸²), a zabiegi te prowadzą do poważnych uproszczeń w wymiarze aksjologicznym, np. Ukraińcy walczący o niepodległość swojego kraju to „banderowcy” i „faszyści”. Chodzi nie tylko o to, aby przeciwnika zniesławić, ale też odczłowieczyć i zohydzić, czemu służą takie sformułowania, jak „banderowska gadzina” czy „gęby redaktorów”. Pomarańczowa rewolucja to według rosyjskiej propagandy „pomarańczowa dżuma”. Przy okazji tego określenia zwykle następuje charakterystyczna eksplanacja: wszelkie „kolorowe rewolucje” to w istocie zamachy stanu⁸³. Wydarzenia na obszarze WNP, a także „arabska wiosna” to skutki amerykańskiej agresji przeciw niezależnemu światu⁸⁴, a zwłaszcza Rosji, czego dowodem – zdaniem rosyjskich propagandystów – były protesty na placu Błotnym w Moskwie po wyborach w Rosji. Akcje antyrosyjskie i antyputinowskie są inspirowane i kierowane z zagranicy, a sytuacja na Ukrainie jest częścią tego planu⁸⁵. Krytycy propagandy kremlowskiej zwrócili uwagę, że Putin w przemówieniu z okazji przyłączenia Krymu do Rosji użył terminu „zdrajcy ojczyzny/narodu”, co jest kalką z niemieckiego słowa Nationalverräter, wykorzystanego przez Hitlera w manifestie nazizmu Mein Kampf⁸⁶.

Propaganda Putinowska posługuje się strachem. W propagandzie zewnętrznej chodzi o wzbudzenie lęku przed potęgą militarną Rosji, z którą „nie można wygrać”. Np. w rosyjskiej telewizji (Kanał 1 oraz Rossija-24) popularny dziennikarz Dmitrij Kisielow⁸⁷ obwieścił, że „Barack Obama posiwił ze strachu”⁸⁸, a następnie stwierdził też, że „jedynie Rosja może zetrzeć Stany Zjednoczone na pył radioaktywny”. W propagandzie wewnętrznej rosyjscy propagandziści wzbudzają strach przed nowym państwem ukraińskim: „Ukraina jest państwem przemocy i represji. Trzeba ratować Krym od tych okropnych rzeczy”, a także: „Rosja znalazłaby się w ogromnym niebezpieczeństwie gdyby Ukraina wstąpiła do NATO i na Krymie byłaby flota Stanów Zjednoczonych”.

Techniki polegające na odwoływaniu się do kontekstów społecznych można wiązać z działaniem w kierunku niepodważalnego zwycięstwa. Próbuje się przekonać obiekt propagandy do podjęcia takiego działania, „które każdy podejmuje”, skłonić do „przyłączenia się do tłumu”, wykorzystuje się naturalne ludzkie pragnienie do znalezienia się po stronie wygrywających, przekonuje się odbiorców, że przedstawiany w propagandzie program wyraża masowy, nie do powstrzymania ruch społeczny i że w interesie odbiorcy jest przyłączenie się do niego. „Technika zwycięstwa” polega na zapraszaniu nieprzekonanych do przyłączenia się do tych, którzy pewnie zmierzają ku wygranej, z kolei wśród przekonanych jej zastosowanie ugruntowuje podjętą decyzję.

Realizacją tej techniki jest – jak już wspomniano – uporczywe powtarzanie frazy, iż Rosji nie można pokonać. Na świecie trwa, o czym przekonują architekci propagandy, wojna sieciowa, zaawansowana i bardzo niebezpieczna społecznie forma rywalizacji wywiadów⁸⁹. Według Rosjan mamy do czynienia z zaplanowanymi na Zachodzie sztucznymi procesami, których celem jest destabilizacja całych regionów obszaru byłego ZSRR, a strategicznym efektem tych działań ma być rozbięcie rosyjskiej państwowości. Toczy się zatem wojna (także informacyjna), którą Rosjanie wygrają m.in. dlatego, iż doskonale rozumieją tzw. kod sieciowy, umożliwiający zarządzanie procesami, motywacją grup etnicznych, społeczeństw i państw, co daje możliwość sterowania konfliktem adekwatnie do zakładanych celów. Rosjanie rozszyfrowali amerykański kod sieciowy (hegemonia nad światem i demontaż rosyjskiej państwowości) i przeciwstawili mu kod rosyjski, który ewoluował od zachowania porządku konstytucyjnego Federacji Rosyjskiej do solidarności etnicznej, czego przejawem miało być np. ustabilizowanie sytuacji w Czeczenii przy pomocy samych Czeczenów. Obecnie powszechnie w Rosji konstatuje się triumf rosyjskiego kodu, co symbolicznie wyrażają

⁸² W. Radziwiłowicz, Ekolodzy i inni „liberasci”, http://wyborcza.pl/magazyn/1,134609,14762776,Ekolodzy_i_inni___liberasci___html (dostęp: 15 kwietnia 2015).

⁸³ Ukraine was a playbook CIA coup d'état – Prof Francis Boyle, http://sputniknews.com/voiceofrussia/2014_02_28/Ukraine-was-a-playbook-CIA-coup-d-tat-Prof-Francis-Boyle-6845/ (dostęp: 15 kwietnia 2015).

⁸⁴ Washington started all modern military conflicts – Russia's General Staff, <http://rt.com/news/252709-us-start-military-conflicts/> (dostęp: 15 kwietnia 2015).

⁸⁵ Przy tej okazji pojawiają się wątki antysemityczne: „pomagając Ukrainie, realizujecie cudze (wiadomo czyje) interesy kosztem własnych”. Por. P. Lisiewicz, 10 kłamstw Rosji, w które ma uwierzyć przeciętny Polak, <http://niezalezna.pl/59297-10-klamstw-rosji-w-ktore-ma-uwierzyc-przecietny-polak> (dostęp: 15 kwietnia 2015).

⁸⁶ <https://www.youtube.com/watch?v=ESf-Dp30Wi0> (dostęp: 15 kwietnia 2015).

⁸⁷ https://en.wikipedia.org/wiki/Dmitry_Konstantinovich_Kiselyov (dostęp: 15 kwietnia 2015).

⁸⁸ <https://twitter.com/sazam/status/445265330840297472/photo/1> (dostęp: 15 kwietnia 2015).

⁸⁹ Por. E. Lucas, Deception – Spies, Lies and How Russia Dupes the West, Bloomsbury, London 2012.

polityczne mity, takie jak „rosyjski marsz” czy „rosyjska wiosna”. Znany bloger Nikołaj Starikow, współprzewodniczący partii Wielikoje Otieczestwo, pisze: „Nasz «rosyjski kod» działa znakomicie, dzięki dokonaniom prezydenta Putina, które [...] obudziły w narodzie pokłady podświadomości [...] i doprowadziły do powstania masy krytycznej obywateli Rosyjskiej Cywilizacji”⁹⁰.

Technika zwycięstwa jest też realizowana sytuacyjnie. Przykładem mogą tu być barwne opisy i relacje wideo z przyjęcia w Radzie Federacji ustawy o wejściu do federacji dwóch nowych podmiotów (Republiki Krymskiej i miasta Sewastopola): po przyjęciu wniosku wszyscy obecni na sali wstali i entuzjastycznie krzykali „Rosja!”

Z promowaniem niepodważalnego zwycięstwa wiąże się szczególna odmiana propagandowego modelowania postaw, czyli odwołanie się do autorytetu władzy, służące wspieraniu politycznej idei i kierunków działania. Najważniejszy jest kult Putina jako skutecznego przywódcy i obrońcy Rosji. Przykładem rosyjskiego szacunku dla silnej władzy jest wielokrotnie powielane sformułowanie z wystąpień publicznych prezydenta o tym, że Krym powinien znajdować się pod „silną i odporną władzą”, która dziś może być tylko władzą rosyjską. Putin jest więc z punktu widzenia Rosjan świetnym prezydentem i uosabia silną, skuteczną władzę. Gdy zachodnie media wyśmiewają kiczowatego, półnagiego macho na koniu, to Rosjanie widzą w Putinie silnego przywódcę promującego wśród Rosjan zdrowy tryb życia. Nawet jeśli świat widzi w Putinie przede wszystkim byłego kagiebię⁹¹, to Rosjanie uważają go za nowoczesnego polityka światowego formatu, mówiącego biegle w trzech językach obcych (niemieckim, angielskim i szwedzkim), sprawnego mężczyznę (szósty dan w judo), a nade wszystko przywódcę, który nie zrywając z chlubną przeszłością ZSRR, potrafił odnaleźć drogę do rosyjskiej tradycji i duchowości, czego dowodem ma być jego regularne uczestnictwo w narodowych nabożeństwach, przywrócenie nauczania religii w państwowych szkołach itp. Mocarstwowa i dumna Rosja – przy aprobacie Rosjan – ma dziś twarz Władimira Władimirowicza Putina.

Zakończenie

W ujęciu klasyfikacyjnym⁹² propaganda rosyjska – biorąc pod uwagę kryterium wyeksponowania intencji nadawcy – nosi znamiona perswazji jawnej, zwłaszcza w przypadku propagandy wewnętrznej, której adresatem są Rosjanie i ludność rosyjskojęzyczna na obszarze WNP. Ten rodzaj oddziaływania perswazyjnego jest równocześnie działaniem pozytywnym, gdyż nadawca stara się podnosić morale adresatów propagandy, wzmacniać ich jedność i solidarność. Jednocześnie w globalnej sieci komunikowania nierzadko mamy do czynienia z ukrytą propagandą, która zarazem – ze względu na zatajenie prawdziwego źródła przekazu – może być określona mianem czarnej, a równocześnie – z uwagi na zamiar nadawcy, którym jest osłabienie lub zniszczenie więzi społecznej spajającej obiekt działania perswazyjnego – propagandy negatywnej. Dotyczy to zwłaszcza tych działań perswazyjnych, które – ze względu na kryterium kierunku oddziaływania propagandowego – klasyfikujemy jako rosyjską propagandę zewnętrzną. Rozwój technologicznych środków komunikowania sprawia, że Kreml, starając się utrzymać wertykalną kontrolę nad przepływem przekazów, musi brać pod uwagę niehierarchiczną, otwartą strukturę sieci. Dlatego też, pod postacią różnorodnych, niby-oddolnych inicjatyw internetowych w rodzaju portalu wojny sieciowej przekaz perswazyjny przybiera formę komunikacji horyzontalnej. Rewolucja technologiczna, a zwłaszcza rozwój mediów społecznościowych i niespotykana w historii żywość komunikacji, wymusza na decydentach moskiewskich administrowanie procesem komunikowania w continuum czasu. A zatem, ze względu na relacje w czasie między przekazem propagandowym a wydarzeniami, których propaganda dotyczy, obserwujemy przejawy propagandy poprzedzającej wydarzenia, towarzyszącej wydarzeniom oraz tzw. reaktywnej propagandy następczej. Działanie perswazyjne Rosji ma wszelkie cechy propagandy masowej, pośredniej i multimedialnej (tekstowej, wizualnej, audytywnej, audiowizualnej etc.), rozpowszechnianej za pośrednictwem technicznych środków komunikowania.

⁹⁰ J. Darczewska, Anatomia rosyjskiej wojny...

⁹¹ Warto przypomnieć, że sam Putin uważa, iż „nie ma czegoś takiego, jak były agent KGB”. Por. A. Nemsowa, A Chill in the Moscow Air, <http://www.newsweek.com/chill-moscow-air-113415> (dostęp: 15 kwietnia 2015).

⁹² Por. B. Dobek-Ostrowska, J. Fras, B. Ociepa, Teoria i praktyka propagandy, Wrocław 1997.

Propaganda rosyjska, zdaniem jej krytyków, jest przede wszystkim oddziaływaniem nieuczciwym i szkodliwym, przyczyniającym się do eskalacji konfliktu, co jest zresztą łatwo rozpoznawalne ze względu na dominację języka demagogicznego, apelującego do negatywnych emocji i ocen, którego główną funkcją jest bezpardonowe zwalczanie przeciwnika. W związku ze stosowaniem takiej właśnie formy oraz podawaniem treści mających znane źródło (powielanie linii Kremla) rosyjska narracja ideologiczna jest coraz mniej skuteczna w świecie zachodnim. Nowe technologie informacyjne, umożliwiające szybką i skuteczną weryfikację faktów, sprawiają, że propagowane przez Kreml idee są coraz mniej wiarygodne oraz mało atrakcyjne dla Zachodu, z wyjątkiem pewnych specyficznych środowisk. Z drugiej strony – jak zauważa Darczewska – na Wschodzie ufundowana na dezinformacji ideologiczna nowomowa nadal trafia na podatny grunt socjokulturowy⁹³.

Ludzie mocno zaangażowani w kreowanie nieprawdziwej narracji o rzeczywistości, z upływem czasu zwykle zaczynają wierzyć we własne manipulacje. Być może zasada ta dotyczy także prezydenta Putina. Nie wiemy, czy prezydent Rosji – jak zauważyła Angela Merkel – stracił kontakt z rzeczywistością, jednak bez wątplenia kremlowski cynizm i nowomowa zaczęły żyć własnym życiem. Putin jest bowiem arcymistrzem, jeśli chodzi o żarliwą obronę tego, co sam stworzył. W swych deklaracjach kreuje on siebie na obrońcę rzekomo zagrożonych praw rosyjskojęzycznych mniejszości na obszarze byłych republik radzieckich, ukrywając jednocześnie fakt, że w ostatnich latach osobiście owo zagrożenie – dziś realne – wykreował⁹⁴.

Kryzys pokazał siłę rosyjskiej narracji, zwłaszcza w początkowej fazie konfliktu, gdy pewne jej elementy (wątki, motywy, obrazy) zostały – przynajmniej przez część opinii publicznej na Zachodzie – uznane za wiarygodne. Jednak z czasem prezydent Federacji stał się ofiarą własnej propagandy. Wbrew rosyjskiej narracji Ukraina nie jest bowiem ani krajem zdominowanym przez faszystów, ani tym bardziej pogrążonym w chaosie upadłym państwem. Przeciwnie, kryzys na Wschodzie skonsolidował ukraińskie państwo i naród⁹⁵. Oczywiście przed Ukrainą długa i trudna droga do przebycia. Jednak państwo przetrwało, i to pomimo poważnych błędów (jak np. śmierć cywilów w Odessie i Mariupolu), po których część obserwatorów uznała, że jeśli wydarzy się jeszcze jeden podobny incydent, to Rosja ostatecznie narzuci światowej opinii publicznej własną narrację o wojnie na Ukrainie, co wpłynie na decyzje podejmowane przez elity polityczne państw zachodnich⁹⁶.

Nadawcy przekazów propagandowych duży wysiłek wkładają w obronę przed działaniem prawa Kopernika-Greshama w sferze wartości. Chodzi o to, aby przekonać, że w naszym świecie „gorsze” nie zdoła wyprzeć „lepszego”, że przyjęcie (lub odrzucenie) określonej postawy, podjęcie (lub zaniechanie) określonego działania uchroni cenne, zagrożone wartości naszego świata. Ujmując rzecz inaczej, propaganda – szczególnie propaganda czasu wojny – najczęściej akcentuje to, czego brak i co staje się tym cenniejsze, im bardziej zagraża mu „zło”, którego zawsze jest w nadmiarze. Niestety bardzo często są to fałszywe deklaracje. A zatem jeśli Putin ogłasza, iż „poczucie obowiązku obywatelskiego, patriotyzm, dobroć i miłosierdzie” zawsze były „podstawowymi wartościami, które sprzyjają rozwojowi Rosji”, tym bardziej utwierdza nas w przekonaniu, że Rosja to zacofany kraj zniewolonych ludzi, zatrutych miazmatami imperialnych mrzonek, wspierających bezlitosną wojnę przeciw sąsiadom na Wschodzie. Tym samym Putin dokonał czegoś, co jeszcze niedawno było nie do pomyślenia. Rozpoczął proces ostatecznego zrywania wielowiekowego braterstwa słowiańskich narodów, Rosjan i Ukraińców, którzy – jak płomiennie ogłasza młoda poetka Anastazja Dmitruk⁹⁷ – już „nigdy nie będą braćmi”...

⁹³ J. Darczewska, *Anatomia rosyjskiej wojny...*, s. 34.

⁹⁴ A. Wilson, op. cit. s. 193–195.

⁹⁵ Kowal: Obserwujemy konsolidację nowoczesnego narodu ukraińskiego, <http://telewizjarepublika.pl/kowal-obszerwujemy-konsolidacje-nowoczesnego-narodu-ukrainskiego,9571.html> (dostęp: 15 kwietnia 2015).

⁹⁶ A. Wilson, op. cit. s. 193–195.

⁹⁷ Wiersz Anastazji Dmitruk opublikowany w sieci na portalu Youtube 19 marca 2013 r. wywołał prawdziwą burzę wśród internautów. Do chwili obecnej, tj. do kwietnia 2015 r., ma on blisko 2,5 mln odsłon. <https://www.youtube.com/watch?v=Qv97YeC563Y> (dostęp: 15 kwietnia 2015).

II. Instytucje i procesy polityczne II. Політичні інститути та процеси

Віталій Литвин

Львівський національний університет імені Івана Франка

ТЕОРЕТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ, ІНСТИТУЦІЙНІ РИЗИКИ ТА ПОЗИТИВИ ЗБАЛАНСОВАНОГО НАПІВПРЕЗИДЕНТАЛІЗМУ Й ПЕРСПЕКТИВИ ЙОГО РЕФОРМУВАННЯ В УКРАЇНІ

Vitaliy Lytvyn. Theoretical Features, Institutional Risks and Positives of Balanced Semi-presidentialism and its Prospects for Reformation in Ukraine.

The article is dedicated to analysing the features of balanced semi-presidentialism compared to other types of semi-presidentialism constitutional system of government. The author outlined theoretical features, institutional risks and positives of balanced semi-presidentialism at the example and experience of different countries and singled the history of formation and prospects for reformation of balanced semi-presidentialism in Ukraine.

In the first part of the study, the researcher dealt with the knowledge of theoretical framework, institutional risks and positives, which are peculiar to a balanced semi-presidentialism in different countries. The author also argued that semi-presidentialism is a system of government and a constitutional model with a position of a nationwide and directly elected for a fixed term president (usually as a head of state, but sometimes as a head of state and a chief executive) and with positions of prime minister and cabinet, which are necessarily collectively responsible to parliament. Accordingly, the author has identified different types of semi-presidential and outlined a phenomenon of balanced semi-presidentialism.

In the second part of the study, the researcher noticed that the problem of balanced semi-presidentialism in Ukraine can be understood only in the context of the consideration of the evolutionary consequences of different systems of government in 1991–2015. Based on this, the author analysed the prospects for sustainable development and reformation of balanced semi-presidentialism in Ukraine.

Key words: semi-presidentialism, dual executive, president, prime minister, government, parliament, balanced semi-presidentialism, Ukraine.

Під час та в результаті масових народних виступів в Україні у листопаді 2013 – лютому 2014 рр. (спочатку з приводу призупинення президентом й урядом України євроінтеграційних процесів України, внаслідок системного спротиву суспільства існуючому політичному порядку) повалено диктаторський (у формі змагального чи електорального авторитаризму) режим президента України В. Януковича. Після цього напівпрезидентська система правління (чи напівпрезиденталізм) в Україні змінилася з президенціалізованої президентсько-парламентської на збалансовану прем'єр-президентську (чи парламентсько-президентську) (схожий маневр система державного правління в Україні здійснила у 2004–2006 рр.). Відповідно, суттєво обмежено повноваження глави держави, принаймні з приводу участі у процесі формування та дострокового припинення повноважень уряду та інших центральних органів виконавчої влади. Водночас, а також у зрізі результатів позачергових виборів президента України (проведених 25 травня 2014 р.) і нестабільної внутрішньополітичної та зовнішньополітичної ситуації в Україні було взято курс на прийняття поправок до конституції та, відповідно, на детермінування нового місця ключових політичних інститутів у системі збалансованого напівпрезидентського правління в Україні. У цьому контексті актуальним виявилось питання адекватного окреслення сутності, ризиків і перспектив збалансованого напівпрезиденталізму як політологічної категорії, яка різною мірою розкрита у вітчизняній і зарубіжній науці, а також визначення перспектив реформування збалансованого напівпрезиденталізму в Україні.

Це складна та комплексна проблема, а її вирішення фактично неможливе без знання теоретичних особливостей, інституційних ризиків та позитивів, властивих збалансованому

напівпрезиденталізму в різних країнах. Тому зазначена проблема в Україні може бути зрозумілою винятково у контексті врахування сумарних наслідків еволюції різних систем правління в 1991–2015 рр. Оперуючи теоретичними й емпіричними відомостями і знаннями про систему збалансованого напівпрезиденталізму, можемо зрозуміти особливості, ризики та перспективи її розвитку і реформування у будь-якій державі світу, в тому числі в Україні. Однак проблематику збалансованого напівпрезиденталізму як типу конституційної системи правління розкрито здебільшого побіжно або ж оглядово. Це особливо притаманне пострадянській політичній та юридичній науці, де питаннями «балансу» та «збалансування» напівпрезиденталізму, але здебільшого не збалансованого напівпрезиденталізму як конституційного типу цікавилися такі дослідники, як К. Бабенко [1], О. Зазнаєв [2], В. Крейденко [3], В. Литвин [4; 5; 6; 7; 8; 9], Р. Мартинюк [10; 11], І. Сало [12], С. Серьогіна [13], М. Ставнійчук [14], а також Ю. Шемшученко [15]. Натомість, більшою мірою проблема збалансованого напівпрезиденталізму розкрита в доробках та ідеях представників західної політології, наприклад, Р. Елгі [16; 17], М. Шугарта та Дж. Кері [18], Х. Бехро [19], С. Скач [20; 21], Т. Чжун-Хсієнга [22], Т. Седеліуса [23], А. Степана й Е. Сулеймана [24], В. Ю-Шана [25] тощо. Але навіть у працях згаданих дослідників мало уваги приділено питанням теоретичного осмислення та суті збалансованого напівпрезиденталізму як типу конституційної системи державного правління, його інституційним ризикам, викликам та позитивам, не кажучи вже про перспективи реформування збалансованого напівпрезиденталізму в Україні. Вирішення названих проблем є завданням цього дослідження та має відбуватись у чіткому та послідовному зв'язку: від з'ясування того, що сьогодні традиційно розуміють під напівпрезиденталізмом, до виокремлення його різновидів, зокрема, означення збалансованого напівпрезиденталізму, детермінування його ознак, викликів та позитивів, а також перспектив реформування в Україні.

Напівпрезиденталізм – це система правління і конституційна модель, для якої властива посада всенародно і безпосередньо (прямо) обраного на фіксований термін президента (зазвичай як глави держави, але інколи як глави держави та глави виконавчої влади), а також прем'єр-міністра й урядового кабінету, які обов'язково колективно відповідальні перед парламентом. У такому визначенні напівпрезиденталізму не враховані повноваження президентів, прем'єр-міністрів/урядів і парламентів (внаслідок чого не треба робити жодних посилань на реляційні властивості політичного процесу, щоб уникнути елементів суб'єктивізму [8]). Вони міняються залежно не тільки від конституційних, але й політичних передумов, зокрема, результатів всенародних президентських та парламентських виборів. А тому формальні (конституційно-правові) та фактичні (політичні) повноваження президентів, прем'єр-міністрів/урядів та парламентів впливають на фактичне позиціонування напівпрезидентських систем правління, усталеними прикладами яких станом на 2015 р. були Австрія, Грузія, Ірландія, Ісландія, Литва, Польща, Португалія, Росія, Румунія, Словаччина, Словенія, Тайвань, Україна, Фінляндія, Франція, Хорватія (загалом станом на початок 2015 р. в світі сумарно нараховували 54 держави з напівпрезидентською системою правління). Річ у тому, що в різні періоди свого розвитку відмінні напівпрезидентські системи правління можуть персоналізуватись (зокрема, на користь посилення формальних (конституційно-правових) і фактичних (політичних) повноважень президентів, прем'єр-міністрів або ж парламентів) або залишатись інституційно незмінними і навіть збалансованими. Це означає, що напівпрезиденталізм на практиці (фактично чи політично) може наближатися до президенталізму або парламентаризму, конституційно залишаючись незмінним, або, навпаки, може формально та фактично відповідати напівпрезиденталізму як інституціоналізованій у тій чи іншій державі системі правління.

Тож усі напівпрезидентські системи правління (які на підставі врахування формальних (конституційно-правових) повноважень урядів (прем'єр-міністрів), президентів і парламентів зазвичай поділяють на президентсько-парламентські і прем'єр-президентські (або парламентсько-президентські)), внаслідок урахування фактичних повноважень президентів, прем'єр-міністрів і парламентів треба поділяти на різні типи [17], які ґрунтуються на врахуванні особливостей дуалізму виконавчої влади. Зокрема, можуть існувати напівпрезидентські системи з слабкими/номінальними/церемоніальними президентами (відповідно, сильнішими

прем'єр-міністрами, урядовими кабінетами та парламентами). Вони функціонують парламент-подібним шляхом, бо президенти у таких системах - символічні лідери, які практично не мають конституційних повноважень, вважаються лише номінальними главами держав, а не активними творцями політичних, у тому числі виконавчих, рішень. Натомість, реальна влада належить прем'єр-міністрам та/чи парламентам, які відповідальні за всі аспекти політичного курсу країн. Це означає, що в таких напівпрезидентських системах прямі всенародні вибори президентів можуть узаконити уряд і дозволити посадовцям бути представниками цілої країни. Але відсутність конститутивних президентських повноважень регламентує, що будь-яка легітимність влади президентів не буде прямо спрямована проти прем'єр-міністрів і не позиціонуватиме президентів як політичних конкурентів прем'єр-міністрів. Можуть зустрічатись напівпрезидентські системи, де весь політичний процес зосереджується навколо президентів, тобто останні є дуже сильними і навіть всесильними (тому слабкими є повноваження прем'єр-міністрів, урядових кабінетів і парламентів) [26]. Такі системи формуються у недемократичних політичних режимах, а тому викликають чимало суперечок, адже попри те, що хоч «демократія і просунулась щодо консолідації в поняттях громадянської переваги, посилення громадянських свобод і політичних прав, вона має серйозні дефекти у горизонтальній відповідальності, перевірці та балансі президентства» [27, с. 163]. А тому комбінація напівпрезиденталізму із сильним президентом і слабким прем'єр-міністром/урядом не завжди прийнятна для розвитку демократії. А ще можуть бути напівпрезидентські системи, де повноваження президентів, прем'єр-міністрів (урядів) та парламентів сумірні чи майже сумірні, тобто це системи правління з різною кореляцією приблизного балансу сили президентів, прем'єр-міністрів (урядів) і парламентів, але обов'язково за умови, що домінування (превалювання) президентів, прем'єр-міністрів/урядів або парламентів не критичне¹. Перший тип напівпрезидентських систем правління станом на 2015 р. становили, наприклад, Австрія, Болгарія, Ірландія, Ісландія, Словенія, Чехія, Словаччина та Фінляндія тощо; другий тип – Азербайджан, Білорусь, Росія і Казахстан тощо; третій тип – Грузія, Литва, Польща, Португалія, Румунія, Україна, Франція, Хорватія тощо. Висновок зроблено станом на 2015 р. на підставі застосування найпоширеніших методик оцінювання сили президентів – А. Сіароффа [28], Т. Фрая [29], М. Шугарта та Дж. Кері [18].

Ставлячи перед собою завдання аналізу збалансованого напівпрезиденталізму, детально розглянемо теоретичні особливості, конституційно-правові та політичні виклики або ризики цієї системи правління, а також інституційні перспективи її реформування в Україні. На прикладі таких країн, як Франція, Румунія, Польща, Хорватія, Грузія, Литва, Україна (станом на 2015 р. і раніше) можна виявити, що збалансованому напівпрезиденталізму не властиве вирішальне домінування владних повноважень президента, прем'єр-міністра/уряду чи парламенту, зокрема з приводу здійснення виконавчої влади. Натомість, властиве зміщення домінування президентів, прем'єр-міністрів і парламентів до більшої персоналізації систем правління їхніми окремими повноваженнями і, відповідно, ускладнення дуалізму виконавчої влади. Саме тому з-поміж трьох типів напівпрезиденталізму, в основі виокремлення яких лежить урахування особливостей дуалізму виконавчої влади, західні вчені найчастіше критикують збалансовану (повноваженнями президента, прем'єр-міністра/уряду та парламенту) напівпрезидентську систему, в умовах якої можуть реалізовуватись різні сценарії «блокованого» конституційного та міжінституційного

¹ Значною мірою запропонована типологія напівпрезидентських систем правління ґрунтується на ідеях Р. Елгі про те, що на підставі врахування влади/лідерства президентів та прем'єр-міністрів, а також прив'язки до демократичного політичного транзиту напівпрезидентські системи треба поділяти на: 1) системи домінуючого лідерства: а) системи домінування прем'єр-міністрів, де прем'єр-міністри володіють більшою владою, ніж президенти; б) системи домінування президентів, де президенти домінують над прем'єр-міністрами; 2) системи зміщеного від домінування лідерства: а) системи зміщеного домінування від президентів до прем'єр-міністрів; б) системи зміщеного домінування від збалансованої моделі до прем'єр-міністрів; 3) системи збалансованого лідерства, де чергуються періоди прем'єр-міністерського, президентського та розділеного правління. Також вважаємо, що окремий тип напівпрезиденталізму становлять системи лімітованого домінування прем'єр-міністрів. Для таких систем в умовах уніфікованої більшості (коли прем'єр-міністр і президент опираються на однакову більшість у парламенті) властивий напівпрезиденталізм на основі систем домінування прем'єр-міністрів (напівпрезиденталізм із номінальним президентом), а в умовах розділеної більшості (або когабітації, коли президент не користується підтримкою парламентської більшості, на яку, натомість, опирається уряд і прем'єр-міністр) – напівпрезиденталізм на основі лімітованого домінування прем'єр-міністрів.

конфліктів. Особливо коли виборці не дають (тобто не забезпечують) парламентської більшості жодному з центрів виконавчої влади. Найбільшою мірою це відчувається в періоди когабітацій (ситуацій, коли президент не користується підтримкою парламентської більшості, на яку, натомість, опираються прем'єр-міністр і уряд), коли, за словами Х. Лінца та А. Степана [30, с. 286], втрачається керованість процесом та знижується рівень легітимності державної влади [31; 32; 33]. Однак це можливо й у випадку уніфікованої більшості, коли прем'єр-міністр та президент опираються на однакову більшість у парламенті чи взагалі представляють одну політичну партію або коаліцію.

Зважаючи на ідею Т. Чжун-Хсієнга [22] про те, що будь-якому типу напівпрезиденталізму (щоправда залежно від конституційно-правових чи інституційно-політичних параметрів системи правління у контексті врахування повноважень парламентів, президентів і партійної композиції парламентів) у різний час можуть бути притаманні різні фази реалізації, зокрема, президент-домінуюча, прем'єр-домінуюча, парламент-домінуюча, когабітаційна й збалансована, очевидно, що збалансований напівпрезиденталізм апіорі опиняється у ще гіршій ситуації стосовно інших типів напівпрезиденталізму, бо він теоретично наражається на більшу кількість конституційно-правових та політичних ризиків. Річ у тому, що коли в збалансованому напівпрезиденталізмі протилежні інститути влади (президент, уряд/прем'єр-міністр, парламент) досягають паритету, вони, ймовірно, будуть змагатись за повноваження вести законодавство і реалізовувати виконавчу владу. Це пояснює факт, що, попри формальну (конституційно-правову) норму, згідно з якою парламент – найвищий орган законодавчої влади, в умовах збалансованого напівпрезиденталізму фактично (інституційно/політично) він не завжди є інститутом, який унілатерально проводить законодавчу владу, адже вона значною мірою також залежить від впливу президента, прем'єр-міністра та уряду [19; 21], особливо коли опозиційні один одному президент, прем'єр-міністр та парламент мають однакові фактичні політичні повноваження і змагаються за владу провадити законодавство. А тому збалансований напівпрезиденталізм частіше за інші типи напівпрезиденталізму спричиняє міжінституційні конфлікти і політичні кризи у системі дуалізму виконавчої влади [5].

Дуже яскраво це помічаємо у випадку когабітаційної і збалансованої фаз збалансованого напівпрезиденталізму. Перша декілька разів знайшла своє відображення в збалансованому напівпрезиденталізмі у Франції, Литві, Польщі, Румунії, Хорватії, Грузії, Португалії, Україні [32] й описується ситуаціями, коли президенти і прем'єр-міністри належать до взаємно опозиційних партій, які одночасно не беруть участі у формуванні урядових кабінетів. Відповідно, в таких ситуаціях різними є й джерела легітимності державної, зокрема виконавчої, влади президента й прем'єр-міністра, які за своїми конституційно-правовими повноваженнями сумірні або майже сумірні. Зокрема, легітимність конституційно впливових президентів залежить від прямих всенародних виборів, а легітимність прем'єр-міністрів – від контролю більшості у всенародно обраних парламентах. Внаслідок цього прем'єр-міністри (незалежно від того, напівпрезиденталізм є президентсько-парламентським, прем'єр-президентським чи парламентсько-президентським) відповідальні за більшість законодавчої та виконавчої влади, а президенти переймають частину їхньої відповідальності у деяких резервних сферах, питаннях та галузях внутрішньої і зовнішньої політики. Водночас президенти здебільшого (хоча не завжди) наділені додатковими балансуєчими повноваженнями: приміром, вони можуть розпустити парламент, запропонувати передати будь-який законопроект парламенту на розгляд конституційного суду чи повернути будь-який законопроект парламенту на доопрацювання (про це значною мірою й уніфіковано зазначено в наукових розвідках Л. Хелмса [34]). Крім того, в системах збалансованого напівпрезиденталізму президенти зазвичай уповноважені контролювати діяльність урядових кабінетів, навіть керуючи їхніми засіданнями. Це означає, що навіть у когабітаційній фазі збалансованого напівпрезиденталізму президент, котрий не користується підтримкою більшості парламенту, не подібний до президента в напівпрезидентській системі з номінальним президентом чи до президента у парламентській системі. Президент у такій системі не є символічним національним лідером, бо йому довірені значні повноваження впливати на ухвалення і реалізацію політичних рішень. Але парадокс у тому, що це призводить до наростання конфлікту між президентом

і прем'єр-міністром у системі дуалізму виконавчої влади, адже їх конституційно-правові повноваження виявляються сумірними чи майже сумірними, але фактично з більшості питань превалує прем'єр-міністр. Так, він домінує у переважній більшості питань законодавчого процесу. Натомість президент володіє повноваженнями завершального ухвалення рішень у деяких сферах політики. Ситуацію корегують президентсько-парламентські напівпрезидентські системи (але за умови, що в них можлива когабітація), де інституціоналізовано право президента самостійно відправити уряд у відставку.

Що ж до збалансованої фази збалансованого напівпрезиденталізму, яка значно меншою мірою апробована на практиці у різних напівпрезидентських системах, у тому числі в країнах Європи, то вона спричиняє ще більше політичних та інституційних викликів і ризиків. Як показує розвідка Т. Чжун-Хсієнга [22], збалансована фаза напівпрезиденталізму передбачає конфронтацію всенародно вибраного президента і парламенту за умови, що жодна партія або ж коаліція не контролює законодавчої чи парламентської більшості. Зазвичай це відбувається тоді (але якщо це регламентовано конституцією), коли формуються і функціонують уряди меншості або коли уряди, які опираються на ситуативну підтримку більшості в парламенті (це можуть бути як уряди більшості, так і уряди меншості, а також технократичні/непартійні уряди), не включають до свого складу представників (у форматі міністерських та/або інших урядових портфелів) від тих партій, депутатських груп і окремих депутатів, які забезпечують урядам підтримку більшості. Фактично у кожному такому випадку логіка функціонування урядів є інституційною моделлю, побудованою на принципах меншості або ситуативної більшості. Тому міжінституційна та політична динаміка, серед іншого й на парламентській арені, може швидко змінюватись/зміншуватись, а політична система може характеризуватись різноманітними *ad hoc* альянсами у намаганні будь-якого інституту (парламенту, президента, уряду) провадити законодавство. В одних випадках, коли формуються уряди на основі ситуативної законодавчої більшості, парламенти отримують повноваження провадження законодавства. Натомість, в інших випадках, зазвичай при формуванні урядів меншості, така ситуація зовсім не досягається, а як наслідок інституціоналізується практика провадження так званого «подвійного законодавства». Класичними історичними прикладами такої фази збалансованого напівпрезиденталізму були Веймарська Республіка у 1918–1933 рр., Російська Федерація у 1991–1993 рр. (до прийняття нової конституції) або Грузія у 1992–1993 рр. Як відомо, в результаті кожного з прикладів реалізації збалансованої фази збалансованого напівпрезиденталізму відбулися переворот чи «громадянська» (без використання збройних сил) узурпація державної влади: у Німеччині – А. Гітлером, у Росії – Б. Єльциним, у Грузії – Е. Шеварднадзе. Після цього конституційні системи правління таких держав було відразу реформовано, а політичні режими поступово авторитаризовано. У вказаному контексті особливо «небезпечними» для становлення й розвитку демократії вважаються такі системи збалансованого напівпрезиденталізму, які регламентують за президентами право видавати укази/декрети із силою закону за межами своїх формальних повноважень, зокрема доки вони не суперечитимуть чинним законам. Фактично це означає, що дуже багато викликів та ризиків спричиняють збалансовані напівпрезидентські системи, які уможлиблюють здійснення «подвійного законодавства»: з одного боку – парламентом, а з іншого – президентом. Особливо тоді, коли глава держави наділений правом відправляти законопроекти на доопрацювання або на розгляд конституційного суду, а парламент – правом застосовувати вотум довіри (інвеститури) і/або недовіри уряду та долати президентське вето (особливо абсолютною, а не кваліфікованою більшістю від номінального складу). Будь-який подоланий парламентом указ/декрет президента з силою закону відразу створює підвалини міжінституційного конфлікту в збалансованому напівпрезиденталізмі.

Загалом очевидно, що збалансований напівпрезиденталізм окреслений такими політичними й інституційними викликами та ризиками: 1) він максимально (порівняно з іншими типами напівпрезидентської системи) посилює ймовірність виникнення і розповсюдження напруженості між інститутами влади у системі дуалізму виконавчої влади (насамперед між президентом і прем'єр-міністром, наділених підтримкою різних партійно-політичних сил парламенту, особливо за умови формування та функціонування урядів меншості); 2) він потенційно та теоретично

максимально знижує рівень демократичності політичного процесу й легітимності політичної влади, а також її ефективності у країнах, які тільки почали трансформуватись (на відміну від напівпрезиденталізму з сильними та всесильними президентами, який максимально обмежує рівень демократичності політичного процесу та найбільше сприяє авторитаризму [24; 30, с. 286]); 3) він ускладнює чи тимчасово унеможлиблює усунення від влади президента, прем'єр-міністра або парламенту, який, втративши легітимність та порушуючи принципи демократії, зберігає державну владу в своїх руках (особливо у разі відсутності консенсусу й нереалізації принципу більшості при формуванні та функціонуванні урядів); 4) за цього типу більша, ніж у випадку інших типів напівпрезиденталізму, ймовірність розвитку міжінституційних ситуацій, за яких «ні президент, ні прем'єр-міністр, ні будь-яка партія і коаліція не мають незалежної більшості у законодавчій владі» [20, с. 17–18], внаслідок чого перманентно міняються коаліції і уряди, а президенти постійно нерегламентовано втручаються у діяльність урядів та використовують свої резервні повноваження [25, с. 201–202].

Окрім того, феномен збалансованого напівпрезиденталізму позиціонується як найбільш інституційно нестабільний із інших типів напівпрезиденталізму. Він формально-конституційно і програмно заснований на ідеї про конституційно-правову сумірність і баланс повноважень президентів та прем'єр-міністрів як центрів здійснення виконавчої влади. Глава держави у цьому ракурсі може вимагати здійснення домінуючого впливу на політичний процес, хоча би з огляду на той факт, що президента обрано всенародно для захисту інтересів всієї країни, а прем'єр-міністра обрано парламентом на основі впливу лише електорату урядових партій. Тому зрозуміло, що порушення стабільності у збалансованому напівпрезиденталізмі є проєкцією балансування «подвійної легітимності» глави держави і глави уряду та сумірності їхніх повноважень у виконавчій владі. В умовах збалансованого напівпрезиденталізму всенародно виборні президенти чітко (але завжди суб'єктивно) розуміють те, що їх формальні повноваження не завжди чи не зовсім відповідають мандату, яким вони наділені електоратом [23, с. 251]. Ситуацію загострюють випадки когабітацій, коли навіть формально слабші, аніж прем'єр-міністри президенти внаслідок опори на персональну суспільну популярність намагаються діяти як «інтерпретатори волі народу» у спробі пошуку додаткових (фактичних) важелів впливу на політичну систему. І навпаки – з дещо слабшими, ніж президенти, прем'єр-міністрами, які постають перед дилемою здійснення виконавчої влади у тих «політичних аренах» (або ж «доменах»), котрі позиціонуються як конституційно суперечливі/неоднозначні. Особливого загострюється проблема у випадках, коли невдало здійснюються соціальні, політичні та економічні реформи, за які відповідальні глави урядів, але не президенти. Такий інституційний парадокс іще раз аргументує дилему подвійної легітимності збалансованого напівпрезиденталізму, що не властиво чи майже не властиво для парламентаризму, а також інших типів напівпрезиденталізму. Крім того, очевидно, що в спробі «розширити на практиці свою легітимність» та формально «збалансувати» напівпрезидентську систему, президенти і прем'єр-міністри можуть порушити її політичну й міжінституційну стабільність. З іншого боку, позитивом збалансованого напівпрезиденталізму дуже часто вважають те, що він уможлиблює достатню фрагментацію, фракціоналізацію і поляризацію партійних систем, а тому внаслідок міжпартійної конкуренції може сприяти консолідації демократії. Однак, лише за умови, що на ранній стадії транзиту збалансований напівпрезиденталізм не спричинив колапсу чи «відкату» від демократії, а політична система ґрунтується на усесторонньому політичному консенсусі та плюралізмі. Причому вплив виборчої системи на ймовірну ефективність збалансованого напівпрезиденталізму корелює від чистої мажоритарності до пропорційності та в кожному випадку потребує аналізу.

Екстраполюючи проблему збалансованого напівпрезиденталізму на Україну, передусім виходимо з інституційного досвіду застосування цієї системи правління в Україні і з потреби конструювання інституційних перспектив її реформування. Збалансований напівпрезиденталізм апробовано в Україні тричі: спочатку в серпні 1991 р. – червні 1995 р. у межах президент-парламентаризму (коли превалювала напівпрезидентська система розділеної більшості у своїй парламент-домінуючій фазі), пізніше у січні 2006 р. – жовтні 2010 р., але у межах прем'єр-президенталізму (чи парламент-парламентаризму, коли чергувались системи уніфікованої та розділеної більшості у президент-домінуючих та когабітаційних фазах), а тепер – починаючи з цього

2014 р. у межах прем'єр-президенталізму (чи парламент-парламентаризму, коли у контексті системи уніфікованої більшості спочатку превалювала прем'єр-домінуюча, а пізніше когабітаційна фаза напівпрезиденталізму). Кожного разу внаслідок апробації збалансованого напівпрезиденталізму відбувалось фактичне посилення повноважень президентів, а вже потім конституційне закріплення цього. А тому в 1995 р. збалансований напівпрезиденталізм було реформовано спочатку в президенталізм, а вже в 1996 р. – у президент-парламентський президент-подібний чи президенціалізований напівпрезиденталізм, який перманентно реалізовувався у президент-домінуючій фазі. Схожий «віраж» напівпрезидентська система України здійснила у 2010 р. Наслідком обох випадків стала регресія демократичних цінностей. Саме тому третя апробація збалансованого напівпрезиденталізму потребує сутнісного реконструювання та інституційного реформування цієї системи правління, зважаючи на негативний і позитивний досвід як України, так і інших країн, або взагалі може бути модифікована на напівпрезиденталізм із церемоніальним президентом або навіть на парламентаризм [6]. Але оскільки предметом нашої розвідки є збалансований напівпрезиденталізм, увагу буде зосереджено на інституційних перспективах його реформування в Україні.

У разі пролонгації системи прем'єр-президентського (або парламент-президентського) збалансованого впливовими президентом і прем'єр-міністром напівпрезиденталізму доцільно (як у випадку Франції та Румунії) звернутися до процедури проведення синхронних (двох упродовж року) президентських та парламентських виборів [32, с. 148]. Так відповідальність за визначення ключового актора у системі дуалізму виконавчої влади – президента чи прем'єр-міністра – буде перекладено на виборця, вплив якого залежатиме від того, хто конкретно у той чи інший період часу буде домінувати і користуватись «більшою» легітимністю влади. Синхронність всенародних виборів президента та парламенту у збалансованому напівпрезиденталізмі, як свідчать теорія та практика (зокрема в Україні у 2014 р.), зазвичай позитивно впливають на фактичне посилення повноважень президента, бо партія переможця президентських виборів зазвичай стає переможцем і парламентських виборів. Якщо враховувати досвід Франції і Румунії, то цьому значною мірою сприяють виборчі системи задля формування складу парламентів зі значним впливом мажоритарної складової, зокрема, мажоритарна виборча система у Франції або мажоритарна система змішаного членства з однотуровим голосуванням у Румунії. Однак мажоритарна складова виборчих систем значною мірою скомпрометувала себе в Україні. Саме тому, за аналогією до успішного збалансованого напівпрезиденталізму в інших країнах Європи (наприклад, у Литві, Польщі, Грузії, Хорватії, де не апробовано принципу синхронних президентських та парламентських виборів), вона може бути модифікована на пропорційну систему з відкритими/преференційними регіональними списками або лишатись змішаною паралельною (мажоритарно-пропорційною, але можливо в дещо іншій пропорції, ніж станом на 2014 р., зокрема на користь пропорційної складової) із суттєвими змінами у мажоритарній складовій на користь представництва партійних інтересів. Що ж до виборчої формули для пропорційної системи або пропорційної складової змішаної виборчої системи, то це питання в контексті України спірне і не є предметом цього дослідження. Але очевидно, що стабілізації збалансованого напівпрезиденталізму допомагають виборчі формули, які сприяють великим партіям (наприклад, метод Д'Хондта чи квота Хейра тощо), бо саме з великими партіями зазвичай асоційовані напівпрезидентські посади президента та прем'єр-міністра.

Зрозуміло, що одночасно із запровадженням процедури синхронних виборів максимально буде унеможливлено когабітацію, яка раніше негативно впливала на політичний (зокрема, владно-виконавчий) процес в Україні. Але специфікою системи збалансованого напівпрезиденталізму в Україні залишиться той момент, що політично чи фактично сильний президент не матиме легалізованої чи формальної змоги унілатерально відправляти у відставку урядовий кабінет, адже у прем'єр-президентських напівпрезидентських системах право дострокової відставки уряду зарезервовано винятково за парламентом. Тому, бажаючи змінити склад чи керівництво урядового кабінету, президент буде зобов'язаний домовлятися про це з парламентом, що не завжди політично легко та безперешкодно, бо президентська чи пропрезидентська партія не обов'язково самостійно або у коаліції з іншими партіями повинна мати підтримку абсолютної більшості депутатів

парламенту. Це особливо актуально для України, в якій у 1991–2015 рр. жоден уряд не спирався на підтримку однопартійної парламентської більшості. Загалом же за допомогою синхронних виборів і реформування виборчої системи у контексті формування українського парламенту формально збалансовану прем'єр-президентську (або парламентсько-президентську) напівпрезидентську систему можна модифікувати у фактично президентиалізовану прем'єр-президентську систему з достатніми та ефективними інструментами протидії можливій узурпації влади главою держави.

У випадку, коли синхронні вибори президента і парламенту не забезпечать президентові підтримки парламентською більшістю його кандидатури в прем'єр-міністри (тобто не буде реалізовано системи уніфікованої більшості), формально (тобто згідно з конституцією) збалансована прем'єр-президентська (парламентсько-президентська) напівпрезидентська система фактично спрацює через когабітацію (тобто буде реалізовано систему розділеної більшості), але цілком інституційно окреслену. Саме таким чином виявиться збалансований дуалізм виконавчої влади. Визначальна особливість полягає в тому, що так можна суттєво обмежити конфліктність дуалізму виконавчої влади та зменшити гіпотетичну кількість випадків когабітації.

Для виборців, у такому випадку, буде цілком очевидно, що в державі формально є дві дуже вагомні політичні посади – президента і прем'єр-міністра. Президент фактично буде сильнішим у випадку, коли представник його ж політичної партії буде прем'єр-міністром, навіть якщо таку конструкцію підтримає не лише президентська чи пропрезидентська партія (самостійно), а кілька партій, які формують коаліцію у парламенті. Натомість, прем'єр-міністр буде сильнішим тоді, коли належатиме до опозиційної стосовно президента політичної партії, і партія прем'єр-міністра самостійно або в коаліції входить до складу парламентської більшості, що формально формує уряд. Значимість парламенту у формуванні й відставці урядового кабінету (як безпосередньо, так і опосередковано внаслідок консультацій із президентом), а відповідно значимість інституту парламентських виборів наблизить збалансований напівпрезиденталізм до усталеної європейської моделі парламентської демократії.

Одночасно потрібно розуміти, що конструюючи можливі варіанти реформи українського збалансованого напівпрезиденталізму, опираємось на дещо відмінні інституційні приклади, представлені різними країнами Європи. Деякі системи збалансованого напівпрезиденталізму (наприклад, Франція та Португалія) є прикладами систем негативного парламентаризму, де формування уряду безпосередньо не залежить від позитивного (тобто підтриманого абсолютною або відносною більшістю депутатів парламенту) вотуму довіри (інвеститури) або залежить від негативного (проти прем'єр-міністра, складу або програми уряду не має проголосувати абсолютна більшість депутатів парламенту) вотуму довіри урядові з боку парламенту [35; 36; 37; 38]. Натомість, інші країни із системами збалансованого напівпрезиденталізму (наприклад, Польща, Румунія, Литва, Хорватія, Грузія тощо, а також сьогодні Україна) є зразками систем позитивного парламентаризму, тобто у них формування уряду безпосередньо залежить від позитивного (підтриманого абсолютною чи відносною більшістю депутатів парламенту) вотуму довіри (інвеститури) уряду з боку парламенту. Питання вибору варіанту реформування українського збалансованого напівпрезиденталізму в сторону позитивного або негативного парламентаризму є дуже широким та неоднозначним. Воно потребує уточнення щодо визначення доцільності та природи урядів меншості, а також якісного переосмислення та означення принципів реалізації доцільного щодо України типу вотуму довіри та недовіри. Оскільки проблема є дуже широкою і багатосторонньою, то вона потребує окремого дослідження, результати якого потрібно буде зіставляти з іншими розвідками, присвяченими проблематиці інституційного реформування українського збалансованого напівпрезиденталізму.

Таким чином, приходимо до висновку, що про напівпрезиденталізм завжди треба говорити «з прикметниками». Вони відсилають нас до тих його формальних і фактичних різновидів та фаз/сценаріїв, які означають систему правління в зрізі взаємовідносин між конституційними нормами і політичною практикою. Саме з огляду на них треба говорити про виклики/ризики та перспективи реформування різних типів напівпрезиденталізму, зокрема, збалансованого напівпрезиденталізму в Україні.

1. *Бабенко К.* Конституційно-правові механізми збалансування влади в процесі взаємодії уряду і парламенту / К. Бабенко // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2008. – № 3 (13). – С. 76–82.
2. *Зазнаєв О.* Полупрезидентская система: политико-правовой анализ : дис. ... доктора юрид. наук : 23.00.02 / Зазнаєв О. – Казань, 2006. – 401 с.
3. *Крейденко В.* Інститут президентства в Україні: порівняльний аналіз 2004–2012 рр. / В. Крейденко // Ефективність державного управління : зб. наук. праць. – 2012. – Вип. 30. – С. 151–157.
4. *Литвин В.* До проблеми розрізнення напівпрезиденталізму та парламентаризму: напівпрезидентські системи з номінальними президентами у Центральній Європі (на прикладі Болгарії, Словаччини, Словенії та Чехії) / Віталій Литвин // Rozwój polityczny i społeczny państw Europy Środkowej i Wschodniej / [pod red. Zbigniewa Białoblockiego i Anatoliya Romanyuka]. – Kutno, 2013. – S. 149–171.
5. *Литвин В.* Класифікація європейського півпрезиденталізму [Електронний ресурс] / Віталій Литвин // Демократичне врядування : Електронне наукове фахове видання. – 2009. – № 3. – Режим доступу : <http://www.lvivacademy.com/visnik3/fail/+Lytvyn.pdf>.
6. *Литвин В.* Напівпрезидентська система правління: конституційно-правові виклики та перспективи для України на тлі світового інституційного досвіду / Віталій Литвин // Конституція України: політико-правові виклики і перспективи : матеріали Наук.-практ. конф. (Львів, 26 червня 2014 р.). – Львів : Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка, 2014. – С. 38–63.
7. *Литвин В.* Напівпрезидентські системи в країнах Центральної Європи: детермінанти дефініювання / Віталій Литвин // Transformacje ustrojowe w Europie Środkowej i Wschodniej / [pod red. Zbigniewa Białoblockiego i Anatoliya Romanyuka]. – Kutno, 2012. – S. 207–225.
8. *Литвин В.* Подвійна виконавча влада : теорія та практика європейського півпрезиденталізму / В. Литвин // Освіта регіону: політологія, психологія, комунікації. – 2009. – № 3. – С. 25–33.
9. *Литвин В.* Республіканізм із посадою суперпрезидента: до з'ясування суті суперпрезиденталізму та диференціації президентських і напівпрезидентських систем правління з суперпрезидентами / Віталій Литвин // Studium Europy Środkowej i Wschodniej. – Wydawnictwo Wyższej Szkoły Gospodarki Krajowej w Kutnie, 2014. – Nr. 1. – S. 159–188.
10. *Мартинюк Р.* Перегляд форми правління в Україні: мотиви та зміст конституційного реформування [Електронний ресурс] / Р. Мартинюк // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія: «Право». – 2013. – № 2 (8). – Режим доступу : www.lj.oa.edu.ua/articles/2013/n2/13mrszkr.pdf.
11. *Мартинюк Р.* Функціонування змішаної форми правління в Україні на сучасному етапі: оцінка результатів / Р. Мартинюк // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: «Політичні науки». – 2008. – Вип. 3. – С. 218–226.
12. *Сало І.* Шляхи забезпечення балансу влад в Україні у межах чинної конституційної моделі / І. Сало // Стратегічні пріоритети. – 2010. – № 1. – С. 60–65.
13. *Серьогіна С.* Форма правління в Україні: конституційно-правовий аспект : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.02 / Серьогіна С. – Харків : Юридична академія України імені Ярослава Мудрого, 2012. – 487 с.
14. *Ставнійчук М.* Нова Конституція як інструмент конструювання ефективної влади / М. Ставнійчук // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 2 (7). – С. 9–11.
15. *Шемшученко Ю.* Проблеми українського парламентаризму у світлі конституційної реформи в Україні / Ю. Шемшученко // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 2 (7). – С. 99–104.
16. *Elgie R.* Semi-presidentialism in Europe / R. Elgie. – Oxford : Oxford University Press, 1999. – 320 p.
17. *Elgie R.* The classification of democratic regime type: conceptual ambiguity and contestable assumptions / R. Elgie // European Journal of Political Research. – 1998. – Vol. 33. – P. 219–238.
18. *Shugart M.* Presidents and Assemblies. Constitutional Design and Electoral Dynamics / M. Shugart, J. Carey. – Cambridge University Press, 1992. – 316 p.

19. *Bahro H.* Virtues and vices of semi-presidential government / H. Bahro // *Journal of Social Sciences and Philosophy*. – 1999. – Vol. 11. – No. 1. – P. 1–37.
20. *Skach C.* Borrowing Constitutional Designs: Constitutional Law in Weimar Germany and the French Fifth Republic / C. Skach. – Princeton University Press, 2005. – 168 p.
21. *Skach C.* Constitutional origins of dictatorship and democracy / C. Skach // *Constitutional Political Economy*. – 2006. – Vol. 16. – P. 347–368.
22. *Jung-Hsiang T.* Sub-types of Semi-presidentialism and Political Deadlock / T. Jung-Hsiang // *French Politics*. – 2008. – Vol. 6. – P. 63–84.
23. *Sedelius T.* The Tug-of-War between Presidents and Prime Ministers: Semi-Presidentialism in Central and Eastern Europe / T. Sedelius. – Örebro Studies in Political Science, 2006. – 317 p.
24. *Stepan A.* The French Fifth Public : A Model for Import? Reflections on Poland and Brazil / A. Stepan, E. Suleiman // Chehabi H. *Politics, Society and Democracy : comparative studies*. – Boulder, 1995. – P. 394–414.
25. *Yu-Shan W.* Semi-presidentialism Easy to Choose, Difficult to Operate: The Case of Taiwan / W. Yu-Shan // Elgie R. *Semi-presidentialism Outside Europe* / R. Elgie, S. Moestrup. – Routledge, 2007. – P. 201–218.
26. *Amorim Neto O.* Breaking the Parliamentary Chain of Delegation: Presidents and Non-partisan Cabinet Members in European Democracies / O. Amorim Neto, K. Strom // *British Journal of Political Science*. – 2006. – Vol. 36. – P. 619–643.
27. *Croissant A.* From transition to defective democracy: Mapping Asian democratization / A. Croissant // *Democratization*. – 2004. – Vol. 11. – No. 5. – P. 156–178.
28. *Siaroff A.* Comparative presidencies : the inadequacy of the presidential, semi-presidential and parliamentary distinction / A. Siaroff // *European Journal of Political Research*. – 2003. – Vol. 42. – P. 287–312.
29. *Frye T.* A politics of Institutional Choice : Post-Communist Presidencies / T. Frye // *Comparative political studies*. – 1997. – Vol. 30. – No. 5. – P. 523–552.
30. *Linz J.* Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America and Post-Communist Europe / J. Linz, A. Stepan. – Johns Hopkins University Press, 1996. – 479 p.
31. *Литвин В.* Теоретико-методологічні «хвилі» дослідження республіканських систем державного правління: від В. Баджехота до Р. Елгі / В. Литвин // *Вісник Львівського університету. Серія: «Філософсько-політологічні студії»*. – 2013. – № 3. – С. 146–155.
32. *Литвин В.* Теорія та практика когабітації в напівпрезидентських системах Європи / В. Литвин // *Освіта регіону : політологія, психологія, комунікації*. – 2011. – № 4. – С. 140–149.
33. *Романюк А.* Інститут когабітації та політичні наслідки його реалізації в Україні / А. Романюк, В. Мельник // *Сучасна українська політика : політики і політологи про неї*. – 2009. – № 17. – С. 69–73.
34. *Helms L.* Five Ways of Institutionalizing Political Opposition: Lessons from the Advanced Democracies / L. Helms // *Government and Opposition*. – 2004. – No. 391. – P. 22–54.
35. *Cheibub J.* The Investiture Vote and the Formation of Minority Parliamentary Governments / J. Cheibub, S. Martin, J. Rasch // Presented at the workshop on The Importance of Constitutions. – Istanbul : *Parliamentarism, Representation and Voting Rights*, 2013. – 24 p.
36. *Louwerse T.* Unpacking «positive» and «negative» parliamentarism / T. Louwerse // Paper presented at the workshop «The Evolution of Parliamentarism and Its Political Consequences» of the European Consortium of Political Research. – Salamanca, 2014. – April 10–15. – 18 p.
37. *Molder M.* Coherence of Coalition Governments Across Types of Parliamentarism / M. Molder // Paper prepared for the 2014 ECPR Joint Sessions of Workshops in panel «The Evolution of Parliamentarism and its Political Consequences». – Central European University, 2014. – 21 p.
38. *Russo F.* The Adoption of Positive and Negative Parliamentarism: Systemic or Idiosyncratic Differences? / F. Russo, L. Verzichelli // *ECPR Joint Sessions of Workshops*. – Salamanca, 2014. – April. – 29 p.

Валерій Бортніков

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Віталій Чубаєвський

Рівненський державний гуманітарний університет

ЕЛЕКТОРАЛЬНА ЛЕГІТИМАЦІЯ ВЛАДИ В УМОВАХ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Valerij Bortnikov, Vitalij Chubaevs'kyj. The Electoral Legitimation of Power in Terms of the Democratic Transformation.

The issue of the solving of the problem of the raising level of the legitimating of power in the electoral process, which is really low in the eyes of citizens of Ukraine, is raised in the article. The institutional structure, procedures and the electoral process' mechanisms give the contenders wide opportunities not only for the self-promotion, but over persuasion of community in the personal ability to ensure effective public management.

The process of the legitimating of the political power is being in progress at every stage of the election long before the official nomination of the candidates for the acquisition of the authority.

The authors of the article suggest the following stages of the election: 1) Constituting; 2) Institutionalization; 3) Realization; 4) Control.

The essential subjects of the power institutions' formation in the democratic states are political parties. They commit a significant and sometimes decisive influence on the will of the voters. Besides, the parties are being one of the main subjects of the political legitimating during election.

Another indicator of the democratic state is the freedom of the political opposition activity. Numerous attempts to regulate the statute of the political opposition in Ukraine were subordinated to the tasks of its constituting. The four stages of the political opposition constituting are singled out on this basis: 1990-2006; 2006-2007; 2007-2010; since October 2010.

The organic component of the legitimating of power in the election is their recognition through the number of the specialized organizations, agencies and institutions of the Council of Europe, European Union, and OSCE, and CIS, etc. The indicators of the international (foreign) legitimating power in Ukraine are singled out in the article.

Key words: Ukraine, legitimacy, election, electorate, electoral legitimacy, the electoral process.

Моніторинги суспільної думки в Україні майже за усі роки незалежності (виняток складає 2005 р.) засвідчують вкрай низькі рейтинги довіри до існуючої влади, її головні інститути не є легітимними в очах громадян. Це створює неабиякі загрози не лише для існуючого порядку, а й для незалежності України. Свідченням тому є перманентне гостре протистояння між владою та народом, прояви сепаратизму, втрата частини власної території та військова агресія з боку правлячих кіл Російської Федерації.

Важливою складовою політичної легітимації влади є інститут виборів, оскільки на початковому етапі формування органів влади закладається підґрунтя її суспільної довіри. До того ж, інституційна структура, процедури і механізми електорального процесу надають претендентам широкі можливості не лише для самореклами, а й для переконань громадськості у власній спроможності забезпечити ефективне управління суспільством.

Проблема легітимності влади імпліцитно присутня у працях політичних мислителів Стародавнього світу, Греції, Риму, європейських філософів епохи Відродження, Нового часу тощо. В основу сучасного розуміння легітимності як суспільно-політичного явища покладено ціннісно-нормативну концепцію М. Вебера [1]. Проблеми легітимації влади в демократичних системах у своїх роботах піднімали такі сучасні західні автори, як Г. Алмонд, С. Верба, Л. Даймонд, Г. О'Доннел, Ф. Шміттер, Т. Л. Карл, Ф. Фукуяма та багато інших учених. Серед вітчизняних дослідників проблему політичної легітимності у своїх дослідженнях розглядали Є. Бистрицький, О. Висоцький, О. Кокорська, М. Николко, О. Резнік, С. Рябов, О. Середа та ін. Водночас проблема електоральної легітимації влади в Україні перебуває на початковому

етапі наукової розробки вітчизняними вченими, тому метою статті є аналіз інституційної структури та демократичних стандартів процесу електоральної легітимації влади в умовах демократичної трансформації.

Легітимність політичної влади є однією з ключових проблем суспільно-політичного життя країни, оскільки від рівня її підтримки населенням залежить не лише доля конкретних носіїв владних повноважень, а й майбутнє країни. Високий рівень громадської підтримки в умовах стабільності й суспільного спокою дозволяє владі зосередитися на вирішенні нагальних завдань, що постали перед суспільством і, навпаки, брак її підтримки ставить під загрозу існування режиму: «усі врядування, демократичні чи авторитарні, стикаються із власними успіхами та невдачами; однак тільки легітимні мають резерв, який вони можуть використати за кризових часів», зазначав Ф. Фукуяма [2, с. 1061]. Аналогічної думки дотримується й інший західний вчений А. Шедлер, який пише: «немає сумніву, що великі резерви народної підтримки – неоціненний запобіжник, який допомагає демократіям не допустити криз, а також подолати їх, коли вони виникають» [3, с. 699].

Потрібно погодитися із твердженням О. Висоцького, що «легітимність є своєрідним нематеріальним, духовним ресурсом, використання якого полегшує процеси здобуття, утримання та реалізації влади, роблячи їх менш затратними та більш результативними» [4, с. 59].

Проблема політичної легітимності набуває особливої ваги за демократії: демократичний лад має бути легітимним, яким його визнає народ, котрий має вважати його за найкращу, найдоречнішу форму врядування для свого суспільства. Адже демократія, оскільки вона спирається на згоду людей, залежить від легітимності, яку визнає народ, набагато більшою мірою, ніж будь яка інша форма урядування. Ця легітимність вимагає глибокої моральної відданості та емоційної пов'язаності, але такі почуття розвиваються тільки з часом і почасти як наслідок успішного функціонування демократії. Люди не цінуватимуть демократії, якщо вона не розв'язуватиме успішно соціально-економічних проблем і не досягне певного мінімального рівня порядку і справедливості [5, с. 93]. Процес набуття владою ознак легітимності отримав назву легітимації. Одне із слухних визначень дає Є. Бистрицький, який вважає, що легітимація – це «розгорнутий у часі політичний дискурс, процес поширення обговорення, обміркування, зрештою – доведення колективної правильності й прийняття соціально-правових норм, які переважно стихійно встановлюються політиками» [6, с. 319].

Проблема легітимності влади залишається актуальною впродовж усього часу її існування. Однак визначальним у цьому сенсі є електоральний процес, коли закладається підґрунтя масової підтримки політичних сил населенням країни. Процес легітимації політичної влади відбувається на усіх етапах виборчого процесу задовго до офіційного висунення претендентів на здобуття владних повноважень. Не випадково, що за рік і більше до виборів спостерігається явище масової реєстрації нових партій, більшість із яких є «партіями-клонами» або технологічними проектами великих партій. Навіть «зондування» суспільної думки у міжвиборчий період за допомогою соціологічних опитувань, де згадуються фігуранти майбутніх виборів, є технологією їх легітимації. Легітимація влади відбувається й під час висунення та реєстрації кандидатів в депутати, політичних партій та блоків політичних партій – учасників виборчих змагань, при формуванні їх передвиборчих штабів і фондів, складу виборчих комісій, в умовах проведення виборчої агітації, власне голосування, здійснення офіційного спостереження за ходом виборів, підрахунку голосів та встановлення підсумків голосування, встановлення результатів виборів та їх офіційного оприлюднення, а також під час судових рішень виборчих спорів тощо.

Такому важливому чиннику легітимації влади, як вибори, сучасні західні дослідники приділяють значну увагу. Водночас Ф. К. Шмігер і Т. Л. Карл, відзначаючи інститут виборів як необхідний атрибут демократії, усе ж радять не перебільшувати їх важливість. Учені зазначають, що дехто навіть вважає, що «сам факт виборів, – навіть виборів, до яких не допущено окремі партії чи окремих кандидатів або в яких значна частина населення не може брати вільної участі, – становить достатню умову існування демократії. Цей хибний погляд названо “електоралізмом”» [7, с. 83]. Дійсно, у період між виборами громадяни мають

впливати на здійснення державної політики, використовуючи широкий спектр засобів і процедур, насамперед через інститути громадянського суспільства, політичні партії, неформальні практики політичної участі тощо.

Легітимність органів влади, що формуються шляхом виборів, залежить від активності виборців. Чим більше людей проголосувало за ту чи іншу політичну силу (кандидата), тим (гіпотетично) вищий рівень їхньої народної підтримки. Тому не випадково сучасні західні учені переймаються проблемою абсентеїзму загалом й падінням виборчої активності зокрема. Так, Р. Деггер вважає, що «доволі підстав вважати політичну апатію за проблему, яку слід розв'язати» [8, с. 307].

Уряди демократичних країн стикаються з проблемою низької явки на вибори, яка може слугувати підставою для висловлення сумнівів щодо легітимності обраних органів політичної влади. Для цього у деяких країнах застосовують процедури примусового голосування та реєстрації виборців, оскільки у країнах, де явка на вибори та реєстрація виборців є вільними, спостерігається низька виборча активність. Так, наприклад у США найвища активність виборців на виборах Президента США зафіксована у 2008 р. коли на виборчі дільниці з'явилося 64% виборців (у 1960 р. – 63 %), 52% із яких проголосували за Барака Обаму. У більшості інших розвинених держав явка на вибори становить 70–90%.

Деякі держави забезпечують високу явку виборців, змушуючи своїх громадян голосувати. Так чинять Італія, Бельгія та Австралія, чинили Нідерланди від 1917 до 1970 р., і явка в цих країнах наближається до 90% або й перевищує цей показник. Інші країни перекладають тягар реєстрації виборців на уряд, а не на індивіда. В цих країнах явка становить пересічно 75 %, більше ніж на президентських виборах США [8, с. 318]. Серед позитивних наслідків примусового голосування, за висновками учених – «набагато ясніша картина вподобань виборців», а також загалом більш активна політична участь на всіх етапах виборчого процесу. Водночас, завеликий примус «породжує озлобленість, і тому примусова участь у виборах може призвести до того, що люди голосуватимуть невдоволено й без охоти, що навряд чи свідчитиме про існування активних громадян, сповнених громадянського духу» [8, с. 321, 322].

Свідченням важливості проблеми легітимації влади шляхом виборів є виділення її сучасними вітчизняними дослідниками як окремого виду легітимності – електоральної легітимності, а це, відповідно, дозволяє говорити про електоральну легітимацію. Автори поділяють позицію вітчизняного політолога Є. П. Юрійчук, яка вважає, що «електоральна легітимація – це процес набуття владою електоральної (референдної) легітимності внаслідок реалізації суб'єктами виборчого процесу демократичних принципів виборчого права в процесі виборів органів публічної влади (прийняття рішень), здійснення легітимаційних методів і технологій, у результаті яких політична довіра трансформується в підтримку влади через голосування чи інші види конвенційної участі» [9, с. 34].

Електоральна легітимація відбувається в певних часових межах, а тому потребує уточнення сутності такого поняття, як «електоральний процес». Усталеного погляду щодо змісту цієї дефініції в дослідників немає, хоча українськими ученими накопичено значний теоретичний та практично-політичний досвід концептуалізації електоральних процесів, який, зокрема, відображено у працях І. Бекешкіної, О. Вишняка, Є. Головахи, Я. Давидовича, Ю. Ключковського, І. Поліщука, О. Резніка, А. Романюка, Н. Ротар, О. Стегнія, В. Хмелька, Ю. Шведа, Є. Юрійчук та ін.

Так, наприклад, за І. Поліщуком, «виборчий процес – це послідовність подій, сукупність різних форм взаємодії та послідовних дій з висунення, рекламування та голосування за суб'єктів політичної влади, персональний та структурний склад яких формується вираженням волі тієї частини населення, яка за законодавством вважається достатньою для визнання результатів виборів легітимними» [10, с. 143]. За такого визначення електоральний процес зведено до завдань виборчої кампанії, яку автор вважає «скороченим варіантом» виборчого процесу, натомість проігноровано передвиборчий етап, який починається задовго до оголошення виборів. На цьому етапі не лише розробляється стратегія і тактика майбутніх виборів, а й ведеться прихована, а то й відкрита політична боротьба із своїми опонентами за

сфери впливу із використанням сучасних методів, засобів і технологій. Водночас не викликає заперечень теза автора про те, що «виборчі кампанії є своєрідними ланками в єдиному ланцюгу – електоральному процесі». Щоправда, дослідник визначає електоральний процес як сукупність електоральних кампаній виборів Президента України та українського парламенту, які відбулися в країні від часу проголошення державної незалежності [10, с. 145]. За такого підходу виникає питання долі виборів до місцевих органів влади. У цілому ж, зведення усіх виборчих кампаній до єдиного електорального процесу є контрпродуктивним із погляду наукового аналізу виборів, оскільки втрачається специфіка циклічних електоральних процесів.

На нашу думку, більш адекватним для з'ясування сутності цієї категорії є підхід Н. Ротар, яка вважає електоральний процес «впорядкованою послідовністю дій та взаємодій політичних акторів, що відбуваються у логічній динамічній черговості та пов'язані з реалізацією владних інтересів, створенням та відтворенням політичних інститутів, здійсненням публічної політики» [11, с. 10]. Таке визначення електоральних циклічних політичних процесів дослідниця доповнює виокремленням у них трьох «відносно самостійних та незалежних» етапів:

- передвиборчого – етап цілеспрямованої підготовки до виборів, під час якої основні актори електорального процесу визначають стратегію і тактику передвиборчої боротьби, працюють з електоратом, а останній використовує специфічні форми політичної участі, що передують електоральному вибору;

- етапу виборів – етап активних дій основних суб'єктів виборчого процесу, які вступають у відносини електорального змагання за голоси виборців. Водночас виборці отримують можливість вжити низку специфічних форм, пов'язаних з передвиборчою активністю, які підкреслюють їх політичну суб'єктність;

- поствиборчого етапу – часу відкритого загальнонаціонального політичного дискурсу, що розуміється істеблішментом як пасивна підготовка до виборів, тому громадяни визначаються ним переважно як ресурс у досягненні тих чи інших політичних цілей. Загалом загальнонаціональний дискурс міжвиборчого періоду, характер його ведення, масштаби, механізми залучення громадян до нього залежать від перебігу передвиборчого та виборчого етапів електорального циклу [11, с. 10].

Погоджуючись із таким підходом до визначення етапів електорального процесу, вважаємо за потрібне висловити додаткові міркування щодо його структурної характеристики. Оскільки електоральний процес є різновидом політичного процесу як такого, логічно розглянути його змістовну характеристику за аналогією з політичним процесом на рівні політичної системи. Одним із найпоширеніших підходів до визначення стадій політичного процесу є той, що розглядає їх як послідовну зміну, котра відбувається в ході формування та взаємодії елементів політичної системи. Відповідно до цього політичний процес структурується як сукупність таких етапів: а) конституювання політичної системи; б) відтворення основних ознак та елементів політичної системи; в) розробка, прийняття і виконання політико-управлінських рішень; г) контроль за функціонуванням і напрямками розвитку політичної системи [12, с. 42].

Виходячи з окресленого підходу до розуміння структури політичного процесу, пропонуємо виокремити такі етапи електорального процесу: 1) конституювання; 2) інституалізація; 3) реалізація; 4) контроль. Конституювання електорального процесу передбачає визначення відповідної нормативно-правової бази, принципів і процедур виборів. При цьому одним із вирішальних елементів етапу конституювання є його легітимізація, яка відбувається шляхом узгодження основних політичних сил щодо норм і правил проведення виборів із наступним їх законодавчим закріпленням. Інституалізація розуміється як процес створення інституційної структури виборчого процесу. Щоправда, інституалізація принципу народного представництва розпочинається ще на першій стадії електорального процесу, коли конституційна легалізація демократичних виборів закріплюється у таких фундаментальних принципах демократичного виборчого права, як рівність, вільність, загальність і таємність голосування. Реалізація здійснюється шляхом забезпечення широкого комплексу заходів та процедур із організації та здійснення волевиявлення громадян, визначення його результатів

і забезпеченням належного контролю за ходом виборів, підсумками його результатів згідно з нормативно-правовою базою та метою, яку ставили перед собою організатори виборів. Причому функцію контролю мають здійснювати державні органи, громадські об'єднання, міжнародні спеціалізовані організації та установи через інститут спостерігачів. Зміст зазначених етапів у кожній окремо взятій країні залежить від багатьох чинників, які, зокрема, детерміновані історичним часом, національними традиціями, типом політичного режиму, рівнем розвитку інституційної структури, у тому числі й ступенем зрілості громадянського суспільства, які істотно відрізняються в демократичних й недемократичних державах.

У цьому контексті виникає питання щодо термінів закінчення парламентського електорального процесу як такого. На нашу думку, він закінчується разом із завершенням процедури формування парламенту на вибірній основі. Зокрема, Д. Сарторі наголошував на необхідності розрізнення акту голосування і процесу голосування. Учений зазначав, що одиничний акт голосування «не слід плутати з процесом, який він врешті-решт запускає». Виборець-переможець – це виборець кандидата, якого обирають (або виборець, який голосує за партійний список, що здобуває в його виборчому окрузі принаймні одне місце). Однак якщо ми починаємо розглядати всю послідовність подій у багатоетапному процесі, стає очевидним, що виборець може виграти на рівні свого округу, але програти на інших рівнях: парламентському (де його представник може належати до партії меншості), а також на урядовому (коли його партію не допускають до урядування) [13, с. 489].

Легітимність обраних депутатів різних рівнів або органів влади цілком залежить від визнання електоратом виборчого процесу як такого, що відбувався без грубих порушень існуючих «правил гри», тобто отримав вотум довіри від суспільства і став легітимним в очах громадськості. Останнє можливе за певних умов, зокрема:

- 1) відсутності фальсифікацій виборів, які не дозволяють визначити підсумки виборів;
- 2) проведення виборів без великих порушень виборчого законодавства, у тому числі з дотриманням формальної рівності кандидатів;
- 3) проведення виборів в умовах відносної політичної свободи, відсутності політичних репресій;
- 4) збереження надалі того ж юридичного статусу державного органу або виборної посадової особи, за яких голосували виборці (інакше буде порушений принцип делегування виборцями владних повноважень);
- 5) підтримки необхідною кількістю виборців у рамках законної процедури голосування [9, с. 31].

Структура нормативно-правового забезпечення політичної легітимації влади в електоральному процесі включає складну систему юридичних норм, правил, процедур і традицій, які в сукупності гарантують належний рівень її суспільної підтримки усередині держави та за її межами. Водночас легітимація політичної влади передбачає можливість ідентифікації її суб'єктів за ідейно-політичними або соціально-культурними ознаками, позиціонуванням вектору суспільного розвитку тощо. Усе це потребує відповідної інституціалізації й формалізується у межах конституції, законів про вибори, про політичні партії, програмах і статутах політичних партій, унормуванні діяльності політичної опозиції, передвиборчих програмах кандидатів в депутати, правових засадах функціонування інституту вітчизняних і міжнародних спостерігачів та ін.

Глобальне відродження демократії було рушійною силою відродження інституційного аналізу в сучасній політичній науці. Загалом, дослідники розуміли формальні інституції передусім як стимуляційні структури (що або заохочують до антидемократичної поведінки, або відвертають від неї) і тільки потім як структурні обмеження (що або дозволяють, або забороняють антидемократичну поведінку). Водночас, інституції «можуть і спорудити ефективні бар'єри від певних видів антидемократичної поведінки» [3, с. 708]. У багатьох країнах, які здійснюють перехід до демократії, ключ до інституціалізації електорального процесу лежить у сфері керування виборами. Якщо демократам вдається вивести центральний виборчий орган за межі авторитарних політичних маніпуляцій, вони досягають значного

прогресу на шляху інституалізації демократичних виборів і, відповідно, мають більше можливостей для запобігання їхньої фальсифікації з боку авторитарних урядів [3, с. 708–709].

Для забезпечення чесних і прозорих виборів, а відповідно й забезпечення легітимності обраних представників і органів влади в цілому, недостатньо мати добру писану Конституцію і закони. Індивідуальну свободу захищають не писані заяви, хоч які б вони були цінні, а існування інститутів, що дають змогу суб'єктам суспільно-політичних відносин діяти у певний спосіб і надають їм засоби захисту проти зазіхань з боку інших. Права означають можливість людей робити або не робити певні речі, і їх найкраще захищає демократична інституційна структура, що розділяє владу в межах спільноти. Як справедливо зазначає сучасний західний політичний філософ Р. Белламі, без диференціації політичних функцій, що бере до уваги плюралізм суспільства, зберігаючи автономію різних сфер та рівнів суспільного життя, розділяючи, наприклад, судові і виконавчі функції та місцеве і центральне врядування, конституційні права не будуть варті нічого [14, с. 998].

Неодмінним суб'єктом формування владних інституцій в демократичних країнах виступають політичні партії. Вони здійснюють вагомий, а інколи й вирішальний вплив на волевиявлення виборців. До того ж, партії виступають одним з головних суб'єктів політичної легітимації влади в ході електорального процесу. Правова інституалізація політичних партій в Україні, як суб'єктів електорального процесу, відбулася лише на початку 1990-х рр., після скасування ст. 6 Конституції СРСР про монополію КПРС на партійно-політичну діяльність. Цьому також сприяло прийняття на законодавчому рівні рішень, які б дозволяли реєструвати політичні партії та громадські об'єднання, альтернативні КПРС-КПУ. Важливим кроком на шляху інституалізації політичних партій стали Закон України 1992 р. «Про об'єднання громадян», закони про вибори органів державної влади та управління різних рівнів, а на початку 2000-х рр. і Закон України «Про політичні партії», до якого згодом було внесено багато змін і доповнень.

Іншим індикатором демократичності країни є свобода діяльності політичної опозиції. Поняття «політична опозиція» розглядається сучасними ученими у трьох аспектах: 1) політична опозиція ототожнюється із парламентською; 2) політична опозиція включає діяльність організованих громадських сил; 3) політична опозиція охоплює лише діяльність політичних сил. За визначенням дослідників, політична опозиція – «це інститут політичної системи, що включає організовані політичні сили, які не схвалюють програму і діяльність влади, пропонують альтернативні рішення і для їх реалізації прагнуть замінити владну команду» [15, с. 6–7]. Сьогодні у демократичних державах світу немає усталеного підходу щодо необхідності унормування інституту опозиції на конституційному чи законодавчому рівні. Сучасні політичні науки на підставі рівня формальної інституалізації опозиції та її впливу на законодавчий процес виділяють чотири основні моделі парламентської опозиції:

- вестмінстерська модель (поширена в Австралії, Великій Британії, Індії, Ірландії, Канаді, Новій Зеландії);

- французька модель;
- німецька модель (поширена в Німеччині, Австрії та ін.);
- скандинавська модель (поширена в Данії, Норвегії, Швеції).

Ці моделі розроблені на основі рівня інституалізації парламентської опозиції, її включення до діяльності парламенту та його органів, ролі в законотворчому процесі тощо.

Так, у вестмінстерській моделі до основних характеристик та принципів діяльності опозиції відносять функцію парламентського контролю над урядом: година (день) запитань до уряду, робота в комітетах, проведення парламентських дебатів при внесенні поправок до законопроектів.

У французькій моделі спостерігається більш широке коло можливостей для діяльності опозиції. Так, опозиції надане пропорційне представництво всіх парламентських фракцій у складі керівництва парламентом, забезпечення ефективної діяльності тимчасових слідчих комісій і надання інформації про певні факти та події, право на надсилання запитів (усних чи письмових) до уряду та право вступати у дебати з представниками уряду, присвячені цим запитам. Також опозиція у Франції має право на звернення до Конституційної Ради 60 депутатами або сенаторами з метою контролю конституційних законів.

У німецькій моделі опозиція має можливість впливати на визначення порядку денного парламенту, право призначати достатньо велику кількість керівників у постійних комітетах Бундестагу, право накладання вето на законопроекти, ініційовані урядом, а також третина депутатів Бундестагу може оскаржити в Конституційному суді будь-який закон, що на їхню думку суперечить Основному закону держави.

У скандинавській моделі права опозиції значно менші, ніж у всіх вище згаданих варіантах: опозиція має право лише на участь у діяльності законодавчих комітетів та залучення до процедури ухвалення порядку денного [16].

В Україні численні спроби врегулювання статусу політичної опозиції були підпорядковані завданням її конституювання. На підставі цього виокремлюють чотири етапи інституалізації політичної опозиції.

Перший етап (1990–2006 рр.). Розподіл на парламентську більшість та опозицію існував із часу обрання Верховної Ради України у 1990 р. Діяльність парламентської опозиції в цей час здійснювалася на підставі політичних домовленостей із парламентською більшістю. Так, за опозицією закріплювалися посада віце-спікера, посади голів парламентських комітетів, які контролюють діяльність виконавчої й судової гілок влади та впливають на організацію роботи Верховної Ради України, посади заступників чи секретарів решти парламентських комітетів.

Другий етап (2006–2007 рр.). Із набранням чинності політичної реформи у Конституції України було закріплено інститут «коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України» (парламентська більшість), яка де-юре наділялася значними повноваженнями з формування персонального складу Кабінету Міністрів України та де-факто брала на себе політичну відповідальність за його діяльність. Це зумовило необхідність унормування статусу та прав її політичних опонентів – парламентської опозиції. На цьому перехідному етапі діяльність парламентської опозиції здійснювалася в рамках попередніх політичних домовленостей.

Третій етап (2007–2010 рр.). Закріплення окремих прав парламентської опозиції в Україні вперше відбулося у виборчому законодавстві. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про вибори народних депутатів України» від 01.06.2007 р. встановив рівні квоти на представництво парламентської більшості та опозиції в окружних та дільничних виборчих комісіях. Формалізація статусу та основних прав парламентської опозиції була закріплена у Регламенті Верховної Ради України від 19.09.2008 р. Зокрема ст. 72 Регламенту встановлювала, що опозиційний уряд здійснює моніторинг діяльності уряду, а народні депутати – члени опозиційного уряду готують альтернативні пропозиції щодо Програми діяльності Кабінету Міністрів України, проектів загальнодержавних програм та інших законодавчих пропозицій уряду.

Четвертий етап (із жовтня 2010 р.). Після рішення Конституційного Суду України від 30 вересня 2010 р. № 20-рп/2010, яким відновлено чинність Конституції України від 28 червня 1996 р., з Регламенту Верховної Ради України виключили главу 13 «Парламентська опозиція». Таким чином, зараз діяльність парламентської опозиції здійснюється відповідно до політичної практики першого етапу [17].

Правовий вакуум у питанні законодавчого закріплення прав і гарантій опозиції, який утворився після скасування конституційної реформи 2010 р., ще більше загострив відносини влади та опозиції, оскільки втратив чинність Закон України «Про регламент Верховної Ради України», яким визначався порядок створення парламентської опозиції. (Регламент Верховної Ради України від 19.09.2008 р. 547-VI Рішенням Конституційного Суду України від 26.11.2009 р. № 30-рп/2009 визнано таким, що не відповідає Конституції України. З 10.02.2010 р. Регламент Верховної Ради України затверджено Законом України № 1861-VI) [18, с. 23].

Органічною складовою легітиматії влади у процесі виборів є їх визнання міжнародною спільнотою через низку спеціалізованих організацій, установ та інституцій Ради Європи, Європейського Союзу, ОБСЄ, СНД тощо. Науковці виокремлюють такі індикатори міжнародної (зовнішньополітичної) легітиматії влади в Україні:

- ступінь публічної довіри міжнародної спільноти до законодавчої бази виборів та діяльності інститутів громадянського суспільства (партій, громадських організацій, ЗМІ), пов'язаних з виборами;

- ступінь довіри до виборчого процесу, сформований унаслідок діяльності спостерігачів;
- публічне схвалення представниками іноземних держав і міжнародних організацій, науково-дослідних установ організаційної діяльності суб'єктів виборчого процесу;
- позитивна оцінка проведення виборів у закордонних засобах масової інформації, подана незалежними журналістами;
- кількість звернень громадян України до Європейського Суду з прав людини щодо захисту порушених виборчих і пов'язаних з ними прав [9, с. 122, 126, 128, 129, 130].

Авторитетним міжнародним форумом з обміну ідеями у правовій сфері, наглядним органом Ради Європи у виборчих справах є Європейська комісія за демократію через право (Венеціанська Комісія), яка була утворена 1990 р. Україна співпрацює з Венеціанською Комісією, починаючи з 1992 р. Її діяльність щодо конкретних країн стосується імплементації європейського виборчого доробку, але вона не намагається нав'язувати законодавчу одноманітність. Навпаки, за винятком основних принципів, Комісія не робить жодних спроб наполягати на практичних рішеннях, а просто намагається показати усі «за» або «проти» можливих варіантів. Вона виходить із врахування пропозицій, зроблених національною владою чи іншими політичними акторами національного рівня. Комісія також бере до уваги національну ситуацію, оскільки рішення, яке працює в одній країні, не обов'язково буде працювати в іншій [19, с. 13].

У 2002 р. Парламентська Асамблея спільно з Конгресом місцевих і регіональних влад Ради Європи Венеціанська Комісія заснувала Раду за демократичні вибори, головне завдання якої – здійснення співробітництва у галузі виборів. Рада є органом, підпорядкованим Венеціанській Комісії. Він сформований з представників Венеціанської Комісії, Парламентської асамблеї Ради Європи та Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи. До участі у її роботі заохочуються також Європарламент, Європейська комісія, Бюро з демократичних інституцій та прав людини (БДПІЛ) та Парламентська Асамблея Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ), а також Асоціація європейських організаторів виборів. Одним із перших документів, розроблених цією радою, був Кодекс належної практики у виборчих справах, який звів разом і кодифікував основні європейські принципи організації вільних та демократичних виборів [20].

У своїй роботі Венеціанська Комісія керується трьома базовими принципами європейського конституційного доробку, які лежать в основі діяльності Ради Європи, а саме: демократія, верховенство права та прав людини. Ці три принципи реалізуються на практиці у чотирьох сферах діяльності: сприяння у галузі конституційного права; вибори та референдуми; співпраця з конституційними судами; дослідницька та аналітична діяльність. Конституційні принципи виборчого права складають п'ять принципів: загальне, рівне, вільне, пряме виборче право і таємне голосування.

Водночас проголошення принципів європейського виборчого доробку і навіть розкриття їх у деталізованому регулюванні недостатні для того, щоб гарантувати їх запровадження. Мають виконуватися також три загальні умови:

- по-перше, виборчий закон повинен мати певну стабільність, яка захищає його від партійно-політичних маніпуляцій;
- по-друге, повинні існувати процедурні гарантії, які забезпечують безсторонне застосування цих принципів;
- не може існувати справжньої демократії, поки не дотримуються основні права, зокрема, свобода вираження поглядів, зібрань і об'єднань [19, с. 20].

У 2008–2009 рр. Венеціанська Комісія ухвалила низку важливих документів у галузі виборів та політичних партій, зокрема, «Порівняльну доповідь про виборчі бар'єри та інші особливості виборчих систем, які ставлять перешкоди партіям у доступі до парламенту», «Доповідь про міжнародно визнаний статус спостерігачів на виборах», а також «Кодекс належної практики до політичних партій».

В останні роки предметом дослідження Комісії були українські виборчі закони та законопроекти. Як зазначає відомий український фахівець у галузі виборчого права

Ю. Ключковський, високопрофесійна експертиза національного виборчого законодавства має величезне значення для молоді демократії в Україні. На жаль, більшість документів Венеціанської Комісії не увійшли до широкого обігу в академічних колах чи у середовищі політиків (які часом посилаються на факт прийняття висновку Комісією, однак не на його зміст) та експертів у різних галузях конституційного, і, зокрема, виборчого права [21, с. 7–8].

Отже, проблема електоральної легітимації влади в умовах демократичної трансформації передбачає необхідність подальшого дослідження проблеми, як мінімум у її трьох аспектах. По-перше, визначення структурних елементів (фаз) електорального процесу, а, відповідно, і його меж. По-друге, подальше вивчення інституційного середовища, що забезпечує електоральну легітимацію влади, оскільки в умовах демократичної трансформації ця інституційна структура постійно збагачується. По-третє, узгодження практики проведення виборів на національному рівні з міжнародними стандартами демократичних виборів із одночасним збагаченням останніх позитивним досвідом країн, які стають на шлях демократії.

1. Вебер М. Основные социологические понятия / М. Вебер // Избранные произведения / [пер. с нем. ; сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова ; предисл. П. П. Гайденко]. – М. : Прогресс, 1990. – С. 602–643.

2. Фукуяма Ф. Всесвітня ліберальна революція / Френсіс Фукуяма // Лібералізм : антологія / [упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий]. – [2-е вид.]. – К. : ВД «Простір», «Смолоскип», 2009. – С. 1061–1071.

3. Шедлер А. Вимірювання демократичної консолідації / Андреас Шедлер // Демократія : антологія / [упоряд. О. Проценко]. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 687–714.

4. Висоцький О. Ю. Технології легітимації політичної влади: теорія та практика : [монографія] / Висоцький О. Ю. – Дніпропетровськ : Пороги, 2010. – 318 с.

5. Даймонд Л. Три парадокси демократії / Ларі Даймонд // Демократія: антологія / [упоряд. О. Проценко]. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 92–104.

6. Бистрицький Є. Проблема легітимації / Є. Бистрицький // Українська державність у ХХ сторіччі. Історико-політичний аналіз. – К. : Політ. думка, 1996. – С. 318–320.

7. Шміттер Ф. К. Чим є і чим не є демократія / Ф. К. Шміттер, Т. Л. Карл // Демократія : антологія / [упоряд. О. Проценко]. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 79–91.

8. Деггер Р. Участь у політичному житті і проблема апатії / Річард Деггер // Демократія : антологія / [упоряд. О. Проценко]. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 304–326.

9. Юрійчук Є. Електоральна та референтна легітимація влади на пострадянському просторі: зовнішньополітичні аспекти : [монографія] / Євгенія Юрійчук. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2012. – 480 с.

10. Поліщук І. Виборчий процес як детермінанта сучасної політики / Ігор Поліщук // Політ менеджмент. – 2005. – № 3. – С. 137–146.

11. Ротар Н. Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду : [монографія] / Н. Ротар. – Чернівці : Рута, 2007. – 472 с.

12. Волинський А. Стадії політичного процесу. Політико-правові основи класифікації / А. Волинський // Політ. менеджмент. – 2004. – № 1. – С. 41–51.

13. Сарторі Д. Вертикальна демократія / Джованні Сарторі // Демократія : антологія / [упоряд. О. Проценко]. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 486–532.

14. Белламі Р. Ліберальні права, соціалістичні цілі та обов'язки громадянина / Річард Белламі // Лібералізм: антологія / [упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий]. – [2-е вид.]. – К. : ВД «Простір», «Смолоскип», 2009. – С. 983–1000.

15. Кукуруз О. В. Політична опозиція в Україні та Республіці Польща в умовах демократичної трансформації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Оксана Володимирівна Кукуруз. – К., 2008. – 20 с.

16. Шаповаленко М. Взаємовідносини між урядом та опозицією: світовий досвід

та українські реалії. Аналітична записка [Електронний ресурс] / М. Шаповаленко, О. Авксентьєв. –

Режим доступу : <http://old.niss.gov.ua/Monitor/oktober08/9.htm>.

17. *Нормативне закріплення статусу і прав парламентської опозиції*. Аналітична записка [Електронний ресурс]. – К. : НІСД. – Режим доступу :

<http://www.niss.gov.ua/articles/550/>.

18. *Влада, суспільство, громадянин: проблеми взаємодії в сучасній Україні*. Аналітична доповідь / [за ред. О. М. Майбороди]. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. – 64 с.

19. *Європейський виборчий доробок*. CDL (2002) 7 rev // Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права : матеріали Венеціанської комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи / [пер. з англ. ; за ред. Ю. Ключковського]. – [2-е вид., виправ. і доп.]. – К., 2009. – С. 12–44.

20. *Кодекс належної практики у виборчих справах*. Керівні принципи та пояснювальна доповідь ухвалені Венеціанською Комісією на 52 пленарній сесії (Венеція, 18–19 жовтня 2002 року) // Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права : матеріали Венеціанської комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи / [пер. з англ. ; за ред. Ю. Ключковського]. – [2-е вид., виправ. і доп.]. – К., 2009. – С. 50–81.

21. *Ключковський Ю.* Передмова / Ю. Ключковський // Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права : матеріали Венеціанської комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи / [пер. з англ. ; за ред. Ю. Ключковського]. – [2-е вид., виправ. і доп.]. – К., 2009. – С. 7–11.

ПРАВОВІ ФОРМИ ВПЛИВУ ГРОМАДЯН НА ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИКИ СТВОРЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА: УКРАЇНСЬКА ТА ПОЛЬСЬКА ПРАКТИКА

Kukuruz Oksana. Legal Forms of Citizens Influence on Policy of Law-creation: the Ukrainian and Polish Practice.

The possibilities of influence of the Ukrainian and Polish citizens on a decisions and activity of legislators are analysed in this article. The basic legal forms of participation of citizens in law-creation are examined; the policy of law-creation are defined; the possible ways of improvement the dialog between citizens and legislators are determined.

The athour analyses the Ukrainian and Polish legal acts, in which rights of citizens on an address, legislative initiative, access to public information, participation in consultations, in activity of public councils, lobbying are described. The different forms of citizens participation in social and political life are described the Ukrainian and Polish legislation, however there is a question about the effectiveness of such participation. Neither deputies nor representatives of government in Ukraine and in Poland are obliged to take into account opinion and suggestion of NGO in their final decisions or laws. They must collect information, work over it and then accept a responsible decision. The objective consideration of public opinion depends on those persons.

Now it's necessary to disseminate information among the citizens about the existent legal forms of their participation in creation of legislation. The dialog between the authority and society is necessary for development of the state. The basis of policy of law-creation must be a benefit for the most people.

Key words: legislation, rights of citizens, legal forms of participation, participation, public opinion, consultations, policy of law-creation.

Участь громадськості в суспільному житті України стає дедалі актуальнішою, зважаючи на політичні події, що відбуваються останнім часом. У певний період активні громадяни зважуються на дії, які не зовсім законні, але згодні з правом, яке визначається, насамперед, як справедливість у суспільстві. Багато філософів доводить, що народ має право на повстання і непокору владі, якщо вона ігнорує потреби й інтереси громадян. Заміна політичної команди революційним шляхом є одним із способів впливу громадян на розвиток держави. Однак, це все ж таки крайній захід, який не повинен повторюватися.

Процес законотворення в українському парламенті VII скликання часто привертає увагу громадськості через низку причин, серед яких необхідно виділити такі, як прийняття законів, на які не було суспільного запиту, внесення змін до законів, які без об'єктивних причин ускладнювали відносини в суспільстві, прийняття законів, про зміст яких суспільство дізнавалося лише після введення їх в дію. Аналіз багатьох українських законів, а особливо тих, що викликали активне обговорення в суспільстві після їх прийняття, незалежно від сфери відносин, яку вони регулювали, спричиняв однакові запитання: Кому потрібен такий закон чи зміни до закону? Чиї інтереси в ньому найбільше захищені? Яку мету ставили перед собою автори закону? Чим керувалися автори, коли готували законопроект?

Пошук відповідей на ці питання спонукає дослідити, якою ж є політика законотворення в Україні, наскільки законодавство надає громадянам можливість впливати на зміст законів і підзаконних актів, яким чином у Польщі громадяни можуть покращувати якість законодавства.

В Україні є аналітичні дослідження, в яких розглядаються окремі аспекти зазначених питань. Експерти Лабораторії законодавчих ініціатив у публікації «Участь громадськості у законодавчому процесі: проблеми та шляхи підвищення ефективності» докладно розглядають форми участі громадян, зафіксовані українським законодавством. Важливою є книга Українського незалежного центру політичних досліджень «Державна політика сприяння розвитку громадянського суспільства», де автори також аналізують форми залучення громадян до роботи органів влади. Практичну можливість громадськості брати участь

у прийнятті рішень органами законодавчої і виконавчої влади та місцевого самоврядування з'ясовують фахівці Національного інституту стратегічних досліджень при Президенті України, зокрема, в Аналітичній записці «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності». Питання покращення законодавчого процесу в Україні і роль політики в ньому розглядає український науковець О. Ющик у монографії «Теоретичні основи законодавчого процесу».

Для дослідження можливостей впливу громадян на владу в Польщі важливим є моніторинг «Право і публічна участь», який здійснює Інститут публічних справ, звіт Фонду суспільно-економічних ініціатив та Лабораторії досліджень і суспільних інновацій «Stocznia» на тему «Якість публічних консультацій в законодавчих процесах». Аналіз польського законодавства щодо законодавчої ініціативи громадян розглядає польський науковець П. Узембло. Об'єктивну характеристику польського закону про лобістську діяльність надає у своїх працях польський науковець М. Вішовати. Політику створення права та роль законодавця у цьому процесі досліджував польський науковець Є. Врублевські. Співвідношення теорії демократії участі, наявних законів та їх практичної реалізації можна з'ясувати за допомогою соціологічних опитувань думки польських громадян, які проводить Центр дослідження суспільної думки.

Метою цієї статті є з'ясування можливостей впливу громадян України та Польщі на рішення та діяльність законодавців. Завдання полягають у зазначенні основних правових форм участі громадян у законотворчому процесі; з'ясуванні політики створення законодавства; визначенні можливих варіантів покращення діалогу між громадянами і законодавцями.

У будь-якій демократичній чи навіть формально демократичній державі закріплена участь громадян в управлінні суспільними справами. Українське законодавство також закріплює таке право громадян. Багатьом формам участі громадян у політичному житті, таким як вибори, референдуми, часто приділяється увага. Водночас, існують можливості, про які громадяни недостатньо поінформовані або не використовують їх з різних причин. Тому логічно зосередитися на тих законах, які запроваджують форми участі, що на сьогодні ще недостатньо використовуються, але в майбутньому можуть стати ефективними для діалогу влади і суспільства.

Закон України «Про звернення громадян» від 02 жовтня 1996 року № 393/96-ВР надає громадянам право звертатися до органів державної влади та місцевого самоврядування а) із зауваженнями, скаргами та пропозиціями стосовно діяльності цих органів; б) із заявою або клопотанням щодо реалізації своїх прав та інтересів; в) скаргою про їх порушення. Закон регулює різні за своєю суттю правові форми звернення громадян – «пропозиції», «клопотання» та «скарги» і відсутні механізми його ефективної реалізації. І науковці, і практичні юристи уже багато років пропонують прийняти Адміністративно-процедурний кодекс, в якому були би встановлені чіткі процедури розгляду різних форм звернення громадян [1]. У 2009 році експерти з Лабораторії законодавчих ініціатив пропонували публікувати інформацію про системний аналіз звернень громадян, узагальнювати проблеми і на основі цього формувати державну політику, а також зобов'язати органи державної влади звітувати про результати звернень громадян і врахування пропозицій [2, с. 10]. На сьогодні не завжди є зворотній зв'язок. Найбільш активні громадяни пишуть звернення, але їх розгляд залежить виключно від бажання представника влади реагувати на нього чи ні.

Ще одним законом, важливим у сфері взаємодії влади і громадян, є Закон України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» від 11 вересня 2003 року № 1160-IV. Закон надав широкі можливості для участі громадян у прийнятті рішень органами державної влади і місцевого самоврядування. Відповідно до закону, громадяни, суб'єкти господарювання або ж їх представники мають право подавати до органів влади і місцевого самоврядування пропозиції про необхідність підготовки певних нормативно-правових актів, про зміну існуючих, подавати зауваження та пропозиції щодо оприлюднених проєктів, брати участь у відкритих обговореннях питань, пов'язаних з регуляторною діяльністю.

Очевидно, щоб громадяни могли скористатися такими правами, відповідні органи влади повинні виконати свої обов'язки. Зокрема, згідно статті 7 Закону, органи влади не

пізніше 15 грудня кожного року повинні затвердити план своєї регуляторної діяльності на наступний рік і протягом 10 днів оприлюднити його. 26-27 грудня 2008 року Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України шляхом аналізу інформації, що розміщується на офіційних Інтернет-сайтах міністерств та Кабінету Міністрів України, здійснив моніторинг виконання норм цього закону. Виявилось, що на п'ятому році чинності закону 12 із 20 міністерств України не виконали вимоги щодо підготовки, затвердження та оприлюднення плану діяльності з підготовки проектів регуляторних актів [3]. Однак, крім того, що представники влади не виконують норм закону або виконують їх формально (звітують, що відбулося оприлюднення, обговорення), низькою залишається активність самих громадян. Про це, зокрема, свідчать виступи на прес-конференції, проведеній у лютому 2014 року в УНІАН, присвяченій десятиріччю з дня набрання чинності Законом України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» [4].

Законом, який також важливий для можливості громадян брати участь в управлінні суспільними справами, є Закон України «Про доступ до публічної інформації» від 13 січня 2011 року № 2939-VI. Цей закон отримав підтримку 408 депутатів, що було наслідком активної діяльності журналістів, представників громадських організацій та мітингу біля парламенту. Відповідно до закону, фізичні та юридичні особи можуть оформити запит на інформацію до суб'єктів владних повноважень. Розпорядники інформації повинні надати відповідь на запит не пізніше п'яти робочих днів з дня отримання запиту, а в окремих випадках - не пізніше 48 годин. У 2013 році український закон зайняв 18 місце серед 101 країни світу за рейтингом якості законів про доступ до інформації, проведеного двома міжнародними організаціями Access Info Europe (Іспанія) та Centre for Law and Democracy (Канада). Україна отримала 108 пунктів із можливих 150 [5].

Перегляд веб-сайтів комітетів ВРУ VII скликання показав, що лише декілька комітетів розмістили рубрики «Доступ до публічної інформації». Причому їх структура була різною: 1) одні зазначали законодавчу базу з цього питання і відповіді на конкретні запити; 2) інші надавали статистичний звіт щодо кількості звернень; 3) деякі розміщували стенограми комітетських слухань, інформацію про вже проведені круглі столи, конференції, тобто те, що вони вважали публічною інформацією. Залишається сподіватися, що народні депутати України VIII скликання будуть краще виконувати норми закону «Про доступ до публічної інформації» і висока оцінка закону міжнародними організаціями буде стосуватися не лише його змісту, а й реалізації.

Питання про форми участі громадян у вирішенні суспільних справ є складовою державної політики з розвитку громадянського суспільства. Правове регулювання даного питання включає величезну кількість законів, указів, постанов і розпоряджень. Зокрема, крім згаданого закону про регуляторну політику, який теоретично надав значні можливості громадянам впливати на політику і зміст нормативно-правових актів у сфері господарських відносин, безліч підзаконних актів Кабінету Міністрів України деталізували цей закон і прописали конкретні механізми участі громадян у нормотворчому процесі у всіх сферах суспільних відносин, а не лише у господарських. Це, зокрема, Розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2007 року № 1035-р «Про схвалення Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства» (у 2012 році втратило чинність); Постанова Кабінету Міністрів України від 5 листопада 2008 року № 976 «Про затвердження порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади»; Постанова Кабінету Міністрів України від 26 листопада 2009 року № 1302 «Про додаткові заходи щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» (втратила чинність у 2010 році); Постанова Кабінету Міністрів України від 3 листопада 2010 року № 996 «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики», якою затверджено «Порядок проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики» та Типове положення про громадські ради при органах виконавчої влади.

У 2012 році Указом Президента України було затверджено Стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні (фактично це доопрацьований

варіант Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства 2007 р.) та План першочергових заходів щодо її реалізації. Було створено Координаційну раду сприяння розвитку громадянського суспільства. Голова Ради – Радник Президента України М. Ставнійчук зазначала, що на рівні керівництва держави є політична воля запроваджувати політику сприяння розвитку громадянського суспільства, налагоджувати ефективний механізм взаємодії інститутів громадянського суспільства з державними органами та органами місцевого самоврядування на засадах партнерства та взаємної відповідальності [6, с. 5]. Як влучно зазначив Віталій Кулик (колишній працівник Адміністрації Президента України, який входив до складу цієї Координаційної ради), на першому етапі здавалося, що Президент дослухається до експертів, до розумних пропозицій. На його думку, у виступах, посланнях Президента часто були озвучені якісні тексти, написані хорошими аналітиками. Але виявилось, що тексти існували в паралельній реальності з практичною діяльністю президента, - підсумував В. Кулик [7].

Варто додати, що такий висновок стосується не тільки президента, навіть не тільки політичної сили чи команди, яку він представляв, а значної частини депутатів, міністрів і державних службовців, які свідомо не створювали дієвих механізмів виконання законів, не виконували законів або виконували норми законів формально і не несли за це ніякої відповідальності. Наприклад, експерти з Українського незалежного центру політичних досліджень зазначають, що часто консультаціями називали будь-які заходи із залученням громадських організацій (наприклад, прес-конференції, заходи щодо святкування різноманітних річниць і т.д.); або проводили їх формально (некоректно обирали форми консультації, неналежно поширювали повідомлення про проведення консультації або не залучали до обговорення груп, на які безпосередньо буде впливати прийняте рішення); інколи проводилося вибіркоче виконання Порядку проведення консультацій (було наявне оголошення про проведення консультацій, але відсутній звіт за їх результатами, або наявний звіт, але не зазначені результати розгляду) [6, с. 45].

Українські юристи шукають шляхи покращення законодавчого процесу. Зокрема, давно обговорюється питання про прийняття Закону про закони й законодавчу діяльність, де б однією з умов прийняття правового акту було зазначення результатів публічних консультацій з громадянами (наприклад, у Пояснювальній записці до проекту). Український науковець О. Ющик вважає, що вирішення тих проблем, які спостерігаються в законодавчому процесі в Україні можливе лише за умов системного, комплексного підходу, свідомого управління на наукових засадах. Однак, наголошує юрист, «необхідно розуміти, що й найкраща модель управління законодавчим процесом, і найбільш прогресивна правова реформа – це тільки форми державотворчої і правотворчої практики, які мало чого варті поза їх реальним змістовним наповненням. А останнє залежить від тієї політики, яку здійснює державна влада» [8, с. 408].

Консультації як форма участі громадян у суспільному житті широко представлені в законодавстві Польщі. Зокрема, в Законі про гмінне самоврядування від 8 березня 1990 року, Законі про повітове самоврядування від 5 червня 1998 року, Законі про самоврядування воєводства від 5 червня 1998 року, Законі про діяльність суспільної користі та про волонтерство від 24 квітня 2003 року. Для вирішення важливих суспільних справ консультації передбачені ще в багатьох галузевих законах.

Питанням проведення консультацій в Польщі останнім часом приділяється багато уваги. Подією, яка привернула увагу до цієї форми участі громадян у суспільних справах, стало підписання польським урядом міжнародної угоди в сфері охорони інтелектуальної власності (26 січня 2012 р., Токіо). Йдеться про підписання Республікою Польща разом з 21 державою ЄС Торгової угоди щодо запобігання торгівлі підробленими товарами між Європейським Союзом, його державами-членами, Австралією, Канадою, Японією, Республікою Корея, Мексиканськими Сполученими Штатами, Королівством Марокко, Новою Зеландією, Республікою Сінгапур, Швейцарською Конфедерацією і Сполученими Штатами Америки. До обговорення угоди не були залучені активні користувачі Інтернету, яких значною мірою

стосувалися нові правила. Обурені тим, що влада не поінформувала їх про можливі зміни діяльності в Інтернеті, не поцікавилася їх думкою і зауваженнями, вони влаштували масові акції протесту у багатьох містах Польщі.

Ці події започаткували форум обміну думками і пошук рішень, які стосуються Інтернету. У 2012 році за ініціативи Міністерства адміністрації і цифрування Республіки Польща, суспільні експерти і представники влади під час Конгресу Свободи в Інтернеті розробили Кодекс консультацій, в якому описали основні правила проведення консультацій і практичні рекомендації до їх застосування [9]. Частиною кодексу складають принципи консультацій, такі як сумлінність, універсальність, прозорість, оперативність, координація, передбачуваність і повага до інтересів суспільства. Кожен принцип конкретизований і містить опис правил, які його забезпечують. Наприклад, принцип передбачуваності означає, що консультації мають проводитися з самого початку правотворчого процесу, в плановому порядку і на основі чітких правил. Не можна називати консультацією обговорення вже прийнятих рішень або збирання думок у термін, коротший ніж 7 днів. Процес консультації вважається правильним, якщо час, призначений на висловлення думок на кожному етапі, не є коротшим, ніж 21 день, коли в графіку консультацій передбачений час на аналіз думок і підготовку відповіді.

На одному з польських урядових порталів у Путівнику для суспільства зазначається, що суспільні консультації - це хороший спосіб отримати необхідну інформацію, почути думки і пропозиції від інституцій та осіб, яких безпосередньо чи опосередковано будуть стосуватися результати діяльності влади. Наголошується, що процес консультації обов'язково повинен включати такі етапи: 1) інформування про наміри/плани; 2) презентація поглядів на способи розв'язання проблеми; 3) обмін думками; 4) пошук розв'язання; 5) інформування про остаточне рішення [10].

18 лютого 2015 року Фонд суспільно-економічних ініціатив та Лабораторія досліджень і суспільних інновацій «Stocznia» в рамках проекту «Громадяни для демократії» презентували результати досліджень щодо якості консультаційних процесів на центральному рівні на основі 7 засад консультації. В матеріалах аналізується практика проведення консультацій різними органами державної влади, визначаються позитивні моменти цих процесів, вказуються їх недоліки, надаються детальні рекомендації. Серед основних висновків, зокрема, зазначається, що покращення якості публічних консультацій і ефективної співпраці залежить від розуміння представниками публічної адміністрації факту, що в громадських організаціях є компетентні особи. На думку дослідників, зміна свідомості і ставлення однаково залежить від обох сторін. Представники адміністрації повинні з більшою відкритістю і довірою ставитися до експертних оцінок неурядових організацій, а представники громадянського суспільства повинні частіше брати участь на різних етапах процесу створення права і покращувати свої знання щодо законодавчих процедур [11, с. 30].

Брати участь у політичному житті країни громадяни можуть тоді, коли мають достатню інформацію. Саме таке право забезпечує Закон РП «Про доступ до публічної інформації» від 6 вересня 2001 року. Відповідно до закону певна інформація розміщується в Бюлетені публічної інформації. Також громадянам надається право бути присутніми на засіданнях органів влади, де розглядаються важливі для них питання, а також звертатися із запитом для отримання публічної інформації. Однак статистика, наведена експертами Інституту публічних справ, свідчить, що реалізація цього закону не є достатньою. Зокрема, у 2007 році до судів надійшло 183 скарги на бездіяльність чиновників, які ігнорують заяви, що потрапляють до них із проханням надати публічну інформацію, якою вони володіють. У 2010 році таких справ вже було 512. У 2007 році до адміністративних судів надійшло 118 скарг на відмову надання доступу до інформації, у 2010 році їх було 214 [12, с. 46]. У згаданому рейтингові якості законів про доступ до інформації, проведеному у 2013 році двома міжнародними організаціями Access Info Europe та Centre for Law and Democracy, польський закон зайняв 90 місце серед 101 країни світу, отримавши лише 62 пункти із 150 можливих [5]. До закону вже неодноразово вносилися зміни, які повинні були покращити механізми зберігання, доступу і презентації публічної інформації, а також полегшити громадянам пошук інформації, яка їх цікавить.

Крім наведених можливостей, громадяни Республіки Польща, на відміну від громадян України, мають ще право на законодавчу ініціативу та на лобістську діяльність. Право на законодавчу ініціативу зазначене в Конституції Республіки Польща і деталізоване в Законі «Про здійснення законодавчої ініціативи громадянами» від 24 червня 1999 року. Відповідно до цього закону група польських громадян, що налічує не менше сто тисяч осіб, які мають право вибору до Сейму, може виступити із законодавчою ініціативою, поставивши свої підписи під проектом закону. Громадяни можуть подати на розгляд Сейму законопроекти з будь-яких питань, крім тих, які стосуються бюджету і змін до Конституції Республіки Польща. Законопроект повинен відповідати вимогам Конституції Республіки Польща, Регламенту Сейму Республіки Польща і згаданого закону. Польський науковець П. Узембло після прийняття закону написав, що закон, який регулює процедуру подання законодавчої ініціативи громадянами, є істотним для розвитку безпосередньої демократії і суспільної свідомості [13, с. 65]. Через 10 років, оцінивши практику реалізації цього закону, науковець зазначав, що більшість із заявлених ініціативних комітетів не були здатні подати проект закону на розгляд Сейму. З 1999 до 2008 року було 63 ініціативних комітети і лише 18 разів їм вдалося зібрати необхідні підписи для подання проекту. Крім того, П. Узембло стверджував, що ці ініціативи мали підтримку відомих політичних або громадських організацій [14, с. 247].

З 1999 до 2014 року до маршалка Сейму подано 122 повідомлення про створення Комітету законодавчої ініціативи. Але, як стверджують експерти з Інституту громадянських справ (INSPRO) з Лодзі, лише кільканадцять з поданих такими Комітетами проектів були ухвалені Сеймом, причому більшість з них була значно змінена. Також експерти зазначають, що згідно закону члени комітету мають право бути на засіданнях і відстоювати свій проект, однак на практиці вони часто не поінформовані про такі засідання або їм не надають слова [15].

Ще одну форму участі громадян Республіки Польща у правотворчому процесі забезпечує Закон «Про лобістську діяльність у процесі становлення права» від 7 липня 2005 року. Відповідно до нього, Рада Міністрів у Бюлетені публічної інформації оприлюднює проекти законів. Кожен за допомогою відповідного формуляру може заявити про свою зацікавленість певними проектами. Це може бути зацікавлена особа або особа, яка здійснює професійну діяльність із лобювання інтересів третіх осіб і вписана до реєстру, який веде Міністерство внутрішніх справ та адміністрації. Після того, як законопроект направлений до Сейму, суб'єкт, який заявив про свою зацікавленість проектом, може взяти участь у публічних слуханнях Сейму. Поняття, які вживаються в законі, і механізми, закладені в ньому, аналізує, зокрема, польський науковець, фахівець з питань лобізму М. Вішовати. Він зазначає, що прийняття цього закону задовольнило потребу існування такого закону, але не потребу врегулювання лобізму чи встановлення над ним контролю [16, с. 70]. Опитування, які проводить Центр досліджень суспільної думки (CBOS), засвідчує, що звичайні громадяни не вважають лобізм формою громадської участі. У серпні 2013 року 57% респондентів визначали лобізм як негативне явище, що сприяє корупції і зловживанням, 25% – сприймали його як позитивне явище і 18% не змогли його оцінити [17, с. 4]. Більшість опитаних у листопаді 2013 року вважали, що в Польщі існує нечесне лобювання. 69 % опитуваних зазначили, що часто трапляються ситуації, коли державні службовці й політики піддаються тиску бізнесу, фірм, професійних або суспільних груп при підписанні контрактів, урядових замовлень в обмін на власну вигоду. Лише 14 % вважали, що таке відбувається рідко, 17% не визначилися з відповіддю [18, с. 5].

Польський науковець Є. Врублевський зазначав, що політика створення права є видом суспільної політики, яка застосовує різноманітні засоби для досягнення необхідної суспільної мети. На його думку, найбільше значення в цьому процесі має особа законодавця. Саме від нього залежить визначення мети, вибір засобів для її досягнення, збір необхідної інформації, розуміння того, як певна правова норма буде сприйнята в суспільстві. Науковець наголошує, що політика створення права повинна мати свою концепцію розвитку і бути тісно пов'язана з політикою застосування права і політикою реалізації права [19, с. 35-42]. Виходячи з цього, основною характеристикою будь-якої політики створення права буде мета, яку ставлять перед

собою законодавці. Однак очевидно, що деякі парламентарі, політичні групи заміняють «необхідну суспільну мету», про яку пише Є. Врублевський, на індивідуальну мету чи мету політичної сили.

Отже, законодавство і України, і Польщі закріплює різноманітні форми участі громадян у суспільно-політичному житті, однак відкритим залишається питання про результат такої участі. Ні депутати, ні представники уряду як в Україні, так і в Польщі не зобов'язані враховувати думки і пропозиції неурядових організацій в остаточних рішеннях чи законах. Вони повинні збирати інформацію, опрацьовувати її і тоді приймати відповідальне рішення. Тобто об'єктивне врахування громадської думки залежить від тих осіб, які проводять слухання, консультації. Все залежить від мети таких заходів. Це може бути ідеальний варіант – бажання знайти найкраще, найоптимальніше рішення певної проблеми. Інші варіанти – виконання формальностей, передбачених правовими актами, або забезпечення власних потреб та інтересів. Відтак, якість остаточного змісту закону чи підзаконного акту залежить від порядності, професіоналізму, відповідальності осіб, які підсумовують результати засідань, слухань, консультацій, з одного боку, і наполегливості зацікавлених груп громадян, з іншого боку.

Політика створення законодавства щодо можливості громадян впливати на владу в Україні тривалий час полягала в тому, щоб створити імітацію демократичного управління суспільними справами. Згадані закони і підзаконні акти приймалися під впливом рекомендацій міжнародних організацій, чергової виборчої кампанії або на вимогу громадських організацій. Але не завжди був створений механізм реалізації правового акту, представники влади не були готові забезпечувати справжні потреби й інтереси громадян, а самі громадяни були не достатньо активні, бо в принципі на основі такої правової бази можна вимагати від влади врахування інтересів громадянського суспільства.

Сьогодні необхідно поширювати інформацію серед населення про існуючі правові форми участі громадян у створенні законодавства, приділяти більше уваги підбору державних службовців, від яких у нашій державі значною мірою залежить те, чи консультації з громадськістю будуть формальним заходом, чи справді пошуком найкращих рішень з наявних питань. Демократично управляти суспільними справами можуть лише люди з демократичним світоглядом і відповідною культурою. Реалізація згаданих законів можлива тоді, коли і суб'єкти владних повноважень, і громадяни будуть мати спільну мету — будувати ефективну державу, якою можна пишатися.

Для розвитку держави необхідний діалог влади і суспільства. Основою політики створення законодавства повинна бути користь для найбільшої кількості людей. Цього можна досягти в результаті наукових підходів до планування розробки нових законів чи зміни існуючих, залучення активних свідомих громадян до пошуку оптимального рішення певних питань і усвідомлення суб'єктами законодавчої ініціативи відповідальності за остаточні рішення.

1. *Тимошук В.* До проблеми правового регулювання адміністративно-процедурних відносин / В. Тимошук // Юридичний журнал. – 2003. – № 3 (9). – С. 36–38.

2. *Участь* громадськості у законодавчому процесі: проблеми та шляхи підвищення ефективності [Електронний ресурс] / Лабораторія законодавчих ініціатив. – К., 2009. – 23 с. – Режим доступу :

<http://parlament.org.ua/upload/docs/Participation.pdf>.

3. *Про засади* державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності : аналітична записка [Електронний ресурс] / Відділ стратегій управління регіональним розвитком Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України. – 2009, лютий. – Режим доступу :

http://old.niss.gov.ua/monitor/february2009/2.htm#_ftnref1.

4. *Десятиріччя* існування державної регуляторної політики – чи потрібна вона в Україні? [Електронний ресурс] // Новий формат. Інформаційно-аналитический портал. 2014. – 30 серпня. – Режим доступу :

<http://www.nf.dp.ua/2014/08/desyatyrichchya-isnuvannya-derzhavnoyi-rehulyatornoyi-polityky-chy-potribna-vona-v-ukrayini/>.

5. *The RTI Rating* analyses the quality of the world's access to information laws. Country Data [Електронний ресурс] / Global Right to Information Rating Map. – The organisations RTI: Access Info Europe and the Centre for Law and Democracy. – Режим доступу :

http://www.rti-rating.org/country_data.php.

6. *Державна політика сприяння розвитку громадянського суспільства : методичні рекомендації* / [А. О. Красносільська, М. В. Лациба, А. В. Волошина та ін.]. – К. : Агентство «Україна», 2013. – 180 с.

7. *Кулик В.* Акт самолюстрації [Електронний ресурс] / В. Кулик // Еспресо ТВ. – 2014. – 10 листопада. – Режим доступу :

http://espresso.tv/blogs/2014/11/10/vitaliy_kulyk__akt_samolyustraciyi.

8. *Ющик О. І.* Теоретичні основи законодавчого процесу : [монографія] / Ющик О. І. – К. : Парламентське вид-во, 2004. – 519 с.

9. *Konsultacje społeczne – jak sprawić by były lepsze? Propozycja Kodeksu Konsultacji i ścieżka wdrożenia* [Електронний ресурс] / Ministerstwo Administracji i Cyfryzacji, czerwiec, 2012. – Режим доступу :

<https://mac.gov.pl/files/konsultacje-spoleczne.pdf>.

10. *Udział społeczeństwa w tworzeniu aktów prawnych* [Електронний ресурс] / Przewodnik dla społeczeństwa na Ekoportalu Ministerstwa Środowiska. – Режим доступу :

http://www.ekoportal.gov.pl/prawo_dokumenty_strategiczne/Przewodnik_dla_spoleczenstwa/A51.html.

11. *Jakość konsultacji publicznych w procesach legislacyjnych. Opracowanie na temat szans i barier w działaniach organizacji pozarządowych i administracji publicznej* [Електронний ресурс] / Fundacja Inicjatyw Społeczno-Ekonomicznych, Pracownia Badań i Innowacji Społecznych «Stocznia» / [autor raportu: Grzegorz Wiaderek; wsparcie: Kuba Wygnański, Katarzyna Beszczyńska]. – Warszawa, luty, 2015. – 31 s. – Режим доступу :

http://partycypacjaobywatelska.pl/wp-content/uploads/2015/02/Grzegorz-Wiaderek-Jakość-konsultacji-publicznych_19.02.pdf.

12. *Prawo a partycypacja publiczna. Bilans monitoringu 2012* / Instytut spraw publicznych / [pod red. Pauliny Sobiesiak-Penszko]. – Warszawa : Fundacja Instytut spraw publicznych, 2013. – 227 s.

13. *Uziębło P.* Ustawa z 1999 roku o wykonywaniu inicjatywy ustawodawczej przez obywateli / P. Uziębło // Przegląd Sejmowy. – 2000. – № 4 (39). – S. 47–66.

14. *Uziębło P.* Demokracja partycypacyjna. Wprowadzenie / P. Uziębło – Gdańsk : Centrum Badań Społecznych, 2009. – 277 s.

15. *Obywatele piszą ustawy. Sejm je odrzuca* [Електронний ресурс] / Informator obywatelski / [rozmowa Dariusza Mieczysława z Marią Jaraszek z Instytutu Spraw Obywatelskich (INSPRO) z Łodzi]. – Режим доступу :

<http://obywatelskieinfo.ngo.pl/wiadomosc/996130.html>.

16. *Wiszowaty M. M.* Ustawa o działalności lobbingowej w procesie stanowienia prawa / M. M. Wiszowaty // Przegląd Sejmowy. – 2006. – № 5 (76). – S. 41–71.

17. *Konflikty interesów i lobbing – dylematy polityków* [Електронний ресурс] / Komunikat z badań; Centrum badania opinii społecznej / [opracowała K. Kowalczyk]. – Warszawa, wrzesień, 2013. – 6 s. – Режим доступу :

http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2013/K_122_13.PDF.

18. *Opinie o korupcji oraz standardach życia publicznego w Polsce* [Електронний ресурс] / Komunikat z badań; Centrum badania opinii społecznej / [opracował K. Pankowski]. – Warszawa, luty, 2014. – 11 s. – Режим доступу :

http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2014/K_014_14.PDF.

19. *Wróblewski J.* Zasady tworzenia prawa / J. Wróblewski. – Warszawa : Państwowe wydawnictwo naukowe, 1989. – 178 s.

КОНФЛІКТНИЙ ХАРАКТЕР ВЗАЄМВІДНОСИН МІЖ ВЛАДОЮ ТА ОПОЗИЦІЄЮ В УКРАЇНІ: ПРИЧИНИ ТА ПОЛІТИЧНІ НАСЛІДКИ

Vasyl Buslenko. Conflictual Nature of the Relationship Between Government and Opposition in Ukraine: Causes and Political Consequences.

The article analyzes the dynamics of the relationship between the government and the parliamentary opposition in Ukraine. The causes and consequences of political conflict domination style relationship were clarified by the author. He believes that the distinction between opponents held the simplified line “anti-communism” to the complex and contradictory relationship in the triangle “president-parliament-government.” The political consequences of the conflict nature of interaction between government and opposition were minimizing the use of compromise as a tool to resolve disputes, activation of extra-parliamentary forms of political struggle, the attempt to develop mutual control of some political forces over others, stimulate political competition. Conflicts between the government and the opposition began to acquire signs of conflict between advocates support democracy building and its collapse and conservation. Therefore, in 2004 and 2014 repositioning political forces as changing the status on the powerful opposition, accompanied by the intensification of the democratization process. As a result of political actors started implementing new democratic forms and practices lustration of power, style dialogical relationship between government and society, strengthening the capacity of the third sector to influence the ruling elite. This is a prerequisite for the transition to a compromise model of relations between the authorities and the opposition.

Key words: parliamentary opposition, government, political competition, political conflict, repositioning.

Перехід від авторитарного режиму до демократії передбачає створення принципово нових умов для політичних суб'єктів. Демократизація виборчого законодавства, закріплення принципу альтернативності в політиці, формування багатопартійної системи створюють інші інституційні можливості для вираження і представництва інтересів різних соціальних груп та дозволяють громадянам брати участь у здійсненні політики.

Політика – це насамперед відношення до влади, яке дозволяє чітко диференціювати партійне середовище на тих, хто володіє домінуючим владним ресурсом і тих, хто цей ресурс прагне здобути. До останніх ми зараховуємо політичну опозицію. Саме вона стала ініціатором демократичних перетворень в Україні кінця 1980-х – початку 1990-х років. Здавалося, що існування опозиції в країні та врахування позитивного досвіду провідних країн Західної Європи дозволить швидко пройти етап демократичного транзиту та вибудувати власну модель консолідованої демократії. Однак цього не відбулося. Досить складно і суперечливо проходила адаптація запозичених політичних інституцій та практик. Вона не вписувалась в класичні теоретичні схеми, що розглядали транзит як лінійний рух від авторитаризму до демократії. Однією з причин цього стала висока конфліктність по лінії влада-опозиція, яка не спадає і досі. Події Помаранчевої революції та Майдану гідності показали, що налагодження конструктивних взаємовідносин між владою та опозицією залишаються досить актуальною проблемою політичного життя України.

Які ж причини призвели до загострення конфлікту між політичними опонентами і як це віддзеркалюється на сучасних політичних процесах у країні? Чому політична конкуренція як ознака демократичності в одних країнах призводить до пошуку компромісів та в цілому врівноважує політичну систему, а в Україні переростає в протистояння, опір, протидію та залишається її дестабілізуючим чинником? Які адаптаційні практики використовують країни постсоціалістичного табору для узгодження суперечностей між політичними опонентами і наскільки вони можуть бути придатними в наших умовах? Без теоретичного обґрунтування й переосмислення взаємодії влади та опозиції складно буде адекватно зрозуміти сучасні політичні процеси.

Теоретико-методологічні дослідження, в яких опрацьовуються концептуальні рамки вивчення моделей взаємодії влади та опозиції знаходимо в працях Т. Кравчика, М. Мілової, К. Комплака. В роботах Н. Степанової і Г. Касьянова обґрунтовано причини конфліктної

взаємодії суб'єктів української політики. Парламентська опозиція в Україні та її стосунки з урядом та Президентом стали предметом досліджень В. Сичової. У фокусі зміни політичних режимів частково цю проблему розглядали Ю. Мацієвський, М. Ресенде (M. Resende). Серед зарубіжних вчених, які займалися проблемами взаємодії влади та опозиції в Україні, виділимо польську дослідницю Л. Хурську-Ковальчик, яка розглядає формування стосунків між політичними опонентами через призму трансформації політичної системи. Науково вмотивованими є її підходи до аналізу ситуативної опозиції та дослідження характеру порозумінь між владою та опозицією в 2004-2006 рр. Але незначна кількість праць, у яких вивчається сучасний стан взаємовідносин між владою та парламентською опозицією в Україні, не дозволяє повною мірою спроектувати еволюцію цих відносин у нашій державі. Тому метою цієї статті є з'ясування причин та політичних наслідків конфліктного характеру взаємодії між владою та політичною опозицією в Україні.

Явище опозиції в даній статті аналізується на центральному рівні і пов'язується з урядом і парламентом. Йдеться насамперед про парламентську опозицію та вибудовування її відносин у системі законодавчої та виконавчої гілок влади. Статус парламентської опозиції важчий для фіксації в багатопартійних системах, ніж у системах двох домінуючих партій. Мінливість складу парламентської опозиції в багатопартійній системі була визначена Р. Хербутом через категорію ситуативної опозиції, що означає «наявність різних чинників впливу на її актуальний склад і характер» [1, с. 242]. Для цього типу опозиції характерна відмова від критики тих пунктів урядової програми, реалізація котрих може бути вигідна для неї.

Ми не кваліфікуємо як парламентську опозицію ті політичні партії, які трактують урядову більшість не як конкурентів, а як ворогів (позасистемна опозиція), та ті, які, не увійшовши до складу урядового табору, зберігають нейтральну, не ясну, чи вичікувальну позицію. Це, зазвичай, парламентські фракції, які під час формування урядової більшості не увійшли до складу уряду, а тепер в очікуванні пропозиції входження до урядової коаліції, зберігають щодо уряду чітко виражену нейтральність.

В цьому плані парламентська опозиція має суперечливу природу. З одного боку, вона не існує без влади, з іншого – вона їй певною мірою протистоїть. Прагнучи здобути владу, політична опозиція критикує її, виражає інтереси не представлених у владі соціальних груп. Критикуючи, опозиція покликана сформувати свою власну програму та домагатися її реалізації легальними методами. Таким чином у політиці забезпечується альтернативність, що є важливим принципом демократії. Будучи представленою у вигляді фракцій, депутатських груп, парламентська опозиція є інтегруючим центром для політиків, готових боротися за домінуючий владний ресурс. Тим самим стимулюється конкуренція в партійному середовищі.

В європейській конституційній традиції сформувалися дві основні моделі регулювання взаємостосунків між опозицією та урядом: конфліктна модель та модель компромісів. Перша з них характерна для Англії і будується на засадах, що уряд та опозиція становлять дві сталі постійно конфліктуючі політичні сили. Їхні стосунки побудовані на трьох підходах: конкуренції з метою здобуття влади; толерантності в часі її реалізації; зміни представників влади в період загальних виборів [2, с. 27]. Зазвичай парламентська опозиція, представляючи меншість, постійно залишається поза владними структурами і є її симетричним відповідником. Кожна зі сторін, активно використовуючи методи дискусії, намагається не стільки знайти компроміс, скільки показати відмінності між таборами з огляду на участь у наступних парламентських виборах.

Одну з причин конфліктності міжпартійних відносин між ними можна розглядати через функцію партій репрезентації та захисту інтересів різних соціальних груп. Опозиція, як правило, виражає інтереси тих груп населення, чий інтереси не представлені у владі. Але лише владний суб'єкт може реалізувати таке прагнення, володіючи домінуючим владним ресурсом. Звідси конфлікт інтересів проходить по лінії «влада» – «опозиція».

Причинами конфліктного стилю відносин між ними може також стати звуження політико-правового поля для діяльності опозиції, відсунення її на периферію політичного життя через мінімізацію впливу на діяльність уряду. В таких умовах опозиція часто вдається до неконструктивної критики виконавчої влади, не пропонуючи власної альтернативи.

У більшості європейських країн сформувалася компромісна модель стосунків. Вона полягає в частковому включенні опозиції до процесу реалізації влади через порозуміння та компроміс. Йдеться, насамперед, про уряди меншості, які зацікавлені в підтримці своїх дій з боку опозиції. Також союзи з опозицією можливі у випадку створення великих коаліцій, до яких можуть увійти партії, представлені в законодавчому органі. Однак у цьому випадку опозиційним силам загрожує втрата авторитету у виборців через підтримку непопулярних у суспільстві урядових рішень. Тому в більшості випадків опозиційні сили намагаються виконувати функцію контролю та критики уряду, дистанціюючись від нього.

У політичній практиці не виробилися чисті моделі, в одних з яких домінувала би співпраця, а в інших – політична боротьба. В обох, на перший погляд, різних моделях простежується меншою чи більшою мірою політична конкуренція як форма політичної взаємодії, в якій суб'єкти політики в рамках правових (або не правових) правил змагаються за перевагу в розподілі влади, матеріальних ресурсів, престижу.

Політична конкуренція сприяє виробленню адаптивних механізмів основних політичних інститутів, взаємного політичного контролю одних політичних сил над іншими, забезпечує розширення сфери громадського контролю над політичною владою, а також стимулює конкуренцію в інших сферах суспільного життя [3, с. 202].

У країнах усталеної демократії вже склалися стійкі традиції та окреслилось політико-правове поле конкурентних взаємовідносин між владою та опозицією. Інший випадок – країни «нових демократій», до яких належить і Україна. Перехід до демократії відбувався в умовах появи нових, запозичених інституцій і їх адаптації до існуючих суспільно-політичних умов. У боротьбі з панівним політичним суб'єктом за домінуючий статус у системі державної влади опозиційні сили при використанні механізмів виборчого процесу та політичної мобілізації часто обирали конфліктну лінію поведінки. Особливо яскраво це помітно в посткомуністичних країнах на етапі демократичного транзиту.

Погоджуємося з думкою А. Глухової, Л. Ніковської та Є. Степанова, які вважають, що конфліктологічна парадигма дозволяє побачити своєрідність процесів демократизації та модернізації у пострадянських країнах, а саме конфлікт і його соціальне середовище як певну цілісність, в якій конфліктна взаємодія є одночасно і наслідком, і механізмом, і причиною змін, що відбуваються [4, с. 59]. В Україні, Польщі, Чехословаччині та Угорщині, які мали однакові «стартові можливості», наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років між комуністичною владою та опозицією спостерігався конфліктний характер взаємин. Встановлення нових правил політичної гри та перехід до реальної багатопартійності об'єктивно загострювали конкуренцію в партійному середовищі, особливо під час перших демократичних виборів та в процесі формування більшості в парламенті.

Перспективність і незворотність процесів демократизації значною мірою визначалася пошуком взаємоприйнятних рішень у ході переговорного процесу між комуністичною владою і поміркованою частиною опозиції. В умовах певної рівноваги сил та одночасно високої інтенсивності прояву політичного конфлікту між опонентами та прихильниками авторитаризму важливо було пом'якшити існуючі суперечності, щоб виключити насильницькі форми його розв'язання.

Слід відзначити, що на перехідному етапі комуністична влада та опозиція, попри навіть протилежність ідеологічних позицій, були досить взаємопов'язані. Комуністична влада втрачала легітимність, водночас легітимність опозиції зростала. Сама опозиція набувала організованих форм, здобуваючи все більшу соціальну підтримку. Та й сам політичний режим «...нагадував гібридний, коли інституції старої системи співіснують з новоствореними інституціями, а автократи ділять владу з демократами – чи то шляхом угоди (через досягнення порозуміння), чи то перебуваючи в конфлікті» [5, с. 11]. За цих умов пошуки механізмів згладжування конфліктів також можна вважати частиною процесу переходу до демократії. Одним з ефективних механізмів є компроміс. Шляхом компромісів пішли Польща та Угорщина, де так звані «круглі столи» стали певним формальним інститутом, який відіграв стабілізуючу роль і в рамках якого були узгоджені як тимчасові, так і довготривалі правила політичної гри.

На початку 90-х років в Україні, на відміну від Польщі та Угорщини, не відбулося радикальної зміни еліт від комуністичної до опозиційної. В силу того, що колишня радянська

номенклатура значною мірою зберегла свої позиції, ідеологічне протистояння між комуністами та опозицією не зменшилося й після скасування ст. 6 Конституції СРСР (березень 1990 р.) і Конституції УРСР (жовтень 1990 р.) про керівну та спрямовуючу роль КПРС у радянському суспільстві. Навпаки, воно загострилося після виборів народних депутатів до Верховної Ради УРСР. Так, вибори до Верховної Ради УРСР в 1990 р. відбувалися за демократичним принципом обов'язкової альтернативності. Однак посткомуністичній еліті вдалося зберегти контроль над законодавчою гілкою влади. Представники опозиційних організацій та рухів об'єдналися в «Народну Раду», до якої увійшли 125 народних депутатів. У результаті ми мали класичну схему функціонування парламенту з розподілом на більшість і меншість, однак з неузгодженими та не прописаними чітко правилами політичної гри. В законодавстві не було на той час регламентовано політико-правових засад цієї взаємодії, а також не передбачалось чіткого механізму формування уряду парламентською більшістю. Відтак парламентська опозиція, отримавши парламентське представництво, не мала можливості здійснювати контролюючі функції щодо уряду і зайняла радикальні антикомуністичні позиції.

Парламентська демократія закладає конкуренцію між політичними силами, які представляють протилежні табори. Вона ефективна в тих країнах, де існує можливість одночасної кооперації та конфронтації провладних та опозиційних сил. Це дозволяє досягти високого ступеня відповідності політичних рішень інтересам загалу суспільства. На думку польського вченого Т. Кравчика, «надмірне орієнтування політичних еліт на взаємну кооперацію чи конфронтацію може призвести до викривлення основоположних засад і вартостей демократії» [6, с. 11]. Однак у випадку перехідного періоду, коли демократичні інституції були досить слабкими та нестабільними, важливо було не допустити згорання процесів демократизації. Відповідно, в основі конфлікту між провладними та опозиційними силами опинилося несприйняття в середовищі опозиційної еліти колишнього режиму і наявної «симбіотичної» політичної системи, яка поєднувала в собі елементи попередньої системи та одночасно нові демократичні елементи. Тому на початку 90-х років основна лінія поділу між опонентами проходила по лінії «комунізм-антикомунізм».

В ролі конфліктогенів виступали постійні зміни моделі взаємовідносин між владними інституціями, які фіксували тогочасну розстановку політичних сил і часто не на користь меншості. В умовах політичних трансформацій відбувалася перманентна політична боротьба між прихильниками впровадження в Україні парламентської і президентської форм республіки. Це суттєво ускладнювало ідентифікацію політичних сил. Так, встановлення інституту Представника Президента України в березні 1992 р. та підпорядкування вертикалі органів місцевої державної виконавчої влади безпосередньо Президентові України призвело до того, що про опозиційний статус до Президента заявили Комуністична партія України (далі КПУ) (червень 1993), Народний Рух України (далі НРУ) (березень 1992 р.), Соціалістична партія України (далі СПУ) [7].

Якщо опозиційність парламентської меншості стосовно більшості та уряду є усталеним варіантом, то вироблення лінії відносин до глави держави завжди залишалося відкритим питанням, відповідь на яке залежала від політичного змісту та політичних намірів опозиції, особливо в площині реалізації ними власних політичних інтересів. Так, у середині 90-х років виразною ознакою політичних еліт стало «домінування неформальних практик на противагу формальним інститутам, або «постійна гра з правилами» [8, с. 53]. В цей час відбувалося неухильне зрощення інтересів посткомуністичних владних еліт та еліт бізнесових, а сам політичний режим нагадував риси патримоніального. Тому політичні мотиви міжпартійного протиборства часто містилися зовсім не у політико-ідеологічній, а у бізнесовій сфері відносин, а «політичні мотиви їхнього протиборства здебільшого опинялися лише прикриттям справжнього конфлікту [4, с. 64].

Особливо помітним це стало після парламентських та президентських виборів 1994 р. Вибори істотним чином не змінили співвідношення політичних сил. Більша частина депутатів були представниками посткомуністичної еліти, деякі з них на початку 90-х років брали активну участь у приватизації ключових підприємств та поступово посилювали свої політичні позиції через створення партій центристського типу.

На цьому тлі спостерігалась криза в опозиційному таборі, яка супроводжувалась певною втратою довіри населення до його представників. Лідери НРУ та новостворених партій націонал-демократичного спрямування так і не запропонували чіткої альтернативної програми виходу з економічної кризи. З іншого боку, часткове входження представників цих партій до урядових структур робило їх певною мірою співвідповідальними за невдачу соціально-економічну політику та причетними до легітимізації посткомуністичної номенклатури.

Визначення поведінки парламентської опозиції щодо уряду та виконавчої влади значною мірою залежало від політичної ситуації та конструкції самої влади. Прийняття в травні 1995 р. Верховною Радою України закону «Про державну владу й місцеве самоврядування» розширило повноваження Президента України, який ставав одноосібним главою уряду, склад якого він мав формувати сам, без узгоджень і затверджень парламенту. В умовах, коли парламентська більшість істотним чином не впливала на формування уряду, головним критерієм опозиційності політичних сил було ставлення до політики президента, а відтак і до політичних сил, що його підтримували. Закріплення позицій президента відбувалося одночасно з формуванням так званої «партії влади» – неінституціоналізованого конгломерату партій, чії представники обіймали керівні владні посади. Ці партії не мали об'єднаного центру, однак виразно проявлялася їхня інтеграція в міжелекторальний період у формуванні парламентської більшості, а під час президентських виборів – в підтримці кандидата Л. Кучми. Ознакою «партії влади» стала відсутність чіткої ідеології та їх залежність від держави [9, с. 1]. Патримоніальний характер цих структур, у свою чергу, не сприяв розвитку змагальності в політичному середовищі і ставав симптомом і причиною провалу демократичної консолідації в Україні.

Парламентська опозиція опинилася в умовах, коли влада мінімізувала її вплив, блокуючи дії опозиційних партій в стосунку до діяльності Л. Кучми [10, с. 190]. Спостерігалось глибоке перманентне протистояння між парламентською опозицією, з одного боку, та більшістю, урядом та Президентом – з іншого. В цих умовах опозиція йшла на загострення відмінностей між нею і правлячими партіями, часом свідомо збільшуючи існуючу між ними ідейно-політичну дистанцію, зміщуючись праворуч від центру.

Консолідація парламентської опозиції стає більш помітною в 2002 р. У новообраному парламенті до її складу входили фракції блоку В. Ющенка «Наша Україна», Блоку Юлії Тимошенко та СПУ. Вона була ідеологічно неоднорідною і представляла як правоцентристські сили, так і лівоцентристські. Тому всередині опозиції були розбіжності з принципових програмних питань (зокрема, власності на землю, зовнішньої політики). Вирізнялась вона і ступенем радикалізму щодо тогочасного Президента. В 2004 р. опозиція, згуртована навколо єдиного лідера В. Ющенка, змогла провести масову мобілізацію, та, заручившись підтримкою Майдану, виграла президентські вибори. Проте новій владній еліті, яка на початку мала значний кредит довіри в населення, не вдалося здійснити задекларованих системних перетворень. Так, історик Г. Касьянов критично оцінює досягнення помаранчевої команди, вказуючи, що «в результаті «помаранчевої революції» не відбулося глибинних змін ні в системі влади (не зважаючи на так звану «політичну реформу»), ні в системі суспільних відносин, ні в економіці. ...суть реальної політики залишилася, як і раніше, предметом з'ясування стосунків між групами інтересу/впливу» [11, с. 326-327]. В результаті відбулося чергове репозиціонування політичних сил, що супроводжувалося зміною статусу так званих «помаранчевих сил» з опозиційних на провладні. Відповідно, Партія регіонів перейшла в стан опозиції щодо президента і до уряду, очолюваного Ю. Тимошенко.

Після виборів до Верховної Ради України 26 березня 2006 р. і набуття чинності конституційних змін, відбувся перерозподіл повноважень між Президентом і Парламентом та запроваджено поняття «коаліція депутатських фракцій». Їй надавалися повноваження з формування (за участі Президента) персонального складу Кабінету Міністрів. Це створило новий об'єкт опозиції – парламентську коаліцію та наблизило політичну систему України до європейських моделей [12, с. 6].

Диференціація в депутатському корпусі на більшість та меншість відбувалася на тлі складних суспільно-політичних процесів в Україні. Після парламентських виборів 2006 р. зазнала невдачі спроба створити коаліцію політичних сил навколо В. Ющенка. Не вдалося

також налагодити політичне співробітництво між пропрезидентським блоком «Наша Україна» та новоствореною Антикризисною коаліцією. Як результат – загострення взаємин між Президентом В. Ющенком і урядом В. Януковича, між Президентом, парламентською більшістю та внутрішньою опозицією (Блок Юлії Тимошенко), що в кінцевому результаті призвело до позачергових парламентських виборів 2007 р.

Все це позначилося на характері взаємовідносин між провладними і опозиційними силами в регіонах. Формування політичної опозиції в 2006-2007 рр. відбувалося в складних умовах жорсткої конкуренції між пропрезидентськими партіями та Партією Регіонів України (далі ПР), кожна з яких намагалася посилити свій вплив на місцях. При цьому самоідентифікація певних політичних сил з опозицією в окремих областях носила відмінний від загальноукраїнського характер. У результаті виборів 2006 р. ми отримали досить різнополюсну регіональну владу. Склалася ситуація диспаритету, коли представники парламентської більшості подекуди мали меншість в регіонах. Зокрема партії Всеукраїнського об'єднання «Батьківщина» та Народний Союз «Наша Україна» (далі НСНУ), які заявляли про свою опозиційність до уряду, мали переконливу більшість в обласних радах західного регіону України. Водночас, сформоване в основному за квотним принципом керівництво обласних та районних державних адміністрацій не мало значної підтримки на сході та півдні країни, де базовими політичними силами залишалися ПР та частково КПУ.

Характерно, що провладні та опозиційні сили мали принципові розходження в питаннях зовнішньої політики, мови, у сферах релігії, освіти та культури. Так звані «чутливі теми» відразу набували в дискурсі політичного забарвлення та несли значний конфліктний потенціал. Як наслідок, у силу відсутності компромісних підходів із їх вирішення через медіа - комунікації, поглиблювалися соціокультурні відмінності між окремими регіонами з одночасною їх диференціацією за партійними перевагами.

Загалом період з 2004 по 2010 рр. був досить нестабільним і супроводжувався політичними кризами на початку 2007 р., розпуском парламенту у квітні 2007 р., створенням нової антикризової коаліції у грудні 2008 р., президентськими виборами 2010 р. і черговою зміною формату коаліції. З 2010 р. істотно посилюється роль президента. Після скасування Конституційним Судом України змін до Конституції від 2004 р. і повернення до редакції 1996 р., проблема дуалізму влади була знята. Крім того, в перший період президентства В.Януковича відбулася масштабна концентрація влади в його руках. Він отримав контроль не лише над урядом і виконавчою вертикаллю, але й над парламентом (через створення лояльної більшості та звуження повноважень цього органу) та судовою владою (як безпосередньо, так і через вплив на Парламент та інші органи, зокрема Вищу раду юстиції України) [13, с. 4].

Цей період характеризується значним погіршенням умов для діяльності парламентської опозиції в цілому, ліквідацією законодавчих гарантій її прав, звуженням можливостей політичної конкуренції, різким зменшенням прийняття законопроектів від представників опозиційних фракцій, зниженням рівня свободи слова і зменшенням доступу опозиції до ЗМІ, численними силовими діями проти опозиційних політиків з використанням судової системи і правоохоронних органів, тиском силових структур на інститути громадянського суспільства, обмеженням прав громадян на участь в акціях протесту та ін. [12, с. 14].

Згорання євроінтеграційного курсу та процесів демократизації загалом наприкінці 2014 р. мало наслідком загострення кризи легітимності влади, яка виникла в результаті суперечності між цілями, сформульованими на основі цінностей правлячого режиму, і уявленнями основної частини громадян. Неможливість вплинути на зовнішньополітичний курс влади на парламентському рівні призвела до активізації протестних форм політичної активності населення, що переросли в Революцію гідності.

Таким чином, в Україні від початку 90-х років ХХ ст. домінує конфліктний характер взаємовідносин між парламентською опозицією та більшістю. Розмежування між опонентами проходило від спрощеної лінії «комунізм-антикомунізм» до складних і суперечливих відносин у трикутнику «президент-парламент-уряд». Домінування так званої «партії влади» у виконавчих та законодавчих структурах та поступове зрощення в партійному середовищі політичних та бізнесових інтересів супроводжувалося повільним згоранням процесів

демократизації, поширенням неформальних моделей взаємодії політичних суб'єктів та мінімізації впливу парламентської опозиції.

Політичними наслідками конфліктного характеру взаємодії влади та опозиції стали мінімізація використання компромісів як інструменту вирішення суперечок, активізація позапарламентських форм політичної боротьби, намагання вироблення взаємного контролю одних політичних сил над іншими, стимулювання політичної конкуренції. Це передбачало постійну мобілізацію та поляризацію електорату за партійними перевагами, свого роду поділ на «своїх» та «чужих». Конфлікти між владою та опозицією стали набувати ознак конфлікту між прихильниками підтримки, розбудови демократії та її згорання і консервації. Тому в 2004 та 2014 роках репозиціонування політичних сил, як зміна владного статусу на опозиційний, супроводжувалося активізацією процесів демократизації. В результаті започатковано впровадження політичними акторами нових демократичних форм та практик, люстрація влади, діалогічний стиль стосунків між владою та суспільством, посилення можливостей третього сектора впливати на владну еліту. Все це є передумовою переходу до компромісної моделі стосунків між владою та опозицією.

1. *Leksykon politologii* / [za red. A. Antoszewskiego, R. Herbut]. – Wrocław : Alta 2, 1999. – 495 s.
2. *Complak K.* Opozycja parlamentarna w obowiązującej i w przyszłej Konstytucji RP / *K. Complak* // *Przegląd Sejmowy*. – 1995. – № 2 (10). – S. 27–53.
3. *Мілова М.* Від конфронтації до співпраці: болгарський досвід інституціональної адаптації на етапі посткомуністичного транзиту / *М. Мілова* // *Дослідження політичної взаємодії в умовах трансформації суспільства* : зб. наук. праць. – Одеса : Одеський нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2013. – С. 201–222.
4. *Степанова Н.* Конфліктна взаємодія суб'єктів української політики: нові умови, нові правила, нові підходи до вивчення / *Н. Степанова* // *Дослідження політичної взаємодії в умовах трансформації суспільства* : зб. наук. праць. – Одеса : Одеський нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2013. – С. 58–80.
5. *Бокало М.* Проблеми і перспективи демократизації в країнах Центрально-Східної Європи (на прикладі Вишеградської четвірки) / *М. Бокало, С. Трохимчук*. – Львів, 2000. – 68 с.
6. *Krawczyk T.* Stosunki między rządem a opozycją w wybranych państwach Europy / *T. Krawczyk*. – Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2005. – 480 s.
7. *Сичова В.* Еволюція інституту політичної опозиції в контексті модернізації системи державного управління України [Електронний ресурс] / *В. Сичова*. – Режим доступу : <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/apdu/2009-2/doc/1/07.pdf>.
8. *Мацієвський Ю.* Чи можливе відродження тоталітаризму в Україні? / *Ю. Мацієвський* // *Політичний менеджмент*. – 2011. – № 1. – С. 51–63.
9. *Resende M.* Kraetzschmar H. Parties of Power as Roadblocks to Democracy. The cases of Ukraine and Egypt [Електронний ресурс] / *M. Resende* // *CEPS Policy Brief*. – 2005. – No 81. – P. 1–7. – Режим доступу : http://aei.pitt.edu/6624/1/1258_81.pdf.
10. *Hurska-Kowalczyk L.* Opozycja polityczna na Ukrainie (1991–2006) / *L. Hurska-Kowalczyk*. – Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2011. – 433 s.
11. *Касьянов Г.* Украина 1991–2007: очерки новейшей истории / *Г. Касьянов*. – К. : Наш час, 2008. – 480 с.
12. *Опозиція в Україні: стан і умови діяльності, відносини з владою, перспективи їх нормалізації : інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу «Опозиція і влада в Україні: чи є шанс на подолання конфронтації?»*, (15 червня 2011 р.). – К. : Центр Разумкова, 2011. – 84 с.
13. *Перший рік діяльності нової влади: наміри, дії, результати* // *Національна безпека і оборона*. – 2011. – № 3. – 78 с.

Віра Мельник

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

ОСОБЛИВОСТІ УЧАСТІ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ У ВИБОРЧІЙ КАМПАНІЇ ДО РАЙОННИХ РАД 2002 Р. НА ПРИКЛАДІ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Vira Melnyk. Participation of Political Parties in Election Campaign to the District Councils of Volyn region (2002).

The issue of participation of political parties in the sociopolitical processes is one of the key aspect in modern domestic political science. Normally, parties are integral subject of political process not only at national level, but also of regional and local processes. District councils have the greatest interest for parties because only here parties are in closest position to their own social base. Here is located the main part of government agencies with regional administrative resources.

In this context, the election campaign to district councils in 2002 has a special scientific interest.

Local elections to district councils held simultaneously with elections to Verkhovna Rada of Ukraine. That was the first experience in history of independent Ukraine when elections held under the tested regulatory framework. Political parties have already had their own regional network and have ready way of working with voters. In some extent, trust to parties as to political institutions restored upon the full discrediting in the early 90's.

The campaign to district councils in 2002 was the last campaign where political parties have intended to gain representation within councils without the use of proportional principle. The presence of certain parties in district councils often explained not by direct support of these political forces but by social status of a particular candidate.

Key words: district councils, the party spectrum, politicization, representation, nonpartisan, trends, Democratic Union, APU.

Проблема участі політичних партій у суспільно-політичних процесах є однією із ключових у сучасній вітчизняній політичній науці. Характерно, що партії є невід'ємним суб'єктом політичного процесу не лише національного рівня, а й регіонально-локальних процесів. Інтенсивність їхньої участі посилюється в періоди виборчих кампаній, в тому числі до місцевих рад. Найбільший інтерес для партій становлять районні ради, оскільки саме тут вони безпосередньо близькі до власної соціальної бази.

В цьому контексті виборча кампанія до районних рад 2002 року становить особливий науковий інтерес. Вона вперше за історію незалежної України проходила за вже апробованою нормативною базою, політичні партії вже мали власну регіональну мережу та певну вироблену методіку роботи з виборцем, деякою мірою відновились довіра до партій як політичних інститутів після їх повної дискредитації на початку 90-х років. Виборча кампанія до районних рад 2002 року була останньою, де політичні партії прагнули здобути представництво в радах без застосування пропорційного принципу.

Процес включення політичних партій у місцеві виборчі кампанії вітчизняною політичною наукою досліджено лише поверхово. Особливо відчувається брак ґрунтовного аналізу електоральних процесів на рівні районів, тобто у сільській місцевості. Деякі аспекти даної проблеми, зокрема щодо теренів Волинської області, відображені в роботах В. Бортнікова [1], В. Малиновського [2], В. Бусленка. Однак цілісних досліджень, які б комплексно висвітлювали вказане питання, немає.

Тому метою і завданням нашої статті є аналіз роботи політичних партій у виборчій кампанії 2002 р. та результатів виборів до районних рад Волинської області, окреслення партійного спектру та узагальнення представництва політичних партій у зазначених радах без докладного аналізу базового електорату. Специфіка обраної проблематики основою джерельної бази визначає обласну та районну пресу.

Підготовка політичних партій до місцевих виборів четвертого скликання розпочалась ще задовго до початку виборчої кампанії, по суті одразу ж після аналізу результатів попередньої,

котра проявила всі недоліки роботи з виборцем. Партії відчули гостру потребу залучення електорату безпосередньо на місцях, оскільки загальнодержавна рекламна кампанія певною мірою вичерпала свій потенціал і не могла сприяти посиленню їхніх позицій. Розпочалася активна розбудова партійних структур на рівні областей, а особливо районів.

Уже на початок 2002 р. середня чисельність партійних утворень, зареєстрованих регіональними управліннями юстиції у Волинській області, становила 66 одиниць, що в 12,5 раз перевищувало аналогічний показник 1998-го р., коли проходили попередні місцеві вибори [3].

Із наближенням виборів у деяких районах області спостерігалася тенденція до масової легалізації районних організацій політичних партій. Приміром, лише за січень Локачинським районним управлінням юстиції було легалізовано 55 осередків. Найактивніше створювала свої первинні осередки Аграрна партія України – 33, на другому місці за цим показником перебувало Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина» із щойно сформованою мережею із 19-ти осередків у районі [4].

Місцеві вибори 2002 р. проходили за тим же законом, що й попередні. Він забезпечив рекрутування до виборних органів місцевого самоврядування насамперед представників місцевої номенклатури (голови районних державних адміністрацій, районних рад, їхні заступники, керівники підрозділів місцевих органів виконавчої влади, працівники лікарень, шкіл, підприємств, організацій тощо).

Саме тому частина парламентських партій лівого і центристського спрямування перед виборами намагалася лобювати прийняття нового закону про місцеві вибори на основі пропорційної, а потім і змішаної виборчої системи. Однак Президент не дав політизувати місцеві вибори і тим самим позбавив партії серйозної опори в органах самоврядування [5].

В результаті виборчої кампанії до місцевих рад 2002 р. районні ради Волинської області лише на 43 % склалися із партійних депутатів, тобто більша частина депутатів цих самоврядних органів залишалася позапартійною. Своїх представників у радах мали 25 політичних сил. У порівнянні з попередніми виборами цей показник зріс у 1,8 рази.

Найбільшу кількість своїх представників у досліджуваних нами районних радах Волинської області мала Аграрна партія України (АПУ) – 170 депутатів. Інші були представлені значно скромніше: Демократичний союз – 28 членів партії та 5 позапартійних (висунуті районною партійною конференцією, але не є членами цієї партії), Народно-демократична партія (НДП) – 24 та 4 позапартійних, Соціал-демократична партія України об'єднана (СДПУ(о)) – 20 та 5 позапартійних, Трудова Україна – 16 та 7 позапартійних, «Жінки за майбутнє» – всеукраїнське політичне об'єднання – 17, Український народний рух (УНР) – 17, Партія промисловців і підприємців України (ПППУ) – 10, Народний рух України (НРУ) – 9 та 1 позапартійний, Партія регіонів (ПР) – 7 та 3 позапартійних, Комуністична партія України (КПУ) – 9, «Батьківщина» – 5, Ліберальна партія України – 4, Реформи і порядок – 3, Соціал-демократична партія України (СДПУ) – 3, партія «Єдність» – 2, Соціалістична партія України (СПУ) – 2, Українська республіканська партія (УРП) – 1, Трудовий союз – 1, «Собор» – 1, Всеукраїнське об'єднання лівих «Справедливість» – 1, «Свіча» – 1, Прагматичний вибір – 1, Партія зелених України (ПЗУ) – 1, Ліберальна партія України (оновлена) (ЛПУ(о)) – 1. Із цього переліку видно, що не всі висунуті партіями кандидати були їхніми членами, однак вони й не належали до жодної іншої політичної сили.

Пункт 14 статті 29 Закону «Про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» передбачав можливість висування тих кандидатів місцевими осередками політичних партій та громадських організацій, які не є членами відповідних партій, громадських організацій. Висування місцевим осередком політичної партії (блоку) кандидата у депутати, який є членом іншої партії (партій, які не входять до блоку), не допускалося [6].

Свого роду казус мав місце в Іваничівському районі, де на адресу районної комісії надійшло дві заяви від виборців виборчих округів № 10 та № 15 про висування кандидатур без їхньої згоди від політичної партії «Єдність», в той час, як вони були членами партії «Трудова Україна». Ці помилки було виправлено в ході виборчого процесу [7]. Звичайно, ситуацію, що склалась,

однозначно пояснити не просто, однак очевидною була кадрова нестача новостворених районних осередків.

Найактивніше партії висували кандидатами позапартійних у Рожищенському районі. Після обрання ради частка таких депутатів становила 31% від її загального складу. Найбільше позапартійних у складі цієї ради було висунуто «Трудовою Україною» – 7, НДП – 4, Демократичний Союз і СДПУ(о) мали по 3 таких депутатів, АПУ та ПР – по 2, НРУ висував кандидатуру одного позапартійного депутата. Часто кількість позапартійних депутатів, висунутих партією, перевищувала кількість тих, що були членами цієї політичної сили та мали депутатський мандат. СДПУ(о) та ПР не мали жодного депутата – члена партії, один із депутатів, що висувався ПР був членом АПУ. НДП у районній раді мала 8 членів партії та 4 позапартійних висуваних. Трудову Україну в раді представляли 7 позапартійних депутатів та лише один депутат – член даної партії [7]. Причому всі без винятку депутати, висунуті Трудовою Україною, працювали директорами шкіл. Схожа ситуація була і у Володимир-Волинській районній раді, де Трудова Україна мала 3 депутатів-освітян, один із них працював завідувачем відділу освіти районної адміністрації. Загалом із 23-ох депутатів районних рад області, що висувались Трудовою Україною, 21 працював у сфері освіти. Такі факти підштовхують до роздумів про певний централізований вплив на цю категорію місцевої інтелігенції.

Особливу увагу привертають і депутати, які представляли у районних радах Ліберальну партію України. У чотирьох районних радах області дана політична сила мала по одному представнику, троє із яких очолювали районні автодорожні підприємства (Горохівський, Камінь-Каширський та Ковельський райони). Є очевидним, що у формуванні Волинської регіональної мережі та підготовці до виборчої кампанії 2002 року ЛПУ опиралась на цю категорію районних керівників.

Високе зростання частки представників політичних партій у районних радах області, відносно попередніх виборів, було зумовлене не лише зростанням чисельності партійних утворень у районах, але й значним пожвавленням передвиборчої політичної реклами в районній пресі, до якої активно залучались і релігійні організації [9; 10; 11; 12], котрі, як правило, підтримували провладних кандидатів.

Найактивнішу політичну рекламу в районних ЗМІ поводити блок «За єдину Україну» та Аграрна партія України. Інколи політичні сили кооперувалися в політичній рекламі. Переважно така спільна позиція спрямовувалась проти зловживань з боку провладних сил, що мали можливість використовувати адміністративний ресурс.

Одне з таких звернень під рубрикою «політична реклама» вийшло в ратнівській районній газеті. У зверненні зазначалось: «Вам обирати, і це Ваше право, його ніхто не може порушити, а тим більше залякати звільненням з роботи... Головне прийдіть на вибори, тим самим не допустите, щоб за Вас проголосували. ... ніякої агітації не повинно бути з боку влади» [13]. Звернення було підписане представниками кількох політичних сил, причому різного ідеологічного спрямування: «Наша Україна», партія «Яблуко», блок Ю. Тимошенко, СПУ, КПУ, об'єднання лівих «Справедливість».

Деякі районні газети (наприклад, локачинська, іваничівська, турійська, шацька) висвітлювали виборчу кампанію незадовільно, не опублікувавши навіть списку обраних депутатів із відповідними даними, як того вимагав пункт 2 статті 48 Закону «Про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів».

Незадовільне висвітлення кампанії мало свої наслідки. Інколи в слабкому інформаційному забезпеченні можна було помітити ознаки політичної технології. Приміром, турійська районна газета опублікувала лише прізвища обраних депутатів районної ради. Перед виборами на сторінках цього видання, очевидно на комерційній основі, хоча відповідні позначки на цій сторінці були відсутні, подавалася інформація лише про кандидатів у депутати до районної ради, висунутих або підтриманих районною організацією Демократичної партії України [14]. Як наслідок, 19 кандидатів із цього списку пройшли до районної ради, а це майже 29 % від її загального складу [15]. Очевидно, що такому успіху партії певною мірою сприяло й те, що

голова Турійської районної державної адміністрації очолював Національну раду ДемПУ [14]. Для порівняння, ця політична сила мала своїх представників або підтримала інших кандидатів, ще у п'яти районах області: у трьох районах пройшло по одному депутату, в одному районі – 3 і ще в одному – 8. Траплялися й інші випадки, в яких проглядалися спроби незаконно (нечесно) вплинути на волевиявлення виборців.

У Любешівському районі дехто із виборців не знайшов у бюлетені прізвища свого кандидата, оскільки «хтось, «відповідальний» за випуск бланків бюлетенів, схвалив двосторонній, з двох боків заповнений бланк, де опинились ті, що мали нещастя носити прізвища на останні букви алфавіту (три прізвища). Паперу не знайшлося? Чому ж його вистачило, щоб помістити півметровий список партій, блоків на одному боці бюлетеня?» [16]. Така форма бюлетеня виявилась лише на самих виборах і жодним чином не була врахована при встановленні результатів голосування.

Траплялися й інші ознаки нечесної боротьби за депутатські мандати. Зокрема, в смт Маневичі на дільниці № 23/1 зафіксували два автобуси юнаків та дівчат з інших міст з відкріплювальними посвідченнями, більшість яких ніякого відношення до райцентру не мали. Їм теж було надано можливість голосувати, бо це не суперечить закону. Проте не важко здогадатись, яку мету переслідували певна партія чи кандидат, що організували такі «туристичні» подорожі молоді по виборчих дільницях [17]. З приводу цієї ситуації до окружної виборчої комісії звертався й кандидат, який зайняв друге місце у виборах до Верховної Ради. Ніяких наслідків дане звернення не мало, оскільки порушень закону не було зафіксовано [18].

В окремих округах по виборах депутатів районних рад відбулися і перерахунки голосів. В смт Колки результатом такого перерахунку стала зміна переможця. В остаточного переможця виборів виявилось на 11 голосів більше, ніж у попередньо визначеного [17].

Часто самі політичні партії, що не використовували адміністративний ресурс, виступали ініціаторами збору інформації про порушення законодавства в ході виборчої кампанії. Після завершення кампанії представники партійних осередків, які діяли в Любешівському районі і чия оцінка політичної та економічної ситуації не співпадала з офіційною, зібралися для обміну інформацією про передвиборчу кампанію та її результати. У зібранні взяли участь активісти НРУ та УНР, Компартії України, «Батьківщини», ПРП, НДО «Україна», Християнсько-демократичної партії.

Учасники зустрічі прийшли до єдиної думки: рекомендувати партійним осередкам найближчим часом обговорити наслідки виборів на своїх зборах, підготувати пропозиції щодо дальших кроків по захисту громадян від можливого переслідування, внести власні пропозиції щодо ідеї створення районної правозахисної організації, координації дій усіх політичних сил на підтримку курсу на демократизацію, реформування економіки в інтересах народу, на викорінення корупції, зміцнення законності [19].

Подальше інформування про роботу ініційованої організації на шпальтах районної газети відсутнє, а отже є сумнів, чи вдалось реалізувати зазначені наміри. Звичайно, реалізації такої ідеї могла зашкодити партійна дисципліна та внутріпартійні субординаційні зв'язки, оскільки подібних ініціатив на рівні області та держави не було. Однак, сам факт спроби налагодження діалогу між різними політичними силами, які не були ідеологічними союзниками, підтверджує наявність повноцінних партійних осередків районного рівня і їхню готовність співпрацювати заради дотримання законності.

Спроба районних партійних утворень об'єднати власні зусилля для гарантування законності та справедливості виборчої кампанії свідчила ще й про їх значний консолідаційний потенціал. Озвучення таких ініціатив у низових ланках партійної структури, де політичні протиріччя не призводили до протистояння, засвідчило ключову відмінність між різними елементами внутріпартійної системи.

Поряд із процесами політико-партійної структуризації в районах області наявне було й тяжіння до особистісних зв'язків між обраними депутатами. Автор статті, присвяченої першому засіданню Любешівської районної ради і виборам її голови, висловлює переконаність у проведенні в передсесійні дні індивідуальних співбесід із кожним депутатом на предмет

підтримки певної кандидатури. Партійний склад ради тяжів до провладного блоку «За єдину Україну», а головою ради з великою перевагою було переобрано її попереднього очільника [20].

Проаналізувавши окремо партійний склад одинадцяти районних рад, ми виявили, що найбільш політизованою була Камінь-Каширська районна рада – понад 81 % її складу були членами політичних партій [21]. Така частка членів партій у раді зробила її беззастережним лідером серед інших районних рад області. Наближеними до неї районними радами за чисельністю представників політичних партій були: Луцька – 56 % та Любомильська – 54 %. Найменш політизованими були Володимир-Волинська та Ковельська районні ради – 27 % та 29 % відповідно.

Активне створення партійних утворень у районах значно політизувало склад районних рад у порівнянні з результатами 1998 р. Суттєво збагатився і партійний спектр районних рад, оскільки політизація виборчого процесу призвела не лише до посилення позицій партій-лідерів, але й дала шанс менш впливовим політичним силам мати своїх представників у органах самоврядування.

Найбільш партійно різноманітною була Старовижівська районна рада. У її складі були представники 12 політичних партій. АПУ, як і в інших районах області, мала найбільше представництво – 7 депутатів, Трудова Україна – 5, Демократичний союз – 3, КПУ – 2, НРУ, ПР, ПППУ, Партія «Єдність», Ліберальна партія України (оновлена), «Жінки за майбутнє» та партія «Свіча мали по одному представнику [22]. Причому частка депутатів - членів АПУ в раді була однією з найнижчих серед районних рад області. Тобто відсутність повного контролю провладної АПУ в районі дала можливість менш популярним політичним силам посилити власний кадровий резерв і таким чином мати своїх представників у районній раді.

В Рожищенській районній раді були члени восьми політичних партій, ще дві партії мали своїх депутатів, які, однак, не були їхніми членами. Як і в інших районних радах, найбільше представництво було у АПУ – 26 депутатів, НДП мала 12 представників, Демократичний Союз і Трудова Україна – по 8, СДПУ(о) – 5, НРУ – 4, ПР – 3, УНР – 2, УРП та ПППУ – по одному депутатові.

Найменш строкате партійне представництво мала Володимир-Волинська районна рада. До неї було обрано представників п'яти політичних партій. АПУ мала 7 депутатів, НРУ, Трудова Україна та НДП – по три представники, Партія зелених України – одного депутата.

В цілому, як і очікувалось, партії бюрократичної номенклатури зберегли, а в деяких випадках навіть підвищили своє представництво в районних радах. Цьому сприяло те, що значна частина депутатів відповідних рад працювали в органах державної влади та органах місцевого самоврядування. Реформаторсько-демократичні сили вкотре не змогли повністю реалізувати свій потенціал і стати лідерами політичного процесу на виборах 2002 р.

Отже, виборча кампанія з виборів депутатів районних рад 2002 р. проходила досить динамічно. Політичні партії виявили значний інтерес до представницьких органів самоврядування, вбачаючи у них опору для проведення майбутніх президентської та парламентської виборчих кампаній.

Водночас із масовим створенням первинних партійних осередків велася активна політична агітація на шпальтах районної преси. Вибори 2002 р., за оцінками експертів, були одними з найдемократичніших і водночас найбрудніших за період незалежності, оскільки включали активне використання адміністративного ресурсу та маніпулятивних технологій. Відбулась суттєва безповоротна політизація депутатського корпусу районних рад. Суттєво розширився їх політичний спектр із помітним домінуванням провладних партій в усіх районах області.

Дослідження визначеної нами проблематики окреслює перспективи подальших наукових пошуків. Особливий інтерес становлять форми передвиборчої агітації та аналіз виборчих технологій, які застосовувалися у виборчій кампанії на місцевому рівні.

1. *Волинь* в умовах демократичної трансформації (кінець ХХ – початок ХХІ століття) : кол. монографія / [В. І. Бортніков, Н. Н. Коцан, Н. В. Павліха та ін.] ; за заг. ред. В. І. Бортнікова. – Луцьк : Східноєвропейський нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – 656 с.
2. *Малиновський В. Я.* Становлення і розвиток місцевого самоврядування у Волинській області (1990–2010 рр.) : [монографія] / Малиновський В. Я. – Луцьк : Ініціал, 2013. – 352 с.
3. *Головне управління юстиції у Волинській області* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://justvolyn.gov.ua/reestr/informr/lyuboml/rpp.shtml>.
4. *Районні організації політичних партій* // Селянське життя. – 2002. – 07 березня.
5. *Кампо В.* Місцеві вибори 2002 року: політико-правовий аналіз [Електронний ресурс] / В. Кампо // Контекст. – 2002. – № 1 (13). – Режим доступу : <http://www.ucipr.kiev.ua/publications>.
6. *Закон України «Про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів»* // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 3–4. – Ст. 15.
7. *Вибір зроблено. А саме* // Колос. – 2002. – 19 квітня.
8. *Вибори відбулися. Вітаємо депутатів!* // Наш край – 2002. – 04 квітня.
9. *Звернення* керуючого Луцько-Волинською єпархією Митрополита Луцького і Волинського Якова до вірних Української православної церкви Київського Патріархату на Волині // Селянське життя. – 2002. – 28 березня.
10. *Звернення* керуючого Луцько-Волинською єпархією Митрополита Луцького і Волинського Якова до вірних Української православної церкви Київського Патріархату на Волині // Слава праці. – 2002. – 23 березня.
11. *Людина* пізнається справами // Колос. – 2002. – 22 березня.
12. *Звернення до вірян* // Шацький край. – 2002. – 28 березня.
13. *Звернення* // Ратнівщина. – 2002. – 16 березня.
14. *Кандидати* у депутати Турійської районної ради, висунуті або підтримані районною організацією Демократичної партії України // Народне слово. – 2002. – 14 березня.
15. *Обрані* депутати районної ради // Народне слово. – 2002. – 04 квітня.
16. *Явна дискримінація* // Нове життя. – 2002. – 09 квітня.
17. *З вірою* в краще життя // Нова доба. – 2002. – 06 квітня.
18. *Таких виборів ще не було* // Нова доба. – 2002. – 06 квітня.
19. *Прийшли* до єдиної думки // Нове життя. – 2002. – 23 квітня
20. *Тинчук В.* Райрада визначається у курсі... / В. Тинчук // Нове життя. – 2002. – 16 квітня.
21. *Список депутатів Камінь-Каширської районної ради, обраних 31 березня 2002 р.* // Полісся. – 2002. – 09 квітня.
22. *Повідомлення* районної виборчої комісії // Сільські новини. – 2002. – 09 квітня.

Сергій Байрак

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Мохамед Белгасем

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

НЕНАСИЛЬНИЦЬКИЙ ПРОТЕСТ В РЕСПУБЛІЦІ ПОЛЬЩА НА ЕТАПІ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Serhij Bajrak, Mohamed Belgasem. The Nonviolent Protest in Republic of Poland on the Stage of Democratic Transformation.

The actuality of the nonviolent protest research, as the practice of the political objectives' achievement without use of power methods and steps is being defined. On the base of the experience of the Republic of Poland the specificity has been analyzed and the basic principles of peaceful confrontation of the power and opposition have been defined.

It has been found, that the characteristic feature of the nonviolent protest in Poland was that it was taking place in terms of the democratic transformation of the country, the defining characteristics of which had been the consequences of the socio-political and economic changes. Among other factors that had served as the base of the future democratic changes peacefully there were the state of the social consciousness and the high level of the national consolidation, as the favorable background of the social and political processes and the rate of the development and aspirations of the Polish community for the changes; the peculiarity of the Polish communist rule with the characteristic national features; functioning of the noncommunist institutions (multiparty system, though formal, in the limits of the pluralism of thoughts universities and academic establishments continued their activism, the high level of the activity and influence of the Diaspora, the continuity of the illegal press' functioning, etc.); the liberal and moderate policy of the ruling party PORP (Polish United Workers' Party); the oppositions' struggle by means of the legal methods. The main focus of the article is concentrated on the analysis of the last factor as the defining and such that set the tone to the whole characteristics of the adjustment. The activity of «Solidarity» on the basis of the « new evolutionism» or the « self-limiting revolution» provided not only peaceful character of the confrontation but the speed and efficiency of the reformation steps on the way of the democratic development of the Republic of Poland.

Key words: nonviolent protest, self-limiting revolution' 'Republic of Poland, democratization, «Solidarity».

Однією з найважливіших умов стабільного політичного розвитку є довіра до політичного режиму з боку громадян, яка залежить від ефективності дій влади. Здатність громадськості до ненасильницького політичного протесту проти недемократичного режиму із відповідним створенням інституційної структури може служити критерієм зрілості громадянського суспільства.

Практика «оксамитових» революцій, події на Майдані гідності кінця 2013 – початку 2014 рр. актуалізують питання дослідження політичної участі як окремих індивідів, так і громадських рухів, як способу, що створює основу для інституціоналізації політичної протестної поведінки. Предметом дослідження даної роботи є досвід ненасильницького протесту Республіки Польща як одного із прикладів успішного застосування мирних способів боротьби проти авторитарного режиму.

На сьогодні є чимало робіт, присвячених вивченню процесів демократичної трансформації у РП, проте дослідженню їх взаємозв'язку із ненасильницьким процесом приділяється менше уваги. Тому метою статті є аналіз інституційних форм і методів політичного протесту в Республіці Польща у другій половині ХХ ст. в умовах демократичної трансформації.

У статті використані роботи як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Зокрема, за допомогою праць таких польських дослідників, як А. Антошевський, Л. Бальцерович, В. Моравський, Й. Станішкіс, М. Ціхош визначено причини виникнення та умови проходження процесів ненасильницького спротиву в польській державі. На основі досліджень А. Міхніка розкрито особливості польського варіанту демократичного переходу, а відтак і характер протистояння «влада–суспільство».

Як аналітичні матеріали щодо польської політичної системи комуністичного зразка та її трансформації використано роботи західноєвропейських – Г. Кітчельта, Дж. Козн, Х. Лінца, С. Гантінгтона, А. Штепана, Е. Мачкува і російських дослідників, зокрема, М. Бухаріна, А. Кінєва, Н. Коровіцина, О. Майорової.

Задля визначення чинників та характеру демократичної трансформації РП використано роботи вітчизняних дослідників Г. Зеленько, О. Кукуруз, М. Мариновича, А. Телегуза.

Ненасильницький протест – це метод, який виникає поза межами традиційної політичної участі громадян і передбачає припинення практичної підтримки влади для делегітимації авторитарних деспотичних режимів. Відомий теоретик ненасильницького протесту Дж. Шарп визначає ненасильницькі дії як поняття, що включає в себе десятки специфічних форм протесту, відмов від співробітництва та втручання, під час проведення яких активісти беруть участь у конфлікті шляхом здійснення (або відмови від здійснення) певних дій без використання фізичного насильства. Таким чином, ненасильство як метод не є пасивним. Це не бездіяльність. Це – ненасильницька дія [1; 2]. Отже, ненасильницький протест можна визначити як практику досягнення політичних цілей без застосування силових методів.

На думку М. Стефан та Е. Ченоует, ненасильницький супротив має такі початкові стратегічні переваги. По-перше, придушення державою ненасильницьких кампаній може призвести до зворотної реакції. Тобто несправедливі дії проти протестуючих обертаються проти їх ініціаторів, що часто призводить до виходу з підпорядкування багатьох прихильників режиму. Внутрішні та міжнародні витрати на заспокоєння мирних кампаній протесту набагато вищі, ніж на придушення збройних повстань. Зовнішні витрати на придушення мирних протестів особливо високі, коли репресії потрапляють у поле зору мас-медіа. По-друге, зростання внутрішньої солідарності серед учасників кампанії, виникнення конфліктів серед прихильників режиму, зростання зовнішньої підтримки протестуючих і міжнародне засудження правлячого режиму може, врешті-решт, призвести до переходу влади в руки опозиції. Такий результат найбільш імовірний, якщо учасники акції опору поводять себе мирно та відкрито, а події фіксують зовнішні спостерігачі. Внутрішні та міжнародні наслідки розв'язання насильства проти цивільних осіб, які виразно показали свою миролюбність, для режиму набагато серйозніші, ніж проти тих, кого можна назвати «терористами» або «озброєними інсургентами». По-третє, прихильники режиму, включаючи цивільних службовців, служби безпеки, суддів, швидше перейдуть на бік мирних опозиційних груп, ніж на бік озброєних повстанців. М. Абрахамс зазначає, що терористичні групи, які загрожують цивільному населенню, швидко втрачають його підтримку. Перехід до збройної боротьби збільшує такий ризик, оскільки, зважаючи на жорстокі заходи проти прихильників режиму, народ відчуває в цьому загрозу і для себе. Коли такої загрози немає, цивільні службовці або члени служб безпеки швидше приймуть сторону повстанських сил, що означатиме для правлячого режиму повну втрату легітимності. По-четверте, у зовнішньополітичній площині міжнародне співтовариство швидше вдасться до санкцій проти держав, що пригнічують мирні виступи, ніж проти тих, котрі придушують збройні повстання. По-п'яте, лояльність і підтримку з боку іноземних недержавних організацій імовірніше отримати саме ненасильницьким рухам [3].

Кампанії ненасильницького опору більш відкриті до переговорів, оскільки вони не загрожують життю прихильників режиму. Тому останні скоріше перейдуть на сторону протестуючих, розуміючи, що їм нічого не загрожує. Навіть навпаки, як показує практика, їм скоріше буде надана підтримка та допомога, адже головною ідеєю ненасильницького спротиву є не перемога над опонентом, а залучення його на свою сторону [4, с. 70].

Особливість польського варіанту мирних протистоянь громадськості з комуністичною владою криється у специфіці існування тогочасного політичного режиму та соціально-політичних умов, що його спровокували.

Характерною ознакою ненасильницького протесту в Республіці Польща було те, що він проходив в умовах демократичної трансформації країни, визначальною характеристикою якої була потреба радикальних соціально-політичних й економічних змін. Їх передумови були закладені у період кінця 1970-х – початку 1980-х рр., коли існуючий політичний режим почав

проявляти ознаки неперехідної системної кризи і ставала все більш невідвратною (нагальною) необхідність проведення реформ політичної системи країни, її економіки, соціальних відносин загалом. За словами польського дослідника В. Моравського, ерозія встановленого державного ладу проявлялася в «акумуляванні негативних протистоянь між суспільством і владою, між економікою та владою і між суспільством та економікою» [5, с. 20].

Потенціал протесту у східноєвропейських країнах «третьої хвилі» демократизації пов'язаний із низькою ефективністю політичних та економічних утворень, нелегітимністю влади та падінням життєвого рівня більшої частини населення. Саме ці ознаки характеризують 80-ті рр. польської держави і виступають передумовами протестних настроїв і поведінки всередині суспільства. Польська «перебудова» відбувалася, як і у всій Східній Європі, в умовах економічної кризи і падіння рівня доходів громадян із початку 80-х рр., при зниженні диференціації зарплат відповідно до рівня освіти та кваліфікації, глибокого регресу попиту і початку експансії приватного підприємництва. 1982 р., як і революційні 1989–1990 рр., відзначався безпрецедентним в історії Польщі падінням рівня життя громадян.

Важке фінансове становище усередині країни спровокувало умови переходу від ідей відновлення системи до ідеї її заміни, тобто реалізації безкровної «революції свідомості», поступового запровадження ринкових принципів економічного життя [6, с. 481]. Цей процес відбувався у кілька етапів, перший з яких полягав у політизації свідомості під впливом культурного психологічного шоку, викликаного революцією «Солідарності», що зумовило небувале духовне піднесення в суспільстві, а потім спричинило процес його економізації [7, с. 98].

Таким чином, визначальним фактором і рушієм політичних змін у Польщі виступав стан суспільної свідомості та високий рівень національної консолідації як сприятливе тло суспільно-політичних процесів й показник розвитку та прагнення польського суспільства до змін – впровадження демократичних традицій. Прагнення національної єдності, сформоване ще за часів Речі Посполитої, не лише не втрачало своєї актуальності у період бездержавності, а й було консолідуючим фактором польського народу у кризові часи.

Польща, яка характеризувалася найбільш традиційним типом культури, першою стала на шлях змін свідомості. Революція свідомості відбулася у цій країні до середини 80-х рр. Той факт, що Польща першою із східноєвропейських країн відмовилася від системи радянського типу, М. Жулковський пояснює активізацією традиційних цінностей, спрямованих на зміцнення зв'язку між сім'єю і нацією [6, с. 480]. Революція свідомості була започаткована і реалізована поколінням «Солідарності», яке розуміло демократичні тенденції, що відбувалися у світі, характер участі у них. Парадоксом у цій ситуації є те, що йдеться про соціальну опору комуністичного суспільства – робітничий клас та інтелігенцію, які виступили проти існуючого порядку. Вакуум цінностей, спричинений пануванням комуністичної влади, призвів до сприйняття альтернативних до діючої системи національно-демократичних ідей.

Теоретичним підґрунтям ненасильницького спротиву в Польщі стала концепція «нового еволюціонізму» або «самообмежуючої революції» одного із лідерів опозиційного руху А. Міхніка. Її сутність полягала в розкритті специфіки процесу трансформації комуністичної системи тогочасної Польщі. Як зазначив автор в одному із своїх інтерв'ю, «... перебуваючи у конфронтації із владою та відчуваючи загрозу введення радянських військ для утихомирення наростаючих протестів, опозиційну діяльність необхідно було здійснювати у спосіб, прийнятний для усіх сторін» [8; 9]. Як зазначав опозиційний діяч в інтерв'ю «Газеті виборчій» з нагоди 20-річчя, «вся філософія «Солідарності» з 31 серпня 1980 р. ... полягала у гаслі «Ми готові до переговорів». Це була не філософія силового повалення режиму. Це була ідеологія в межах доктрини Брежнєва, пам'яті про Чехословаччину 1968 р. По суті вирішувалося завдання: як змінити Польщу і уберегтися від Радянського Союзу. Ми вважали: тиску – так, насильству – ні» [10].

Враховавши досвід поразки «революції знизу» (Угорщина 1956 р.) і краху процесу «реформування зверху» (Чехословаччина 1968 р.), польський громадський діяч дійшов висновків, що, по-перше, трансформація центрально-східноєвропейської системи радянського типу була можлива лише в межах, окреслених умовами союзницького договору (поставленого під загрозу в Угорщині в 1956 р.), а також панування комуністичної партії

радянського типу (запереченням якого стали події в Угорщині 1956 і Чехословаччині 1968 рр.). По-друге, процес трансформації не можливо було реалізувати ні за допомогою стратегії «революції знизу», ні стратегією «реформи зверху». Тому А. Міхнік запропонував радикальні зміни суспільства провести третім шляхом з урахуванням наступних моментів: а) організована опозиція мала здійснювати тиск на владу «знизу»; б) основною метою руху мала бути не соціальна революція, а структурна реформа; в) об'єктом трансформаційних змін повинна бути не держава, а громадянське суспільство, яке розглядається в контексті самообмеження, тобто без переходу небезпечної межі відкритого конфлікту із владою. Іншими словами, згідно концепції А. Міхніка, трансформацію держави можна було здійснити лише за допомогою самоорганізуючого суспільства, метою якого виступає не соціальна революція, а структурна реформа, що здійснюється внаслідок організованого тиску на владу знизу. «Новий еволюціонізм» становив собою як стратегічний, так і нормативний розрив з традиційним поняттям революції, логіка якої була оцінена як недемократична і не сумісна з самоорганізацією суспільства. Це пояснюється тим, що всі масштабні революції після завершення спричиняли не лише демобілізацію тих соціальних сил, які були їх рушіями, але й встановлювали диктатури, націлені на те, щоб надалі унеможливити подібний перебіг подій ще у зародку. Мета проекту «самообмежуючої революції» була прямо протилежною: створення «знизу» розгалуженого, організованого, автономного і здатного до самодемобілізації громадянського суспільства, спроможного не лише скинути недемократичну владу, а й встановити контроль за правомірною діяльністю її наступника [11, с. 63–68].

Основою зазначених кроків було те, що, на відміну від деяких інших соціалістичних країн, під час комуністичного правління Польща значною мірою зберігала свою автономію у межах світової системи соціалізму. Це залежало від специфіки і характеру тогочасних комуністичних режимів, які польський дослідник Е. Мачкув поділяє на два типи. До першого науковець відносить країни, у яких комуністична влада мала «внутрішнє походження», тобто виникала в результаті дій політичних акторів усередині країни. Другий тип характеризується «інсталяцією» ззовні й виступає результатом окупаційної політики комуністичної держави [12, с. 41]. Основна його відмінність полягає у несприйнятті суспільством цінностей, які насаджуються. За таких умов соціалістична влада вважалася нав'язаною, нелегітимною, а відповідний політичний курс й ідеологічні постулати – неефективними. Саме це і породило кризу легітимності комуністичної влади в Польщі, виявом якої були антиурядові виступи 1956 р., 1968 р., 1970–1980 рр. Інший сучасний дослідник А. Кинев польську політичну систему тих часів характеризує як гібридну, що становить собою синтез радянської централізованої системи управління і певних складових польської політичної традиції [13, с. 132].

Констатуючи неоднаковий характер вихідних умов демократизації країн комуністичного табору, західний вчений Г. Кітчелт виділив три види їх політичних режимів. Польський варіант організації політичної влади він відніс до типу з елементами пристосування до національних умов, який, на відміну від авторитарно-бюрократичного (Німецька Демократична Республіка, Чехословаччина) і патримоніального комунізму (СРСР), характеризувався спробами отримати суспільну підтримку за допомогою нижчого рівня репресій, порівняно з іншими країнами, а також намаганнями комуністичної верхівки залишитися при владі, пішовши на переговори із опозицією. Така ситуація була зумовлена тим, що правляча еліта була занадто слабкою, щоб нав'язати свій варіант реформ, однак достатньо сильною, щоб вимагати поступок від опонентів в обмін на демократизацію [14, с. 299-323, 308-309, 315].

Вдалу характеристику тогочасній Польщі дали знані фахівці з проблем демократичних переходів Х. Лінц та А. Степан, назвавши її «найслабшою ланкою в міжнародному ланцюгу командно-адміністративних систем, яка ніколи не проходила етап крайнього тоталітаризму» [15, с. 29].

Чинником, який сприяв швидкому демократичному будівництву в Польщі було також і те, що там збереглося багато некомуністичних інститутів. Хоча і формально, однак існувала багатопартійна система. Ліберальною була державна політика і у сфері науки та культури. В межах плюралізму думок продовжували свою діяльність університети й академічні установи. Не перешкоджала польська влада і виїзду громадян за кордон. Були широко

розповсюджені західні книги та фільми. Високим рівнем активності відзначалася і діаспора (близько 10 млн. осіб), яка лобіювала польські інтереси в урядах Канади, США, Франції тощо. Ще однією із умов лібералізації політичного життя була повсюдність і безперервність функціонування нелегальної преси. Англійський дослідник польських проблем Т. Еш прокоментував цей факт так: «увесь світ науки і культури існує тут незалежно від держави, яка робить вигляд, що здійснює над ним контроль» [16, с. 243].

У польській історіографії панує слушна думка, що Польща отримала першість у бунті проти комуністів не тому, що тут виявилось дуже погано, а тому, що тут було відносно добре [16, с. 254].

Доповнювала політичну картину тогочасної Польщі виважена, поміркована політика правлячої Польської об'єднаної робітничої партії, яка, за визначенням російського історика М. Бухаріна, «ніколи не була класичною комуністичною партією: їй не були чужі елементи соціал-демократії» [17, с. 39]. Підтвердженням тому – рішення X Пленуму ЦК ПОРП (грудень 1988 р. – січень 1989 р.), на якому відбулася поляризація поглядів щодо діяльності опозиції і де сформувалося дві групи: помірковані, які розглядали можливість діалогу із опозиційними силами, і радикали, котрі таку позицію рішуче відкидали [18, с. 51]. Варто згадати й той факт, що у правлячій польській політичній еліті було багато реформаторів, які, розуміючи необхідність проведення кардинальних змін в існуючому політичному режимі, розпочали політику лібералізації суспільства. На цьому ж пленумі прийнято рішення про запровадження в країні політичного плюралізму, в результаті чого скасовано обмеження щодо утворення нових профспілок.

Не відзначалася ПОРП й своєю повсюдністю і авторитарністю, оскільки кількість її членів була найнижчою у порівнянні з іншими республіками СРСР. Станом на 1981 р. вона налічувала лише 5,5% прихильників від кількості населення.

За таких умов на передові позиції зі спробою очолити та організувати народні маси у боротьбі із комуністичною владою виходить політична опозиція. Її становлення ознаменували акції невдоволення та протести населення проти існуючого режиму в червні 1956 р., березні 1968 р., грудні 1970 р., 1976 і 1980 рр. [19, с. 40–41]. Зазначені події стали визначальними в процесі активізації діяльності опозиційних сил, оскільки, за словами Я. Станішкіс, їх результатом стало перетворення атомізованого суспільства в дієвого суб'єкта суспільних дій [20, с. 11, 39]. Таким чином, було створено передумови для інституалізації політичної опозиції – першої політичної організації загальнопольського масштабу – Незалежної самоврядної професійної спілки «Солідарність» на чолі з Л. Валенсою. Її офіційно було зареєстровано Варшавським воєводським судом 10 листопада 1980 р. [21, с. 64]. Перерісши згодом у широкий суспільно-політичний рух, ця структура зробила відчутний внесок у боротьбу польського народу проти комуністичного режиму. Еволюціонуючи у поглядах та вимогах від соціально-економічних до політичних, опозиція створила передумови для руйнації тогочасного комуністичного устрою, яка, в свою чергу, стала початковим етапом лібералізації із наступною демократизацією суспільного ладу.

Сконцентрувавши потенціал масового соціального протесту з метою політичної мобілізації населення, рух «Солідарність», за оцінками польських науковців, увібрав у себе багатоманіття сутностей, однак зароджувався як робітничий рух боротьби із віджилим комуністичним минулим. Водночас це також був і національно-визвольний рух за встановлення людської гідності, громадянських прав і свобод. Докорінна зміна соціокультурної ідентичності народів регіону стала їх «шляхом до свободи». Сама ця зміна отримала назву Великої трансформації (К. Поланьї) чи глобального Великого розриву (Ф. Фукуяма), оскільки означала формування нової системи базових цінностей, основ світобачення всієї життєдіяльності [6, с. 479].

Зрозуміло, що утворена в результаті страйків незалежна профспілка «Солідарність» не симпатизувала державно-партійній владі комуністів, проте вона і не дотримувалася концепції безкомпромісної боротьби із нею. У свою чергу, керівництво «Солідарності» також враховувало внутрішнє та зовнішнє співвідношення сил, яке не дозволяло їй піти на повалення режиму і захоплення влади. Іншими словами, революція «Солідарності» розвивалася в умовах геополітичного обмеження своїх устремлінь до свободи [22 с. 436].

Зазначений курсу задекларовано у програмних тезах «Самоврядна Річ Посполита», прийнятих на I з'їзді «Солідарності» 1981 р. Їх контекст містив проект еволюційного перетворення реального соціалізму, його лібералізацію не зверху, а знизу. Головним інструментом для досягнення зазначеної цілі виступало самоврядне суспільство [22, с. 436–437]. Опозиція виходила із того, що прискорити падіння комунізму можливо за допомогою формування так званих «острівків громадянського нонконформізму» у різних сферах суспільного життя. Виключені із офіційної культури Польщі працівники творчих професій організовували альтернативне творче життя із власними театрами, галереями, і, відповідно, – власними глядачами. Поряд із владною елітою з'явилася контреліта. Цей феномен, не будучи реалізованим в інших комуністичних країнах, значною мірою сприяв не лише делегітимізації режиму, а й узаконенню опозиції [23, с. 144-145, 153].

Першість у створенні цілісної концепції боротьби опозиції проти комуністичного режиму належить інтелектуалам з нелегального Польського незалежницького порозуміння (1976), лідером якого був З. Найдер. Програма ПНП спиралася на такі ідеологічні засади, як суверенність народу, рівність усіх громадян і належність Польщі до західної цивілізації. Метою діяльності ПНП було відновлення самостійності та правове забезпечення створення багатопартійної демократії.

У січні 1977 р. група польських письменників створила перший незалежний літературний часопис «Запис», який виявляв існування і практику цензури (цензорська формула *.zapis* стосувалася текстів, котрі не могли друкуватися офіційно). Так виник літературний «*drugí obieg*», «польський самвидав», до якого з часом приєдналася більшість видатних літераторів, інтелектуалів і навіть дехто з журналістів. Тим самим у 1977 р. у Польщі з ініціативи групи письменників було зруйновано інформаційну та видавничу монополію держави. У період з 1977 до 1989 р. поза цензурою видано кілька тисяч незалежних бюлетенів і газет, кілька десятків літературних і суспільно-культурних часописів.

З жовтня 1977 р. починає діяти Летючий університет, що організовував на квартирах і по косяках читання лекцій з актуальних проблем політики, економіки, історії, літератури тощо. Їх проводили історик Б. Геремек, С. Єдліцький, А. Керстен, економіст Т. Ковалік, філософ С. Амстердамський, філолог-русист А. Дравіч, соціолог А. Целінський. Ініціаторами лекційних програм були майбутні головні радники «Солідарності» В. Геремек і Т. Мазовецький. Летючий університет вважався головним опозиційним освітнім центром країни [24, с. 215].

Показниками дієвості «самообмежуючої революції» також були і амністія політв'язнів у вересні 1986 р. та легалізація деяких незаконних структур профспілки у жовтні 1987 р., внаслідок чого «Солідарність» набрала рис законної структури.

Визначальну роль у демократичному поступі тогочасної Польщі відіграла тактика «Солідарності», яка змусила владу піти на перемовини в рамках «круглого столу». Обидві сторони прагнули утвердити свої цілі, сподіваючись на компромісну позицію опонента. Влада насамперед намагалася добитися згоди суспільства на економічні реформи й прагнула врегулювати складне становище комуністичної влади в межах системи. За допомогою «задобрення» опозиції шляхом включення її представників до механізму управління державою, здійснено, з одного боку, спробу розколоти опозиційних лідерів, з іншого – покласти на них частину відповідальності за державні справи в економіці при збереженні контролю влади над суспільним процесом. Опозиція, натомість, прагнула максимального обмеження партійно-державного контролю, отримання права на власний політичний контроль за діяльністю влади, політичний плюралізм, ліквідацію номенклатури, встановлення парламентської демократії. Як зазначав після круглого столу В. Ярузельський, компроміс інтересів зумовлювало те, що влада була надто слабкою, аби самостійно реалізувати реформи в країні, а опозиція недостатньо сильною, щоб скинути владу. З іншого боку, як зазначав генерал, Польща була «лабораторією визначення потенційних можливостей соціалізму до реформ». Від того, чи був спроможним трансформуватися політичний режим польської держави, залежала доля країн Варшавського договору [22, с. 443–444].

Результатом «круглого столу», який проходив із 6 лютого до 5 квітня 1989 р., стала домовленість про проведення після чотирьохлітнього перехідного періоду незалежних

виборів. Угодою передбачалося: а) участь опозиції у владі у визначеному обсязі (35%); б) створення другої палати парламенту – Сенату, вибори до якого не обмежувалися жодними домовленостями про розподіл мандатів; в) коаліційний уряд на чолі із представником ПОРП; г) введення посади Президента, який обиратиметься обома палатами парламенту, так званими Національними зборами.

Таким чином, одним із найважливіших результатів «круглого столу» стала легалізація «Солідарності», а отже і відмова ПОРП від монополії на владу. Результати перемовин показали, що компроміс відбувся, а тактика ненасильницького протесту довела свій прагматизм. Кожна із сторін частково реалізувала задекларовані напередодні завдання. Так, ПОРП хоча і втратила монополію на владу, проте зберегла шанс на подальше існування. Для «Солідарності» поступом стали конкретні домовленості про вибори.

У підсумку домовленості стали запорукою першої великої переміни влади без кровопролиття. Наявність сформованої контреліти з одного боку, мирний характер демократичних перетворень держави, здійснених шляхом переговорів і компромісів влади із опозицією – з іншого, забезпечили швидкість процесу реформування та впровадження радикальних змін у діяльність політичних та економічних інститутів. Зазначений результат став можливим завдяки філософії терпимості до комуністичної верхівки. Як зазначає один із польських реформаторів Л. Бальцерович, процеси демократичного реформування держави були б неможливими, якби представники старої еліти відчували загрозу своїй особистій безпеці або ж не були б упевнені, що отримають можливість домагатися впливових постів у рамках нової системи. У цьому сенсі можна говорити про наявність неформальних політичних домовленостей, у результаті яких колишня правляча еліта залишалася у недоторканності й у будь-який момент була готова скористатися невдоволенням населення [25, с. 57].

Досягнення загального компромісу між владою та опозицією створило умови для так званої «договірної» демократії у Польщі. Аналізуючи перебіг подій «круглого столу» та зважаючи на той факт, що жодна із двох сторін не мала переваги і не була впевнена у своєму політичному майбутньому, а також на те, що під час переговорів ані опозицією, ані владою не було представлено чіткого плану майбутніх реформ держави, С. Гантінгтон польський варіант транзиту визначає як такий, що розпочався у формі «переміщення». Його основною характеристикою, на відміну від «заміни», де демократизацію здійснює опозиція, яка змінює уряд і «трансформації», де демократичний перехід реалізує існуючий уряд, дослідник вважає здійснення демократизації держави спільними діями уряду і опозиції [26, с. 134–178].

У контексті успішного здійснення політики ненасильницького протесту в Польщі не можна оминати визначальної ролі Католицької церкви як інституту консолідації суспільства, посередника між владою та опозицією, в тому числі й у рамках «круглого столу». Обрання на папський престол поляка К. Войтили 1978 р. і його візит до Польщі 1979 р. забезпечили зростання духовного потенціалу протесту польського суспільства і продемонстрували прагнення «католицьких мас» до самоорганізації поза існуючими в країні суспільно-політичними структурами [16, с. 250]. Католицька церква була виразником національної, опозиційної ідентичності населення, яка забезпечила його консолідацію й вироблення єдиних методів боротьби проти комуністичної влади. Релігійні організації зробили значний внесок і у забезпечення мирного перебігу протистояння між владою і опозицією. Проявляючи ініціативу, виступаючи посередником під час переговорів між двома сторонами, церква забезпечувала тим самим мирний перебіг подій, кінцевим результатом яких виступало підписання мирних угод.

За М. Мариновичем, церква в процесі суспільно-політичної трансформації у вказаний період, по-перше, бажала позбутися всеохопного комуністичного режиму не стільки з огляду на продемократичні орієнтації, скільки з огляду на антикомунізм. По-друге, запровадження демократичного ладу передбачало й модернізацію церкви, оскільки в нових умовах взаємовідносини між державою і Церквою зазнавали якісної зміни. По-третє, основна ставка робилася на те, що при зміні режиму агресивний комуністичний атеїзм буде замінено інтенсивним церковним життям [27].

Значна роль костелу в збереженні самоорганізації суспільства простежувалася після введення В. Ярузельським військового стану 1981 р. і проголошення «Солідарності» разом із

опозиційними організаціями поза законом. Зберігаючи горизонтальні зв'язки у суспільстві, церковні організації забезпечили функціонування опозиційних структур. Здійснюючи діяльність на нелегальних засадах, зазначена структура продовжувала зберігати ознаки інституціалізованої політичної опозиції в умовах відсутності конкурентної партійної системи і здатність мобілізувати населення для колективного спротиву комуністичному режимові [28, с. 18]. Як слушно зауважив сучасний польський учений А. Антошевський, політична соціалізація, проведена костелом, стала одним із факторів, що прискорив розпад комуністичної політичної системи [29, с. 153].

Таким чином, костел отримував можливість впливати на рішення влади без формального залучення в політику. Виступаючи в ролі посередника в кризові моменти, він підвищував свій громадський авторитет, а влада, у свою чергу, могла приймати непопулярні рішення, користуючись авторитетом церкви.

Серед інших, не менш важливих факторів, які стали запорукою демократичного будівництва у Польщі і забезпечили його перебіг, варто відзначити зовнішній чинник – політику «перебудови» у СРСР. Вплив на процеси у Польщі здійснювали й провідні держави західної демократії, особливо США у період правління Р. Рейгана та Дж. Буша-старшого.

Отже, не применшуючи ролі зовнішніх факторів на перебіг державотворчих процесів в Республіці Польща, констатуємо факт безпрецедентної ролі у них тактики опозиційних сил у формі ненасильницького протесту. Саме перемовини, компроміс і взаємопорозуміння в системі влада-громадськість стали запорукою успіху демократії у цій країні. Діалог, який був вибудований «Солідарністю», мав на меті розбудову сучасної гуманної, правової та соціальної держави шляхом об'єднання зусиль усіх політичних сил. Польський досвід доводить, що мирний характер політичних протистоянь є не лише дієвим, але й одним із основних чинників, які забезпечують швидкість та ефективність реформаційних кроків.

1. *Шарп Дж.* 198 методів ненасильствених дій [Електронний ресурс] / Дж. Шарп. – Режим доступу :

http://xn--1-7sbaipkia5auwiv.xn--plai/Teachers/Mahatma_Gandi_198_metodov.php.

2. *Шарп Дж.* От диктатуры до демократии [Електронний ресурс] / Дж. Шарп. – Режим доступу : http://www.aeinstein.org/wp-content/uploads/2013/10/FDTD_Russian.pdf.

3. *Maria J.* Why Civil Resistance Works: The Strategic Logic of Nonviolent Conflict [Електронний ресурс] / J. Maria, E. Chenoweth. – Режим доступу :

http://www.nonviolent-conflict.org/PDF/IS3301_pp007-044_Stephan_Chenoweth.pdf.

4. *Простова О. І.* Специфіка використання технологій ненасильницького супротиву в політичній діяльності / О. І. Простова, О. В. Бройченко // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»]. – 2013. – Т. 212, вип. 200. – С. 68–72.

5. *Morawski W.* Zmiana instytucjonalna : społeczeństwo, gospodarka, polityka / W. Morawski. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 1998. – 314 s.

6. *Коровицына Н.* Первая восточноевропейская революция сознания (Польская ретроспектива) / Н. Коровицына // Революции и реформы в странах Центральной и Юго-Восточной Европы: 20 лет спустя / [отв. ред. К. В. Никифоров]. – М. : РОСПЭН, 2011. – С. 479–491.

7. *Коровицына Н.* С Россией и без нее. Восточноевропейский путь развития / Н. Коровицына. – М. : Алгоритм, 2003. – 284 с.

8. *Михник А.* Иначе просто не может быть [Електронний ресурс] / А. Михник. – Режим доступу : <http://www.lenta.ru/articles/2012/01/19/michnik/>.

9. *Michnik A.* A New Evolutionism [Електронний ресурс] / А. Michnik // Letters from Prison and Other Essays. – Berkeley : University of California Press, 1985. – P. 135–148. – Режим доступу : <http://www.newschool.edu/tcds/krakow/KR08POL/Sessions3-4/Michnik.newevolutionism.pdf>.

10. *Adam Michnik.* Nasz stół [Електронний ресурс] / Adam Michnik i Helena Łuczywo. – Режим доступу :

http://wyborcza.pl/1,97189,6245203,Adam_Michnik_i_Helena_Luczywo__Nasz_stol.html.

11. Коэн Дж. Л. Гражданское общество и политическая теория / Дж. Л. Коэн, Э. Арато ; [пер. с англ. ; общ. ред. И. И. Мюрберг]. – М. : Изд-во «Весь Мир», 2003. – 748 с.
12. Мачкув Е. Преобразование коммунистического тоталитаризма и посткоммунистическая системная трансформация: проблемы концепции, периодизация / Е. Мачкув // Полис. – 2000. – № 4. – С. 38–59.
13. Кынев А. Институт президентства в странах Центральной и Восточной Европы как индикатор процесса политической трансформации / А. Кынев // Политические исследования. – 2002. – № 2. – С. 126–137.
14. Kitschelt H. Divergent Paths of Postcommunist Democracies / H. Kitschelt // Political Parties and Democracy / [ed. L. Diamond, R. Gunther]. – Baltimore; London : The Johns Hopkins University Press, 2001. – 356 p.
15. Зеленько Г. Україна – Польща : політико-владні структури в умовах модернізації / Г. Зеленько // Людина і політика. – 2000. – № 2. – С. 28–34.
16. Власть. Общество, реформы: Центральная и Юго-Восточная Европа. Вторая половина XX века / [отв. ред. Э. Г. Задорожнюк]. – М. : Наука, 2006. – 442 с.
17. Бухарин Н. Польша: десять лет по пути реформ / Н. Бухарин, И. Сеницина, Н. Чудакова // Новая и новейшая история. 2000. – № 4. – С. 38–57.
18. Dudek A. Regłamentowana Rewolucja: Rozkad dyktatury komunistycznej w Polsce 1988–1990: monografia / A. Dudek. – Krakow : Arcana, 2004. – 512 s.
19. Cichosz M. Tranzycja polskiego systemu politycznego – wybrane aspekty / M. Cichosz // Transformacja w Polsce i na Ukrainie. Wybrane aspekty / [pod red. A. Antoszewskiego, A. Kolodij, K. Kowalczyka]. – Wrocław : ATUT, 2010. – S. 39–49.
20. Staniszkis J. Ontologia socjalizmu / J. Staniszkis. – Krakow : Ośrodek Myśli Politycznej, 2006. – 308 s.
21. Кукуруз О. Політична опозиція в Україні та Польщі : [монографія] / О. Кукуруз. – К. : Наукова думка, 2010. – 200 с.
22. Майорова О. Польский «круглый стол»: взгляд через 20 лет / О. Майорова // Революции и реформы в странах Центральной и Юго-Восточной Европы: 20 лет спустя / [отв. ред. К. В. Никифоров]. – М. : РОСПЭН, 2011. – С. 432–454.
23. Майорова О. Антикоммунистическая революция в Польше / О. Майорова // История антикоммунистических революций конца XX века: Центральная и Юго-Восточная Европа. – М. : Наука, 2007. – 397 с. – (Серия: «XX век в документах и исследованиях»).
24. Телегуз А. Політична криза в Польщі на початку 80-х років та виникнення «Солідарності» / А. Телегуз // Україна і Польща у XX столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин : зб. наук. праць. – К.; Краків, 2002. – С. 214–217.
25. Бальцерович Л. Навстречу ограниченному государству / Л. Бальцерович ; [пер. с англ.]. – М. : Новое издательство, 2007. – 92 с.
26. Хантингтон С. Третья Волна : демократизация в конце XX века / С. Хантингтон ; [пер. с англ.]. – М. : РОСПЭН, 2003. – 368 с.
27. Маринович М. Роль Церков у будівництві посткомуністичного суспільства в Україні [Електронний ресурс] / М. Маринович // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2001. – № 22. – С. 205–207. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n22texts/marynovych.htm>.
28. Возняковский Г. Церковь в коммунистической Польше (1945–1990 гг.) / Г. Возняковский // Новая Польша. – 2006. – № 3. – С. 14–18.
29. Antoszewski A. Erozja systemu politycznego PRL w latach osiemdziesiątych: studium procesu / A. Antoszewski. – Wrocław : Uniw. Wrocławski, 1992. – 208 s.

III. Społeczeństwo obywatelskie w Polsce i na Ukrainie III. Громадянське суспільство в Польщі та Україні

Володимир Горбатенко

Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

ГРОМАДЯНСЬКІСТЬ ЯК УМОВА САМОЗБЕРЕЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Volodymyr Gorbatenko. Citizenship as a Condition of Survival Ukrainian Society.

The main problems associated with the need and possibilities of formation of conscious civic involvement in Ukraine. Argued proven that adequate support for this process involves reliance on the appropriate level of personal consciousness, defined the concept of «citizenship» means: the maturity of the political and legal consciousness, a sense of personal involvement in the history and present of the country, awareness of itself as a full citizen social community. Displaying objective conditions of social activity in Ukraine. It was found that for civic engagement indicate that voluntary desire of the population to defend their country, to determine a stable tendency to overcome the crisis of identity, the awareness of the bulk of the population of individual responsibility for the country. The main forms of civic participation, active involvement of members of society in the management of public and state affairs, the impact on management decisions and monitoring their implementation, the development of various forms of self-defense and self-organization, and others. The example of Donbass occupied followed social settings influence the formation of the identity of the region. Discovered stabilizing role of decentralization and establishing full main directions of civil society

Key words: civic participation, citizenship, civic engagement, social setting, decentralization, self-organization.

Попередні зауваження

У зв'язку з тими надзвичайно складними процесами, які виникли за останній рік в Україні й навколо України, необхідно з'ясувати основні проблеми, пов'язані з потребою й можливостями формування свідомої громадянської участі в нашій країні (йдеться про явище, яке польською мовою визначається як *partycypacja obywatelska*). Адекватне забезпечення цього процесу передбачає опертя на відповідний рівень особистісної свідомості, який визначається поняттям «громадянськість» і означає: зрілість політичної та правової свідомості людини; відчуття особистої причетності до історії й сьогодення своєї країни, відповідальності за її майбутнє; усвідомлення себе як повноправного громадянина соціальної спільності [1, с. 20-21].

Громадянськість передбачає право усіх членів суспільства брати активну участь у управлінні державою. У стародавні часи і в епоху середньовіччя громадянство поширювалось лише на меншість населення. З часом воно не лише охоплює переважну більшість суспільства, а й створює ідеологію громадянських прав з її орієнтацією на рівність можливостей у державному управлінні, утвердження громадянської рівності перед законом, розширення можливостей самозабезпечення особою бажаного соціального статусу. Все це поступово сформувало в розвинених демократичних суспільствах стійке поняття громадянськості.

Формування громадянськості відбувається в процесі соціалізації особи через систему суспільних відносин і виховання. Потреба вдосконалення громадянськості як своєрідної соціально-психологічної якості людської поведінки у процесі модернізації суспільства, тісно взаємозв'язана з потребою утвердження громадянського суспільства і є одним із показників рівня демократичності, поєднаної з цивілізованістю того чи іншого суспільства. Налагодження цілісної, взаємопогодженої на різних її етапах і рівнях, системи політичної соціалізації має бути спрямоване на забезпечення зворотного зв'язку особи з політичною системою, на створення якомога більшої кількості відповідальних соціально-політичних суб'єктів, здатних до самостійної обробки одержуваної інформації, до творчого, раціонального використання власного й сукупного досвіду в індивідуальній поведінці.

Об'єктивні передумови громадянської активності в Україні

Сьогодні, в складних умовах боротьби українського народу за збереження національної незалежності й державного суверенітету, спостерігається колосальний сплеск громадянської активності. Цей процес в Україні має об'єктивне підґрунтя. Оскільки ми не створили в умовах незалежної України розвиненої процедурної демократії, інструментальна політична участь витісняється громадянською участю-дією, яка є своєрідним проявом стихійної активності. Чи можемо ми за цих умов стверджувати, що розширення участі збільшує демократичний потенціал політичної системи? Певно, що ні. Бо ж саме активізація аполітичних верств населення свого часу привела до влади Гітлера в Німеччині, а в нас на Донбасі – ДНР і ЛНР. Щоправда, за висновками фахівців, реальний рівень голосуючих на виборах у цьому регіоні завжди становив не більше 50 відсотків. Все інше – фальсифікації. Хоча у нинішньої дієвої громадянської участі є, безумовно, цілий ряд позитивів: мобільність у реагуванні на зміни; прагнення до забезпечення справедливості; розширення впливу громадських організацій на владні структури; надання допомоги державі у вирішенні нагальних проблем.

На користь громадянської активності свідчать наступні явища і процеси: проукраїнськи налаштована стійка більшість у парламенті; довіра до інституту і постаті президента, про що свідчить його переконлива перемога на виборах; добровільне прагнення населення до захисту своєї країни (добровольчі батальйони, волонтерський рух); визначення стійкої тенденції до подолання кризи ідентичності; усвідомлення основною масою населення особистої відповідальності за країну (про це, зокрема, свідчить непроходження в парламент крайніх правих і крайніх лівих сил).

Вагомим чинником удосконалення політичної системи і модернізації суспільства в сучасних умовах слугує забезпечення широкої участі громадян у політичному житті. Наскільки вивчена ця проблема? Мусимо визнати, що в теоретичному плані досить непогано. Можна одразу назвати кілька фундаментальних праць українських дослідників, у яких розглядаються різні аспекти політичної участі. Йдеться, зокрема, про політологічні дослідження, в яких політична участь вивчається системно, як суспільно-політичне явище, – О. Чемшита, Н. Ротар, В. Бортнікова, С. Дерев'янка [2]. Це також праці українських юристів: В. Федоренка, М. Оніщука, О. Батанова [3]. Отже, теоретичні питання вивчені достатньо. Всі проблеми сьогодні лежать у практично-політичній площині.

В умовах демократизації українського суспільства політична участь реалізується в різноманітних формах – голосування, мітинги, демонстрації, вплив на прийняття політичних рішень, волонтерство, членство в різних організаціях та ін. Як же ми повинні в цьому контексті розуміти політичну участь узагальнено? З одного боку, – це здатність влади до мобілізації людських і матеріальних ресурсів задля вирішення важливих суспільних завдань. З іншого боку, – це активність, за допомогою якої громадяни прагнуть впливати на владу таким чином, щоб вона здійснювала бажані для них дії.

Безумовно, ми й раніше знали, що перехідне суспільство, серед іншого й українське, розвивається за принципом маятника. Так от, за останній рік маятник нашого суспільного розвитку зробив різкий рух від політичної апатії до політичної мобілізації. Наслідком цього стало виникнення низки проблем, які визначально впливають і впливатимуть у подальшому на процеси модернізації українського суспільства загалом і на забезпечення громадянської активності зокрема. Спробуємо розглянути деякі з цих проблем.

Від політичної до громадянської участі

В ідеалі організаційний аспект політичної участі покликаний забезпечувати політичні партії та групи інтересів, які спрямовують і доводять систему залучення громадян до логічного завершення відповідно до завдань того чи іншого суспільства. Найважливішими функціями політичних партій є структуризація політичного життя і соціальна інтеграція. На сьогодні ж можна сказати, що партії в Україні фактично не виконують зазначених функцій і у кращому випадку слугують виборчими машинами. Звідси – процес зниження прихильності населення до формального членства у політичних партіях.

Внаслідок згаданих обставин формування громадянської самосвідомості в українському суспільстві відбувається переважно стихійно. Сплеск громадянської участі в умовах конфлікту співпадає з протестними настроями, оскільки протест можна визначити як поле нетрадиційної політики, як своєрідну форму опосередкованого впливу на політичну систему. Він може коливатися від мирних демонстрацій до силового протистояння існуючій владі. Майдан і подальші події в Україні супроводжувалися низкою протестних акцій – від повалення пам'ятників і захоплення адміністративних будівель до використання проти опонентів зеленки, сміттєвих баків, перекриття руху транспорту і т. ін.

У контексті забезпечення громадянської участі населення конструктивними й абсолютно сучасними є ідеї В. Липинського, якого насправді можна вважати творцем концепції української політичної нації [4]. Він, зокрема, вважав, що відродити українську націю та вибудувати українську державність неможливо без активної громадянської еліт і широких верств населення. Тому важливим засобом творення незалежної національної держави В.Липинський вважав національну консолідацію. Нація для нього – це всі громадяни держави. Липинський виступав проти необмеженого демократичного індивідуалізму, домінування приватних чи групових інтересів, оскільки вони підривають основи дисципліни і правопорядку в державі. Державна влада, на його думку, є легітимною, якщо вона схвалюється традиційною політичною культурою і цінностями. Джерелом національної легітимації у В.Липинського є ідея не етнічного, а територіального суверенітету (закон землі), що передбачає «свідомість своєї території».

Громадянська участь в її сучасному розумінні передбачає: активне включення членів суспільства в управління суспільними і державними справами; колективну діяльність задля досягнення суспільно-корисного результату, поєднання особистих і загальнодержавних інтересів; включення громадян на державному і місцевому рівнях у процеси розробки політичних, соціально-економічних, культурних програм і проектів; вплив на прийняття управлінських рішень і контроль за їх виконанням; розвиток різноманітних форм колективної дії, самозахисту й самоорганізації населення.

Соціальна установка та її наслідки для політичної і громадянської участі

Поняття соціальної установки було розкрито в дослідженнях Чиказької соціологічної школи, насамперед у працях Вільяма Томаса і Флоріана Знанецького. В сучасному розумінні установка – це стан свідомості, виражені в потенційній активності щодо ціннісних об'єктів. Соціальна установка формується і змінюється в часі, виступаючи як функція внутрішнього досвіду, котрим володіє індивід у певній конкретній ситуації. В цьому контексті російський вчений В.Луков зазначає: «Одні й ті ж події, люди, рішення, ситуації викликають нерідко різні, іноді прямо протилежні реакції. Ця різниця і відображає готовність прийняти ту чи іншу інформацію і діяти у відповідності з нею» [5, с. 14]. Вона є досить стійкою характеристикою свідомості. Так, наприклад, ми чекаємо, що спільнота на Донбасі от-от «прозріє». Бо ж по ній стріляють «свої», вони ж катують земляків, руйнують будинки. Але тут не все так просто, як здається на перший погляд. Деякі зовнішні сигнали мають дуже мало шансів пробитися крізь бар'єри, вибудовані у свідомості десятиліттями радянського існування, а потім цілеспрямовано сформовані російськими інформаційними технологіями. Всі зовнішні враження проходять своєрідну цензуру свідомості звичайної людини. Аналітиків же, здатних думати, співставляти, у світі не так багато. Водночас людина є незмінною як біологічна істота. А ще людина залежна від середовища свого існування й не шукає складних шляхів, у соціально складних ситуаціях вона найчастіше діє інстинктивно. До того ж, значна частина населення Донбасу ніколи й нікуди не виїздила з цієї території. Потрібно зважати й на маргіналізацію та глибоку кризу ідентичності, властиві населенню цього регіону як людям відірваним від свого коріння.

На власному досвіді ми пересвідчилися, що характер політичної культури постає відмінним не лише при порівнянні різних націй. Він змінюється і в рамках одного національно-державного утворення. Сьогодні ми можемо говорити про активізацію субкультур участі, пов'язаних географічною, релігійною чи віковою належністю. Можна говорити, зокрема, про протистояння

в Україні активістського й підданського типів субкультури участі. Підданський тип, який активізувався на Донбасі, характеризується місцевою і етнічною солідарністю, несприйняттям демократичних і загальнонаціональних цінностей, звичкою до рабської, споживацької покорі, схильністю до стереотипів і соціальної міфології візантійсько-колективістського типу.

Отже, подолання зазначеної соціальної установки в найближчому майбутньому буде одним з основних завдань українського суспільства і владної еліти. Хоча, як ми вже пересвідчилися на прикладі звільнених Слов'янська, Артемівська, Краматорська та інших міст Донбасу, процеси подолання стереотипів в умовах переходу від війни до миру значно прискорюються. Так, варто погодитись з висновком М.Рябчука, який зазначив: «Державна політика та синергійні, співзвучні з нею зусилля громадянського суспільства повинні спрямовуватися, з одного боку, на промоцію ідеї української нації як політичної спільноти різномовних і різнокультурних, проте рівноправних громадян, зі спільним мовно-культурним ядром, спільними ліберально-демократичними («європейськими») цінностями та, відповідно, спільною візією майбутнього. А з іншого боку, слід якомога подбати про належну інституалізацію міжетнічних, мовно-культурних та інших внутрішньогрупових відносин у рамках правової держави» [6, с. 13].

Криза централізаторських форм політичної участі й нагальна необхідність здійснення децентралізації

Стабілізаційний базис участі громадян у політичному житті забезпечує вдале поєднання централізації та децентралізації, створення системи державного й місцевого управління, орієнтованої на гнучкі й різноманітні форми політичної участі населення через механізми суспільної саморегуляції. Для виникнення такої системи важливим є створення нових різновидів інститутів і механізмів, які забезпечували би не лише контроль над ресурсами, а й канали для ефективного діалогу між владою та населенням. Не менш важливим є досягнення на місцевому рівні відносно рівномірного розподілу таких ресурсів участі, як гроші, освіта, знання механізмів винесення політичних рішень, вільний час, доступ до засобів масової інформації тощо.

У децентралізованій системі вищий ступінь довіри людей до інститутів, які вони обирають і мають можливість реально контролювати. При цьому потрібно зазначити, що «децентралізація – лише певний метод управління, тому сама по собі вона не є ні демократичною, ні ліберальною. Вона може стати такою за певних умов» [7, с. 11]. Принаймні, після надмірної централізації, властивої для нашої країни, на місцевому рівні відкривається значно більше можливостей для реалізації безпосередньої демократії, зокрема, через підтримку місцевих осередків політичних партій і громадсько-політичних організацій. Децентралізація в загальному плані означає відкритість системи державного управління для прийняття рішень «знизу». У понятійному плані децентралізація – це процес розширення і зміцнення прав та повноважень адміністративно-територіальних одиниць або нижчих органів та організацій при одночасному звуженні прав і повноважень відповідного центру. Розрізняють два типи децентралізації: адміністративну (бюрократичну) і демократичну. При адміністративній місцеві адміністративні органи призначаються центральним урядом. Демократична передбачає створення розгалуженої системи місцевого самоврядування, коли місцеві справи вирішуються не представниками центрального уряду, а особами, обраними населенням.

Загалом можна сказати, що децентралізація в нинішніх умовах модернізації українського суспільства – найефективніший спосіб його самозбереження. Головне – не зробити непродуманих кроків у цьому процесі й не зруйнувати центральну владу, яка має залишити за собою все, що не підвладне низовим структурам суспільства. Основні ознаки децентралізації: незалежність від форми державного устрою; чітке законодавче розмежування функцій та повноважень між різними рівнями державного управління; цілеспрямований розвиток розгалуженої системи місцевого самоврядування; невтручання держави у сферу суверенних прав земель, областей, регіонів; подолання патерналізму через запровадження принципів діалогу і співпраці на різних рівнях соціального управління; самостійність місцевих органів влади у фінансовій сфері; законодавче закріплення горизонтальних і вертикальних взаємовідносин у сфері соціального управління.

Необхідність налагодження повноцінної життєдіяльності громадянського суспільства

У громадянському суспільстві, яке лише починає формуватися в Україні, химерно переплітаються авторитарні й демократичні властивості та ознаки. Його перехідний характер особливо виразно постає в незахищеності від втручання держави і політичної влади у життя і діяльність громадян. Для створення розвиненого громадянського суспільства всупереч таким чинникам, як відсутність активності, самостійності, ініціативи, потрібна юридична грамотність населення і підтримка з боку держави [8].

За майновими та психологічними ознаками лише близько 20% жителів України на сьогодні можна вважати представниками середнього класу. Якщо ж вважати середній клас не лише економічною категорією, а й основним рушієм демократичних перетворень в країні, тоді до нього в Україні можна зарахувати лише 2 – 2,5 % громадян. Нерозвиненість українського меценатства пов'язана із несформованістю середнього класу. За статистикою, в США, де кошти від пожертвувань становлять 60% від обсягу валового продукту, благодійністю через громадські об'єднання займається кожен третій представник середнього класу. Витрати ж громадських організацій в Україні складають менше 1% від ВВП. За даними Інституту соціології НАН України, лише 17% українських громадян є членами громадських організацій, з них лише 2% активних. 52% українців не довіряють громадським організаціям. В Україні переважає протестний характер громадських об'єднань, який викликаний насамперед діями влади. На сьогодні в Україні нараховується більше 100 профспілок, багато з яких практично не діють. Їхня бездіяльність підриває довіру людей до цього інституту загалом. Внаслідок надмірного захоплення «партійним будівництвом» відбувся відтік і так нечисленної української еліти з громадянського суспільства в політику (зокрема, перетворення Народного Руху України в політичну партію привело до негативних наслідків – з масового утворення він перетворився на одне з атомістичних угруповань).

Українське суспільство роз'єднане в етнокультурному, політичному, соціальному сенсі, а також за ідентичністю. Характерними його ознаками є: тотальна недовіра (причому не тільки громадян по відношенню до держави, а й один до одного); розчарування результатами реформ (особливо після невдач Помаранчевої революції); безвідповідальність і корупція на всіх поверхах соціальної ієрархії; амбівалентність, тобто прагнення одночасно протилежних речей (демократії та сильної руки; Союзу з Росією та з Європою); низький рівень забезпечення незалежності ЗМІ; неналежний рівень освітньо-просвітницької діяльності, спрямованої на розвиток громадянського суспільства.

Позитивним є те, що влада поступово, під тиском європейських стандартів, включається у процес формування громадянського суспільства. Питання конструктивної участі держави в побудові громадянського суспільства є, звичайно, актуальним і перспективним. Воно пов'язане з відсутністю належної споживацької культури, традицій поведінки з капіталом, пріоритетності загальнодержавного інтересу перед корпоративними інтересами. Однак якими є міра, засоби і суб'єкти цього втручання? Пошуки відповіді на це питання сприятимуть процесові незворотності демократичного розвитку.

Висновки

Задля повноцінної життєдіяльності громадянського суспільства і налагодження його взаємодії з державою необхідно виконати 3 основні умови: 1) створення його розгалуженої інституціональної інфраструктури; 2) розвиток самоорганізаційного потенціалу громад; 3) законодавче врегулювання відносин з державою.

Перша з названих умов пов'язана зі створенням розгалуженої, багатоаспектної мережі різноманітних форм асоціативного життя, волевиявлення і формування громадської думки, забезпечених певною інфраструктурою й автономних стосовно держави. На початку незалежного розвитку України ринкову свободу неправомірно ототожнювали зі свободою громадянських дій населення. Однак, як виявилось, для прискореного формування громадянського суспільства недостатньо його стихійного розвитку. Потрібен проект його формування.

Забезпечення другої умови налагодження життєдіяльності громадянського суспільства потребує цілеспрямованої підготовки й підтримки лідерів громадськості. Без них осередки громадянського суспільства, як правило, не виникають. Такими потенційними лідерами на місцях можуть виступати представники інтелігенції (вчителі, лікарі, священнослужителі). До того ж, можна спеціально готувати відповідних фахівців на юридичних чи політологічних відділеннях університетів. Ще одним механізмом можна вважати підтримку соціального партнерства, яке дозволяє поєднати зусилля держави, бізнесу та інститутів громадянського суспільства. У Європі сьогодні саме з цим пов'язаний безперервний процес реалізації адміністративних реформ. Особливо, якщо йдеться про залучення бізнесу і громадських структур до реалізації ініційованих державою проєктів. У демократичних державах сьогодні серйозна увага приділяється і так званому неформальному соціальному партнерству, в рамках якого у нас, наприклад, може здійснюватись облік соціально небезпечних сімей, які є причиною пожеж, газових вибухів у квартирах, грабежів, зростання неблагополучних дітей.

Третя умова – законодавче врегулювання відносин суспільства з державою – передбачає, що осередками зміцнення громадянськості можуть стати благодійні організації, фонди, товариства, меценатство і волонтерський рух. При цьому законодавець має враховувати, що подібні організації можуть слугувати засобом відмивання «брудних» грошей, оплотами маніпуляцій довірою людей. Відповідно, особливу увагу потрібно звертати на відкритість їхньої діяльності, чіткість норм і правил, покликаних регулювати діяльність у цій сфері. Важливою умовою життєздатності інститутів громадянського суспільства є забезпечення їхньої фінансової стійкості. Це передбачає створення сприятливих податкових умов. Зокрема, варто було б надати можливість фізичним особам адресної виплати частини податків на розвиток інститутів громадянського суспільства із забезпеченням відповідної звітності. Законодавчого регулювання також потребують порядок здійснення громадського контролю за діяльністю влади; статус і діяльність невідприємницьких організацій; облік і надання соціальних послуг, в тому числі правової допомоги, населенню; реальне забезпечення права на звернення кожного громадянина до органів державної влади; процедура реєстрації об'єднань громадян.

Таким чином, про розвинене громадянське суспільство в нашій реальності можна буде говорити лише тоді, коли воно буде в змозі змінити характер функціонування влади, для якої стануть характерними: легітимність, всезагальність застосування демократичних принципів, ефективність влади (що означає її здатність діяти в інтересах людей, впливати на демократичний розвиток своєї країни), формування захищеної державою приватної власності, налагодження досконалих правовідносин, цілеспрямований розвиток громадських організацій (останні поступово перебиратимуть на себе функції держави). Водночас, варто пам'ятати, що розширювати масштаби участі за межі такої традиційної форми демократичної активності громадян, як голосування, вкрай небезпечно. У демократичних країнах гаслу «більше участі в інтересах демократичного розвитку» протиставляється принцип «не будіть сплячого собаку». І це правильно, оскільки разом масова активність супроводжується реальною небезпекою охлократії. За нинішніх умов ми стаємо свідками поєднання стихійної й цілеспрямованої зміни системи політичної участі. Якщо цей процес поїде правильним шляхом, вже в доступному для огляду майбутньому в нашій країні сформується феномен громадянськості, що означатиме готовність і здатність людини до активної участі у справах суспільства й держави на основі глибокого усвідомлення своїх прав і обов'язків.

1. *Горбатенко В. П.* Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть : [монографія] / Горбатенко В. П. – К. : Видавничий центр «Академія», 1999. – 240 с.
2. *Чемшит А. А.* Государственная власть и политическое участие / Чемшит А. А. – К. : Украинский Центр духовной культуры, 2004. – 527 с.
3. *Ротар Н. Ю.* Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду : [монографія] / Ротар Н. Ю. – Чернівці : Рута, 2007. – 472 с.
4. *Бортніков В. І.* Політична участь і демократія: українські реалії : [монографія] / Бортніков В. І. – Луцьк : Вежа, 2007. – 524 с.
5. *Дерев'янку С. М.* Політико-правові засади референдумів в Україні : [монографія] / Дерев'янку С. М. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2011. – 848 с.
6. *Федоренко В. Л.* Конституційно-правові основи всеукраїнського референдуму: проблеми теорії та практики : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право» / В. Л. Федоренко. – К., 1999. – 18 с.
7. *Оніщук М. В.* Референдна демократія: проблеми конституційної теорії та практики : [монографія] / Оніщук М. В. – К. : Вид-во Європейського ун-ту, 2009. – 447 с.
8. *Батанов О. В.* Територіальна громада – основа місцевого самоврядування в Україні : [монографія] / Батанов О. В. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 260 с.
9. *В'ячеслав Липинський* – ідеолог українського державотворення : зб. наук. праць / [ред. Б. Ярош]. – Луцьк : Волинська обл. друкарня, 2001. – 188 с.
10. *Луков В. А.* Социальное проектирование : [учеб. пособие] / Луков В. А. – [6-е изд., исправ.]. – М. : Изд-во Московского гуманитарного ун-та, 2006. – 240 с.
11. *Рябчук М. Ю.* Дихотомія української національної ідентичності: історичні причини та політичні наслідки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.05 «Етнополітологія та етнодержавознавство» / М. Ю. Рябчук. – К., 2015. – 19 с.
12. *Децентралізація управління в зарубіжних державах* / Ін-т законодавства і сравнительного правознавства при Правительстве Российской Федерации. – М. : Эксмо, 2009. – 352 с.
13. *Держава і громадянське суспільство в Україні: проблеми взаємодії* / [Кресіна І. О., Скрипнюк О. В., Коваленко А. А., Перегуда Є. В., Стойко О. М., Балан С. В., Полішкарлова О. О., Явір В. А.]. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2007. – 313 с.

CIVIC AND INSTITUTIONAL DIMENSIONS OF DEMOCRATIZATION IN UKRAINE: THE ROLE OF CIVIC UNITY (FORTHCOMING)

The theoretical analysis presented in this article links the social and institutional conditions of democratization by looking at two rarely associated concepts, civic unity and the rule of law. It attempts to bring a novel approach to the study of democratization in a divided society such as Ukraine, building on a selection of the existing literature on the subject and focusing on the civic dimension of the process. It follows the approach of those political scientists who have challenged the “no precondition” line in democratization research by looking precisely at context specific conditions that may sustain democracy. It is argued that the common sense of citizenship and belonging to a political community, supported by legal and institutional mechanisms and conscious effort of political elites, would contribute to the development of civil society and perhaps even democratic consolidation in the long run. Thus the civic and institutional dimensions of democratization should not be separated, especially in case of some post-communist societies such as Ukraine. The relationship between these two dimensions, however, is problematic at least from a methodological point of view and requires careful examination.

Key words: democratization, Ukraine, civic unity, the rule of law, civil society.

I.

This article attempts to bring a novel approach to the study of democratization in a divided society such as Ukraine, building on a selection of the existing literature on the subject and focusing on a civic dimension of the process. It follows the approach of those political scientists who have challenged the “no precondition” line in democratization research by looking precisely at context specific conditions that may sustain democracy.

Each story of democratization is different because the initial conditions can never be the same. Sometimes these initial conditions are favourable to democratic development, but often they are a burden and obstacle to it. In the case of Ukraine initial conditions for democratization were at least unfavourable, including the Soviet and communist legacy, absence of a democratic tradition and tradition of statehood, regionally divided society, economic hardship and the lack of democratic political elite and civil society. Ukraine is one of those post-communist countries that had to face at least a triple transition: democratization of state institutions, economic transformation and marketization and the process of state-building and consolidation of a nation state for which some kind of national unity is needed¹. The last process logically should presuppose the other two for “an established and agreed political community with functioning institutions is necessary to carry out the other tasks”². But in reality all three processes began at the same time with various speed making the prospect of democratic changes and democratic consolidation more difficult than in other post-communist states where a strong-nation state was present, like in the case of Poland or Hungary³. Some scholars add to this list the process of a civic nation building⁴ which seems of crucial importance in a regionally divided society with strong communist, post-imperial legacy.

The aim of this article is to examine some of the necessary conditions for successful democratization and in the long term democratic consolidation in Ukraine by focusing on two related phenomena: civic and institutional development. It is argued that civic development which many scholars understand purely in terms of awakening and strengthening civil society depends

¹Taras Kuzio, *Ukraine Post-Soviet Transition: A Theoretical and Comparative Perspective*, in: Wsaijw Wsevolod (ed.), *Social change in Ukraine*, Canadian Scholars Press, Toronto, 2003, p. 25-26; Jeffrey Pridham, *The Dynamics of Democratization: a Comparative Approach*, Continuum, London 200, p. 252-254.

²Paul Kubicek, *Regional Polarisation in Ukraine: Public Opinion, Voting and Legislative Behaviour*, “Europe-Asia Studies”, 2000, Vol. 52, No.1, p. 273.

³Paul Kubicek, *Problems of Post-Communism: Ukraine after the Orange Revolution*, “Democratization”, 2009, Vol. 16, issue 2.

⁴Taras Kuzio, *Nationalism, identity and civil society in Ukraine: Understanding the Orange Revolution*, “Communist and Post-Communist Studies”, 2010, Vol. xxx, No. 1, s. 22.

primarily on the prospect of achieving civic unity within Ukrainian society, whereas institutional democratic development is primarily linked with the establishment and proper functioning of the rule of law. Both processes are pivotal for civil society development as well as democratic stability and consolidation of the Ukrainian state. The analysis presented below is meant to contribute to a more general field of research, i.e. a theory of democratization and democratic consolidation. As the so-called democratic paradigm⁵ proved untenable in the light of the unsuccessful democratization in many post-communist, and especially post-Soviet states, a new understanding and analysis of the basic conditions of democratic transformation and consolidation became a major concern for transition researchers. In Ukraine this process is today much affected by separatism in the East and social polarization which needs to be addressed by scholars in a novel way.

The term “civic unity” reflects the assumption that the people in a democracy can decide about their common political future only if they agree on some fundamental principles of their political community. Ivor Jennings once stated that in a democracy “the people cannot decide until somebody decides who are the people”⁶; and David Beetham has emphasized that one of the main preconditions of democracy is that “there is agreement on a common nationhood among the people of the territory”⁷. I would add that this can best be done through the common sense of citizenship that leads to effective citizenship. Its main examples are new forms of cooperation between civil society and the state that arose as the result of the EuroMaidan protests in 2013. During their Revolution of Dignity, Ukrainians chose democracy and a constitutional state because they wanted their fundamental rights to be guaranteed and protected. By forcing an attempted socio-political transformation intended to introduce ‘democracy from below’, Ukrainian citizens had another chance to experience and develop a sense of civic unity that emerges when there is a common political goal at stake. This is the starting point of my analysis which links the social and institutional conditions of democratization looking at two rarely associated concepts, civic unity, which can also be expressed as political identity, and the rule of law as facilitating democratic consolidation and the development of civil society. It is argued that democratization from below can have its momentum, but in the long run it must be supported by institutional and elite change that comes from above. Civil society can become an important actor in this process only when there are sufficient conditions for its development and its active role in political, social and economic processes⁸.

II.

In his seminal article “Transition to Democracy: Towards a Dynamic Model”, Dankwart Rustow argued that „national unity is listed as a background condition in the sense that it must precede all the other phases of democratization”⁹. This statement refers to a critical relationship between the state, nation and democracy. It is not clear, however, what Rustow had in mind while using the term “national unity”; whether he was referring to a consolidated nation-state with strong sense of nationhood or whether he meant a unity among the citizens of a nation-state. What is important for our analysis, however, is Rustow’s emphasis that “the vast majority of citizens in a democracy-to-be must have no doubt or mental reservations as to which political community they belong to”¹⁰. This background condition was to be best fulfilled “when national unity is accepted unthinkingly, is silently taken for granted”¹¹. Similarly, as Pridham argues, „society-level factors are fundamental to the achievement of democratic consolidation since this involves wider and deeper effects on mass attitudes. Consolidation requires not only new-regime legitimation but the inculcation of democratic values at both elite and mass levels. Elite consensus across parties on new democratic rules forms part of this change, and this may have influential effects on the public level”¹².

⁵ Thomas Carothers, The End of the Transition Paradigm, “Journal of Democracy”, 2002, Vol. 13, No. 1.

⁶ W. Ivor Jennings, The approaches to Self-Government, Cambridge 1956, p. 56.

⁷ David Beetham, Democracy: Key Principles, Institutions and Problems, in: Democracy: Its Principles and Achievements, Interparliamentary Union, Geneva, 1998, p. 25.

⁸ Kateryna Pishchikova, Olesia Ogryzko, Civic Awakening: the impact of Euromaidan Ukraine’s Politics and Society, FRIDE Working Paper no. 124, July 2014, p. 18, www.fride.org/download/WP_124_Civic_awakening.pdf, accessed 10.01.2015

⁹ Dankwart Rustow, Transitions to Democracy: Towards a Dynamic Model, “Comparative Politics”, 1970, Vol. 2, issue 3, p. 350-351.

¹⁰ Ibidem, p. 350.

¹¹ Ibidem, p. 351.

¹² Pridham, The Dynamics of Democratization ..., p. 221.

It seems to be of crucial importance to elucidate what kind of unity in a society is needed during the process of democratic transformation, especially so if what is at stake is a regionally divided population that is struggling to achieve some kind of consensus as to its own identity. This question, however, has a more general sense and application, and it should be analyzed in the context of democratic transition and consolidation which is seen as the end goal of democratization. A theory of consolidation is useful not as a kind of paradigm, but in terms of understanding the far-reaching goals of democratization that might for a long time reside in the area of aspiration rather than reality. Although we might agree that “it is impossible clearly to specify when a democracy has become “consolidated”¹³, we still need a conceptual framework to understand the conditions of democratic stability and democratic endurance, which various theories of democratic consolidation provide. I would like to suggest that civic unity supported by the rule of law are two interlinked components of a well-established democracy that in the long-run result in democratic stability and perhaps even consolidation. As Lorence Whitehead expressed it, “For democracy to exist there must be some available community of reflexive and responsible citizens, and that pool must not be too exclusive. In other words, the citizens at large must have at least some potential to participate with some minimum degree of cognitive competence, from time to time, or at least in the event of real emergencies.”¹⁴ Civic unity in this sense of belonging to such a community. Autonomy cannot be effective without freedom of choice, such as that which is presupposed by the institution of free elections or various other civic rights, such as freedom of speech and association. These, on the other hand, cannot function without the rule of law. In what follows I will first clarify how I understand civic unity and its role in the process of democratization. Next I will apply this concept to Ukrainian democratization and more specifically to the prospects of such democratization which emerged after the Revolution of Dignity in 2013. It will be argued that civic unity is a precondition for a vibrant civil society and democratic stability, but above all for a political nation to exist.

The concept of civic unity draws on the notion of civic identity as being different from national or ethnic identity and understood as “an extension of democratic membership – that is, citizenship.”¹⁵ In multicultural or multiethnic political communities civic identity “has won a victory for unity over what might otherwise have been hopelessly divisive force of difference”¹⁶. The case of postcommunist societies such as Ukraine is unique in the sense that civic unity and civic identity need to be built along with the Ukrainian state, Ukrainian economy and Ukrainian civil society.¹⁷ It would be misleading, however, to separate it completely from the concept of a nation, national unity or national identity as both phenomena may well support each other. At the same time the concept of civic unity can be seen as applicable to the whole political community no matter what is its ethnic make-up and thus it can be a vehicle of political identity of citizens.

To explore the question and the possibility of civic unity we need to look at some empirical data, especially as provided in the context of the two most important political events in Ukraine of recent years: the Orange Revolution of 2004 and the Revolution of Dignity of 2013. None of them was a fully-fledged revolution, but each brought a change of political elites and real hopes for democratic renewal. The Orange Revolution was supposed to mark “a new stage of Ukrainian society development” and bring “the end of the previous political epoch on the hybrid Soviet-type system”¹⁸. But these expectations had to meet with disappointment, especially when Viktor Janukovich came to power and a corrupt oligarchic political structure prevailed. Both events proved that there was significant potential in Ukrainian society to initiate revolutionary changes from below, through citizens’ involvement, but their outcome in the long-run was met with either mixed or negative feelings and reactions. The Orange Revolution is especially enlightening for our analysis. Although many people from different regions came together to protest in 2004 no civic unity, no sense of belonging to one

¹³ Guillermo O’Donnell, ‘Illusions about Consolidation’, *Journal of Democracy*, 1996, Vol. 7, April, p. 42.

¹⁴ Lorence Whitehead, *Democratization: Theory and Experience*, 2002, p. 17.

¹⁵ Benjamin Barber, ‘Blood Brothers, Consumers, or Citizens? Three Models of Identity: Ethnic, Commercial and Civic’, in Carole Gould, Pascale Pasquino (eds.), *Identity and the Nation State*, Rowman and Littlefield, Lanham, 2001, p. 57.

¹⁶ *Ibidem*, p. 58.

¹⁷ J. Pridham, *The Dynamics of Democratization ...*, p. 252; T. Kuzio, *Nationalism, Identity and Civil Society....*

¹⁸ Viktor Stepanenko, ‘How Ukrainians view their Orange Revolution: Public opinion and the national peculiarities of citizenry political activities’, *Demokratyzatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization*, 2005, Vol. 13, No. 4, p. 614.

political nation emerged after the events. Only 37 percent of the respondents agreed later on that the Orange Revolution “gave birth to political nation in Ukraine” while 20 percent of those who took part in the opinion poll did not know what a “political nation” was¹⁹. “The Orange Revolution provided a critique of the Kuchma regime: it defined as illegitimate the existing power structure and it presented an alternative—a closer move to the west and its values”²⁰. Yet at the same time, despite expectations both internal and external, those events did not result in some integrating mechanisms that would create solidarity contributing to the formation a ‘civic Ukraine’. Instead, they led to an even greater or at least more visible division between East and West Ukraine. This reading contradicts earlier more optimistic views of civic and democratic development in Ukraine such as this:

Ukraine had benefited from more than a decade of civil-society development, a good deal of it nurtured by donor support from the United States, European governments, the National Endowment for Democracy, and private philanthropists, such as George Soros. Although such sponsorship was nonpartisan, it reinforced democratic values and deepened the public’s understanding of free and fair electoral procedures. Authentic democratic values were being reinforced by a new generation that had grown up initially under glasnost, and later with a broad awareness of democratic practices around the world²¹.

Recent opinion polls suggest that the situation has not changed that much in this respect, and the prevailing identities of Russian speaking on the one hand and Ukrainian speaking citizens on the other hand seem to persist. The lost hopes of the Orange Revolution strengthened these identities²², but the sense of belonging to one political nation returned during the EuroMaidan protests in 2013. The question then is whether there is any potential for a strong civic identity of the Ukrainian (political) nation to emerge and how vital such an identity is when it comes to successful democratization in Ukraine, including the state building process.

The Maidan events of 2013 helped consolidate a nation-wide consensus over a set of core reforms to fight corruption and uphold the rule of law, transparency and accountability²³. Perhaps this is where a strong political identity begins, with common support for the most fundamental rules of a democratic society, with a sense of belonging to a polity that guarantees these rules to its citizens, including equality before the law, civic and political rights, fair legal treatment, and equality of opportunity. This seems to be the prevailing expectation among Ukrainian citizens, and at the same time it is one of the main reasons why people want democracy in the first place. Ukrainians chose democracy and a constitutional state again, even though some parts of the society abstained from expressing pro-democratic views or had doubts about the 2013 events and their outcome, new presidential and parliamentary elections. The very term Revolution of Dignity seems to imply that what is at stake is the protection of the fundamental rights and freedoms of Ukrainian people. However, recent opinion polls conducted in Ukraine in 2014 present a picture of a confused and divided society whose members are either disillusioned about the current situation of their country or disagree on some fundamental issues. It definitely is not a picture of civic unity of the Ukrainian people. Above all respondents expressed very contrasting opinions when it came to the perception of the EuroMaidan protests seen as a revolution and a movement for rapprochement with Europe by Ukrainians from the Western and Central regions, and as political coup d’etat and conflict of Ukrainian elites by those living in the Eastern regions. It is also interesting that only 42 percent of respondents agreed that the protests of the Maidan would improve the situation in Ukraine. When asked about the top priority policies of the new government, 47 percent pointed to anticorruption measures/public procurement, but only 14 percent indicated law enforcement²⁴. A September 2014 opinion poll showed a high distrust of parliament and political parties with only 14-15 percent

¹⁹ Quoted in David Lane, *The Orange Revolution: ‘People’s Revolution’ or Revolutionary Coup?*, “British Journal of Politics and International Relations”, 2008, Vol. 10, No. 4, p. 532.

²⁰ *Ibidem*, p. 544.

²¹ Adrian Karatnycky, *Ukraine’s Orange Revolution*, “Foreign Affairs”, March/April, 2005. online: <http://www.foreignaffairs.org/2005> (accessed 12 February 2015).

²² David Lane, *The Orange Revolution...*, p. 539.

²³ Kateryna Pishchikova, Olesia Ogryzko, *Civic Awakening...*

²⁴ Public Opinion Survey. Residents of Ukraine March 14-26 2014, International Republican Institute, <http://www.iri.org/Eurasia/PublicOpinionPolls>, accessed 23 January 2015.

having a favourable opinion on these two crucial democratic institutions, and with 77 percent having a negative opinion about the courts. A different survey done in the same month revealed that 64 percent of Ukrainians outside Donbas declared that democracy was preferable to any other form of government, while 13 percent claimed that in certain situations a non-democratic system could be preferable, and 11 percent argued that the form of government does not really matter to them. Furthermore, only 52% of Ukrainians outside Donbas agreed that voting gives them influence over decision-making in Ukraine²⁵. It seems that much needs to be done in the political, economic and social spheres to strengthen people's sense of their political identity. Another factor that needs to be stressed is that although attitudes towards Europe and the integration with the EU are seen by commentators as one of the main dividing lines in the Ukrainian society, in fact similar division was evident in some other post-communist societies in Central Europe when they were joining the EU a decade ago. The lack of pro-European sentiments does not have to correspond with the lack of pro-democratic attitudes. Further research is needed to shed more light on the complexity of the attitudinal aspect of democratization in Ukraine.

Civic unity does to a large extent depend on the process of state-building and on the creation of a civil nation, one in which regional affinities or particularities will be less and less visible and will be replaced by some common patterns of thinking. The example of Ukraine suggests that a weak state which has not been very effective when it comes to securing the most fundamental needs of its citizens and that loses its integrity as a result of being challenged by another more powerful state cannot foster any strong sense of civic unity, cannot be the vehicle of political identity of its citizens. Political changes might not be sufficient to “magically alter the underlying factors that account for regional differences”, as Paul Kubicek argued in 2000²⁶, especially if there is no fundamental improvement of the economic situation. A different hypothesis, however, would suggest that living in a single political community with strong and accountable institutions can facilitate the process of reformulating people's identities and values. Thus the role of the state and its institutions in the process of successful democratization cannot be underestimated, which used to be the case by proponents of the neo-liberal paradigm that was dominant in the 1980s and 1990s. For if democracy is to be sustained it “must guarantee territorial integrity and physical security, it must maintain the conditions necessary for an effective exercise of citizenship, it must mobilize public savings, coordinate resources allocation and correct income distribution”²⁷. Civic unity as such is directed towards both the state and civil society; it needs both to flourish as its main component is common citizenship. This requires the state to define and protect citizens' rights and responsibilities on the one hand, and asks citizens to organize themselves in order to make their rights effective and to ensure the accountability of democratic institutions on the other. This step is of crucial importance for any successful democratization. It concerns first of all the formal/legal level of citizenship that with favourable conditions might be translated into more active citizenship and institutional trust.

Civic unity, especially through its cultural, but also political dimension can foster the development of civil society, although more research is needed to prove this link, especially when it comes to strengthening interpersonal trust, trust in institutions and overall social capital and how they might be linked with a substantial level of civic unity. From this perspective, the Revolution of Dignity should not be read as a “return of civil society” in Ukraine for it did not translate into wider civic participation in associational life, but it can be read as revealing the potential for wider civic engagement when social, political and economic conditions are more favourable, and when a modicum of civic unity is greater. What needs to be carefully explained in research on civil society development is how the political system and economic performance of the country shape beliefs, values and motivations of people by creating the context for their actions. Of crucial importance is the openness of the system to the voices of civil society. After the political change in early 2014, some of the most active civil society groups formed the “Reanimation Package of Reform civic initiative”²⁸ to press on the Ukrainian parliament for a range of reforms from anti-corruption to

²⁵ USAID survey, <http://www.ifes.org/Content/Publications/Press-Release/2014/IFES-2014-Ukraine-Survey-Press-Release.aspx>

²⁶ Paul Kubicek, *Regional Polarisation in Ukraine...*, p. 277.

²⁷ Adam Przeworski, *Sustainable Democracy*, Cambridge University Press, Cambridge, 1995, p. 12.

²⁸ <http://oporaua.org>

constitutional, medical and media reforms. Similarly, activists have been pushing the leaders of Western countries to help them repatriate assets stolen from the Ukrainian state over the last few years. If these initiatives are effective it will likely be a strong impulse for civil society development.

Each new democracy-building process requires common learning, trial and error, for politics is above all a strategy for resolving conflicts within human groups. An active civil society that provides necessary space for associationalism and deliberation as well as channels of influence on the decision-making process is of crucial importance here, and its absence makes this process longer and results in a weaker degree of legitimacy of the new system.²⁹ Interestingly, 92% of those protesting at Maidan did not have the support of any political organization; they were just ordinary citizens without any specific membership or affiliation. But this very process of citizens' involvement, this impulse coming from below might in the long run contribute to wider support for constitutional democracy in society, especially if what is at stake is the involvement of young people. As Anna Kotaleichuk argues, "they want to control the government and be able to influence politicians by being able to criticize their work. That is how the new political culture is emerging."³⁰ It is too early to say if this indicates a rooting of democratic convictions, but it indicates that there is potential for a growing consensus on democratic values.

Various theories of democratic transition and consolidation help to understand some of the problems involved in the very process of democratization in Ukraine. A good starting point here is the theory developed by Juan Linz and Alfred Stepan who argue that "a lively and independent civil society, a political society with sufficient autonomy and a working consensus about procedures of governance, and constitutionalism and a rule of law – are virtually definitional prerequisites of a consolidated democracy"³¹. Constitutionalism and the rule of law are seen by the authors as a precondition of a well-functioning democracy and civil, political and economic society³². Carothers, on the other hand describes democratic consolidation as a "slow but purposeful process in which democratic forms are transformed into democratic substance through the reform of state institutions, the regularization of elections, the strengthening of civil society, and the overall habituation of the society to the new democratic rules of the game"³³. The prominent role ascribed to civil society in both approaches to democratic consolidation suggests that it is not enough to craft or imitate and implement democratic institutions, for they need to be supported by the citizenry who express democratic attitudes, expectations and satisfaction with democratic change and, moreover, are willing to actively participate in multiple forms of independent associational life. However, if we add yet another statement which suggests that democracy becomes consolidated "by means of mutually acceptable rules and broadly valued institutions of civic freedom and equality, political tolerance and fair competition among its major actors"³⁴, which is the most desirable, albeit often unrealistic, outcome of democratization, we obtain an even wider picture of a highly normative understanding of consolidation. And this is where the concept of civic unity comes to the fore. Civic unity, broadly conceived as agreement on democratic rules, norms and values among both political elites and the society, makes the whole process of democratization easier, for it provides a substantial reservoir from which political consensus might grow.

III

The process of establishing formal, institutionalized democracy needs at least to go hand in hand with the institutionalization of the rule of law. If the latter process is slow or not advanced enough, the former cannot be successful either. If a democratic constitution has been drafted but its constitutional rules are not followed, the transition to democracy becomes distorted or even abandoned. This is what happened in Ukraine in the 1990s. The rule of law requires that political leaders, whether they are presidents or prime ministers or parliamentarians or administrators, to respect the rules and to

²⁹ Larry Diamond, Rethinking civil society: toward democratic consolidation, "Journal of Democracy", July 1994.

³⁰ A. Kotaleichuk, Yes, we Can, "New Eastern Europe", No. 3 (XII), 2014, p. 61.

³¹ Linz and Stepan, Problems of Democratic Transition and Consolidation, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1996, p. 10.

³² Ibidem, pp. 11-13.

³³ T. Carothers, p. 7.

³⁴ Philippe C. Schmitter, Reflections on "Transitology: Before and After, in D. Brinks et al. (eds.), Reflections on Uneven Democracies: the Legacy of Guillermo O'Donnell, Johns Hopkins University Press, Baltimore 2014, p. 74.

make decisions and execute them according to clear constitutional rules and existing laws. This self-limitation that is a necessary constraint against unlimited power has to become a universal rule of conduct, 'the rule of the game' accepted by all players involved in a democratic process, including the opposition. It is an attitude that cannot be learned overnight; in western democracies it evolved through centuries and generations resulting in a certain type of legal and political culture. Social, mental and moral conditions of such a culture were undermined or destroyed in communist societies and cannot be rebuilt easily, especially in the situation of economic hardship and instability. In their analysis of the prospects of democratic consolidation in Ukraine, Wise and Brown focus on structural factors, and the decisions made by political leaders at key decision points, but they also state that "in order to assure the basic safety of citizens and ensure that free enterprise can grow in a safe and regulated environment, there is a critical need for Ukrainian political leaders to establish the rule of law throughout the nation, but particularly in the commercial economy"³⁵.

Many scholars working on post-communist democratization have agreed on the civil society argument which states that the development of a flourishing civil society can be viewed as a sign that the post-communist condition has been overcome, and civil society has become a repository of values, norms, and institutions that are supportive to democratic government. If we assume that there is a strong relationship between good governance and civil society, then the latter is desirable as a sign of a healthy democratic order. Active civic involvement is supposed to be a school of democratic skills and responsible citizenship. A robust associational life may enable more democracy in more domains of life while forming and deepening the capacities and dispositions of democratic citizens. Associations enhance democratic skills and support the capacities of individuals for self-government, they provide a collective forum to make decisions and organize collective action outside the mechanisms of the state and the market³⁶.

There is also a strong link between accountability and participation, and between participation and trust. The decentralization of power allows ordinary citizens to participate at various levels in the decision-making process. The state must be democratized by making parliaments, state bureaucracies and political parties more open and accountable. At the same time new forms of civic involvement, such as women's movements or ecological groups, are there to ensure that democratic procedures bring about accountability and thus heighten the responsiveness of governments. But the desirability of civic engagement in post-communist democracies does not easily correspond with its feasibility; the state versus society approach that is well rooted in post-communist societies cannot make sense of civic engagement and cannot lay the basis of reasoning about how to foster civic development.

The Orange Revolution demonstrated the Ukrainian society's democratic credentials, its respect for the rule of law, and its awareness of its right to a free media. The first most obvious goal of the democratic changes in Ukraine seemed to be a spontaneous development towards an 'open society' which, although it is not synonymous with civil society, has to be seen as a necessary condition for the development of civil society. Ukraine's revolution seemed at the time just the latest in a series of victories for "people's power" - in Poland, Hungary, and Czechoslovakia in the late 1980s and, more recently, in Georgia; but it had to be followed by yet another revolution in 2013 that proved again that people's active involvement can bring radical change. It needs to be stressed that this did not happen due to the involvement of western-funded NGOs who invest substantial resources in strengthening civil society³⁷.

In post-authoritarian regimes democracy must be crafted³⁸, often it is imitated, but it does not usually evolve spontaneously. It requires political will and political skills, and its success often depends on

³⁵ Charles R. Wise and Trevor L. Brown, *The Consolidation of Democracy in Ukraine*, "Democratization" 5 (1), 1998, p.133.

³⁶ Dorota Pietrzyk-Reeves, *Weak Civic Engagement? Post-Communist Participation and Democratic Consolidation*, "Polish Sociological Review" 2008, No. 1 (161), s. 73-89; Larry Diamond, *What Civil Society Can Do to Reform, Deepen and Improve Democracy*, online: <http://www.stanford.edu/~ldiamond/papers/civJap.pdf>

³⁷ See eg. Theodor Tudoriu, *Post-Communist Democratization Revisited: An International Relations Approach*, "Perspectives on European Politics and Society", 2010, Vol. 11, NO. 1, pp. 80-108.

³⁸ Giuseppe di Palma, *To Craft Democracy: An Essay on Democratic Transitions*, Berkeley, Los Angeles, University of California Press, 1990, p. 8: "Democratization is ultimately a matter of political crafting". Juan Linz, Alfred Stepan, "Toward Consolidated Democracies", *Journal of Democracy*, 7.2, 1996, p. 17.

favourable conditions, such as certain structural features, economic development, political history, institutional and cultural legacies, and the ethnic make-up of the society. These preconditions include also a coherent, functioning state³⁹. The two processes, state building and democracy building, are often not mutually supportive, but can be quite disruptive and unsuccessful in both arenas, as the case of Ukraine clearly shows. Also, Ukraine has to avoid a return to what Carothers called “feckless pluralism”, the stage in the democratization process when elections function well, but “politics is widely seen as a stale, corrupt, elite-dominated domain that delivers little good to the country and commands equally little respect”⁴⁰. In such cases, as Carothers suggests, it is of crucial importance to find a way “to improve the variety and quality of the main political actors in the society” and “to begin to bridge the gulf between the citizenry and the formal political system”⁴¹. Bridging this gulf seems to be much easier when a modicum of civic unity exists.

Linking the civic dimension with the institutional dimension, it could be stressed that “social institutions are able to operate when human actors who run them possess adequate technical skills, are socialized into a specific culture, and respect prescribed norms”⁴². The compliance with norms and acceptance of public responsibilities goes hand in hand with mechanisms for rule enforcement whether it is in the political or economic spheres. Without cultural and legal patterns that sustain such mechanisms, it is more difficult to move smoothly to the stage of full democratization that requires building institutional trust and the ethics of public virtue. Corruption is the antithesis of the rule of law and public virtue. Inherited from the communist system, it did have a significant impact on the democratization of virtually all the states in the region, and it was due to stronger cultural and legal patterns that corruption was curbed more easily and more successfully (Slovenia, Latvia, Czech Republic vs Romania, Bulgaria and Russia). An interesting question that is worth exploring is how much can be achieved here under social pressure, and how much under external pressure; for example, the EU accession requirements. For many Ukrainians, closer ties with Europe signify not only a better chance for economic development, but also for political and cultural renewal.

Conclusion

Habituation to democracy in a divided society is much more difficult than in a society with a strong national and political identity. It is easier to move from shared values and norms to shared institutions than the other way round. Institutions, values and norms can support each other if they operate in the context of civic unity and political consensus among society at large and its political elites. It can be argued that the most important step on this road is proper implementation of the rule of law, a cornerstone of a democratic constitutional order. Civil society argument is not sufficient, and although valuable as such should not be treated as starting point in research on democratization and consolidation because in most cases active, spontaneous civic involvement is an exception rather than norm. Thus researchers should focus more on the conditions – social, cultural, economic, political and institutional – that make civic involvement possible in the first place. The starting point here would be the focus on the state and its democratic institutions that make room for citizens’ political identity formation, their civic involvement and trust, for their sense of belonging to one political community. To perceive themselves as citizens, people need to have positive attitudes to the state and the way it functions. In post-communist societies it is not just the ethos that people share, but also their support for necessary reforms in view of the improvement of both the political and economic situation. This requires access to information and channels of communication, and responsive political institutions that people can trust⁴³.

Civic unity, especially through its cultural, but also political dimension can foster the development of civil society, although more research is needed to prove this link, especially when it comes to strengthening interpersonal trust, trust in institutions and overall social capital and how they

³⁹ Thomas Carothers, *The End of Transition Paradigm*, p. 16.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 10.

⁴¹ *Ibidem*, p. 19.

⁴² Antoni Z. Kamiński, Joanna Kurczewska, ‘Strategies of Post-Communist Transformations: Elites as Institution-Builders’ in Bruno Grancelli (ed.), *Social Change and Modernization: Lessons from Eastern Europe*, Walter de Gruyter, 1995, p. 131.

⁴³ See Kenneth Newton, 1999. Social and political trust in established democracies, in Pippa Norris (ed.), *Critical Citizens: Global Support for Democratic Governance*, pp. 169-187. New York: Oxford University Press.

might be linked with a substantial level of civic unity. What needs to be carefully explained in the research of civil society development is how the political system and economic performance of the country shapes beliefs, values and motives of people by creating the context for their actions. Of crucial importance is the openness of the system to the voices of civil society.

Ukraine's democratization, especially in light of the recent events of 2013-2014, poses more questions than answers, and it is especially difficult to find ready-made theoretical explanations that would help in understanding the prospects of democracy, political stability and democratic consolidation in that country. The story is so complex because what is at stake is not just a set of free and democratic institutions, the rights and freedoms of citizens, constitutionalism etc., but also a fight for the self-determination of the Ukrainian people, sovereignty and the integrity of the Ukrainian state. For theorists of democratization, however, it might be an extremely fruitful ground to formulate some new hypothesis concerning various conditions of democratization and democratic consolidation, including the role of institutions, political elites committed to democratic institutions building, and civil society as well as new ways of theorizing on certain aspects of the democratic transformation. I have argued here that civic unity is especially needed under the process of democratization, and democratic consolidation has a civic rather than purely national dimension which can be expressed through the willingness of the political leadership and the public at large to stress not just a national sentiment, but their belonging to one political community. In new democracies this is often hindered by widespread poverty and relatively low levels of economic development that, as Beetham says, "tends to be associated with a low level of cultural development and with a citizen body that may seem unsuited for, as well as unaccustomed to, the working of democratic institutions"⁴⁴. This is exactly where the proper democratic crafting should take place. With the establishment of the rule of law and democratic institutions that function relatively well, the whole process of changes in social, cultural and economic spheres might at least begin. Civic unity, once it is in place, is supportive of all these processes.

⁴⁴ David Beetham, *Democracy: Key Principle, Institutions and Problems*, in *Democracy: Its Principles and Achievements*, Inter-Parliamentary Union, Geneva 1998, p. 26.

Piotr Kimla

*Institute of Political science and International Relations
of the Jagiellonian University in Kraków*

CAN NOMOCRACY BE DECRETED? CONSIDERATIONS IN THE CONTEXT OF THE CONTEMPORARY SITUATION OF UKRAINE

At the beginning of the present article the author will show - referring to the classics of political thought such as Aristotle and Francesco Guicciardini - that Ukrainian society failed, so far, in the art of producing a nomocratic (rule-based) system of government. The author puts forward a thesis that this fact was decisive in the past and is decisive now about the weakness of the Ukrainian state. It opened the way for Russia's interference in the country's affairs and also allowed the excesses of voluntarism on the part of the wealthy and well-connected in the system of power. Then the author points out that - with few exceptions - the lands included in the territory of Ukraine are not subject to the process of formation of nomocratic forms of government typical for Western countries. Certainly nomocratic patterns were not provided to Ruthenia / Ukraine during its relations with the Polish Crown. Therefore, in their laborious construction of the state of law, Ukrainians do not have a tradition to which they could refer. This makes the complicated situation even more difficult, though, as it seems, the aim of another Maidan was to create a law-abiding state.

In the following discussion, I am of the view that reforming Ukraine may occur thanks to a statesman who will be able to gain public support during several terms of office. It does not have to be associated with the transition to authoritarian forms of government that would impede cooperation with the West and increased the credibility of the Russian narrative, which devotes a lot of time to Ukrainian fascism. Leading politicians of the Ukrainian scene would be difficult to place in the role of Men of Providence who could, in the spirit of the rule of law, pursue a policy of equal distance from Russia and the European Union, which seems to be the best use of Ukraine's geopolitical position.

Key words: nomocracy, Ukraine, Polish-Ukrainian connections, solutions to Ukrainian crisis, Ukrainian politicians.

*A claim to national independence
fall not simply because its legitimising version of national history
is partly or wholly untrue -
as often it is. The sense of belonging to a
cultural tradition, can be
subjectively real to the point at it becomes
an objective socio-political fact.
Neal Ascherson, Black Sea*

A clear conclusion emerges from Aristotle's thoughts contained in the pages of Politics that a political system exists when the voluntarism of people in power is limited by means of fixed rules; when principles, rules are stronger than passions, desires, whims of those in power. For this reason Aristotle has difficulty qualifying tyranny as a political system, as - regardless of whether it exists in the form of one-person, a group or the majority - tyranny refers to a situation when the whims of the ruling trample and demean the rules. The opposite of tyrannical power is political power, which is exercised over "equals". The rulers learn to exercise political power through their earlier subjugation to it and, therefore, through shaping the virtue of obedience to the rules within themselves. Aristotle says "It has been well said that 'he who has never learned to obey cannot be a good commander'¹. Many centuries later, the politician and historian Francesco Guicciardini, a contemporary of Machiavelli, will give an almost complete definition of political freedom, which he will describe as a situation in which legal rules and institutions are stronger than the appetites of an individual².

¹ Arystoteles, Polityka, transl. L. Piotrowicz, ks. III, 2, 9, in: Ibid., Dzieła wszystkie, Warszawa 2001, t. 6, p. 82

² See G. Mosca, Historia doktryn politycznych od starożytności do naszych czasów, transl. S. Kozicki, Warszawa b.r.w.

The findings of the above-mentioned classics lead to pessimistic observations when related to the situation of Ukraine today: first, the contemporary young Ukrainian statehood has not yet been subjected to a political system – the rules there permanently lost out to the will of the rulers, as well as the will of people with strong networks in the system of power; second, Ukrainians have not yet tasted political freedom. Their lives have unrolled over quicksand created by the unbridled appetites of powerful individuals rather than on the stable ground based on the immovability of law and institutions embodying it³. The triumph of these appetites over legal principles ruined the awareness of obedience to the rules and respect for authority among citizens. In general, Ukrainians failed to create a nomocratic system. They functioned in a non-nomocratic system, which by its nature leads to anarchy in social life.

The fundamental question that I would like to put forward: if yet one more drive for change on the part of Ukrainians is going to lead to a greater chance of creating a nomocratic form of government? Indeed, it seems that the creation of a reliable nomocracy is a condition that is the most difficult to meet, but also one necessary for the existence of Ukraine as a fully sovereign state. It is difficult to dispute that, to a large extent, it was the absence of the rule of law that allowed the Russian Federation to corrupt important figures of Ukrainian political and economic life, and even create a party representing a more Russian than Ukrainian point of view.

The issue mentioned in the title of the speech carries, of course, a certain dose of provocation. We know well that decreeing nomocracy, the rule of law, is extremely difficult. The creation of a nomocratic system in Western Europe was the result of a long process, with absolute monarchy being an important step in most countries. This raises the interesting question of whether the lands now belonging to the Ukrainian state were involved in the aforementioned process. It seems that, in modern times, it was extremely short-lived and discontinuous within Ukrainian territory. Therefore, it will be difficult for Ukrainians to find examples of the Western-style rule of law in their own history. Such examples were to be provided to Ukraine/Ruthenia at the beginning of the modern period by the Polish Crown, but – according to the famous thesis of Michał Bobrzyński – the civilizational power of the Crown proved too weak to put the law over the will of the magnates of Ruthenia (and not only them, but also those of Lithuania). In his opinion, voluntarism and the related eastern anarchism triumphed over a national-legal order, which would have been overseen by the Crown, had it managed to create a strong government. The final result was the collapse of the entire Polish Republic in the late eighteenth century. “The enemy was repelled on the fields of Grunwald, Bobrzyński says, but Poland was burdened with the formidable task of and colonisation the immense Ruthenian and Lithuanian territories, a task beyond its strength, (...) until it developed a strong governmental power. (...) Let us for a moment consider that these millions of Polish people, this capital and the labour force sent east, had remained within our ethnographic boundaries, what a different turn would our internal development have taken!”⁴ The author of *Dzieje Polski w zarysie* concludes: “Without the union [Lithuanian-Ruthenian – P.K.] we would not have been able to survive [against the Germanic onslaught – P.K.], while the union, without support from a strong government power, consumed us from the inside”⁵. The way the law functioned in the south-eastern stretches of the noble Polish Republic is explained by Władysław Łoziński in his famous work *Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku*. He leaves no doubt that in the First Polish Republic “truly free and not only free, but also independent a great sire, and even he only until an even bigger, mightier one sat on his back”⁶. We can use the magnate Mikołaj Bazyl Potocki as an example of unlimited voluntarism of a great Ruthenian. According to Franciszek Karpiński, he killed over forty people on public roads. He bullied women and Jews. He reportedly ordered them to climb trees and pretend to be cuckoos, and then shot them⁷. Needless to say, he was not held responsible for any of his crimes. One can easily imagine what the impact of such unpunished excesses must have

³ In my opinion, the role of Janusz Lewandowski is under appreciated in Poland. His concept of privatization in the early 1990s prevented the formation of a class of oligarchs in Poland - who have acted as a dead weight to the development of the Ukrainian state.

⁴ M. Bobrzyński, *Zasady i kompromisy. Wybór pism*, Kraków 2001, p. 70.

⁵ Ibid. In the preface to the second edition of *Dzieje Bobrzyński* again writes about the sending of “the best of our forces to the East, to Russia and Lithuania, which meant that the forces remaining in the country, emaciated and weakened, were unable to summon the force to establish a modern government.” See M. Bobrzyński, *Dzieje Polski w zarysie*, Kraków 1887, book 1, p. 22.

⁶ W. Łoziński, *Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku*, Kraków 1960, book 1, p. 75.

⁷ See J. Tazbir, *Prace wybrane*, Kraków 2000, book 2.

been on society in general, keeping the irrefutable sociological law in mind, stating that the lower classes strive to emulate the upper classes. Ex-Jesuit scholar Hubert Vautrin, while far from being impartial in describing the conditions prevailing in the noble Polish Republic, cannot be denied his acuity of observation. Vautrin indicates that a magnate in the Polish Republic knows not obligations, nor citizen's rights. "Indeed, he does not consider himself to be a part of a political body, but a centre of everything that surrounds him"⁸. Therefore, "a magnate instils in [his child – P.K.] a sense of power over the area of personal property, detached from the power of the state. He does not bring his child up to serve the homeland because the homeland exists for the child. A magnate's child grows up not to be a member of a social organism, but a parasite that may contribute to the destruction of the people"⁹. Vautrin continues to hold his position that republicanism, which features in the Polish Republic in all its possible forms, is a fiction, behind which lies the decentralised tyranny of powerful magnates, whose impact on society is clearly a hundred times worse than the impact of one central tyranny.

I raise this issue to underline that the relationship of Ruthenia with Poland, for as long as it lasted, did not prove to be an important training in consistently giving priority to the law over the voluntarism of individuals. An enormous problem in terms of respecting the rule of law was, of course, the phenomenon of Cossacks. It is worth noting that "the core of these unique people [Cossacks – P.K.] consisted of deserters. (...) The course of nature and the constant influx of new deserters expanded their numbers quickly. They welcomed visitors from any nation with open arms and all outcasts joined them whose crimes forced them to abandon civilised society. This way they ceased to be fugitives and became a nation. As expected, their customs reflected the stigma that tainted their roots"¹⁰.

The rule of law is introduced by the Austrian absolute monarchy to the part of modern Ukraine's territory that was within its boundaries after the partition of the Polish Republic, so on the so-called Western Ukraine. After the First World War, Eastern Małopolska and Volyn found themselves within the Second Polish Republic. Ukrainians living in these districts were once again unlucky in that they didn't permanently experience the impartiality of the Polish state based upon the law, but were subject to the "politics" of the Polish state. The creators of these "politics" often happened to go beyond the limits of the rule of law. Suffice it to mention the pacifications carried out by the Polish Army (during the so-called second pacification some Orthodox churches were demolished). This results in the pessimistic conclusion that the periods Ukraine and Ukrainians were immersed in nomocracy, do not constitute a sufficiently stable and consistent experience, which would be passed over generations. They must therefore construct a system based on the rule of law almost from scratch, without having their own sustainable practices. When, however, we find out that the current Prime Minister Yatsenjok and his party are backed by none other than Rinat Akhmetov, the pessimism grows deeper. We begin to wonder whether Ukrainian politics has not found itself on the same road of dependency on the will and the money of the oligarchs, which it was to leave once and for all? Without a doubt, the people gathered on Maidan square feared such a scenario. So, does that mean that once again potential aid from the West will be lost?

To believe that a society discouraged and suspicious of authority, not believing in the immutability and impartiality of the law, would be able to bring about honest nomocracy by itself, would be almost tantamount to giving credence to Baron Munchausen's assertion that he had pulled himself out of the swamp by his hair. In my opinion, there are only two ways of extracting Ukraine from the current state of crisis, misery and chaos. Both are based on the appearance of a saviour who would be able to impose his or hers unassailable rule and would also be imbued with a genuine reformist spirit and a free will to introduce the rule of law. I am not convinced by claims that appear, which state that a new quality of political life in Ukraine can be introduced by generational replacement and Ukrainians having contact with the West, studying there and then returning to their homeland. I believe that their good will and knowledge will be lost in an ocean of corruption, networks and overall inability to reform anything. Such hopes are identical to the beliefs of analysts in Poland, who thought that disrespect for the law and authority in the Polish People's Republic will end once full sovereignty is

⁸ Polska Stanisławowska w oczach cudzoziemców, Warszawa 1963, book. 1, p. 793.

⁹ Ibid. book 1, p. 793-794.

¹⁰ See H. Tyrrel, History of the Russian Empire: From Its Foundation, by Ruric the Pirate, to the Accession of the Emperor Alexander II, London-New York, b.r.w, p. 117.

regained. Soviet communism and imperialism have long since been overcome, sovereignty regained, but our lack of respect for authority and a casual attitude to the rules are constantly visible. Starting with compliance with the road code, upon which our lives depend.

“But we must take it as a rule to which there are very few if any exceptions – says Machiavelli – that no commonwealth or kingdom ever has salutary institutions given it from the first or has its institutions recast in an entirely new mould, unless by a single person. On the contrary, it must be from one man that it receives its institutions at first, and upon one man that all similar reconstruction must depend”¹¹. If Machiavelli is right, it means that this saviour would have to, at some point after instituting democracy, be able to hand over power, which is an extremely unlikely scenario given the expansive nature of power. Or, which is slightly more likely, not have a succession plan. The establishment of democracy by this saviour could occur by means of establishment of his dictatorship. We would then have to deal with a more difficult, worse option, as it would involve opposition of the democratic West, suspension of aid and the easily foreseeable Russian accusation of the saviour forming a fascist state. A transfer to democracy could also be accomplished by means of a democratically elected strong leader (someone similar to Viktor Orbán in Hungary), who would be capable of maintaining a democratic system and simultaneously securing the support of the Ukrainian society for a couple of terms in office. Naturally, someone like Orbán is also suspect in the eyes of the hyper-democratic West. Recently concern over the direction taken by Hungarian politics – which, as is known, is a direction favourable towards Russia – was expressed by the American Republican Senator John McCain, who referred to the Hungarian Prime Minister as a “fascist dictator”. In any case, in Ukraine this would be a head of state who could give himself and Ukrainians the necessary time to implement democracy and for it to solidify. This imaginary politician would also, it seems, be capable of returning to the concept Ukraine acting as an inter-state buffer, a neutral country, not related militarily, nor economically to the West or Russia. He would be able to convince the President of Russia that the tight integration of Ukraine into the Eurasian Economic Community is not acceptable to Ukrainians from the west. He would also have no problem explaining to the main decision-makers of the European Union that he cannot agree to tight integration due to the threat from Russia. The geographical location of Ukraine could – in skilful hands – become a real asset, not a curse. It opens up the space for drawing benefits from both co-operation with the West and with Russia. Of course, this type of “equidistance” policy is extremely difficult to conduct in the long term. In the second half of the 1930s Józef Beck was painfully made aware of this, along with all Poles at that time¹². Yet exactly such a policy seems to be the safest and most beneficial solution to Ukraine’s geo-strategic dilemma¹³.

The contemporary political context begs the question of whether Petro Poroshenko or Arseniy Yatsenyuk could be cast in the role of this saviour? Is one of them *il principe nuovo*? Both have been present in Ukrainian politics since the 1990s. They have already held the highest posts in the country and undoubtedly belong to the ruling elite. Yatsenyuk was a member of the Supreme Council, Minister of Economy, Foreign Minister and Speaker of Parliament. Poroshenko was a member of the Supreme Council, Minister of Economic Development and Trade, as well as Minister of Foreign Affairs. Each of them also ran a business. Poroshenko, as everyone knows, gained the title of King of Chocolate. Yatsenyuk ran a law firm in the 1990s dedicated to the privatisation of state enterprises. I am trying to indicate here that both politicians bear some measure of responsibility for the condition of the Ukrainian state and its economy. Will these politicians be able to inspire society and obtain solid support for themselves? Journalists in Poland overlook the fact that the last elections, where

¹¹ N. Machiavelli, *Rozważania nad pierwszym dziesięcioksięciem historii Rzymu Liwiusza*, przeł. K. Żaboklicki, in: tegoż, *Wybór pism*, transl. J. Gałuszka i inni, Warszawa 1972, ks. 1, IX, p. 265.

¹² See S. Cat-Mackiewicz, *Polityka Józefa Becka*, Kraków 2012 and A. Bocheński, *Między Niemcami a Rosją*, Kraków 2009. For opposite opinions see J. Beck, *Ostatni raport*, Warszawa 1987.

¹³ Since writing those words, President Petro Poroshenko has announced the end of Ukraine’s non-bloc status in the Polish parliament and declared his wish to apply for membership of his country in the North Atlantic Treaty Alliance and the European Union. It is obvious that Russia will not see the above statement as friendly. Contrary to appearances however, its response must be balanced and all indications are that it will be. Many Ukrainian commentators emphasize that through his policy towards Ukraine, President Vladimir Putin has done more for the consolidation of Ukrainian autonomy than has been achieved in more than twenty years of the Ukrainian state’s existence.

they were held, had a turn-out of fifty-two percent among those eligible to vote. Fifty-two percent in a situation where the east is embroiled in a war and, in consequence, there being a risk of a part of the country becoming detached and even its sovereign existence endangered. Should this not cause a truly mass participation in elections? If this failed to happen, does that not tell us a lot about the degree of apathy and lack of faith in a better future among Ukrainians? OSCE observers (Michał Boni from Poland) emphasised that they did not see enthusiasm or optimism among the voters. Enthusiasm and optimism are needed when one wants to implement thorough reforms. Reforms that will have to hurt people because it will suddenly be necessary to raise electricity prices and install gas meters in homes; reduce budgetary spending, which would mean freezing the already modest pensions and benefits. All this in a situation where the value of the hryvnia to the dollar declined by almost half. How to effectively fight with ubiquitous corruption, which is a struggle that must go hand in hand with vetting, as Ukrainians decided to perform it. One can understand the rationale behind the decision to conduct vetting. However, performing a vetting procedure in a country without well-established democratic rules and one very far from the principles of a country based on the rule of law, could result in a spectacle that will astound Europe and perhaps the world. Will the vetting procedure not become a political war waged with files when it is conducted twenty-three years after Ukraine's independence, in a post-Soviet country, a country with a corrupt state apparatus and an equally corrupt justice system? Indeed, the Vetting Act itself shows a division into those equal and more equal, something characteristic of non-democratic regimes.

The vast majority of Poles are keeping their fingers crossed for Ukraine's success. This is dictated by a strategic interest, as defined by, among others – the very popular – Jerzy Giedroyc and Zbigniew Brzeziński. According to constantly repeated opinions, a sovereign Ukraine distances us from the ever threatening Russia (hardly anyone thinks of asking the question whether our support of Ukraine does not attract the attention of a hostile Russia, thus bringing it closer to us, while the idea is to put more distance between us), while Russia without Ukraine must lose its imperial ambitions. However, only a few Poles are aware that the success of Ukraine, which would be to build a normally functioning state, seems to be close to a miracle. Without a doubt, Andrew Wilson is right when, in his excellent work *Ukrainians* he states: “The construction of a (...) country based on the rule of law will be particularly difficult as long as the Ukrainian elite still thinks and acts according to the old Soviet habits – the rule divide et impera, clientelism and kompromat”¹⁴.

¹⁴ A. Wilson, *Ukraińcy*, przeł. M. Urbański, Warszawa 2002, p. 337.

ГРОМАДЯНСЬКА УЧАСТЬ ЯК ДЕТЕРМІНАНТА ДЕМОКРАТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Oksana Makukh. Public Participation as a Determinant of Democratic Transformations in Modern Ukraine.

The issues of civic participation in configurations of movements, associations, organizations and associations as a potential catalyst of democratic transformation of democratic processes in modern Ukraine are examined in the article. Civic participation is understood as the methods and means of communication in the form of exchanges outlined by institutional and value ordering system.

It is studied that an important incentive for a citizen's participation in social and political life is trust/distrust, which acts as a catalyst, a specific type of communication links that makes development of socio-political sphere more dynamic. Distrust is the special type of communication links, which creates political control and demand of accountability from institutions of political power. It was investigated that civic participation through displays of communication capacity, has an ability to implement the national practice of the three-phase model of socio-political transformation, liberalization, democratization, democratic consolidation. Unfortunately, in modern terms this process is reduced to the functions of «mass suggestion ritual», which aims to «convince citizens in their involvement» in the political process.

Key words: public participation, communication, communicative potential, transformation, democracy.

Сьогодні монологічний, моносуб'єктний тип влади поглинає трансформаційні зародки полісуб'єктної системи, побудованої на засадах комунікації та мережовості. Основні методи політичної науки, котрі дають змогу дослідити й проаналізувати політичну сферу, буття індивіда у її межах, сьогодні не зовсім адекватно відображають суть окресленої проблематики. Здебільшого вони залишаються описовими, нездатними створити методологічне підґрунтя для розв'язання наболілих проблем.

Протягом останніх десятиліть у рамках соціальних і гуманітарних досліджень проблематику комунікаційного підходу до розвитку суспільства розвивали Ю. Габермас, М. Кастельс, Й. Коган, О. Гьофе, П. Штомка, Т. Бьорцель. Серед вітчизняних науковців окреслену проблематику досліджують О. Сичевіца, К. Богуславська, Т. Костюченко, Н. Скоблик [1]. Але процеси формування громадянської участі через рухи, асоціації та організації як способу комунікування в Україні із наукових позицій проаналізовані недостатньо. Тому вважаємо за доцільне зупинитися на дослідженні комунікативного аспекту проблеми громадянської участі: з'ясувати значення комунікативного потенціалу індивіда у конфігураціях громадянської участі, його здатність каталізувати демократичні трансформації в сучасній Україні.

Амбіційність індивіда сьогодні повинна бути підтверджена конкретними практиками та моделями поведінки – громадянської участі у конфігураціях рухів, об'єднань, організацій та асоціацій. Саме їх вона репрезентує на рівні мережових відносин громадянського характеру, які стають якісною альтернативою (проте не заперечують) формальним інститутам політичної влади. Більше того, під впливом формування громадянських ініціатив за принципом «знизу» відбуваються трансформації й «угорі» піраміди соціально-політичного організму.

Й. Коган означає даний принцип як один із аспектів вияву громадянськості: комунікативного в політичній сфері, а звідси – формування «деліберативної політики» (deliberate – обговорювати, дискутувати). Термін «обговорюваної» політики сьогодні все частіше використовують у лексиці політичної науки, адже комунікувати – значить розставляти акценти і цим самим спонукати трансформації. Відтак основним правилом, котре диктує та визначає принципи громадянської активності та залученості (участі) всередині системи є необхідність комунікації [2, с. 215-217]. Це свого роду спонукальна сила, що стимулює суб'єктів соціально-політичних відносин до налагодження конструктивних зв'язків способом подолання замкнутості (у нашому випадку – системи), виходу за певні межі. Розвиток

способів комунікації сприяє також і формуванню таких вагомих явищ громадянськості як толерантність і довіра. Довіра, у свою чергу, передбачає вищий організаційний тип взаємовідносин, налаштування очікувань, формування діалогічних стосунків як основи громадянської участі, «ланцюгову довіру».

Як наголошує Ю. Габермас, усі учасники комунікації виходять із того, «що їхні відмінні погляди, зумовлені обставинами існування, тут і тепер наближаються один до одного, до спільного тлумачення ситуації» [2, с. 51]. Звідси розуміння нами комунікації через ідентифікацію, де єдино можлива форма репрезентації «Я» відбувається через постать «іншого».

«До комунікації як до феномену інформаційної доби, що з'явився внаслідок розвитку інформаційних технологій і вивчення закономірностей прогресу інформаційного суспільства, сьогодні прикута увага широкого загалу фахівців у всьому світі», – вважає О. Соснін. Унаслідок руйнації біполярного світу, стрімкого розвитку процесів глобалізації та інформатизації перед світовою філософсько-політичною думкою постала дилема усвідомлення прав і свобод людини щодо нових засобів комунікації [1]. Відтак говоримо про можливість громадянської участі завдяки методам та способам комунікативних обмінів.

Про взаємовідносини між собі подібними на тлі політичного процесу розмірковує і О. Гьофе: із налагодженням комунікативного зв'язку з «іншим» з'являється толерантність як початковий етап формування потужного рефлексу. Німецький дослідник зазначає, що толерантність як ознака та принцип діяльності особи-громадянина проявляється «на основі рівноправних відносин та взаєморозуміння, уможливорює здатність увійти в становище «іншого», сприйняти «його» [3, с. 26], відтак завдяки новим ситуаціям змінити себе і ставлення до світу. Тобто стати активним, здатним визначати зміни.

У теорії комунікативної дії Ю. Габермаса присутня основа розгортання всього комунікативного – комунікативна раціональність, яка зорієнтована на комунікативно досягнуте розуміння та взаємодію, і на ґрунті якої здійснюється цілеспрямована діяльність, пошуки шляхів практичного втілення тактик засобами спільних дій, котрі позначаються через поняття комунікативної дії [4].

Будь-яка участь, у тому числі громадянська, як форма активності, описується в політичній науці категорією діяльності. Політична діяльність виявляє специфічний вид енергії еволюції, визначає характер сумісності інтересів, їхню можливість стати джерелом розвитку. Будучи «енергетичним началом», діяльність створює необхідний простір для розвитку принципу присутності – самопрезентації та самореалізації у публічному просторі. Метою цілеспрямованого трансформаційного руху індивіда в політиці виступає діяльність спрямована на «відвоювання» свободи особою в межах політичного поля. Об'єктивною стороною такого процесу постає результат (як закономірність) дій індивідів, виражений у формі деперсоналізованих процесів – зміні традиційних форм політичного. У випадку вітчизняної традиції – демократичних трансформацій.

Очевидно, діяльнісний потенціал особи у сфері політики засвідчує його ідентифікацію та приналежність. Апелюючи до однієї із впливових дослідницьких традицій (Ю. Габермас, Л. Іонін, С. Патрушев), розуміємо політичну суб'єктність як різновид громадянських практик, в межах котрої зреалізовується легалізоване інститутами політичної влади аксіоматичне право публічної особи – громадянської активності як участі та дії, окреслених інституційною та ціннісною впорядкованістю. У сучасних умовах вітчизняної політичної практики громадянська участь, на жаль, зводиться до функцій «масового ритуалу навіювання», метою якого є «переконування громадян у їхній причетності» до політичного процесу.

Важливим стимулом участі громадянина у соціально-політичному житті є довіра/недовіра, котра виступає каталізатором, специфічним типом комунікативного зв'язку, що динамізує розвиток соціально-політичної сфери. Недовіра є тим особливим типом комунікативного зв'язку, який породжує політичний контроль та вимогу звітності від інститутів політичної влади. Р. Даль визнає контроль функцією ресурсів, проте не заперечує факту потенційного бажання і вміння ними розпоряджатися [5, с. 7]. Оскільки на перешкоді стають непоінформованість громадян та їхнє апатичне ставлення до політичних питань

у суспільстві, то можливість контролю як налагодження зворотного зв'язку, діалогічного типу відносин з інститутами політичної влади має загрозовий характер. Відтак питання контролю насправді є проблемою здатності всієї політичної системи адекватно реагувати на запити й потреби індивідів. У цьому аспекті наше суспільство «хворіє» так званим «опікунством», що виникає «внаслідок нездатності громадян визначити умови делегування своїх повноважень більш обізнаним». Його небезпека полягає у відчуженні контролю громадян над критично вагомими ухвалами і вихолощенні демократичного процесу [5, с. 13–14].

Серед позитивів громадянського контролю зауважуємо протест як форму вияву власної позиції та участі у суспільно-політичному житті. В сучасних вітчизняних умовах протестні рухи набувають рис, що надають їм характеру прямої демократії. Великою перевагою у даному випадку є використання комунікативного потенціалу нашими громадянами, перехід на рівень децентралізованих мережевих відносин. Це забезпечує новий комунікативний вимір у зв'язках «громада↔влада».

Вихід із ситуації «протистояння» вбачаємо у розмиванні меж протистояння громадянського й політичного за допомогою реалізації концепції «соціального партнерства» як запоруки демократичних трансформацій у суспільстві. Суть такої моделі взаємовідносин полягає у налагодженні ефективного конструктивного діалогу між громадянською та політичною сферами, а спільною точкою дотику постає «модульна людина» – мобільна, активна, адаптативна, здатна формувати ефективні комунікативні зв'язки. Визначальними агентами демократичних трансформацій стають можливості, засоби та способи комунікації.

Зусиллями «з голови» може стати запропонована М. Кастельсом теорія дебюрократизації, в основу якої покладено принципи «децентралізації, безпосередньої участі й координації». У світлі останніх законодавчих ініціатив наша держава перебуває саме на такому шляху розвитку. Загалом цей процес дослідник називає формуванням «якісно іншої реальності» через змістовий «демонтаж» укорінених у політичну практику владних структур [6, с. 174]. Така спрямованість допомогла вивчити специфіку включеності особи як носія комунікативного потенціалу в формування простору мережевих зв'язків у інституційному вимірі політичного, котрий піддається зміні в процесі генерації всіх комунікативних потоків, простежити мінливість зв'язків, швидке взаємозамінювання неефективних на нові та якісні. Як система мережа політики має ацентричний характер, оскільки онтологічно існують різнозначеневі форми, котрі політика покликана узгоджувати та зводити до спільного знаменника, забезпечувати в подальшому розвитку умови їхньої репрезентативності. Серед позитивів «мережевих відносин» – виокремлення індивіда як структурної одиниці, суб'єкта відносин із повноцінним ресурсом для формування сталих зв'язків та здійснення обмінів.

Ще однією якісною пропозицією для українського суспільства є деліберативна концепція політики. Її автори (Ю. Габермас, Й. Коген) акцентують на необхідності усупільнення, опублічнення й відкритості відносин між комунікативною й інституційною сферами політики. Сутність деліберативної політики полягає в особливо орієнтованому політичному курсі, який потребує публічного обговорення актуальних проблем та висунення вимог до інститутів політичної влади, реалізації принципу публічності у політичній сфері. А значить активної громадянської участі заради демократичних змін. Дослідники підвищують концептуальну та праксеологічну значущість обговорення, консультування, аргументації позицій, котрі не завжди можуть бути консенсусними, однак відповідними й адекватними. Публічність – це та сфера комунікації, де реалізуються політичні дискурси й легітимізуються інститути влади; це визначальна умова політики консенсусу як спільної ідеї, народженої в дискурсі, що постає основним інструментом мережевої організації відносин. Властивістю дискурсу в політиці є його мегаможливості як чинника, що трансформує сферу інституційованих у політиці відносин, покликаних репрезентувати інститути політичної участі громадян з можливістю врахування й використання потенціалу кожного.

Не можемо оминати той факт, що всякого роду зміни мають під собою лиш одне підґрунтя – культуру «як фонд ресурсів», що приховує увесь потенціал та спроможність їхніх представників. Відповідно – більшість детермінант політичного приховані саме

у культурному пласті соціальної системи. Ми можемо висловлюватися про специфіку політичної культури українського громадянина, апелювати до ірраціональної ментальності, проте вимоги місця і часу є іншими. Вся трагедія нашого суспільства полягає в тому, що ми забсолютизували для себе єдину модель устрою (одноваріантну), відмовляючись від діалогу з носіями інших типів світогляду, не кажучи вже про відсутність відповідальності (як модусу буття, принципу санкціонованої властивості на рівні внутрішньої потреби), правової деліктоздатності або діяльності з приводу подолання ганебної бездіяльності.

Зміна пріоритетів із пасивного стану на активну громадянську участь детермінує спосіб мислення, поведінку та формує потенціал сучасного українця як громадянина своєї держави. Погоджуючись із С. Даніловим, об'єктивною реальністю є зміни, котрі відбуваються в сучасному соціумі. Вони створюють для особи якісно нові варіації та альтернативи власного розвитку [7, с. 127]. Згідно з нашою концепцією, особа є носієм «інакше-можливого», альтернативного, активним будівником проекту власного перебування у межах політичного простору, а зовнішні обставини постають як умови, за яких розгортаються процеси вираження внутрішнього «Я». Відтак можемо обережно говорити про демократичні трансформації та початки конституювання громадянського суспільства в Україні.

Проте, ефективність досягнення результату, на думку П. Штомпки, залежить від соціального капіталу, яким володіють представники конкретного суспільства, що передбачає і включення до реальних соціальних мереж [8, с. 11], і громадянську участь. Найавторитетнішою складовою соціального капіталу для українського суспільства є довіра як різновид комунікативного зв'язку. Саме феномен довіри постає у формі результату мобілізації актуальних та потенційних ресурсів, досягнення мети щодо спроможності мережі змусити всіх дотримуватися визначених правил. Даний феномен влучно відображає рівень легітимізації сприйняття дійсного політичного курсу членами суспільства. Довіра постає рушієм самоорганізації суспільства, громадянської активності та однією із передумов створення мереж і відношень усебічного характеру, котрі, вимагаючи звітності, зворотності й віддачі, породжують комунікацію в новій якості – політичного контролю. Довіра у трансформаційних демократіях тісно взаємопов'язана із ефективністю та спроможністю функціонування інституційної структури.

Таким чином, політична динаміка у вигляді демократичних трансформацій не може іти врозрід із змінами ментальності українця. Неприродна псевдомодернізація або псевдотрансформація, яка веде нібито до динаміки, ніколи не буде мати результатом наслідок, до якого без «культурного шоку» та потрясінь пристосується індивід. Тому для всіляких рухів у політичній системі повинні визріти підґрунтя й умови, що стануть поштовхом до демократичних змін. Одним із таких детермінуючих факторів є саме громадянська участь.

Громадянська участь є лакмусом, який вказує на те, чи надає влада своїм громадянам умови для «вільного дихання», чи навпаки – кожен їхній крок перебуває під «неусипним оком» створених владою органів максимального підкорення волі людини через тотальний тиск на неї. Іншими словами: чи може особа за наявних обставин володіти правом вибору, свободою дії як ціннісною «системою у системі», що визначає параметри специфіки виявів у політичному просторі людського існування. Більше того – це вимушена свобода у формі потреби комунікування не елементів уподібнювання, а навпаки – контрастних форм відносин. Саме так із появою нових форм порушується і лінійність розгортання політичного процесу, оскільки це вже не детермінізм, а можливість бути активним, творити на основі плюральності варіантів. Нашу думку підтверджують і висловлювання М. Кастельса: з переходом до глобально-інформаційної ери відбувається принциповий перехід від вертикально-бюрократичного до горизонтально-мережевого типу управління [9, с. 401]. А це означає посилення громадянського чинника у політичній сфері, активізацію індивідуальної участі.

Громадянська участь як форма прояву комунікативного потенціалу сучасного індивіда ретранслює ряд принципів (засадничих вимог, ідей та орієнтирів), реалізація котрих забезпечує досягнення поставлених цілей – демократичні перетворення. Насамперед – це

альтернативність. У сучасних умовах право вибору постає виключно в іпостасі цінності, оскільки є передумовою і запорукою розширення меж свободи індивіда, розвитку загалом.

Інформативність у цьому ключі постає критерієм громадянськості й свободи. Відтак на її основі формується система знань, напрацьовуються форми і методи впливу, виробляються прогнози. Серед інших принципів – діалогізм як запорука стабільних зв'язків нелінійного спрямування і розгортання інституційної практики з поляризацією інтересів та існуванням бінарного мислення. Завдяки діалогу можливий комунікативний обмін і формування широкої платформи для оптимізації та покращення взаємоіснування суб'єктивного у політичному. Принцип розгортання «солідарної свободи» передбачає формування сфери громадських відносин між особами, здатними до «раціонального бартеру», а добровільність виступає органічною умовою розгортання солідарності й постає цінністю громадянських відносин [10, с. 4].

Дієві форми громадянської участі протягом політичної історії незалежної України стали справжнім дефіцитом. Можливість участі у виборах без вибору, маніпуляції громадською думкою, політичні технології «соціального характеру», показова гуманність – це те, що суспільство лише починає викорінювати. І сьогодні потужний дисбаланс у суспільно-політичному середовищі, де влада і громадяни спілкуються не на паритетних засадах, не задовольняє останніх. Відтак уразливим місцем для можливих демократичних перетворень в Україні могла б стати обмеженість у соціальній комунікації громадян, відсутність реальних важелів впливу на інститути політичної влади. Проте громадськість підвищує рівень власної комунікативної компетенції. Інтенсифікує цей процес розвиток масової комунікації, вдосконалення засобів трансляції такого цінного сьогодні ресурсу. Звичайно, поруч існує маса дестабілізаційних факторів (інформаційні загрози, комунікативні бар'єри), що вказує на доволі кволу інформаційну захищеність та невідповідність населення України до сприйняття та аналізу інформації. Пересічний громадянин звик до основних комунікативних стратегій влади: виправдання та позивної самопрезентації. Проте поінформованість та конкретні відповіді на конкретні запити відсутні. Комунікативний ресурс індивіда стає нині потужною інтелектуальною зброєю. М. Янга у праці «Піднесення меритократії» описав конфлікт інтелектуалів та представників державної еліти, що станеться у випадку унеможливлення розвитку потенціалу сучасного індивіда, який зможе здинамізувати позитивні зміни у суспільстві. Відтак принцип людиновимірності політичних відносин є перспективою та можливістю з огляду на те, що ця тематика набуває ознак потужного дискурсу у вітчизняному інтелектуальному просторі.

Отже, комунікація як джерело демократичних трансформацій у політичній сфері, постаючи презентантом індивідуального, формою вияву особистісного, динамічного у політиці, задає параметри формування простору міжсуб'єктних об'єктивних відносин, основою котрих є дуалістичне бачення, альтернатива розвитку в процесі обміну ресурсами на рівні дискусії та розуміння, громадянська ініціатива та участь. Відтак у межах політичного поля буття – це завжди можливість віднайти вияви специфічного в політиці у вигляді компромісного варіанту демократії.

У моделюванні суспільних процесів важливими є символічні сутності та передача їх засобами комунікації. Актуалізація даного чинника у спілкуванні як способу налагодження стійких відношень творить основу для диференціації дискурсивних (суб'єкти обговорюють) та функціональних (суб'єкти діють) систем. Політична сфера органічно утримує в межах розгортання власних практик детермінанти не лише внутрішнього, а й зовнішнього походження, що дає змогу її основним репрезентантам (інститутам політичної влади) ефективно функціонувати й забезпечувати потреби громадян. Тому роль структур громадянського суспільства стає рівнозначною ролі публічно-управлінських ієрархій, оскільки ефективне виробництво суспільних благ потребує реалізації ефективної моделі співіснування.

Громадянська участь через прояви комунікативного потенціалу має можливість втілення на практиці у трифазній моделі соціально-політичної трансформації (лібералізація, демократизація, демократична консолідація), яку пропонує М. Буник [9]. У першій фазі сфера розгортання приватного інтересу постає єдиною системою дискурсивних чинників у

протистоянні зі старим політичним устроєм. У другій фазі воно представлене відсутністю цілісної системи. Далі – становить складну сукупність різних за величиною й інтересами організацій та норм з неоднозначним впливом на інститути політичної влади: установлення відповідних норм співіснування та співпраці громадянського й інституційного.

1. *Соснін О.* Про комунікативну парадигму суспільно-політичного розвитку України [Електронний ресурс] // Віче : журнал Верховної Ради України. – 2013. – № 10. – Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/3672/>.

2. *Габермас Ю.* Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії «громадянське суспільство» / Ю. Габермас. – Львів : Літопис, 2000. – 318 с.

3. *Гьофе О.* Демократія в епоху глобалізації / Отфрід Гьофе. – К. : ППС–2–2, 2007. – 436 с. – («Сучасна гуманітарна бібліотека»).

4. *Хабермас Ю.* Теория коммуникативного действия / Ю. Хабермас // Вестник Московского университета. – 1993. – № 4. – С. 43–63. – (Серия 7: «Философия»).

5. *Скоблик Н. В.* Контроль громадян над лідерами в теорії демократії Р. Даля : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.01 «Теорія та історія політичної науки» / Наталія Володимирівна Скоблик. – Львів, 2005. – 20 с.

6. *Кастельс М.* Информационная эпоха: экономика. Общество. Культура / Мануель Кастельс. – М. : ГУВЕСИ, 2000. – 608 с.

7. *Данилов С. А.* Роль коммуникации в политической жизни современного общества» / С. А. Данилов, М. О. Орлов // Философия и общество : науч.-теор. журнал. – 2008. – № 4. – С. 126–131.

8. *Штомка П.* Социальное изменение как травма / П. Штомка // Социологические исследования. – 2001. – № 1. – С. 6–16.

9. *Буник М.* Моделювання громадянського суспільства в період соціальних змін / М. Буник // Вісник Львівського університету. Серія: «Філософські науки». – 2001. – Вип. 3. – С. 400–409.

10. *Макух О. Є.* Динаміка розвитку інституту політичної влади як комунікаційної системи: теоретико-методологічний аналіз : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.01 «Теорія та історія політичної науки» / Оксана Євгенівна Макух. – Львів, 2012. – 20 с.

Віра Ярошенко

Чорноморський державний університет ім. Петра Могили

СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ГРОМАДЯНСЬКОСТІ В УКРАЇНІ З УРАХУВАННЯМ ВПЛИВУ СИМВОЛІЧНОЇ СКЛАДОВОЇ

Vira Yaroshenko. Formation the of Institute of Democratic Civic Consciousness in Ukraine with the Effect of Symbolic Component Influence.

The conceptual structure of the institute of democratic civic consciousness with the effect of symbolic component influence on the process of formation of the Institute for Democratic Citizenship is determined in this work. In this investigation are used the institutional approach for the understanding of civic consciousness as a political institution and determination of the conceptual framework of the components of citizenship through its social purpose as part of the community which is a bearer of identity as the source of personality and ability to organize themselves in a political context. With the help of the psychological approach the essence of the functioning of the institute of civic consciousness is considered, where an important role is played by symbolic component. The analysis of the survey on the impact of political symbols on the mood of students of the Southern region of Ukraine which were conducted by the author in December 2014 is provided. The influence of internal and external challenges of the Ukrainian society of the end of 2013th and beginning of 2015th on the formation of a collective citizenship i.e. civic consciousness as a political practice is investigated.

The study has scientific and practical value and the purpose of determining the strategy of the national policy of political socialization of citizens, taking into account the effect of unifying influence of the state national symbols and national language.

Key words: civic consciousness, symbol, reality, reality, archetypical, symbolism, stereotypes, identity.

Сучасна політична реальність все більшого значення набуває через використання суб'єктами політики символічної складової. Оскільки громадянськість – це сукупність політичних, соціальних, психологічних, моральних якостей, які мають як раціональну так і ірраціональну природу, врахування впливу символічної складової на процес становлення інституту демократичної громадянськості уявляється важливим завданням наукового аналізу. Категорія «громадянськість» в різноманітних проявах (свідомість, культура, життєва позиція, інтереси, пріоритети, цінності та ін.) – багатогранне поняття, в якому віддзеркалюються активна свідомо партнерська співпраця громадян з державою у забезпеченні демократичних процесів, зокрема громадянського миру і громадянської політичної консолідації, та виступає однією із найважливіших ознак цивілізованості суспільства. По суті процес інституціоналізації громадянськості відтворює колективну реальність, що є відображенням соціально-політичних цінностей, орієнтацій та потреб особистості громадянина. Характерною ознакою активізації становлення інституту демократичної громадянськості в Україні протягом 2014-2015 років стало помітне зростання патріотичних настроїв громадян, активна участь добровольців у захисті національної території, масовий волонтерський рух, створення нових громадських організацій, громадських рад, поява численних блогерів, громадських інтернет-мереж.

Актуальність наукового аналізу врахування впливу символічної складової на процес становлення інституту демократичної громадянськості посилюється сучасними політичними трансформаціями в Україні, які супроводжуються зовнішньою агресією, внутрішніми соціальними конфліктами на тлі широкого використання агресором інформаційної війни. Українська держава в таких умовах спроможна вирішувати невідкладні й одночасно важливі внутрішні і зовнішні функції тільки при широкій активній співучасті своїх громадян. Це підтверджує заява Президента України П.Порошенка з нагоди вшанування пам'яті Т.Г.Шевченка: «Щоб вести дієву боротьбу з агресором, стверджувати незалежність, ми повинні виробити ефективну модель культурної політики. Саме культура стане першою гарантією єдності України, буде нашою зброєю у протистоянні спробам розмивання національної ідентичності. Сьогодні українська культура виходить із музеїв і майстерень на площі і в окопи.

Новітню українську культуру творять «художні сотні» і активісти у соціальних мережах – нове явище, яке на сьогоднішній день дуже чітко відображає ті процеси, які зараз відбуваються в країні. Буде дуже важливо, щоб ми побачили і підтримали їх. Переконали, що сучасна культурна політика стане і зброєю для перемоги над ворогом, і інструментом реформ» [1]. В цьому контексті набуває важливості становлення інституту демократичної громадянськості, умовами якого має бути успішний процес партнерської співпраці українського суспільства і Української держави. Цей процес передбачає консолідацію українського суспільства, спрощення артикуляції інтересів, політичне просвітництво громадян, реформування стратегії національної політики щодо політичної соціалізації громадян.

Метою даного дослідження є визначення концептуальної структури компонентів інституту демократичної громадянськості та врахування впливу символічної складової на процес його становлення. Цій меті підпорядковане завдання виявлення впливу політичних символів на настрої студентської молоді, визначення ролі символів як способу вираження соціально-політичної позиції та як показника напруженості в суспільстві, які характеризують спільноту за результатами проведеного авторкою анкетування студентської молоді Південного регіону України в грудні 2014 року.

Для уточнення теоретичної основи поняття «громадянськість» доречно відзначити роботи вітчизняних вчених: В.Ф.Цвиха («Профспілки у громадянському суспільстві: теорія, методологія, практика»), В.П.Горбатенка («Політологічний енциклопедичний словник»). Так, «якісною ознакою громадянина», на думку В. Цвиха, є «громадянськість». «Громадянин» – це формальний статус особи, який передбачає наділення його певною сукупністю прав та обов'язків, а «громадянськість» – якісна ознака особи, що вказує, чи дотримується вона своїх обов'язків, чи користується наданими правами й наскільки, в якому обсязі» [2, с. 104]. За визначенням В. П. Горбатенка, «громадянськість – готовність і здатність людини, громадянина до активної участі у справах суспільства і держави на основі глибокого усвідомлення своїх прав і обов'язків; антитеза поняття аполітичність, абсентеїзм, соціально-політична індиферентність і синонім соціально-політичної активності, патріотизму» [3, с.122].

Отже, громадянськість у політиці проявляється у формі цілеспрямованої діяльності громадян як політичних акторів, які інституціоналізують демократію відповідно до власних інтересів з метою контролю та використання ресурсів влади. Більше того, громадянськість виступає політичним інститутом, що обумовлює характер сучасної демократизації.

У сучасній політичній науці та інституціональній методології категорія «інститути» має різне трактування: «колективна дія по управлінню індивідуальним та встановлення зразків взаємодії в соціумі», «обмеження, що встановлені політичними акторами, які структурують політичне, економічне і соціальне взаємопорозуміння в суспільстві». Також вважається, що суб'єктом політики може виступати кожний, «хто так або інакше, прямо або опосередковано бере участь у політичному житті» [4, с. 35].

Якщо виходити з попереднього визначення категорії «інститути», то можна виділити ключові прояви громадянськості суб'єктами, які роблять її політичним інститутом: громадянин, який залучений до суб'єктно-суб'єктних політичних взаємовідносин, має політичну ідентичність та політичні права; виборець, який раціонально діє згідно своїх політичних мотивацій, моделей політичної поведінки, на якого спрямовані стратегії і тактики виборчого процесу; член місцевої громади, який має право «самостійно вирішувати питання місцевого значення»; член виборчої комісії, який забезпечує виборчий процес та діє у межах нормативного законодавства; кандидат в депутати, який має пасивне виборче право бути обраним до органів законодавчої влади різного рівня; правозахисник, який виступає за відновлення порушених прав постраждалих громадян, керуючись юридичними, морально-етичними нормами і законами; громадський активіст, який має авторитет серед інших громадян, представляє узагальнену громадську думку щодо тих чи інших політичних подій та активно проявляє свою позицію в межах визначених законом дій; блогер, який, користуючись електронними засобами комунікації, висловлює свою оцінку з визначення поточних, серед іншого й політичних, подій та пропонує свої варіанти вирішення проблем;

журналіст, який неупереджено висвітлює події, зокрема, політичні в ЗМІ, редакційна політика яких спрямована на репродуктивне відображення реальної дійсності; волонтер, який, окрім виконання обов'язків з основної діяльності, безоплатно надає необхідні послуги іншим громадянам або органам державної влади; доброволець, який за власної ініціативи пропонує свої послуги у вирішенні значущих проблем, зокрема, тих, що стосуються національної безпеки; ополченець, який свідомо і активно вступає в ряди організованих народних формувань з метою захисту правопорядку; майданівець, який свідомо, добровільно і активно виступає в протестних масових діях проти антинародної влади.

Як базову категорією наукового пошуку в контексті інституту громадянськості авторка вважає за доцільне використовувати категорію «громадянське суспільство» в значенні структури, що внаслідок цілеспрямованої діяльності політичних акторів має інституційний статус та офіційно визнані атрибути функціональності (нормативна база, традиції, місце в політичній системі, компоненти). Громадянськість як політичний інститут – суб'єкт політичних відносин, що має політико-правовий статус «громадянина», виступає носієм ресурсу якісної дії, використання якої має сприяти формуванню української політичної нації.

Інститут громадянськості визначається авторкою як політична практика, цілеспрямована діяльність політичних суб'єктів, що затвердила свої результати на національному і регіональному рівні, а саме – колективну громадянськість по забезпеченню функціонування стабільної політичної системи в Україні.

Становлення інституту громадянськості стає можливим тоді, коли етнос перетворюється в націю, тобто коли етнічна спільність трансформується в спільність людей – громадян, здатних до усвідомленого, вільного вибору свого державного самовизначення. Успішним етапом становлення інституту громадянськості є завершення формування політичної нації. Це підтверджує європейський досвід демократичних трансформаційних процесів.

Специфіка громадянськості пов'язана насамперед чергу з характеристикою самих індивідів – суб'єктів громадянськості. Їх можна розділити на об'єктивні, успадковані індивідом, – етнічні, генеалогічні, вітальні, ментальні характеристики та суб'єктивні, набуті індивідом внаслідок певної політичної соціалізації – політична свідомість, політична культура, електоральні уподобання, патріотизм, громадянський активізм, громадянська позиція. Тож громадянин стає носієм раціональних та ірраціональних характеристик, які обумовлюють якість його громадянськості.

Інституційний підхід надав розуміння громадянськості як політичного інституту. Для визначення концептуальної структури компонентів громадянськості необхідно розглянути громадянськість через її соціальне призначення у складі спільноти, що виступає носієм ідентичності як джерела індивідуальності та здатності до самоорганізації у політичному контексті.

Громадянин як індивідуальність має сукупність офіційних характеристик, занесених у паспорті: прізвище, ім'я, по-батькові, дата народження, місце народження, країна громадянства, місце проживання, родинні стосунки, особливі примітки тощо. Доопрацьовано сутність поняття «індивідуальність громадянськості», яке у нашому дослідженні становить собою сукупність первинних аутентичних характеристик. Її складові: статус громадянина, паспортні дані; природні ресурси (вроджені здібності, здоров'я, вдача) та унікальні особливості (освіченість, талановитість, лідерство); колективізм, що проявляється як специфіка спілкування та організація життєдіяльності з іншими громадянами (самовизнання, політичний клімат, оцінки і ставлення до проблем самоорганізації, використання можливостей для саморозвитку та захисту громадських інтересів, змістовність дозвілля, стиль спілкування і комфортність життя). У контексті колективної громадянськості громада стає найвпливовішим політичним актором, вона часто ініціює, впроваджує, оцінює та коректує національну політику. Регіональна громада створюється швидше за націю, тому національна стратегія побудована на ній.

Узагальнюючи попередній аналіз теоретичних положень щодо предмету дослідження, авторка визначає таку концептуальну структуру компонентів інституту демократичної громадянськості: світова спільнота – політична нація – нація – ідентичність нації – державна національна політика – регіональна громада – національна регіональна політика –

місцеве самоврядування – агрегування та артикуляція політичних інтересів – громада – колективна ідентичність – колективна громадянськість – індивідуальність громадянськості – громадянський статус + ресурси індивідуальні + колективність.

Зокрема, громадянськість у соціально-політичному аспекті розглядається як спільнота, де створюється колективна діяльність. Колективна діяльність стає регулятором взаємовідносин, системоутворюючим чинником формування національної ідентичності. Політичного контексту ця колективна діяльність і національна ідентичність набуває у межах дворівневого політичного процесу: використання її стратегічного потенціалу регіональною владою для встановлення легітимного порядку та активне залучення національної ідентичності регіональною громадою для здійснення впливу на процес прийняття політичних рішень регіональною або загальнонаціональною владою.

Культурні (соціокультурні) характеристики колективної громадянськості пов'язані з її об'єктивними особливостями, а стратегічні – з політикою національної ідентичності. Отже, можна припустити, що:

1. Стратегічний і соціокультурний потенціал ідентичності громадянськості робить її політичним інститутом і спільнотою одночасно.

2. Синтез соціокультурного та стратегічного чинників розвитку громади є необхідною умовою її залучення до сучасної політики як політичного актора. Такий синтез набуває особливого значення у період оголошеної владою децентралізації, яка має високий рейтинг соціального запиту в суспільстві.

3. За умов порушення такого синтезу громади будуть використовуватись у політичних іграх, втрачаючи можливість артикуляції та агрегування власних інтересів при повному підкоренні регіональної політичної еліти державним органам влади.

Головним індикатором розвиненості колективної громадянськості як спільноти є територіальна та національна ідентичність. Територіальна ідентичність відіграє провідну роль у реформуванні місцевого самоврядування, територіальної організації держави та самоорганізації суспільства.

Категорія «ідентичність», як стверджує Д. Другунський, полідисциплінарна та у політичному полі часто використовується для вивчення політичної реальності у груповому контексті її виявлення. Підставою тому є процес самоідентифікації індивіда, що у політичному контексті набуває ознак результату державної політики, бо має регулюватися державою та державними інституціями соціалізації її громадянина. Державна ідентичність залежить як від самосвідомості, так і від соціальних, економічних, політичних, культурно-освітніх та правових умов життєдіяльності громадян у державі. Будучи важливим консолідуючим фактором, вона орієнтується на те, що людей об'єднує не лише спільна мова і територія, національність, стать чи вік, культура та історія, але й передусім те, що вони громадяни однієї держави. Результат досягається за допомогою політизації ідентичностей (територіальної, статевої, професійної, конфесійної, етнічної), носіями яких є індивіди. Поняття державної ідентичності включає в себе вагомий суб'єктивний момент – усвідомлення своєї приналежності до певної спільноти самою людиною (самоідентифікація) [5].

Національна ідентичність – самовизначення через державу-націю, усвідомлення своєї причетності до її мови, культури, автентичної спадщини, цінностей і сучасних показників розвитку – результат державної політики чи політичних процесів, що мають керуватись державними інститутами (соціалізація індивіда, етнополітика, електоральний процес, формування партійної системи та політичної конкуренції).

У формуванні демократичної громадянськості та політичної нації в Україні першочерговим чинником є наявність національної ідентичності громадян. Поділяючи думку Т. Л. Нагорняк щодо особливостей формування національної ідентичності, потрібно врахувати, що ототожнення себе з державою-нацією відбувається на п'яти рівнях як цілісне і системне явище. Інституційний рівень пов'язаний з різноманітними політичними інститутами, які, формуючи державну чи муніципальну політику, впливають на специфіку самоідентифікації осіб на всіх інших рівнях. У разі конструктивного впливу ідентичність стає конструктивною, у разі деструктивного – стає

деструктивною. Важливим є також поширення місцевого патріотизму. Ідеологічний рівень – вплив на свідомість громадян привабливими системами політичних цінностей, спрямованими на підтримку в них ірраціональної віри у своє місто, свою країну. Інфраструктурний рівень – самоідентифікація особи з певними матеріальними атрибутами (товарами і продуктами). Стратегічне значення при цьому має політика у галузі підтримки виробників та надавачів послуг. Ментальний рівень – особа визначає себе як частку нації – найвищий політичний прояв етнічної спільноти. Основою стратегії політичних інститутів має бути апеляція до «рідних», зрозумілих цінностей, які б відтворювали конструктивні функції та сприяли самоідентифікації громадян як частини нації. Повсякденний рівень – результат самоідентифікації на чотирьох попередніх. Через «прив'язування» до суспільних, сімейних та індивідуальних практик особа через спрощення передає ці цінності від покоління до покоління [6].

Саме ідентичність громадянськості – усвідомлення громадянами своєї приналежності до місцевої спільноти, до територіальної громади, до національної держави – базовий чинник політичної нації, і саме вона має відтворюватися у контексті національної політики.

Для дослідження впливу символічної складової на процес становлення інституту демократичної громадянськості необхідно звернутися до теоретичних праць: Т. Л. Нагорняк «Політичні символи і політична символіка: операціоналізація понять», «Символічний вимір політики і політичної мови», О. Ф. Лосєва «Знак. Символ. Міф», С. Г. Тер-Мінасової «Мова і міжкультурна комунікація». Відтак, за допомогою психологічного підходу розглянемо сутність функціонування інституту громадянськості, де важливу роль відіграє символічна складова.

Поширеною практикою є активне використання символів політичними акторами у різноманітних форматах і з різною метою, як: для консолідації суспільства (заяви, заклики, звернення), у передвиборчій боротьбі (політична реклама), для ескалації конфлікту (інформаційні війни), громадянами для вираження власної суспільно-політичної позиції (демонстрації, мітинги, графіті) тощо. Слово «символ» походить з грецької мови та означає ознаку, розпізнавальну прикмету. Точніше кажучи, це один із видів знаку. Це образ, який взято в аспекті своєї знаковості. Цей образ є знаком, якому надано всієї органічності та невичерпної багатозначності образу. Предметний образ та глибинний сенс виступають у структурі символу як два полюси, які неможливо помислити один без одного, але водночас вони розведені між собою та породжують символи [7].

Символічна політика в умовах зростання впливу інформаційного середовища та ролі засобів масової комунікації у взаємодії між суспільством та владою набуває різних тенденцій. Наприклад, використання символів лише з метою формування позитивного іміджу влади часто приводить до «розходжень» між символічною складовою та реальними діями влади.

Використання символічної політики можливе й «знизу», як зворотній вплив на владу. Багаточисленні звернення до влади через повідомлення з використанням символів (зображення малюнків на плакатах; графіті на стінах будинків, парканів, на асфальті; комікси в електронних засобах комунікації, на друкованих носіях інформації) спонукають владу до більш уважного ставлення до соціальних запитів, очікувань громадян, тобто не лише до прозорості, а й до відкритості (транспарентності) влади. Що у підсумку і забезпечує суб'єкт-суб'єкту модель відносин громадян і влади та є умовою успішного процесу становлення інституту демократичної громадянськості.

В сучасних умовах пошуку конструктивної моделі реформування стратегії національної політики щодо політичної соціалізації громадян в умовах інформаційної війни, прояву стереотипів, які роз'єднують або об'єднують громадян різних регіонів України, прийняття законів, які визначають процес декомунізації, важливим виявляється знання закономірностей формування уявлення громадян про оточуючий політичний простір.

Так, виявляється, що світовий простір дворівневий: реальний та дійсний. На підставі дійсного (в античній філософії – «світу істинного») громадянськість творить реальність, що містить свідомість у вигляді асоціацій, які виникають при згадуванні назви країни («Україна – єдина країна»). Цей процес надає підстави стверджувати, що громадянськість є політичним інститутом. Індивід сприймає національну державність через емоції, відчуття, ставлення,

оцінки та спогади. Усе вказане надано нам у форматі образів, картинок, стереотипних суджень, символів, знаків, міфів та архетипів. Дійсність – статична характеристика світу автентичностей – об'єктивних фактів без оцінок, ставлень та емоційних забарвлень. Політична дійсність відповідно – простий набір політичних фактів чи фактичних результатів політичних рішень і дій без оцінок і тлумачень. Контекст дійсності завжди нейтральний.

Процес пізнання та певне комунікативне поле будь-якої політичної системи формує реальність, інтерпретуючи дійсність, внаслідок чого факт набуває нових функцій та характеристик соціально-політичного, емоційного, раціонального, морально-етичного характеру. Реальність, на відміну від дійсності, об'єднує в собі реальне та є мінливою. Символи виступають яскравими виразниками сучасного стану суспільства та індикатором розвитку суспільства у майбутньому. Особливого значення набуває дослідження використання та інтерпретації символів під час політичних акцій, передвиборчих кампаній, референдумів та таких національно-визвольних процесів, які сьогодні відбуваються в Україні. Символи виступають не лише як окремі об'єкти, але і як системи зв'язків та взаємодій, що функціонують у політичних комунікаційних процесах. Політичні символи стають певними образами найважливіших політичних ідеалів, важливими засобами їх пропаганди та реалізації, свідчать про ставлення до певної політичної позиції. Політика є специфічною сферою суспільного життя, символи, у свою чергу, виступають мовою політики, вони детермінують сприйняття політичних явищ [8].

Щоб адекватно відобразити та розуміти суспільно-політичну ситуацію, варто врахувати, що особливе значення мають дослідження суспільної думки з приводу всього реєстру політичної символіки, а не лише символічних фігур в особі діючих політиків. Тобто потрібно вивчати ставлення населення країни до національних символів, до символіки політичних партій. Саме дослідження зміни ставлення до них різних верств населення протягом тривалого часу може дати цінну політологічну інформацію. Особливо цікаво простежити це щодо символів, які існують не одне століття (політичні терміни, прапори тощо). Зокрема, якщо розглядати ситуативне ставлення населення до політичної символіки, то за допомогою цих оцінок можна визначити ступінь підтримки існуючого ладу, ефективність тієї чи іншої ідеології. Дійсно, руйнування символів постає одним із способів боротьби зі знаками влади та сили.

Погоджуючись із визначенням О.Ф. Лосєва про виділення 9 типів символів, які акцентують їх ідеологічну і спонукальну функцію, можна стверджувати, що символи вочевидь впливають на процес набуття якостей громадянськості. Це, зокрема, такі символи: «Ідеал, девіз, план, проект, програма, рішення, постанова, гасло, заклик, пропаганда, агітація, афіша, плакат, пароль, ярлик, указ, наказ, команда, закон, конституція – ідеї і поняття, які насичені і заряджені великою практичною силою, що породжує принцип громадської дії і метод здійснення суспільно-політичних фактів» [9, с.17].

Далі спробуємо виокремити символи, які мають переважний вплив на набуття якостей громадянськості.

Символи-ідеї. До політичних символів-ідей можна віднести усі вербальні політичні мотиви, які несуть собою презентаційну, агітаційну та мобілізаційну функції, презентуючи країну та з'ясовуючи світоглядні, соціокультурні, політичні та національні принципи її мешканців. Наприклад, «Україна – єдина країна», «Україна понад усе».

Поведінкові символи чи символи – івенти. Це – упорядкована система дій, сукупність універсальних сюжетів та моделей поведінки, що повторюються циклічно у певному соціальному просторі чи ініційовані під конкретну політичну подію. Йдеться про мітинги, протестні акції, міжнародні круглі столи, мирні переговори, кризові діалоги, інаугурацію президента, дипломатичний протокол, тощо. Політична дія виконує інформаційну чи мобілізаційну функції та стає символічною за умов своєї ритуальності. Ритуальність політичних дій пов'язана з комплексом конвенційних форм поведінки, що поєднують у собі норми (правила голосування), цінності, національно-державну специфіку, викликаючи особливий емоційний стан. До поведінкових символів також можна зарахувати звукові символи (звукоряд), що спонукають до усвідомленої дії. Наприклад, перші ноти Гімну, які

спонукають громадян країни вставати або класти руку на проекцію серця, звучання пісні «Пливе кача по Тисині...», яке спонукає громадян вставати та вшановувати пам'ять загиблих під час революції Гідності та захисту Вітчизни. Саме це вони й мають за мету, відтворюючи функцію соціалізації та консолідації нації.

Символи-персони. Харизматики, політичні діячі-лідери, які виступають від імені держави-нації, громадяни світу, воїни-захисники України в АТО, «Небесна сотня», персони, з якими асоціюється нація, країна.

Національно-державна символіка. Усі державні символи, утворені як державно-національна цінність, які використовуються на різних рівнях, підкреслюючи свій законний статус (гербова печатка, геральдика, прапор, гімн), архітектурні ансамблі, що виступають чинником державної ідентичності, наприклад, Майдан Незалежності, топонімічна політична символіка, наприклад, вулиця Шевченка, парк Ради Європи, знаки відмінності й відзнаки, дизайн грошових купюр, наприклад, із зображенням образів моральних авторитетів – Тараса Шевченка, Лесі Українки, Григорія Сковороди, що візуально «скануються» та спонукають як взірць до наслідування.

Перераховані категорії політичних символів і символік набувають знакової сили, презентують національний характер і виконують основну функцію ідеологічного впливу на формування громадянськості, національної ідентичності. Декілька символів стають знаком чи знаковою системою і символікою, політичним міфом про країну чи образом держави-нації. Символи залишаються в масовій свідомості як соціальні стереотипи у вигляді фраз, уявлень і переконань та обумовлюють політичну дію громадянина.

Стереотипи мають об'єктивну природу і виступають невід'ємною властивістю психіки людини робити узагальнення. Стереотипні джерела національного характеру, як визначає російська дослідниця С.Тер-Мінасова, це – анекдоти, національна класична література, фольклор та національна мова [10]. Стереотипи мають вигляд метафор, народжених політичними міфами чи архетипами. Вони виконують функцію поверхового і миттєвого пояснення людям політичної дійсності за допомогою чуттєво-емоційних засобів.

У процесі становлення громадянськості важливе місце займає уявлення громадянина про образ держави. Категорія «образ» культурологічна за своїм походженням. Культурно-ідеологічний образ держави інтегрує в собі події минулого, етнонаціональні характеристики, культурну пам'ять, історичні образи національних героїв. Вони усталені часом, це базові елементи становлення громадянськості.

Образи усіх типів інтегруються і мають значення архетипічності, тобто здатності виступати зв'язком образів, які переходять із покоління в покоління. Згідно з К. Юнгом, архетип є колективним підсвідомим проявом, що з найдавніших часів становить зміст загальнолюдських цінностей і лежить у основі міфів, фольклору і культури загалом, переходячи з покоління в покоління. Це структурні елементи людської психіки, приховані в колективному несвідомому. Архетипи задають загальну структуру особистості й послідовність образів, які спливають у свідомості при пробудженні творчої активності. Політичні архетипи задіяні при формуванні політичних міфів про героїв нації, нездоланність ідей та перемогу народної волі, наприклад, при сприйнятті пісні «Пливе кача по Тисині...».

Подальше дослідження – це аналіз матеріалу за результатами анкетування, проведеного авторкою. Зміст анкет укладено авторкою, це оригінальний матеріал, який підтверджує важливу роль символічної складової у процесі становлення інституту демократичної громадянськості в Україні наприкінці 2014 року. Вибір респондентів – студентської молоді Півдня України – обумовлений тим, що студентська молодь є мобільною частиною суспільства, молодією генерацією національної еліти, яка визначає перспективи розвитку на найближчі роки в Україні. Крім того, територіально межовий Східний регіон України з проблемами ескалації конфлікту значною мірою впливає на суспільні настрої Південного регіону. Аргументи вибору територіальних меж анкетування посилюються необхідністю визначення міри соціальної напруженості та прогнозування реакції на провокативні збудження і попередження можливих руйнівних наслідків.

Вибірка респондентів здійснювалась за кластерним методом, було опитано 500 респондентів – студентську молодь вищих навчальних закладів міст Одеси, Миколаєва та Херсона. Вік респондентів – від 16 до 23 років. Гендерний склад опитаних: 45 % чоловіків та 55 % жінок. Похибка дослідження склала 4%. У результаті дослідження було розроблено таблиці по кожному з питань із репрезентацією результатів у вигляді діаграм (Рис.1-10):

Як респонденти оцінюють політичні події в Україні за 2014 рік (події Майдану, антитерористичної операції, дострокових парламентських і президентських виборів)

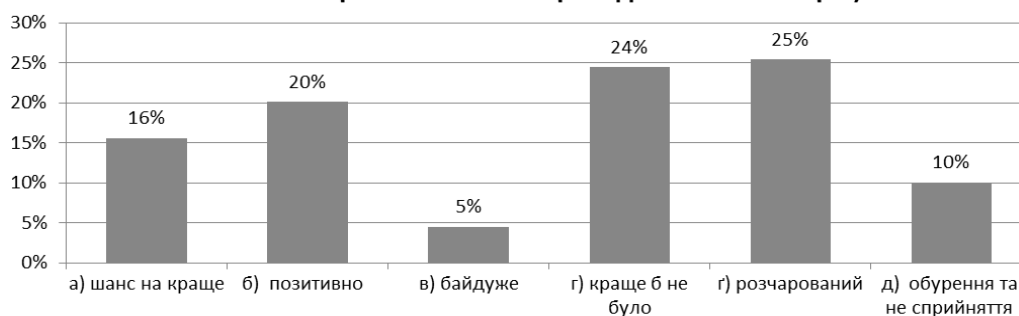

Рис. 1 «Оцінювання політичних подій в Україні за 2014 рік»

Чи помічали респонденти використання української символіки у політичній рекламі протягом 2014 року

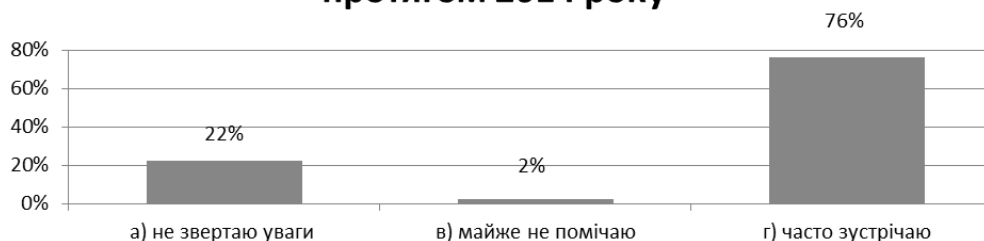

Рис. 2. «Чи помічали респонденти політичну символіку?»

Як респонденти ставляться до використання українських символів у вигляді моди на вишиванки, прапорців на автомобілях, стрічок із зображенням прапора України

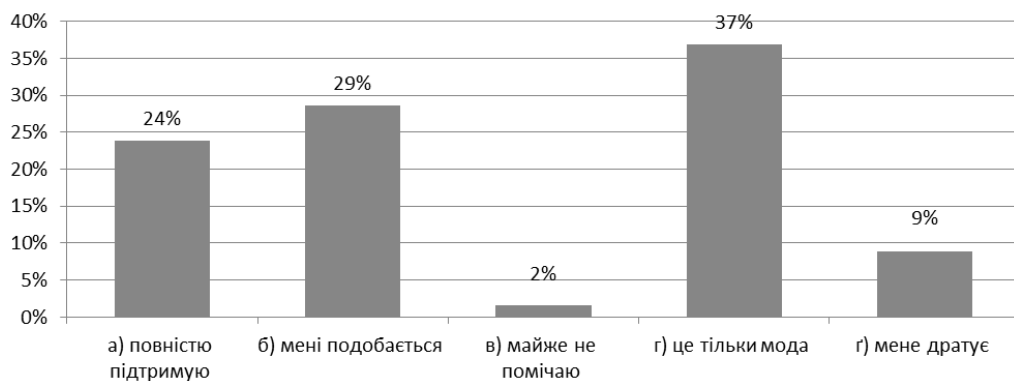

Рис. 3. «Ставлення до використання українських символів»

В умовах сучасних політичних подій як демонструють респонденти свою суспільно-політичну позицію за допомогою символів

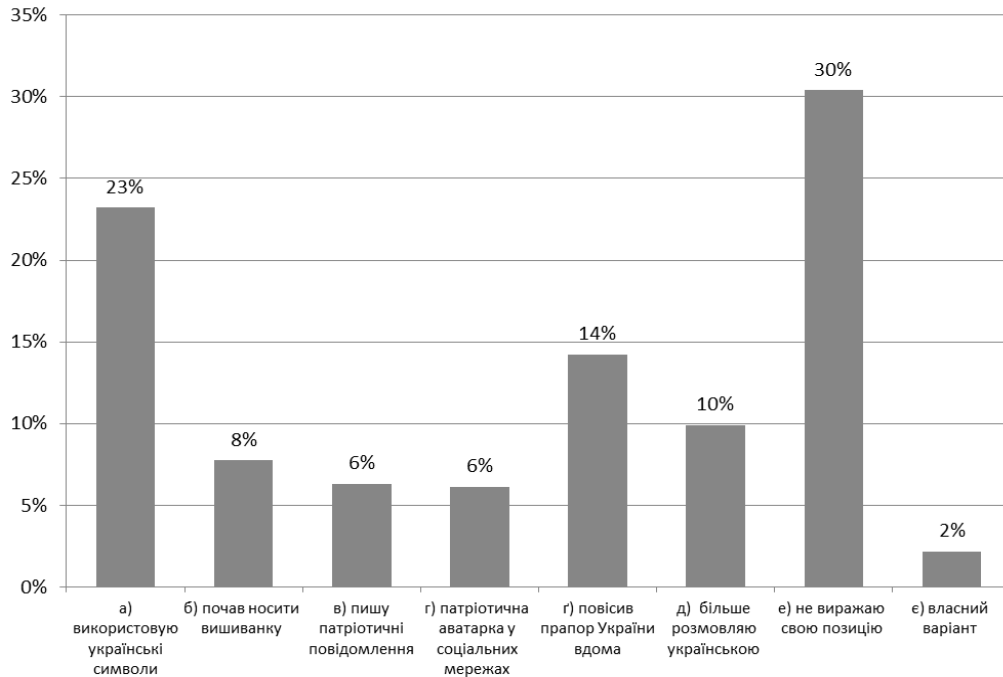

Рис. 4. «Демонстрація своєї суспільно-політичної позиції за допомогою символів»

Ставлення респондентів до зображення російського прапору в публічних місцях в Україні

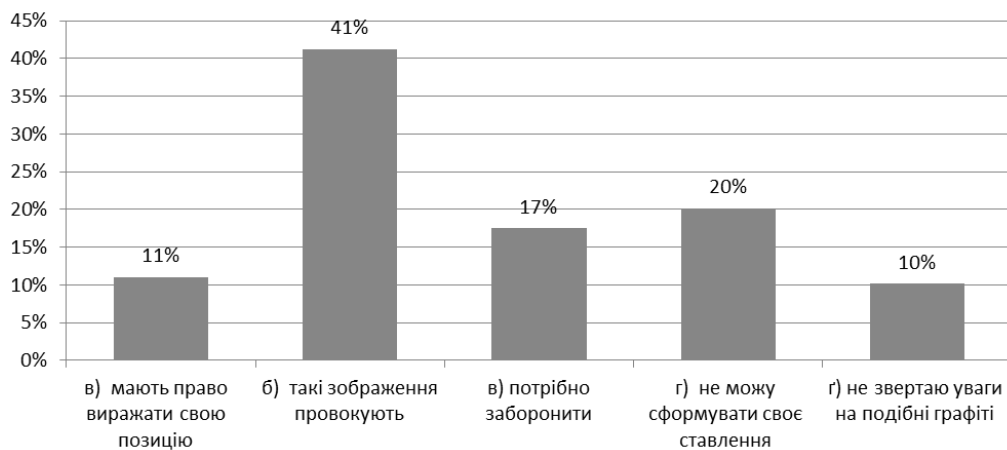

Рис. 5 «Ставлення до зображення російського прапору в публічних місцях в Україні»

Узагальнюючи підсумки проведеного анкетування, можна сформулювати такі висновки щодо символічного, як способу вираження суспільно-політичної позиції та впливу на настрої студентської молоді вишів Південного регіону України:

- символи значною мірою репрезентуються у політичному просторі (76 % опитуваних помічають значну кількість символів, зокрема прапор, жовто-блакитні кольори, вишиванки, але по-різному сприймають їх) (рис.2);
- більше половини респондентів (67%) виражають свою суспільно-політичну позицію за допомогою символів в умовах сучасної політичної ситуації, використовуючи українську символіку (рис.4);

Як респонденти ставляться до продажу вироблених у РФ товарів

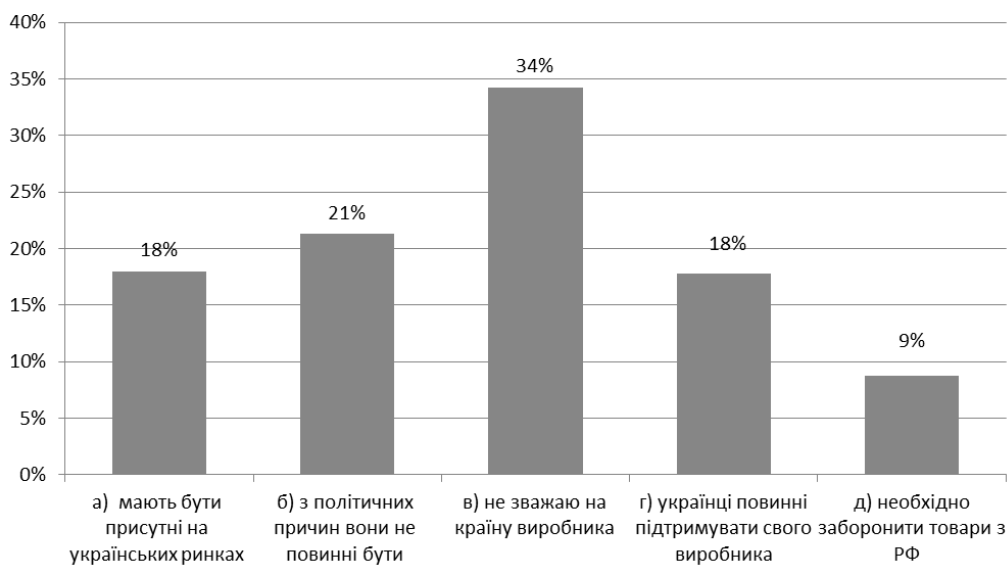

Рис. 6. «Ставлення до продажу в Україні товарів, вироблених у Російській Федерації»

Як респонденти ставляться до проблеми двомовності в Україні

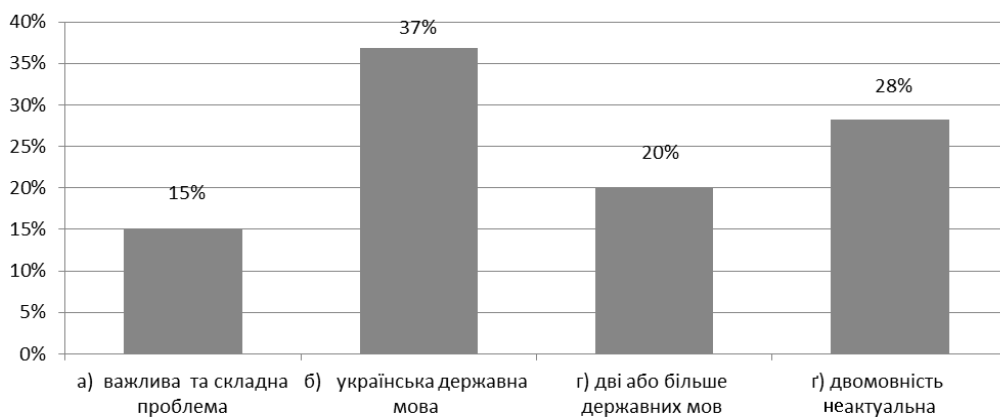

Рис. 7. «Ставлення до проблеми двомовності в Україні»

Враження респондентів від пісні "Пливе кача"

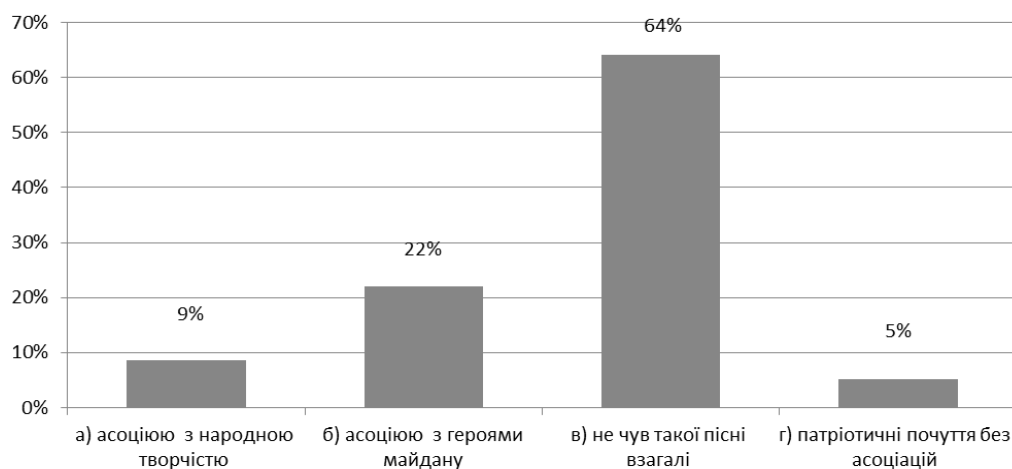

Рис. 8. «Враження від пісні «Пливе кача по Тисині...»

Які символи виступають для респондентів уособленням українських настроїв

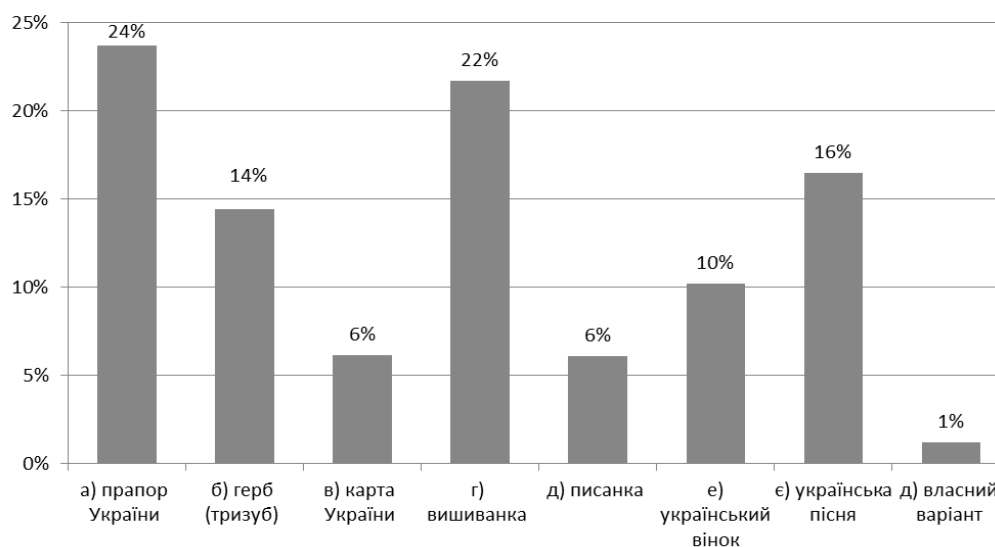

Рис. 9 «Визначення символів, які виступають уособленням українських настроїв»

Ставлення респондентів до демонтажу пам'ятників Леніну в Україні

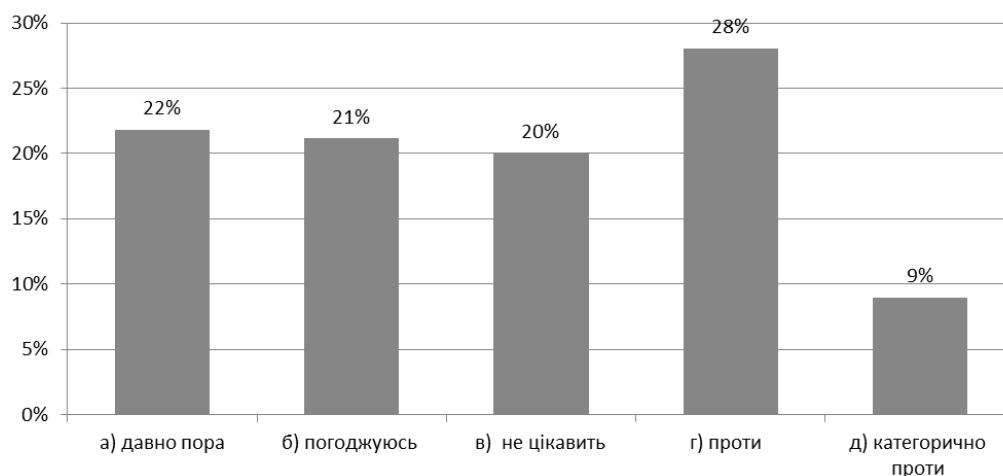

Рис. 10. «Визначення ставлення до демонтажу пам'ятників Леніну в Україні»

• виявлено яскраво протилежні (бінарні) настрої, політичні позиції серед молоді, наприклад, ставлення до демонтажу пам'ятників Леніну. 43% погоджуються з такою позицією, 37% проти демонтажу пам'ятників Леніну (рис.10). Також яскравим показником є ставлення до української символіки. 52% підтримують або не проти такої ініціативи, 46% не підтримують дану ініціативу (рис.3);

• підтверджено тезу про те, що символи можуть стати подразником у суспільстві на прикладі зображень російського прапора: 41% опитуваних вважає, що за сучасних умов такі зображення провокують сутички та конфлікти (рис.5), 18% підтримують заборону подібних зображень;

• серед молоді присутня певна кількість людей з пасивною, аполітичною установкою (5% респондентів забажали взагалі не оцінювати політичні події 2014 року, 2% взагалі не слідкують за політичними новинами) (рис.1);

• символами, які уособлюють українські настрої для респондентів, виявились символи державницького характеру (прапор України – 24%, герб – 14%), вишиванка (22%) та українська пісня (17%) (рис.9). Також серед власних варіантів присутні гастрономічні символи (борщ), символи політичних подій 2014 року («Небесна сотня»).

- символічною виступає українська державна мова, яка має абсолютних прихильників серед студентської молоді Півдня України – 37%, а 28% респондентів не вважають актуальним питання двомовності. Лише 20% студентства Півдня, де поширене функціонування у побутовому спілкуванні (переважно в містах) російською мовою, схилиються до вживання двох або більше мов (рис7).

Виходячи з аналізу проведеного анкетування, необхідно визнати, що твердження науковців про символічність політичної реальності підтверджується. Політичний досвід за допомогою творчого осмислення переходить з несвідомого у сферу символів. Потім раціональна та емоційна обробка символів перетворює усвідомлення в ідеологію, у політичні, мовні і гендерні стереотипи на рівні свідомості.

В умовах зовнішніх і внутрішніх викликів українського суспільства кінця 2013-початку 2015 років громадянськість як політична практика затвердила свої результати на національному і регіональному рівні, а саме – колективну громадянськість.

Проведене дослідження доводить, що важлива роль у сприянні громадянськості як політичній практиці, тобто становленні інституту демократичної громадянськості, належить національній державній символіці та українській державній мові як проявам цінності національної державності. Подальші дослідження мають наукову та практичну цінність з метою визначення стратегії національної політики політичної соціалізації громадян з урахуванням об'єднавчого впливу державної національної символіки та національної мови.

1. *Президент* Порошенко предложил сделать украинскую культуру оружием [Електронний ресурс]. – 2015. – 09 березня. – Режим доступу :

<https://www.facebook.com/sharer/sharer.php?m2w&s=100&p%5Burl%5D=http%3A%2F%2Farchive.net%2Farchive%2F30062015%2Fhttp%3A%2F%2Fjoinfo.ua%2Fsociety%2F1076525>.

2. *Цвих В. Ф.* Профспілки у громадянському суспільстві: теорія, методологія, практика : [монографія] / Цвих В. Ф. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2002. – 376 с.

3. *Політологічний* енциклопедичний словник / [упоряд. В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка]. – [2-е вид., доп. і перероб.]. – К. : Генеза, 2004. – 736 с.

4. *Шляхтун П. П.* Політологія (теорія та історія політичної науки) / Шляхтун П. П. – К. : Либідь, 2002. – 576 с.

5. *Другунский Д.* Пять уровней идентичности [Електронний ресурс] / Д. Другунский. – режим доступу :

http://www.archipelag.ru/geoculture/new_ident/interpretation/level/. – 20 січня 2013 22:12.

6. *Нагорняк Т. Л.* Політичні символи у дискурсивних практиках України / Т. Л. Нагорняк // Політологічні та соціологічні студії : зб. наук. праць / [ред. А. Круглашов]. – Чернівці : ВД «Букрек», 2008. – С. 320–339. – (Тематичний випуск: «Проблеми національної безпеки: регіональні та глобальні аспекти», т. IV).

7. *Нагорняк Т. Л.* Політичні символи і політична символіка: операціоналізація понять / Т. Л. Нагорняк // Трибуна. – 2007. – № 3-46. – С. 38–39.

8. *Нагорняк Т. Л.* Символічний вимір політики і політичної мови / Т. Л. Нагорняк // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – 2010. – № 19. – С. 183–192.

9. *Лосев А. Ф.* Знак. Символ. Миф / А. Ф. Лосев // Труды по языкознанию. – М. : Наука, 1982. – 440 с.

10. *Тер-Минасова С. Г.* Язык и межкультурная коммуникация : [учеб. пособие] / Тер-Минасова С. Г. – М. : Слово/Slovo, 2000. – 624 с.

Тетяна Нагорняк

Донецький національний університет (м. Вінниця)

УКРАЇНА КРИЗЬ ПРИЗМУ ПРОТИРІЧ СУСПІЛЬСТВА З ДЕРЖАВОЮ (НА ПРИКЛАДІ ПРОТЕСТІВ КІНЦЯ 2013 – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 2014 РР.)

Tetiana Nagorniak. Ukraine through Contradictions of Society and the State (Protests late 2013 – early 2014).

The maturity of a state always correlates with the strength of the national (not ethnic) community's identity. The quality of such correlation becomes crucial and often improves during the trials. Peace has never existed without war, but worldwide development is constant in its changing cycles of colonization (confirmation of Empires/confederations, movement towards bipolarity, strengthening of military-technogenic human potential, globalization of economics and identity) and decolonization (territorial reconstruction of the world, development accent's shift towards the social equity, branding "comfort places", peripherality of capitalism). Each socio-political developments (war and a coup d'état, terrorism and AIDS, natural disasters and changes in social display) as attractors of such cycles actualize the question about the maturity of relations between a state and society. The form of such relationships could be designed by religion, political regime, social contract and establish systematic game rules. It converts political support for public institutions by masses into increasing of various incomes among the population (economic stability, legal, financial and social population security, distribution of capabilities and software and growth prospects system on the whole, it's symbolic and social equity). The chosen format of relationships between a state and society is the core of the system modernization, key actor's responsibility (government, community, business and media-environment) and the correspondence of their activity with a single strategic model (which system aims at) is a major factor in its successful renewal.

Key words: Ukraine, Ukrainian society, protests late 2013 - early 2014 in Ukraine.

Вступ

Миру без війни ще не існувало [1], а світовий розвиток сталий у своїй зміні циклів колонізації (затвердження імперій / конфедерацій, рух до біполярності, зміцнення військово-техногенного потенціалу людства, глобальність економіки та ідентичності) та деколонізації (територіальна реконструкція світу, зрушення акцентів розвитку у бік соціального капіталу, брендинг «комфортних місць», периферійність капіталізму). Кожні соціально-політичні зрушення (війна і державний переворот, тероризм і СНІД, природні катаклізми та зміни соціального дисплею), як аттрактори таких циклів, актуалізують питання зрілості взаємовідносин Держави і суспільства. Форматом таких взаємовідносин можуть виступати релігія, політичний режим, соціальний контракт, встановлюючи системні правила гри, за якими політична підтримка державних інститутів масами конвертується в зростання здобутків населення різного роду (економічної стабільності, правового, матеріального та соціального захисту населення, поширення можливостей та забезпечення перспектив росту системи в цілому, її символічного та соціального капіталу). Обраний формат взаємовідносин держави і суспільства виступає стрижнем модернізації системи, відповідальність ключових акторів (влади, громади, бізнесу, медіа-середовища) та відповідність їх діяльності єдиній стратегічній моделі, якої прагне система, є основним чинником її успішного оновлення. Контрольні точки взаємовідносин держави і суспільства віддзеркалює медіа-простір. Якість останнього (як національного, так і світового – зовнішнього до системи, що трансформується) закріплює за медіа-представниками ролі від професіоналів, здатних створювати адекватну картину світу, до «стерв'ятників», які проти усіх, та обслуги окремих акторів, їх рупорів та райтерів. Полідисциплінарні дослідження взаємовідносин між державою та суспільством доводять, що вони обумовлені принципами, які сформовані:

- історично (форма взаємовідносин держави та індивіда, територіальний устрій, адміністративне управління, історична пам'ять) та цивілізаційно (ментальні риси населення, його етнічний склад та моделі світосприйняття, здатність до самоорганізації), та автентичні

форми політичного гено-тексту (автентичного пласту ментальних цінностей народу, що віддзеркалюються у вербальних та невербальних дискурсах) [2; 3];

- геоекономічно (фактори первинної природи - ресурси, локація; створені людиною чинники розвитку - традиційні капітали системи [4], фінансові потоки, агломераційний ефект, людський капітал, інфраструктура, тип економіки та управління [5];

- поточним соціальним дисплеєм (соціальна стратифікація населення, групи інтересів, соціальні ролі, пріоритетність та статусність інтеракцій в суспільстві, соціальні коди [6], інтелектуальний та культурний ресурси нації, зрілість територіальних громад);

- політико-інформаційним середовищем (політичні дискурси та фено-текст системи (сучасні прояви політичного тексту у вигляді меседжів і промов, що їх продукують автори і модератори тексту з метою встановити контроль над центром структури політичного тексту) [7; 8], організація влади та розвинутість громадянського суспільства, прозорість виборів та системи правосуддя, зрілість політичного ринку, якість медіа-поля, забезпечення політичних прав і свобод громадян).

Принципи – це спрямовувачі людської поведінки, які, безумовно, мають стійку і постійну цінність [9]. Маючи принципи, на підставі яких ведеться діалог між суспільством та державою, держава-нація мусить напрацювати цінності й вкласти їх до Центру структури тексту суспільства (це принциповий, системоутворюючий стрижень, на який орієнтується нація – ціннісні установки суспільства, які позитивно сприймаються абсолютною більшістю населення) [10], що виступав би однаково визначальним маяком у діяльності державних інститутів, медіа-представників, суспільства.

Події кінця 2013 – першої половини 2014 рр. в Україні стали кульмінацією протистояння держави і суспільства у форматі «верхи» не хочуть, а «низи» змогли. Ця стаття є спробою автора усвідомити сутність українських подій цього періоду по осі конфлікту держава – суспільство у контексті подальшої модернізації України. Протистояння держави і суспільства в Україні тлумачаться автором як результат «напрацювань» системи у контексті її модернізації на 2013 рік, серед яких, об'єктивні та суб'єктивні (відповідно до діючих ключових фігур) чинники:

- історико-об'єктивні (централізований етатизм в управлінні та соціальний запит на «сильну руку» в населення внаслідок тривалого несамотійного розвитку українських земель, територіально-адміністративний устрій - спадок радянської системи, непорозуміння між Заходом та Сходом України відносно символів, які містить історична пам'ять й автентичні форми політичного гено-тексту) та цивілізаційні (суперполіетнічний склад населення (більше 130 етносів), схильність до хуторянства, вільнодумства, щирості та родинності, самоорганізація в малих групах);

- геоекономічні об'єктивні (багата природними ресурсами країна із локацією на перехресті європейських шляхів), відтік активів за кордон (як фінансових потоків, так і людського капіталу), високий агломераційний ефект із депресивними прикордонними пустотами, слабка інфраструктура, ручне керування економікою, хибна екологія);

- поточний соціальний дисплей українського суспільства (сплощення піраміди соціальної стратифікації населення (маргіналізація середнього класу), непрозорі соціальні ліфти, формування клік, де особистісна відданість пріоритетніша за професіоналізм, зрощення фінансового і політичного капіталу, локальні групи інтересів (регіональні ФПГ, «Сім'я») та соціальні ролі для «своїх», примітивні соціальні коди, високий рівень інтелектуального капіталу нації та якісні зрушення у бік посилення соціального капіталу груп, незрілість територіальних громад);

- поточне політико-інформаційне середовище (пустота Центру структури українського тексту, суперечність політичних дискурсів та фено-тексту України, непрозора організація влади й виборів, системи правосуддя, заангажованість мас-медіа та НГО, незрілість політичного ринку, порушення політичних прав і свобод громадян, монополізація влади Президентом України В.Януковичем, фактично монопартійність, парламентські вибори-2012 без виборів, відсутність інформаційної та національної політики на Донбасі та АРК протягом усіх років незалежності, слабкий національний брендинг [11], суперечливі кроки зовнішньої політики, інформаційна війна ззовні, симулякризація основних смислів української нації).

Внаслідок безвідповідальної діяльності держави з питань подолання протиріч (які накреслено вище), Україна продемонструвала світові безпрецедентний приклад самоорганізації суспільства «знизу». За своїм соціально-політичним змістом події кінця 2013 – першої половини 2014 років в Україні та особливо військовий конфлікт на Донбасі є найважливішою складовою загальносвітового феномену самоорганізації суспільства проти політикуму, не здатного презентувати інтереси суспільства та брати на себе відповідальність за громадян.

Геополітичний зріз протестів кінця 2013 - першої половини 2014 рр. в Україні

Найважчий геополітичний конфлікт між імперіалістичними системами США та ЄС з одного боку та російським субімперіалізмом - з іншого. Серед предметів конфлікту - контроль над Україною і спроби економічного ослаблення суперників шляхом втягування в цей конфлікт (введення санкцій з боку ЄС для РФ, в Україні – з боку РФ та пострадянських держав, що її підтримують, інтереси енергетичної індустрії США та РФ, інформаційна війна світового масштабу, докази причетності української та російської сторони до загибелі пасажирського літака «Боїнг-777» Малайзійських авіаліній). Ескалація геополітичного конфлікту на тлі активізації політичної кризи в Україні набуває як відкритих форм засудження ролі РФ у військовому конфлікті в Донбасі, так і містить елемент змови щодо України (визначеність зон впливу в т.з. «федерації» під спільним протекторатом). Геополітичний конфлікт США/ЄС з РФ має реальні втілення у військових операціях на території України кінця 2013 – першої половини 2014 років та в контрольованому розпалюванні повномасштабної світової війни.

Як наслідок геополітичного тренду тяжіння світу до біполярності, насамперед стають уразливими периферійний капіталізм та перехідні суспільства. Наддержави світу претендують на контроль цих територій і ресурсів, національні уряди не здатні протистояти з багатьох причин (не останні серед яких - корумпованість і державне зрадництво), суспільства самоорганізуються заради національних інтересів, територіальної цілісності та соціальної справедливості, долаючи випробування національного духа. Російський політолог Т.Ворожейкіна констатує: «У 2011-2014 рр. протестні виступи поширилися від Ріо-де-Жанейро, Сан-Пауло і Каракаса до Мадрида, Тунісу, Каїра, Софії, Стамбула, Москви і Бангкока. Всі ці протестні рухи об'єднувало гостре невдоволення сформованими інститутами, які не дозволяють людям домагатися своїх цілей за допомогою легальних політичних каналів. Це торкнулося як авторитарних (у Венесуелі, Україні, Росії і арабських країнах), так і демократичних (у Бразилії та Іспанії) політичних режимів. У більшості випадків протест проти корупції, що пронизує державні інститути і правлячі групи, ставав найважливішим фактором, що об'єднував тих, хто вийшов на вулиці. У цьому протесті злилися різні вимоги – від соціальної справедливості і більшої рівності до демократії і чесних виборів. Ці рухи неможливо адекватно описати в традиційній «право-лівій» системі координат. Десятки, а то й сотні тисяч людей виходять на вулицю, спонукувані насамперед гострим почуттям неприйняття політичного устрою, в якому вони, по суті справи, позбавлені права голосу... Досі Україна погано використовувала можливості, які відкрилися перед нею і після отримання незалежності в 1991 р., і після «помаранчевої революції» у 2004 р. Може бути, що цього разу зміна влади і суспільства та взаємовідносин між ними не залишаться «великою ілюзією» української революції; а російська влада, головний душитель і руйнівник її демократичного потенціалу, зрозуміє, зрештою, що в Україні їй протистоїть сильніший духом супротивник» [10]. Зв'язок між геополітичними та соціально-економічними чинниками протистояння держави та суспільства в Україні тісний. Показовим є факт, що в структурі боргу України близько 60% становлять боргові зобов'язання перед США і 30% перед Російською Федерацією. І це може використовуватися ними для тиску на політичне керівництво України.

Соціально-економічний зріз протестів кінця 2013 першої половини 2014 рр. в Україні

Потрібно зауважити, що в Україні, незалежно від прапорів і гасел, усі майдани кінця 2013 – початку 2014 років мали економічну складову і повстали насамперед проти олігархізації влади, соціальної несправедливості, люмпенізації не просто окремих професійних страт, а цілих територій, вимивання середнього класу в суспільстві. Просто олігархи у кожного майдану були свої (влада В.Януковича для одних і «київська хунта» для інших). Майдан

кінця 2013 – першої половини 2014 рр. – масова багатомісячна акція протесту в центрі Києва, що почалася 21 листопада 2013р. у відповідь на призупинення урядом М. Азарова підготовки до підписання економічної частини угоди про асоціацію між Україною та Євросоюзом.

Економічні страйки проти політики уряду М.Азарова розпочиналися у невеликих містах (Краснодон, Кривий Ріг, Торез). По мірі поширення масових протестів й трансформації їх у Євромайдан/Антимайдан, а потім у війну на Сході України, ставало більш помітним (для усіх регіонів) зростання тарифів і загравання з олігархами нового уряду А. Яценюка, нагнітаючи ескалацію конфліктогенності між центром і регіонами, між Донбасом та іншою Україною, між мігрантами зі Сходу та тими, хто залишився в зоні АТО. Протестний рух, артикульований на соціально-економічній основі, постійно переводився у політичне поле як геополітичними акторами, так і представниками українського політикуму, які прагнули отримати дивіденти за рахунок самоорганізації суспільства.

Проте обсяг тіншового сектору економіки складав 50% (за офіційними даними) [12]. Позитиву у такому показнику мало, але потрібно враховувати, що специфіка української тіншової економіки – у можливості отримання нелегальних прибутків не лише олігархами, а й простими людьми. І це рятувало на перших етапах монополізації тіншової економіки (у 2010 р.) при постійному зростанні безробіття в промислових містах та селах України. В суспільстві сформувалась практика обману держави на усіх рівнях. Логічно, що централізація економіки в руках «Сім'ї», повернення її в початок 1990-х із «смотрящими» в регіонах, зовнішнє управління концернами та корпораціями призвели до додаткових податкових, банківських, фінансових та гуманітарних схем, а в результаті до «смерті» малого і середнього бізнесу, збільшення верстви безробітних, зростання кількості людей, які знаходяться за межею бідності в Україні (офіційно 35%, неофіційно – 55% населення країни [13]). За таких умов громадські протести й військові операції на Луганщині і Донеччині перевели економіку в режим воєнного часу без офіційного введення військового стану, що обернулося в результаті наступним:

- 3 жовтня 2013р. національну валюту (гривню) девальвували більше ніж на 50%. З початку 2014р. інфляція в річному вимірі склала більше 30%;
- рівень життя населення впав приблизно на 25%, падіння реальних доходів – майже на 20% (до \$ 250), в реальності – значно більше;
- ціни на пальне піднялися на 35-40%, на різні сорти хліба – від 30 до 70% [12] ;
- міграція жителів Донбасу призвела до того, що Донецьк – лідер в ефективності корпоративного управління, у доступності новітніх технологій та за рівнем розвитку бізнесу в Україні – не просто майже припинив свою промислову та фінансову діяльність, а залишився пустим і вмираючим через осередки сепаратизму, розташування бойовиків-найманців, перетворившись у фронтову зону АТО.

Україна названа:

- однією з найбільш бідних країн у світі, нарівні з Африкою,
- державою з частково авторитарним режимом нарівні з Косово,
- місцем із нещасливими людьми, поряд із Зімбабве та Суданом,
- корумпованою країною (на одному рівні з Конго й Центральноафриканською республікою) [14; 15; 16].

Артикуляцію протестів на Донбасі навколо соціально-економічних проблем спробували використовувати як офіційний Київ, так і самопроголошені уряди «народних республік» ДНР та ЛНР. На етапі їх реалізації не відбулося ані втілення у життя проголошеного на майданах, ані об'єднання громади без політики в єдиному антиолігархічному прориві для України. Офіційний Київ вустах голови Уряду А. Яценюка (у контексті децентралізації замість федералізації) запропонував під час Харківського круглого столу експеримент щодо економічної самостійності Донбасу, який має прогнати себе самостійно (пряма дотація бюджету на 180 тис. шахтарів становить 34 млрд. грн.). Серед рішень соціально-економічного спрямування, які проголошені «народним губернатором Донеччини» П. Губаревим, націоналізація власності великого приватного капіталу – першочергове завдання. Втілення в реальне життя країни обох пропозицій мало б колосальні наслідки для України і всього

пострадянського капіталізму. Тобто могла виникнути ситуація свого роду «хитрості розуму», як Гегель називав прокладання свого курсу історії крізь різні суб'єктивні дії.

Ультрареакційні російські націоналісти («Русский Мир», «Изборский клуб», «Восточный Фронт») за підтримки УПЦ МП формально розпочали соціальну (не соціалістичну) антиолігархічну революцію, що й стало зрозумілим й прийнятним для більшості мешканців регіону. Але після арешту її ідеолога П. Губарева («другого» після російських – А. Дугіна та В. Крилова) трансформувалася у військову операцію професійних найманців з метою «спасення русских Донбасса» під керівництвом представників Москви О. Бородая, І. Стрелкова, О. Ходаковського та інших. Євроінтеграційні гасла ідеологічних лідерів Майдану теж трансформувалися у переформатування державної влади, мобілізацію та швидке відтворення боєздатної армії при залученні громади, дострокові президентські вибори та війна на Донбасі. Цій трансформації сприяла складна ситуація у взаємовідносинах регіональних політичних еліт та ФПГ з ДНР/ЛНР. Спочатку там була присутня зацікавленість еліт у тиску на Київ з метою перерозподілу повноважень і фінансових потоків, але ситуація безумовно вийшла з-під контролю після виходу на перший план військового крила сепаратистів (Бородая – Ходаковського). Яскравим відображенням цього є як конфлікт «господаря Донбасу» Р. Ахметова і ДНР, так і рокировки у складі керівництва сепаратистів (Захарченко – Михайлов). Міжолігархічні війни на території України й локально в Донбасі – теж складові чинники трансформації громадського руху у воєнний конфлікт. Ключовими гравцями останнього виступають: «дніпропетровські» на чолі із І. Коломойським (він давно знаходиться у конфронтації з Р. Ахметовим й після повернення в Україну та отримання посади губернатора Дніпропетровщини демонструє загальнодержавні претензії (батальйони «Дніпро», укріплення державного кордону, бізнес-конфлікти з РФ в АРК, участь у парламентських виборах та локальний контроль південно-східних областей); неоднорідні «донецькі» – Р. Ахметов, оточення В. Януковича (В. Пшонка, В. Захарченко та ін.); група реваншистів Партії регіонів (О. Єфремов, Т. Бахтеева, М. Левченко); група «младореформаторів» (В. Хомутич, О. Клименко, С. Арбузов та ін.); київські, які мають інтереси на Донбасі (В. Медведчук, П. Порошенко, А. Яценюк та ін.).

Економічно вигідний сценарій для України за цих умов був можливий, але він так і залишиться в історії як її нереалізований шанс. Зіткнення нової економічної політики офіційного Києва та «народних республік» могло стати не стільки конфліктом держави (центру) і сепаратистів, скільки класовим конфліктом (який і придушили усі його сторони, підмінивши соціально-економічну боротьбу політико-територіальною війною з серйозною бронетехнікою і масовими жертвами (через загрозу власній олігархічній системі в РФ та в Україні, в т. ч. й на Донбасі). Суто уможливлено, таке об'єднання прогресивних компонентів Майдану і Антимайдану на основі соціально-економічної програми деолігархізації України «знизу» і відмови від зовнішнього впливу - той малоімовірний шанс «дива» для України, яке не сталося. В результаті на кінець липня 2014 року Україна у стані війни, політичної й економічної кризи та гуманітарної катастрофи готується до переобрання парламенту.

Політичний зріз передумов та наслідків протестів кінця 2013 - першої половини 2014 рр. в Україні

Президентські і місцеві вибори 2010 року дали старт зміцненню вертикалі влади «донецьких» у столиці і в регіонах. За рівнем «кумівства» у політиці Віктор Янукович значно перевершив Віктора Ющенка. «40 осіб з найближчого оточення Президента (брати, сестри, діти, куми) займають різні пости в держорганах, судах і працюють депутатами Верховної Ради або місцевих рад. Всі разом вони утворюють загін чисельністю майже в 100 осіб» [12; 13]. На початку 2011 року в лексикон українців входить фраза «Я з Донецька», що набуває формату загрози і великих претензій. Реванш ПР після програшу в 2004 році був блискавичним і всеосяжним. Україна у 2011 році перетворилася на піраміду з єдиним центром управління, де «вірність лідерові партії» і «партійна доцільність» були найвищими критеріями залучення в команду президента. Обидва критерії включали в себе територіальну приналежність. Міграція «донецьких» до Києва разом із демографічними показниками 2011 року позбавили

Донецьк статусу «міста – мільйонника». За перші місяці президентства В. Янукович створив єдину вертикаль влади, зробив масштабні кадрові перестановки як у центральних, так і в місцевих органах влади. 2012 рік був парламентським. Він увійшов у політичну історію України як рік виборів без вибору, бо усі п'ять політичних партій, що пройшли до ВРУ, були проектами президента й не мали створювати йому опозицію (КПУ, ПРУ, «УДАР», ВО «Батьківщина» та «Свобода»).

Керованість «зверху» та свавілля судів і міліції, фіскальних служб та ЗМК призвела до політичних протестів, перший з яких отримав назву «Врадіївський Майдан» – акції народної непокори в смт Врадіївка (Миколаївська область) та в ряді населених пунктів України, включаючи Київ, у період з 30 червня по 15 серпня 2013 року. З 7 по 17 липня 2013 р. жителі Врадіївки (разом з представниками політичних партій «Удар», БЮТ, «Свобода») ініціювали «похід на Київ» (400 км). Мітинги проти свавілля міліції пройшли в Донецьку і Львові, Одесі та Івано-Франківську, Запоріжжі та Дніпропетровську, Сімферополі та Харкові. Головною вимогою було покарання винних у «врадіївському» злочині, в інших злочинах міліції та відставка міністра внутрішніх справ О.Захарченка. Врадіївський Майдан було придушено «Беркутом» та іншими силами МВС, але це стало початком багатомісячної акції протесту, що почалася в столиці 21 листопада 2013р. у відповідь на призупинення урядом М.Азарова підготовки до підписання угоди про асоціацію між Україною та Євросоюзом і була підтримана виступами населення в більшості міст України. Після Вільнюського саміту «Східного партнерства» (28-29.11.2014 р.), розгону наметового містечка опозиції та прийняття 16 січня 2014 р. Верховною Радою законів, що передбачали посилення санкцій за участь у масових протестах, Майдан прийняв принципово антипрезидентський та антиурядовий характер.

За півроку (з обрання нового парламенту в жовтні 2012 р. та до масових протестів по всій Україні влітку 2013 р.) В. Янукович та його команда знизили свій рейтинг довіри до 3%, що й підштовхнуло проросійське оточення (С. Ключев, В. Медведчук, В. Пшонка, О. Захарченко, С. Курченко, О. Клименко) до краху. Деякі експерти пов'язують остаточну втрату президентом державницьких принципів управління з хворобою та смертю одного з його консультантів Ю. Левенця.

22 лютого 2014р., після втечі В.Януковича з країни, Верховна Рада прийняла постанову «Про самоусунення Президента України від виконання конституційних повноважень і призначення позачергових виборів Президента України» на 25 травня 2014 р. З 23 лютого обов'язки президента України були покладені на голову Верховної Ради Олександра Турчинова. Виборча кампанія в основному розгорталася між Ю. Тимошенко (яку звільнили за вимогами Майдану з в'язниці) та П. Порошенком (компромісною фігурою для суспільства, економічних та політичних еліт). Президентським виборам передували анексія Криму Росією на підставі референдуму, Вихід України з СНД, «Російська весна», повернення України до Конституції 2004 року, масовий вихід депутатів ВР з партії регіонів, переформатування парламенту та ряд достатньо поспішних законів, прийнятих ВРУ, теракти в Одесі та Маріуполі, які збільшили кількість тих, хто прийшов на «референдуми» в Донбасі з метою виступити проти «фашистів, які вбивають людей», обумовили піар-кампанію Р. Ахметова та призначення людей І. Коломойського в державні органи влади на сході України. На думку автора, прихід до влади в Україні колишньої опозиції і спроба скасування новим українським керівництвом закону «Про засади державної мовної політики» спровокували політичну кризу в Криму і масові протести в південно-східних областях країни, які переросли у збройний конфлікт.

В Україні на початку 2015 року склалися декілька «фронтів»:

1) Інституційний (інститути влади та інститути самоорганізації суспільства). Формалізованим предметом першого фронту можна вважати зовнішній вектор розвитку. Прихильники Євроінтеграції – Інститути Майдану (Штаб національного спротиву, ВО «Майдан», Народна Рада України), фракції у ВРУ (ВО «Батьківщина», УДАР, ВО «Свобода»), позафракційні депутати, КМУ (з 27.02.2014 р.), партія ДемАльянс, ГО (Меджліс, Автомайдан, Ультрас, КПСД (Комітет патріотичних сил Донбасу), КВУ (Комітет виборців України), КУН, УП «Собор», УНА-УНСО), обласні ради Закарпатської, Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської, Рівненської областей, загони самооборони, «Правий сектор»,

«Нацгвардія»). Прихильники проросійського вектору розвитку України – МВС У, КМУ (до 22.02.2014 р.), внутрішні війська, «Беркут», «Грифон», «Тигр», ДАІ, СБУ, ГПУ, Партія регіонів, ВР АРК, проурядові політичні та громадські утворення («Восточний Фронт», «Русский Мир», «Єдиний вибір», «Український фронт»), дружини правопорядку, Донські козаки, обласні ради Херсонської, Донецької, Луганської, Харківської, Дніпропетровської, Кіровоградської областей, ДНР (Д. Пушилін), ЛНР (В. Болотов), «Новоросія» (О. Царьов), офіційні представники Кремля на території Донбасу (О. Ходаковський, О. Бородай та інші).

2) Збройний (військові угруповання офіційні та самостворені громадою). Предметом військового конфлікту, що розгорнувся в Луганській та Донецькій областях України, є адміністративно-територіальний статус Донбасу. Представниками держави, які відстоюють цілісність території України та український Донбас є Нацгвардія, регулярна армія України, Генеральний штаб АТО, батальйони «Донбас», «Днепр 1», «Днепр 2», «Айдар», «Азов», «Миколаїв», «Полісся», «Черкаси» та інші. Військові угруповання, які вважають, що Донбас має бути самостійним державним утворенням чи суб'єктом РФ, це – «Оплот», «Восток», «Слов'янське ополчення» (І. Гіркін), «Зоря», «Народне ополчення Донбасу» (І. Безлер), «Альфа» і ГРУ (РФ).

3) Соціально-політичний (учасники масових протестів та суспільні групи інтересів) фронт набув назв «Майдан» і «Антимайдан». Як зазначалося вище, Майдан і проросійські протести на Донбасі (Антимайдан) за природою своєю є явищами аналогічними в тому плані, що більшість людей невдоволені саме соціально-економічною системою, корупцією влади та незахищеністю населення. Можна стверджувати, що Майдан не був однорідним та з часом набував різних форм боротьби. Безпрецедентним був перший Майдан (до відставки В. Януковича та його Уряду), куди вийшли інтелігенція та представники великого і середнього бізнесу, студенти і пенсіонери – усі верстви населення з Україною в серці. Переобравши владу, вони повернулися в свої оселі й на робочі місця, а на Хрещатику утворився інший Майдан, який висловлював свій протест все частіше у крайній і примітивній формі – різновидів націоналізму чи геополітичної орієнтації через архаїчність та агресивність реакцій, патріархальність політичної культури. Громада Києва й не помітила як столиця перетворилася на брудне місто, у серці якого в наметах знайшли притулок безробітні та небажаючи працювати люди, називаючи себе Майданом. Інша ситуація склалася на Донбасі. Перші Антимайдани формувалися під впливом адміністративного ресурсу Партії регіонів (яка охопила не тільки місцеву владу, а й усіх керівників підприємств та значну кількість бізнесменів) та російських медіа. Майдан Донецька об'єднав інтелігенцію, студентство, загалом європейськи налаштованих людей. В одному місці на сусідніх площадках стояли дві різні громади, які не хотіли чути одна одну, що раз у такі публічні акції закінчувалися бійками та жертвами при невтручанні міліції та інших органів правопорядку. Останній фронт соціальних протиріч вийшов за межі мирних акцій протесту, а територіально – за кордони Донбасу і України. Кожна з соціально-політичних груп отримала підтримку. Майдан – з боку інших регіонів України, Антимайдан – з боку РФ. Ідеологічне протистояння мешканців одного регіону перетворилося на війну української армії з іноземними бойовиками та своїми громадянами-прихильниками розколу держави.

За таких умов відбулися позачергові вибори в Україні, які для більшості стали можливістю перекласти усю відповідальність на інших. І в цьому так само були одностайними мешканці як Заходу, так і Сходу України. На тлі системної кризи, окупації двох областей України, анексії Криму Росією і зовнішнього тиску перемога П. Порошенка на президентських виборах була впевненою, в один тур (54,7%). Крим не брав участі в голосуванні, на Донбасі відкрилися лише 9 з 34 дільниць через контроль території сепаратистами. 27 червня 2014 Президент підписав Угоду про асоціацію з Європейським Союзом (економічну частину).

Найбільш радикально налаштовані мешканці Донбасу охрестили державну владу «київською хунтою», а учасників акцій протесту – «майданутими», «бендеровцями» та «фашистами правого сектору». Радикальні представники західних областей узагальнено називають мешканців Донбасу «ватниками», «колорадами» та «рашистами». Змістовно ДНР і ЛНР є військовими хунтами (ЛНР від самого початку, ДНР після перевороту, що відбувся за референдумом 11 травня 2014 р.) з ультраправим клерикалізмом (крайньою націоналістичною

ідеологією), що взяли на озброєння сепаратистську ідею перемоги «Русского Мира» в світі, зірвали президентські вибори, розгорнули переслідування своїх супротивників, використовуючи широкий спектр асоціальних методик (теракти, обстріл житлових масивів аж до руйнування цілих районів, викрадення людей/дітей, рекет, мародерство, залякування мирного населення).

Протистояння інститутів та їх структурних одиниць обумовлене не лише (й не стільки) ідеологічними позиціями, «скелетами» у шафі обранців Майдану, скільки переділом крупного капіталу в Україні. Інформаційно-політичне поле України перетворилося на «війну» І. Коломойського та Р. Ахметова, в якій парламент, прем'єр-міністр, ЗМК, а відповідно, фінансова, банківська, медійна та економічна системи країни стали заручниками олігархічних непорозумінь. Нічого особистісного – лише бізнес, результатом чого стають зламані долі простих людей, які втрачають роботу (через закриття підприємств чи зміну режиму роботи) або мусять переселитися в інші області, куди переводять фірми їх власники, зламана психіка та відсутність соціального комфорту внаслідок олігархічних баталій на центральних українських телеканалах і в Інтернеті.

Непопулярні рішення А. Яценюка (КМУ) та лобювання президентом П. Порошенком питання про розпуск ВРУ та дострокові вибори парламенту 26.10.2014 р. – ознаки двох тенденцій. Перша – централізація влади в руках президента (бажання мати ручні ВРУ і КМУ для відносної незалежності від олігархів у т. ч.). Тенденція не нова й саме з нею боровся Майдан. Друга тенденція – несамостійність рішень держави (владних інститутів), що склалася внаслідок практичної відсутності незаангажованих чиновників, які б не виконували волю, не підігравали олігархам чи не були б самі представниками крупних ФПГ. Тому рішення КМУ виконують функцію терезів між лідерами крупного бізнесу. Відповідно й фракції в парламенті, підтримуючи своїх патронів голосують/не голосують за них. Тиск Президента на ВРУ результує неприйнятими ініціативами Уряду. Вихід – націоналізація бізнесу усіх крупних олігархів за умов війни (що повністю співпало б з вимогами усіх майданів у країні й примирило б суспільство, давши карт-бланш державі) залишається мрією пересічного українця. Поки що урядові «санкції» діють вибірково, з оглядкою на власника. Залізорудний сектор Р. Ахметова є розмінною монетою президента. А. Яценюк, навпаки, складає враження гравця на полі «господаря Донбасу». Доказом тому можуть виступати його фінансові ініціативи, які суперечать політиці Президента і податковим ініціативам І. Коломойського. Голосування за проект Закону «Про внесення змін до Податкового кодексу України...», в якому гірничодобувний бізнес СКМ залишався недоторканим, на відміну від інших галузей економіки теж підтверджує гру на користь Р. Ахметова, що отримала підтримку з боку фракції С. Курченка та С. Арбузова «За мир і стабільність» (див. голосування у ВРУ).

Криза державного управління в Україні, яка на тлі тривалої неякісної системної трансформації та безвідповідальної державної влади вивела людей на вулиці, змусила шукати зовнішнього патрона для вирішення внутрішніх проблем. На думку автора, це добре організована помилка і крок назад від самоусвідомлення соборності та самодостатності української нації, яка проходить випробування зброєю. Прийде час, коли більшість українців переконуються, що доки влада не стане простим ретранслятором суспільства, інтереси останнього не стануть пріоритетними.

Соціокультурний зріз протестів кінця 2013 - першої половини 2014 рр. в Україні

Для характеристики соціокультурного зрізу непорозумінь держави і суспільства важлива історична пам'ять, яка трансформується в соціальний дисплей та специфіку інтеракцій соціальних ролей із локальними домінантами під час великих криз. Для українського суспільства – поліетнічного, мультикультурного, ідеологічно та соціально неоднорідного – тривалий час було притаманне панування правлячого класу (посадові повноваження + фінансово-економічні важелі впливу), який ефективно використовував регіональні соціокультурні відмінності для усунення соціально-економічних та політичних питань. Проте вічно це тривати не могло. Для системи, що трансформується, особливо важливо постійно розуміти на кого спирається влада. Якщо держава спирається на олігархів та діє

в їх інтересах, то характер гібридності режиму буде тяжити у бік автократизму чи тотального контролю системи Центром (незалежно від персони президента). Якщо ж на суспільство – то демократичні тенденції будуть прагнути паритетності його з державою.

Соціальний контракт України тривалий час був схожий на «Модель осілого бандита» МакГіра – Олсона [17]. Держава в цій моделі перебуває в стані анархічної влади, а система може виявитися нежиттєздатною з цілого ряду причин. За такого розвитку подій на місці колишньої анархічної структури через якийсь час виникає система, в якій деякі індивіди або групи (як владні, так і ФПГ) мають переваги в здійсненні насильства перед усіма іншими індивідами або групами, але не володіють такими перевагами один перед одним (триває війна клік).

Аналізуючи хвилі громадських протестів, бачимо, що усі вони виникали на тлі внутрішньовладних непорозумінь (протистояння уряду чи парламенту з президентом) і використовувалися олігархами для перерозподілу ресурсів у країні шляхом приведення до влади «свого» президента. У цьому контексті Україна має вже напрацьований досвід кон'юнктурних майданів та страйків. Майдани за цілісність країни кінця 2013 року – перші в українській історії протести, які продемонстрували високу самоорганізацію громади та показали суспільство реальним політичним актором. На думку автора, у 2017 році потрібно очікувати народження нової пасіонарності, поширення активістської політичної культури за масштабом та кількістю учасників. Результати військового конфлікту на Донбасі та парламентських виборів 2014 стануть умовою подальших протестів, суспільний протест зростатиме в період 2014-2017 рр.). Розвиток державної влади можливий за двома сценаріями: повторення попереднього циклу автократії з орієнтацією на олігархів чи новий цикл компромісного діалогу суспільства і держави в Україні.

Висновки

Необхідно усвідомити соціальні активи і пасиви Майдану для порозуміння держави і суспільства в контексті подальшої модернізації країни:

1. Протягом років незалежності Україна майже не вела політику формування єдиної національної (політичної) ідентичності, дозволяючи чужим ідеологічним осередкам (таким як «Русский Мир», Центри НАТО та Євроатлантичної інтеграції України, румунські рухи) формувати широкі кола власних прихильників серед молоді та інтелектуальної еліти, громадських об'єднань та інформаційних агенцій. Особливо вдалою була їх діяльність на територіях з прикордонною ідентичністю (АРК, Донбас, Буковина), які виявилися осередками сепаратизму. Для подолання таких тенденцій державі потрібно переглянути політику відтворення політичної нації українців, враховуючи етнічні та регіональні характеристики, залучаючи суспільство як до національного брендингу, так і до самоорганізації територіальних громад з метою управління містами та регіонами. Ключовими чинниками за таких умов мають стати корекція політики у бік прозорості дій і рішень держави та органів місцевого самоврядування, зміцнення соціального капіталу в суспільстві та відтворення політичної ідентичності держави-нації на базі територіальних та етнокультурних ідентичностей резидентів територій. Соціальний капітал громади та капітал лояльності (відданості) окремих груп за таких умов здатний стати інструментом розв'язання протиріч між державою та суспільством унаслідок трансформації міжособистісної довіри громадян в інституційну довіру владі (як до членів своєї громади) та утворення генералізованої суспільної довіри.

2. Ведення АТО та її інформаційний супровід, враховуючи жертви серед мирного населення, руйнування інфраструктури, блокування постачання в населені пункти продуктів і медикаментів, пропагандистський негативний ефект російськими ЗМК, що пояснює підтримку сепаратизму на референдумі. Усе це здатне в суспільній свідомості створити нову підставу протистояння Заходу і Сходу на осі «ви (Донбас) винні у тому, що ми за вас гинули та за відтворення на ваших територіях терору», а на Донбасі (особливо в промислових невеликих містах Донеччини та прикордонних з РФ територіях Луганщини), як наслідок, соціокультурну єдність буде остаточно поховано навіть у разі відновлення адміністративної спроможності української держави на цій території. Той рівень ненависті, який зараз існує між носіями різних ідеологічних чи геополітичних позицій, дивовижний. Склалася картина

світу неприйняття опонентів, зникла можливість бачити в них не таких самих людей, як ти сам, а фактично демонізувати їх, радіти їх фізичному знищенню (не тільки бойовиків, а й тих мирних людей, які дотримувалися інших позицій). Зараз така екзальтація існує з обох сторін, і це говорить про те, що суспільство вже функціонує в режимі громадянської війни, вже готове існувати у режимі партизанщини та доносів. Держава за таких умов відповідальна за подальше мирне відновлення ментально єдиної України. За таких умов нова інформаційна політика, перегрупування професійних кадрів, відновлення держзамовлення на перше робоче місце по всій Україні, міжпрофесійна стратифікація регіонів та спільні соціальні проекти можуть пом'якшити вказану тенденцію.

3. Сакральна цілісність українського суспільства є цінністю. Для закріплення її після перемоги України у війні на Донбасі потрібно працювати над центром структури українського тексту. Першочерговим у трансформаційних процесах є означення моделі соціуму, на досягнення якої він спрямований, і стратегії, що інституціонально конституювала б багатомірний соціокультурний простір з його автентичними властивостями за допомогою Центру структури політичного тексту України – тобто тими цінностями й антицінностями, які сприймалися би більшістю народу України однаково. В Україні даний концепт не реалізовується. Стрижнева сутність модернізаційної моделі, про яку йдеться, криється на гено-рівні цього політичного тексту, тобто у глибинному, архетиповому, аутентичному пласті соціокультурних цінностей народу. Українське суспільство трансформується досить повільно, постійно змінюючи внутрішні і зовнішні вектори процесу за рахунок мотивів політичної цілеспрямованості того чи іншого політичного гравця (санкціонованого «державою»). Конституційні зміни, творення законів з метою захистити свій бізнес і олігархічні інтереси, меседжі і промови політичних гравців, які спрямовані на отримання політичних дивідендів, не сприймаються українським народом, оскільки не зорієнтовані на архетипово задані і властиві саме українським реципієнтам цінності і не апелюють до реальних і бажаних українцями перспектив.

4. Регіональні протиріччя суспільства і держави в Україні показово втілюються на Сході. Донбас в українському дискурсі завжди почував себе обранцем. Тісне переплетення історичного розвитку, інтересів і господарства двох областей України – Донецької та Луганської, зумовили неформальне об'єднання їх у загальний історико-культурний та економічний регіон Донбас (Донецький кам'яновугільний басейн). Фраза «Донбас годує всю країну», що мала сенс наприкінці 1960-х – поч.1970-х рр., за часів СРСР, трансформувалася в міф та проросла в свідомості представників цього регіону стереотипами «шахтар і металург – гордість країни», «чорне золото – сила Донбасу», «Донбас сам себе прогодує», «Донбас – сила і краса України». Щоб розуміти чому мешканці Донбасу демонструють відмінну від усієї України прикордонну самоідентичність, потрібно врахувати, що: 1) це – прикордонний регіон з РФ, яка ні на один день з 1991 року не припиняла тут свою пропаганду. На тлі відсутності державної політики формування єдиної політичної нації, це мало результат – територіальна ідентичність («я з Донбасу») пріоритетніша за громадянство. На Донбасі завжди, починаючи з радянських років, оберталися величезні гроші, існували бюджетні тіньові схеми, що притягувало в регіон кримінал. Мешканці Донбасу (як верхівка, так і робочий клас) були заможними за радянськими показниками добробуту і мали державну шану. Суспільство тут почувало себе значущою ланкою державних процесів. Але з середини 1970-х рр. вугільне джерело фінансового обігу затребувало великих іноземних інвестицій та державних субвенцій. Через те, що отримання дивідендів від таких «вкладів» – процес важкий, довготривалий та ненадійний, уряд СРСР почав згортати усі держпрограми розвитку вугільної галузі та повністю їх закрити через занепад СРСР. У світі закінчилася ера вугілля як палива, й проблемний Донбас із депривацією населення отримала Україна. Тут часто й зараз присутня невідповідність бажаного і реально можливого. На Донбасі 33% людей – у віці за 60, чого немає в жодному регіоні. Вони родом із СРСР, тобто все найкраще в житті вони пов'язують з радянським періодом. Це обумовлює пріоритетність медіа-покриття російських ЗМК, високий рівень довіри до президента РФ В.Путіна, тісні економічні, культурні, родинні, наукові взаємозв'язки з РФ та її Південним федеральним округом насамперед, російськомовність

населення. Вони не стільки проросійські, скільки прорадянські, але на тлі останніх політичних перетворень, разом з першою категорією, вони «зробили» псевдореферендум 11 травня 2014 р., голосуючи проти «фашизму» в образі України; 2) Паралельно з тим, відповідаючи на конкретні питання, ідею відокремлення області (регіону) від України та приєднання до іншої держави підтримали лише 8%. Тільки 17% населення Донбасу хотіли би, щоб їх область вийшла зі складу України і створила свою незалежну державу (ДНР або ЛНР). Дослідники підкреслюють, що сепаратистські настрої в цілому в Україні більше підтримують люди старшого віку. Так, серед молоді до 30 років хотіли би від'єднати свою область і приєднати до іншої країни 13%, серед людей, яким за 55 років – 29%. Водночас значна частина населення (32%) вважає, що між західними і східними регіонами України існують глибокі політичні протиріччя, мовні та культурні відмінності, а також відмінності в економічному розвитку. Більше того, ці люди переконані, що в перспективі ці регіони можуть роз'єднатися, щоб створити свої держави, або ж увійти до складу інших держав. Найбільше такі ідеї популярні на Донбасі (58%) і на Півдні (48%), найменше така думка поширена в Центрі (20%) і на Заході (20%). На Донбасі ця думка про істотні суперечності між регіонами особливо поширена серед людей старшого віку – так думають 66% людей, яким за 55 років, і 49% – у віці до 30 років; 3) За чисельністю та щільністю населення Донбас є суперполіетнічною площадкою (тут мешкають представники 130 етносів), Донецька область – це трохи більше 4% території, 10% населення, 15% – валового продукту і 25% експорту, але цей регіон сьогодні дотаційний. За умов, що кількість населення робить цей регіон вагомим електоральною картою, Донбас завжди отримував своє політичне представництво й відповідно бюджетне фінансування. Донбас дуже відрізняється від майже усіх регіонів країни за обігом капіталу, рівнем бізнес-адміністрування, кількістю міжнародних представництв та заходів світового рівня, внаслідок чого, «донецькі» (ФПГ та еліта) протягом років незалежності постійно виступали медіатором між державою та суспільством, пишучи сценарій вистав задля своєї вигоди. Мешканці регіону ставали заручниками своїх олігархів, претензій РФ та офіційного Києва. Україна мала періоди, коли Донбас ставав більш серйозним гравцем, ніж держава. Один з таких періодів – предмет нашого дослідження.

5. Контрольні точки взаємовідносин держави і суспільства сьогодні закріплюються кров'ю мирних громадян Донбасу. Тут за єдину, сильну і вільну Україну кладуть свої життя українські солдати і офіцери з різних куточків країни. Тут представники РФ з особливою жорстокістю намагаються встановити «сіру зону» з назвою «Новоросія». Точку неповернення вже пройдено. Раціонально, Україну до протестів зими 2013 року характеризує: монополізація країни, зuboжіння народу, вихолощення середнього класу, зростання зовнішнього боргу, залежність від зовнішніх гравців, зрада національних інтересів державними діячами, «партійна доцільність», порожній політичний текст, примітивні соціальні ліфти, високий відсоток урбанізації і оголення прикордонних територій, ручне регулювання виборів, партій, свобод і прав громадян, незахищеність громади. Україна сьогодні це – втрата територіальної цілісності країни, зруйнована інфраструктура, непрацездатна економіка, зuboжіння народу, залежність країни від зовнішніх гравців, зростання зовнішнього боргу, «партійна доцільність», примітивні соціальні ліфти, заангажований політичний текст, незахищеність громади, мобілізація населення без оголошення війни, міграція і еміграція, прагнення до монополії в країні шляхом військових дій, переділу бізнесу та інформаційних війн персональних внутрішніх гравців та їх «продуктів» – партій, одіозних персон, батальйонів і територій.

6. Аналіз протиріч суспільства з державою в Україні, які були висвітлені Майданом і подіями після нього, свідчить про те, що для подальшої модернізації країни необхідно усвідомити принципову розбіжність між Україною «до» і «після» – згуртованість Громади. І зараз її час. Український народ або разом закріпить курс на вільну європейську країну, або знову дозволить владі вирішувати долю своїх дітей. Донбас та війна на Сході залишаться в політичній історії незалежної України як випробування на цілісність та міцність національного духу. Закріплення перемоги та відтворення мирного життя в зонах АТО можливе лише за умов призначення військових губернаторів (на штатт післявоєнної Німеччини) та недопущення старої еліти до органів місцевої влади. Громада Донбасу перероджується на очах. Донбас вперше усвідомив цінність держави і силу суспільства. Контрольною точкою

перемоги народу України та встановлення компромісного шляху розвитку стане практика усвідомлення територіальними громадами себе реальними політичними акторами, здатними вимагати прозорості державних рішень, самостійно захищати свої інтереси та реальними вчинками відтворювати перспективи вільної самодостатньої країни.

1. *Басовская Н. И.* Столетняя война: леопард против лилии / Басовская Н. И. – М., 2002. – 349 с.
2. *Майдан-декабрь и Майдан-февраль: что изменилось?* [Електронний ресурс] / Киевский международный институт социологии. – Режим доступу : <http://www.kiis.com.ua/?lang=rus&cat=reports&id=226&page=2>.
3. *Пресс-конференция А. Бородая и И. Стрелкова* [Електронний ресурс]. – Донецк. – 2014. – 10 июля. – Режим доступу : <https://www.youtube.com/watch?v=08KdvFpz-84>.
4. *Failed States Index 2013* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ffp.statesindex.org/>.
5. *Зубаревич Н. В.* Развитие крупных городов России. С креативного неба на землю : лекция в рамках проекта «Городские среды» 31 марта 2014 г. в ННГУ им. Н. И. Лобачевского [Електронний ресурс] / Н. В. Зубаревич. – Режим доступу : <https://www.youtube.com/watch?v=YmRhD5tcsY8>.
6. *Бурдье П.* Социальное пространство: поля и практики / Пьер Бурдье ; [пер. с франц. ; отв. ред. пер., сост. и послесл. Н. А. Шматко]. – М. : Алетейя, 2007. – 576 с. – (Серия: «Gallicinium»).
7. *Крістева Ю.* Полілог / Ю. Крістева. – К.: Юніверс, 2004. – 482 с.
8. *Крістева Ю.* Самісобічужі / Ю. Крістева. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. – 262 с.
9. *Соссюр Ф.* Курс общей лингвистики / Ф. Соссюр. – М. : КомКнига, 2007. – 278 с.
10. *Cove Stephen Richards.* The Seven Habits of Highly Effective People / Cove Stephen Richards. – 1989. – 213 p.
11. *Ворожейкина Т.* Может ли общество изменить государство: новые протестные движения и революция в Украине : доклад на «Московской школе гражданского просвещения» [Електронний ресурс] / Т. Ворожейкина. – Голицыно, 2014, июнь. – Режим доступу : https://www.youtube.com/watch?v=yvnXos_sk0E.
12. *Нагорняк Т. Л.* Брендинг території як державна та регіональна політика : [монографія] / Нагорняк Т. Л. – Донецьк : Вид-во «Ноулідж», 2013. – 367 с.
13. *Лещенко С.* Борьба с теневой экономикой может вылиться в социальный кризис [Електронний ресурс] / С. Лещенко. – Режим доступу : http://institute.gorshenin.ua/news/1100_borba_s_tenevoy_ekonomikoy_mozhet.html.
14. *Теневой сектор экономики Украины в 2013 году* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://112.ua/ekonomika/tenevoy-sektor-ekonomiki-ukrainy-v-2013-godu-sostavil-poryadka-150-mlrd-dollarov-ekspert-20904.html>.
15. *Экономический раскол Украины* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://voprosik.net/ekonomicheskij-raskol-ukrainy/>.
16. *Nations in Transit 2013* [Електронний ресурс] // FreedomHouse. – Режим доступу : <http://www.freedomhouse.org/report/nations-transit/nations-transit-2013>.
17. *The 2012 legatum prosperity index* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.prosperity.com/Countries.aspx>.
18. *The Happy Planet Index* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gtmarket.ru/ratings/happy-planet-index/info>.
19. *Пискунов В. В.* Концепт общественного договора: классические и современные формы : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филос. наук / В. В. Пискунов. – М., 2005. – 21 с.

ГРОМАДСЬКА ДУМКА: ІНСТРУМЕНТАРІЙ ФОРМУВАННЯ У ПРОЦЕСІ УТВЕРДЖЕННЯ СУСПІЛЬНОЇ СОЛІДАРНОСТІ

Larysa Kochubey. Public Opinion: Forming Tool in Establishing Social Solidarity.

In the article the toolkit public opinion in modern Ukraine. Directions strengthening social solidarity and new forms of influence on public opinion in modern Ukraine. Characterized the main task of political analysis of public opinion. Comments on the specifics influence public opinion and its functions. It is concluded that the tool is inherent in public opinion is unsystematic. The necessity consistency in use of formation solidary society and promote the idea of Ukrainian national solidarity. The attention on the need to track sentiment of society. The need for attention to the content of media market. The article also describes the main indicators of public opinion.

Contact politician or political force, which would be formed through such interactive forms, while almost absent. Communication state and society leads to a distortion of reality and the possibility to influence the coverage of certain events. In light of the obvious failure of state intervention in the sphere of public interests, policies, practices, scientists searching for new meaning social interaction, which is based on the following social processes, association, recognition, communication, understanding and trust. These processes are important components of the idea of solidarity. The policy takes the highest percentage discussion ordinary citizens of our country together.

Key words: public opinion, social solidarity, information technology.

У сучасній Україні солідаризм поки що порівняно мало розглядається як система ідей при моделюванні стратегій політичного розвитку. Проте інтерес до нього зростає у всьому світі – особливо на тлі глобальної фінансово-економічної і політичної кризи.

Концепція солідарності є доволі актуальною для сучасної України, адже саме ця ідея найкорисніша для розвитку нашої держави сьогодні. За допомогою солідаризму можна скріпити наше суспільство. Солідаризм – принцип побудови соціальної системи, в якій її члени (громадяни, родини, етноси, релігійні конфесії, соціальні групи, політичні партії, бізнес-корпорації тощо) володіють реальною правовою і соціально-політичною суб'єктністю, на основі якої їх права, можливості й інтереси можуть бути консолідовані й солідаризуються заради досягнення консенсусної мети (загального блага) в соціальних межах різного масштабу (локального, загальнонаціонального). А задля досягнення цієї мети на сьогодні існує широкий спектр технологій формування громадської думки. Чільне місце серед такого інструментарію належить інтерактивним технологіям, які можуть суттєво впливати на впровадження ідей солідаризму в українське середовище. У зв'язку з недостатньою розробленістю вказаних питань існує необхідність системного аналізу особливостей утвердження суспільної солідарності в Україні за допомогою новітніх інформаційних технологій впливу на громадську думку. Серед завдань дослідження є: з'ясувати сутність поняття солідаризм; проаналізувати особливості впливу інформаційних технологій на громадську думку; простежити маніпулятивні аспекти впливу сучасних інформаційних технологій у контексті утвердження солідаризму в Україні тощо.

Термін «солідаризм» походить від французького *solidarisme* (від фр. *Solidaire*) і означає «діючий заодно», «спільність інтересів», «одностайність». Солідаризм є соціально-політичною концепцією, що, на противагу тезі про класову боротьбу як рушійну силу суспільного розвитку, проголошує первинним та визначальним фактором життя будь-якого суспільства солідарність його членів. Окрім того, він є своєрідною стратегією мобілізації соціуму в період серйозних криз або загроз, яка різко підвищує мобілізаційні можливості соціуму та його ефективність за рахунок синергетичного ефекту, що виникає при усвідомленні різними соціальними групами спільності інтересів і здійснення ними погоджених дій.

Відповідно до теоретичних розробок солідаризму, розвиток еволюційного процесу характеризувався перевагою в становленні людського співтовариства як інтегруючої

основи, зростанням потреби у взаємодопомозі індивідів, формуванням солідарних груп взаємопідтримки.

Ідея солідарності не нова, в тій чи іншій формі вона існувала ще в добу античності. У новітні часи цією проблемою серйозно займалися французький соціальний філософ Шарль Жід (1847–1932 рр.), німецькі соціологи Фердинанд Тонніс (1855–1936 рр.), Пауль Барт (1858–1922 рр.), Леольд фон Візе (1876–1969 рр.), німецький економіст і соціальний філософ Гайнріх Пеш (1854–1926), лауреат Нобелівської премії миру, французький державний діяч Леон Буржуа (1851–1925 рр.) та ін.

За поширення інформаційних технологій та збільшення впливу мережі на формування громадської думки ця тенденція набирає сили. Політики, політика, партії, передвиборчі змагання, власне політична та законотворча діяльність віртуалізуються. Причому часто цей процес означає не лише перенесення частини діяльності в мережу, а принципове обрання провідною виборчу технологію електронної симуляції діяльності. Адже перебіг і вплив реальних політичних заходів передбачити та контролювати важче, ніж цифрову симуляцію. Справжні виконавці, організатори, учасники завжди привносять фактор нестабільності.

Відкритість, оперативна реакція та увага до громадської думки – важливі чинники успіху сучасної політичної партії та її лідерів. У цьому сенсі Інтернет (сайти новин, форуми, блоги) відкриває широкі можливості щодо налагодження ефективного зворотнього зв'язку із прихильниками та потенційними виборцями тієї чи іншої політичної сили. З допомогою веб-сайту можна не лише інформувати аудиторію, а й залучати її до обговорення важливих питань, вивчати громадську думку, отримувати зріз довіри до лідера та ін.

Однак, з іншого боку, інтерактивні форми, присутні на сайтах, не виконують своїх функцій, заради яких, власне, вони й існують. Зв'язок з політиком чи політичною силою, який мав би формуватися за допомогою таких інтерактивних форм, поки що майже відсутній. Причому не лише з технічних причин, а й через небажання реагувати. В такій ситуації «почути кожного» навряд чи вдасться. До того ж низка сайтів має «неробочі» форуми, давно не оновлювані запитання для голосування. Політичні сили в Україні поживали свою роботу в Інтернеті. Але справжній діалог з виборцями, попри традиційний «злив компромату», поширення чуток, відеожартів та карикатур, замовні обговорення на форумах і блогах, поки що відсутній. На сьогодні потенціал офіційних сайтів, які мають бути основним джерелом інформації про політичні сили та їхніх лідерів, задіяний недостатньо. Ці ресурси поки що не є основним майданчиком для спілкування з політиками.

Громадянське суспільство вже стало популярним вирішенням багатьох проблем суспільного розвитку. Воно перебирає на себе відповідальність за соціальний розвиток у сучасних складних умовах. У світлі очевидних невдач втручання держави у сферу суспільних інтересів, політики, практики, вчені здійснюють пошук нового змісту громадської взаємодії, яка ґрунтуватиметься на таких соціальних процесах: об'єднання, визнання, комунікація, взаєморозуміння, довіра. Ці процеси є важливими складовими ідеї солідаризму.

Якщо розглядати системність у застосуванні інструментарію формування суспільної солідарності, то важко говорити про систему у використанні технологій формування суспільної солідарності. Частіше за все їх використання має вимушений, імпульсивний характер. В Україні примусом до об'єднання суспільства під певною ідеєю, як правило, є політичне життя країни. Політика займає найбільший відсоток обговорення пересічними громадянами нашої держави між собою. За даними досліджень, у нашій державі обговорюють політичне життя в двадцять разів частіше, ніж в інших, більш розвинених країнах [1].

Одним з найбільш вдалих інструментів формування солідаризму в суспільстві є засоби масової інформації. Вони є дзеркалом життя суспільства та відображенням існуючої демократії. Але більшість з них змушені, будучи заангажованими, надавати зовсім не «ту» інформацію, яку ми маємо чути. Проблема також полягає у відсутності першоджерел інформації. Неналагоджена комунікація держави та суспільства призводить до викривлення реальності та можливості вплинути на висвітлення окремих подій.

Влада має спрямувати всі зусилля на формування єдиного українського суспільства. Відсутність середнього класу, етнічні питання, проблема моральності та відповідальності,

інституціоналізація відносин влади з громадськістю – основні питання, що стоять на шляху до толерантної громади. Тому створення системності у використанні технологій формування солідарного суспільства має обов'язковий характер.

Серед основних перешкод формування солідаризму в громадській думці є повільна динаміка зростання соціально-економічних показників розвитку України; невідповідна суспільним очікуванням ситуація із рівнем соціального захисту громадян та їх матеріальним становищем, що формує почуття невпевненості та розчарування діями влади; ініційовані владою непопулярні реформи.

Для того, щоб визначити ефективність наявних технологій формування солідаризму в громадській думці, необхідно звернутися до результатів соціологічних досліджень.

За результатами всеукраїнського опитування населення країни «Громадська думка та оцінки ситуації: листопад – грудень 2010 р.» [2], загальна оцінка населенням поточної ситуації в країні залишається негативною. Баланс довіри до політиків та центральних органів влади залишається негативним.

У березні цього року було проведено соціологічне опитування громадської думки жителів України (за винятком АР Крим, Донецької та Луганської областей та м. Севастополь) щодо їх оцінки поточної політичної ситуації у країні [3]. На сьогодні 48 відсотків жителів України вважають, що ситуація в країні розвивається у неправильному напрямку, тоді як протилежного погляду дотримуються 8 відсотків. Ще 44 відсотки опитаних вважають, що ситуація в Україні розвивається подекуди у вірному, а подекуди в невірному напрямку.

На сьогодні серед інститутів влади і суспільства найбільшою довірою громадян користуються церква (62 відсотки довіряють, 24 відсотки – не довіряють) й армія (57 відсотків довіряють, 34 відсотки не довіряють). Більшою мірою жителі країни не довіряють (58 відсотків), ніж довіряють (32 відсотки) засобам масової інформації. Політичним партіям на сьогодні не довіряє переважна більшість потенційних виборців (81 відсоток не довіряє, 8 відсотків довіряють).

Президенту П. Порошенку на сьогодні довіряють близько 19%. Для порівняння В. Януковичу довіряло 44 % у 2010 р. та В. Ющенку 37% у 2005 р.).

Розширення масштабів використання ЗМІ в ХХ ст. актуалізувало громадську думку як продукт комунікативно-інформаційних технологій. Найважливіше завдання аналізу громадської думки, в широкому розумінні, – зафіксувати стан соціальної дійсності та його відображення в психіці суб'єктів. Відповідно до цього можна сформулювати план поетапного проведення аналізу, який охоплюватиме три основні стадії [4]:

- розроблення концептуальних та інструментальних основ аналізу громадської думки з метою діагностики її теперішнього стану. Основними результатами на цьому етапі є: створення структурно-типологічних характеристик громадської думки в регіонах, колективах, групах, які досліджуються; збір даних, матеріалів, які би дозволяли спрогнозувати думку під дією об'єктивних і суб'єктивних умов соціальної, економічної, культурної сфери; вироблення загальних практичних рекомендацій щодо покращення чи стабілізації громадської думки та настроїв.

- розроблення концептуальних та інструментальних основ прогнозування громадської думки в конкретному регіоні, колективі, створення структурно-типологічних характеристик громадської думки.

- розроблення концептуальних та інструментальних основ практичного обліку, регулювання громадської думки та настроїв. Основні методи на цьому етапі: програма-пропозиція регулювання громадських настроїв та думки за допомогою певних соціально-економічних заходів.

При вивченні громадської думки варто звернути увагу на два важливі аспекти: аналіз (якщо це дозволяють розміри групи) параметрів самої групи (вік, стать, соціальний статус, освіта, рівень поінформованості), а також групові та індивідуальні психологічні характеристики (установки, щільність групи, цінності, стереотипи, емоції), до того ж аналізувати дані характеристики варто протягом усього процесу розгортання громадської думки (до зародження, під час зародження, протягом функціонування, під час згасання та

після відмирання). Не менш важливим індикатором громадської активності є особа лідера, його психофізіологічні особливості, рівень авторитетності та впливу на групу, тощо.

Іншим важливим аспектом аналізу громадської думки є врахування контексту, моменту, так званий ситуаційний підхід до аналізу, позаяк характер відображення дійсності в громадській думці першочергово формується на рівні буденної свідомості, а громадська думка виражає судження, позиції, зміст яких є часто відносним, тобто відзначається певним ступенем ситуативності.

Стихійні судження пов'язані з усною інформацією різноманітного характеру та чутками. Громадська думка підтримує та відображає соціально-економічний устрій суспільства, пануючу ідеологію і ґрунтується на засадах масової інформації – це преса, телебачення, кіно, радіо, збори та інше.

Технологічна революція кінця 1980 – початку 1990 рр. сприяла початку процесу формування нової моделі інформаційно-комунікаційних технологій – цифрової. Після повсюдного запровадження супутникових технологій, розповсюдження цифрової комунікації, мобільних засобів зв'язку збільшилася швидкість передачі інформації. Журналісти почали використовувати новітні досягнення комунікаційної техніки: супутникові телефони, факсмодеми, персональні комп'ютери і факси. Виникло нове поняття робочого кабінету журналіста – «віртуальний офіс». Це означало, що журналісти перестали залежати від часу й відстані. Завдяки сучасним комунікаційним технологіям вони отримали можливість працювати в режимі реального часу своєї аудиторії незалежно від власного місцезнаходження в даний момент.

Таке збільшення швидкості та оперативності передачі інформації забезпечило технічні передумови для виникнення нових, медіатизованих форм діалогічного спілкування. З'явилися телемости, прямі телерепортажі з місця подій та ін. Поява форумів, чатів, блогів тощо забезпечила можливість прямого і нібито безпосереднього контакту учасників спілкування. Це дало підстави деяким дослідникам масової комунікації оголосити, що розпочато реалізацію концепції «прямої» демократії, тобто демократії без посередників (лідерів політичних партій, журналістів), демократії, яка передбачає встановлення безпосереднього контакту між виборцями й політиками. Перехід до цифрової моделі максимально інтенсифікував використання можливостей так званих «нових» ЗМІ, основною перевагою яких є інтерактивність.

Проте освоєння усіх можливостей, які надають інтерактивні технології формування громадської думки, відбувалося поступово. Технічні можливості цих технологій, мабуть, ніколи не використовувалися повною мірою. Скажімо, на початкових етапах використання інтернет-технологій як нового ЗМК домінував монологічний характер спілкування. Інтернет використовувався як додатковий засіб поширення інформації. Переважна частина інформації, розміщеної на сайтах, копіювалася з друкованих видань – газет та журналів. Можливість участі в інтерактивному голосуванні надавала спочатку лише незначна кількість сайтів. До того ж ці результати, як правило, лишалися закритими для користувачів. Участь у дискусійних форумах спочатку пропонували лише поодинокі сайти.

«На сьогодні відбувається віртуалізація інформаційного простору, з'являються можливості штучного моделювання політичних подій, що відбуваються. Інформаційно-комунікативний простір розглядається у сучасних умовах як рівень розвитку культури певного суспільства й потужний владний ресурс, за допомогою якого державні й недержавні інституції конструюють, просувають та легітимізують політичні цінності, ідеали, образи, а також їхніх безпосередніх носіїв» [5, с.4].

Інтерактивність нових технологій сприяє підвищенню оцінок інформації як достовірної, так і об'єктивної, завдяки створенню ілюзії особистої присутності, «вилученості» із процесу комунікації посередників журналістів. Це, безумовно, сприяє визначенню свого власного ставлення до тих чи інших подій та осіб.

Схоже на те, що у вирішенні цієї проблеми, ті, хто надає перевагу опосередкованим формам спілкування, дедалі глибше поринають у віртуальний світ. Принаймні це підтверджують дослідження особливостей комунікативної поведінки інтернет-користувачів.

Інтерактивні технології підвищують ступінь включеності реципієнтів у віртуальний інформаційний простір. Вони стимулюють, провокують реципієнта постійно включатися в різні комунікативні сфери, у різні інформаційні потоки. Внаслідок такого «сюрфіngu» споживаний реципієнтом сукупний текст стосовно будь-якої події чи проблеми утворює хаотичні, мережні структури. Споживачі інформації, обираючи ту чи іншу послідовність текстів, переслідують свої інтереси, тож основний зміст сприйнятого «збирається» ними, як мозаїка, з безлічі другорядних смислів, зв'язаних воедино лише завдяки єдиному місцю і часу. При цьому суб'єкт, який пізнає, не лише «переглядає» тексти, не лише знайомиться з ними, але й активно їх переробляє: порівнює, зіставляє, аналізує, коментує, редагує, інтерпретує тощо. Ці форми діяльності суб'єкта породжують нові форми усвідомлення дійсності, нові «фігури свідомості», нові смисли та значення. Тобто читач зі споживача перетворюється у виробника тексту. У такий спосіб інтерактивність створює передумови для появи певних технологій формування громадської думки, орієнтованих не на передачу певної істини, а на надання можливості самостійного її пошуку. Ці технології стимулюють споживачів інформації до пошуку нових смислів та відкриття своїх власних істин [6, с.24]. Зрозуміло, що такі технології, на перший погляд, заперечують можливість не лише маніпуляції, але й самої можливості цілеспрямованого формування громадської думки. Проте це не так. Переконаність у неможливості такого формування ґрунтується на уявленні про мету як щось дуже конкретне, чітко визначене і вимірюване, а також на школярському розумінні алгоритмів.

Насправді ж мета далеко не завжди буває саме такою. Досить часто проголошена мета по суті є розмито невизначеною та мінливою. А математична теорія алгоритмів, розроблена ще у 30-ті рр. минулого століття, доводить, що за її допомогою цілком можливим є створення таких їх різновидів, які забезпечують досягнення невідомих наперед результатів. Інколи ці результати стають абсолютною несподіванкою навіть для самих розробників алгоритмів. Як приклад, можна згадати комп'ютерні програми, які імітують літературну творчість або інші напрацювання в рамках комп'ютерної лінгвістики.

Одним із таких несподіваних, навряд чи наперед прорахованих результатів застосування інтерактивних технологій формування громадської думки, є перетворення, завдяки цим технологіям, традиційних споживачів інформації на творців інформаційного простору, оскільки завдяки існуючим технічним можливостям вони долучаються як до творення інформації, так і до її поширення. Прикладами такого творення є поява сайтів, на яких окремі особи, групи осіб, установи та організації розміщують інтернет-бібліотеки, створюють файлообмінники, ведуть консультації, діляться враженнями щодо певних питань, проводять інтернет-дискусії, конференції тощо.

Все це дає підстави говорити про медіатизацію усіх сфер життя сучасної людини. Процес медіатизації зачіпає й інформаційний простір і позначається на його особливостях. Зокрема, можна, мабуть, говорити, що одночасно із збільшенням технічних можливостей щодо розширення інформаційного простору за рахунок охоплення все більших за обсягами аудиторій відбувається й процес його подрібнення, утворення у ньому локальних, замкнених самих на собі «підпросторів», в рамках яких відбувається як виробництво, так і споживання інформації.

У сучасних умовах формування солідаризму, суспільно-політичного розвитку України, становлення і закріплення демократичних цінностей публічного врядування, актуалізується проблема довіри до влади як до інституту представницької демократії. Пояснюється це насамперед тим, що державні службовці та посадові особи органів місцевого самоврядування в умовах розвитку демократії стають об'єктом особливої уваги з боку громадськості, при цьому рівень довіри населення до влади стає індикатором соціальної стабільності, що свідчить про готовність суспільства до серйозних реформ і визначає ступінь солідаризму в громадській думці [7]. Високий рівень довіри населення до органів публічної влади сприяє стабілізації соціально-політичної ситуації, підвищує рівень взаємодії державних структур і громадянського суспільства, покращує соціальне самопочуття державних службовців, якість роботи державного апарату загалом.

Неважко переконатися, що природа солідаризму полягає не тільки і не стільки в самих законах, якими на певний момент керується суспільство. Сила солідаризму полягає в тих неписаних настановах, законах і правилах, якими суспільство деколи офіційно, а деколи неофіційно регулює вкрай складні стосунки людей з тією ж ефективністю й обов'язковістю, що й писані закони, але там, де писані закони не діють і не можуть діяти, бо не спроможні охопити все різноманіття життя. Це, як неважко здогадатися, субстанція духовна. Це почуття духу нації, який живе у кожному, хто до неї належить.

Особливості українського солідаризму полягають у тому, що для відновлення рівноваги поміж громадянами й суспільством доводиться докладати не просто зусилля, а й надзусилля. Нинішні політична та економічна кризи, слабкість вищих ешелонів влади і активізація громадськості створюють унікальні можливості для швидкого демонтажу системи та консолідації суспільства на засадах національного солідаризму. Подальші реформаторські зміни можливі лише за наявності стратегічної влади з авторитетним лідером, який користується довірою і підтримкою більшості громадян країни. Головною умовою таких змін мають бути легітимність, порядок, свобода ділової та громадянської активності, збереження спокою та громадянського миру. Громадянський патріотизм, авторитетна влада, волонтерський рух та персональна відповідальність на всіх рівнях є базою для формування солідаризму в контексті подальших реформаторських перетворень в Україні.

Україна має більше уваги приділяти наповненню медіапростору. Українському суспільству потрібні не тільки лише розважальні програми і серіали, а й цікаві культурні, наукові передачі, документальні фільми і канали про світ, тварин тощо. Цікавою та корисною була би трансляція по телебаченню відомих театральних вистав (у тому числі драматичних, опер чи балетів. Це дуже важливо і необхідно не менше, ніж щоденне інформування громадян країни про політичні події в світі, бойові дії чи про події в нашому у парламенті. У кінцевому підсумку це один з багатьох кроків державного підходу до розвитку та формування смаку, інтелектуального розвитку та збагачення громадян. Політика держави визначає змістовне наповнення ефіру. До того часу, поки влада не змінить політику наповнення медіа-простору, ситуація в Україні не зміниться.

Медіа-простір функціонує як цілісна соціально-комунікативна, інформаційна система, що забезпечує різні форми соціальної комунікації, посідаючи, таким чином, провідне місце в сучасному просторі людського буття початку ХХІ ст. Медіа-простір можна позиціонувати як особливу реальність, яка є частиною глобального простору людського буття, що генерує і організує виробництво та споживання інформації в будь-яких формах соціальної комунікації. Нова соціальна реальність, що нині є глобальним інформаційним середовищем, у рамках якого відбуваються всі процеси, пов'язані із соціальною комунікацією, може бути предметом подальшого вивчення.

Формально задовольняючи вимоги більшості громадян у поп-концертах, «мільних операх» та навіть у ток-шоу, український інформаційний простір водночас не виконує найважливішого суспільного запиту: донесення глядачеві, слухачеві такого обсягу інформації, за якого цей глядач або слухач ставав би освіченим і культурним громадянином, готовим до виконання своєї громадянської функції.

Перевантаження інформацією позбавляє людину можливості раціонально мислити і приймати оптимальні рішення. Нездатність вирішувати власні проблеми за умов зростаючого інформаційного потоку породжує «ескапізм» – втечу від реальності, яка може виражатися в одній із таких форм:

- «блокування» жакливої реальності: людина рішуче відмовляється сприймати нову інформацію, обдурюючи себе (всі докази змін лише здаються);
- «реверсіонізм»: «одержимість повернення до раніше успішних шаблонів адаптації, які в даний момент неприйнятні і неадекватні», чим більший рівень впливу з боку навколишнього середовища, тим більш настійливо така людина повторює «минулі режими дій»;
- «спрощення»: людина «шукає просте рівняння, яке зможе пояснити весь комплекс новизни, що загрожує його поглинути» [8, С. 391–393].

За умов інформаційного суспільства звичайній людині непросто скласти адекватну картину світу. Відповідно, при продукуванні інформації не можна виходити лише із бажань суспільства (яке нерідко прагне лише «видовищ»). З іншого боку, перевантажувати психіку громадськості «серйозною» інформацією теж ризиковано – можна втратити аудиторію.

За сучасних умов втоми людей від інформації особливого значення набувають нові методи її надання, які дозволяють подолати стан тривоги громадськості перед новими відомостями. У зв'язку з цим важливим стає ігрове начало. З'являються розробки багаторольових комп'ютерних політичних ігор (засновані на математичній теорії ігор), а також т.зв. «штучного політичного інтелекту», базованого на методах когнітивної психології і орієнтованого, наприклад, на імітацію процесів прийняття рішень за умов дефіциту інформації («експерт-комп'ютер-експерт»).

Дослідження громадської думки, первинних масових настроїв і свідомості використовуються не лише з науковою метою, а й для здійснення конкретних дій зі штучного формування громадської думки, ефективного впливу на неї з конкретними намірами.

Основним завданням політичного аналізу громадської думки можуть бути: розроблення методів її вимірювання в різних соціальних групах чи окремих регіонах, методи вивчення її стану в динаміці, визначення основних чинників впливу на формування громадської думки, методів їх обліку, регулювання та прогнозування. Інструментарієм аналізу можуть бути основні індикатори громадської думки (вибір, визнання, згода, самовираження, напруження, колективний психоз тощо) [9, с.202].

Основними методами реалізації програми емпіричного вивчення індикаторів та аналізу показників громадської думки можуть бути спостереження, дослідження найрізноманітніших форм політичної активності громадян тощо, а також соціологічні методи: анкети, усні й телефонні експрес-опитування, екзит-поли, інтерв'ювання. Ці технології застосовують, щоби визначити спрямованість громадської думки, її інтенсивність. Отже, важливо використовувати емпіричні методи (спостереження, контент-аналіз тощо) у процесі дослідження громадської думки є важливим, це дає змогу простежити вияви громадської активності та особливості впливу на неї для подальшого зіставлення одержаних даних із теоретичними конструктами. Доцільним вважаємо також застосування лінгвістичних методів, що передбачають аналіз знаків і символів, вивчення прийомів лінгвістичного впливу на громадську думку за посередництвом ЗМІ. Розрізняють три стратегії психологічного впливу: імперативну, розвиваючу та маніпулятивну:

- у процесі імперативного (директивного) впливу припускається, що особистість, якою намагаються керувати у зв'язку з якимись обставинами (невисокий соціальний статус об'єкта впливу, специфіка служби у військових підрозділах, екстремальні ситуації, пов'язані з ризиком для життя людей та дефіцитом часу), буде змушена сприйняти вплив.

- розвиваюча стратегія побудови впливу передбачає орієнтацію суб'єктів міжособистісної взаємодії на рівноправні і відкриті стосунки у процесі досягнення певної мети, на врахування мотивів та потреб усіх учасників взаємодії.

- маніпулятивна стратегія орієнтується на бездоганне знання та врахування психологічних станів об'єкта впливу, вміння непомітно і спритно змінити думку людини, домогтися від неї потрібних маніпуляторів дій. Так, зокрема, на думку фахівців, «вторинний характер інформації, що споживається, надає більше можливості для маніпулювання, оскільки між подією та людиною виникає набір посередників...» [10, с.61]

Специфіка впливу громадської думки на органи управління, політичні структури тощо виражається через її функції: директивну, спонукальну, консультативну, експресивну. Директивна функція громадської думки полягає в ухваленні рішень, які мають суто імперативний, обов'язковий характер. Йдеться про вибори, референдуми, збори трудових колективів, на яких ухвалюють обов'язкові для виконання усіма їх членами рішення. Спонукальна функція громадської думки (функція тиску на органи управління) посідає проміжне місце між директивною і консультативною функціями. Суть її у тому, що громадськість у формі мітингів, демонстрацій, страйків тощо спонукає органи управління до прийняття відповідних

рішень. Консультативна функція громадської думки «дає поради» органам управління щодо способів і шляхів розв'язання проблем. Експресивна функція громадської думки (найширша за своїм значенням) полягає в тому, що громадська думка, незалежно від того, в яких умовах їй доводиться «діяти», завжди займає певну позицію щодо тих чи інших фактів і подій життя суспільства, насамперед – діяльності держави [11, с.202, с.504].

За умов зростання ролі Інтернету ключовими поняттями в політичній комунікації стають взаємодія і діалог, а не лобова пропаганда. До того ж комунікація повинна позиціонуватися не як масова, а як індивідуальна – з кожним окремим громадянином. І буде добре, коли така інтерактивність (установка на особистісну комунікацію) не буде лише новомодною ширмою, яка створить ілюзію наближення влади до народу.

«Суспільний ідеал солідаризму – не побудова ідеального суспільства. Суспільне й державне життя повинні визначатися характером народу, в якому воно проходить, його культурно-історичними традиціями, національними особливостями, можливостями і вимогами середовища його існування, його духовним та інтелектуальним потенціалом... Універсальних рецептів тут не має... Наш солідаризм не наука... солідаризм не стільки теорія, скільки свідомо установа волі на загальне, по можливості дружнє, служіння спільній справі...» [12].

Отже, перш ніж втілювати ідею національного солідаризму за допомогою певного інструментарію в стратегії модернізаційного розвитку України, необхідно змінити ставлення українців до самого цього поняття. Ідея відіграє значну роль у становленні солідарного суспільства. Адже для поширення певної ідеї необхідно її популяризувати. На жаль, особливості українського національного солідаризму на сьогодні такі, що для відновлення рівноваги між громадянами й суспільством доводиться прикладати надзусилля, оскільки соціально-економічні «гойдалки» трансформувалися від радянської моделі комунізму з його тотальним державним плануванням до ліберально-олігархічного капіталізму з його прагненням до особистої наднаживи за рахунок суспільства.

У такому випадку необхідно проводити насамперед державну політику стосовно популяризації ідеї українського національного солідаризму та відстежувати настрої суспільства. Лише таким чином громадяни України зможуть досягти спільної мети. Ідеологія солідарності органічна для української ментальності й культури, оскільки базується на глибинних народних традиціях й способі життя українців. Український солідаризм нині знаходиться в річищі загальноєвропейських духовних засад та пов'язаний з пошуком не лише національного, але й соціального ідеалу, котрий відповідав би найвищій стадії людського поступу. На жаль, в Україні немає відповідної ланки в суспільстві, яка би відповідала за громадський настрій та була посередником між народом та владою. Катастрофічно не вистачає інституціалізації громадської думки і тому говорити про системність застосування інструментів формування громадської думки ще дуже зарано.

1. *Big Library*. Політико-правові ідеї солідаризму та інституціоналізму [Електронний ресурс] / *Big Library*. – Режим доступу : http://www.big-library.com.ua/book/2_Istoriya_politichnih_i_pravovih_vchen/132__4_Politiko_pravovi_idei_solidarizmu_ta_instytucionalizmu_.
2. *Український інститут соціальних досліджень імені О.Яременка; Центр «Соціальний моніторинг»* [Електронний ресурс]. – 2010. – 28 грудня. – Режим доступу : http://search.ukr.net/?go=http%3A%2F%2Fwww.ukr-socium.org.ua%2FArhiv%2FStati%2F1_2013%2F171-194.pdf.
3. *Политическая* ситуація в Україні. Рейтинги партій і політиків [Електронний ресурс]. – 2015. – 19 марта. – Режим доступу : http://search.ukr.net/?go=http%3A%2F%2Fantikor.com.ua%2Farticles%2F32685-politicheskaja_situatsija_v_ukraine_rejtingi_partij_i_politikov.
4. *Оссовський В.* Полінг versus соціологічне дослідження громадської opinії / В. Оссовський // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. – 2002. – № 4. – С. 207–215.
5. *Дубас О. П.* Інформаційно-комунікаційний простір: культурно-політичні детермінанти : [монографія] / Дубас О. П. – К. : Генеза, 2011. – 256 с.
6. *Матусевич В.* Суб'єкт громадської думки: теоретичні та методичні проблеми визначення / В. Матусевич // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. – 2002. – № 1. – С. 21–40.
7. *Крутий О. М.* Соціальні технології взаємодії суб'єктів державного управління / О. М. Крутий // *Державне управління та місцеве самоврядування : зб. наук. праць*. – Дніпропетровськ : ДРІДУ НАДУ, 2009. – Вип. 1 (1). – С. 34–44.
8. *Погорєлий С. С.* Формування довіри до державної влади як стрижневий напрямок удосконалення державно-управлінських відносин / С. С. Погорєлий // *Галузь науки «Державне управління»: історія, теорія, впровадження : тези Наук.-практ. конф. за міжнар. участю (Київ, 2010 р.)*. – К. : Вид-во НАДУ, 2010. – С. 112–114.
9. *Тоффлер Э.* Шок будущего / Э. Тоффлер. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2004. – 557 с.
10. *Грушин Б. А.* Мнение о мире и мир мнений. Проблемы методологии исследования общественного мнения / Грушин Б. А. – М. : Политиздат, 1967. – 400 с.
11. *Почепцов Г. Г.* Стратегические коммуникации: стратегические коммуникации в политике, бизнесе и государственном управлении / Почепцов Г. Г. – К. : Изд-во «Альтерпрес», 2008. – 216 с.
12. *Общество и политика: современные исследования* / [под ред. В. Ю. Большакова]. – СПб. : Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 2000. – 515 с.
13. *Редлих Р.* Об общественном идеале, утопии и солидаризме [Електронний ресурс] / Р. Редлих // *Вопросы философии*. – 1985. – № 11. – Режим доступу : <http://search.ukr.net/?go=http%3A%2F%2Fwww.posev.ru%2Ffiles%2Farticles%2F43.htm>.

Наталія Голуб'як

*Навчально-методичний центр політичних та євроінтеграційних досліджень
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»*

РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ УЧАСТІ ГРОМАДЯН НА РЕГІОНАЛЬНОМУ РІВНІ В УКРАЇНІ

Natalia Holubiak. Development of Institute of Public Participation at the Regional Level in Ukraine.

The article deals with the analysis of mechanisms of public participation in the regional policy and determination of means of dialogue between the regions and community. In the first part of the article, the author defines the essence of the concept of political participation. The author also outlines the concepts of citizen participation and public relations.

The next part of the text is devoted to the normative and legal regulation of institute of political participation in the development and implementation of regional policy. It defines the principles of cooperation between the executive power and institutions of civil society and reveals the main forms of citizen participation in the formulation and implementation of public policy. The researcher summarizes the reasons of inefficiency of regional self-government in Ukraine.

The author thus asserts that implementation of the policy of partnership, transparency and accountability will help improve the system of self-government, increase the level of local democracy and consolidate the local community.

Therefore, the main conclusion of the article is that the effectiveness of forms of political participation is an objective necessity for the development of the state in general, and for strengthening at the regional level.

Key words: regional development, regional policy, executive bodies, public participation, local self-government, forms of citizen participation.

Новий політичний рубіж реформування, який проходить сьогодні Україна, позначений важливістю трансформації регіональної політики та оптимізації територіальної організації в державі. Посилення суспільного запиту на особисту участь у здійсненні публічної політики стало очевидним після подій Революції гідності та підписання Угоди про асоціацію з Європейським Союзом. Відтак розвиток механізмів демократії участі актуалізував принципи відкритості та відповідальності влади, а також необхідність децентралізації, побудови внутрішньої збалансованої політики, нормалізації інтересів громади та управління на середньому рівні.

З огляду на доцільність докорінної зміни та переформатування централізованої системи чинний уряд розробив Концепцію реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні, що передбачає перехід на нову модель організації регіональної влади. Побудова нової архітектури регіонального управління повинна бути спрямована на досягнення балансу між різними регіонами країни, а також забезпечення дієвості реальних механізмів впливу громадськості на регіональний рівень органів влади, що в сукупності допоможе нівелювати сепаратистський потенціал суспільства, чинники та механізми його формування, а також загрози національній безпеці держави.

Цілком очевидним є той факт, що донедавна відносини між центральними органами державної влади та регіонами формувалися за принципом «підлеглості та підпорядкованості», відтак це виступало стримуючим фактором політичного діалогу. За таких умов реформування механізму регіонального управління та підвищення ролі громадськості як ключового суб'єкта на регіональному рівні повинно стати провідною тенденцією в суспільно-політичних перетвореннях держави.

Одним із аргументів, які актуалізують названу проблематику, є врахування європейських стандартів у сфері регіонального розвитку, які визначають потребу залучення громадських організацій, представників бізнесу та пересічних громадян до розробки і реалізації управлінських рішень, а також стратегічних і програмних документів, зокрема на рівні громад і регіонів. Такий підхід, з одного боку, сприяє задоволенню інтересів громадян щодо соціально-економічного розвитку територій, а з іншого — органи публічної влади отримують демократичний інструмент визначення першочергових проблем розвитку територій, вирішення яких потребує підтримки держави.

Основою пропонованого дослідження послужили теоретичні доробки політологів та фахівців з державного управління, а саме О. Бажиної, З. Варналія, І. Долі, О. Крутій, М. Левчука, М. Лендсьєл, С. Мітряєвої, М. Сіцінської, Р. Шейко та ін. У їхніх дослідженнях критично та об'єктивно розкрито існуючі форми діалогу влади та громадськості, вплив громадянського суспільства на державне управління. Проте все ще не повністю визначено особливості партисипативної демократії на регіональному рівні, особливо в контексті децентралізації. Тому метою цієї статті є аналіз механізмів участі населення в регіональній політиці, розкриття проблемних аспектів та визначення способів налагодження діалогу «регіони – громада».

У політичній науці показником демократичних перетворень суспільства є розвиток форм участі населення в управлінні, що символізує процес політичної соціалізації громадян. Політична участь – це певні дії, що реалізуються громадянами, групами з метою вплинути на державну політику, рішення політичних лідерів на всіх рівнях влади. У політичній участі соціологом М. Вайнером виділяються три аспекти: політична участь визначається як вербальна дія, а не особисті переживання чи політичні переваги; участь як добровільні дії громадян; свобода громадян вибору при обранні державних посадових осіб [1, с.382].

Звертає на себе увагу типологія рівнів участі громадян, запропонована американським науковцем Шеррі Арнстейном, представлена як сходи. «Сходи» містять ступені, кожен з яких позначає свій рівень корисності і реальної можливості участі населення в діяльності влади. Перший ступінь визначає найбільш слабкий вплив населення на хід прийняття рішень – «маніпуляція», у той час як найвищий ступінь – «громадський контроль» – це реальна влада населення і реальний контроль. Автор зазначає, що існують такі типи та форми участі громадськості, які мають суто декларативний характер. Використовуючи їх, влада тільки формально показує свою зацікавленість у взаємодії з населенням, у залученні його до процесу прийняття рішень. Використання ж цих форм не привносить нічого корисного ні для влади, ні для громадськості та корисності рішень, що приймаються [2, с.256]. Крім того, деякі сучасні науковці визначають 5 основних типів взаємодії влади з громадськістю: інформування, консультування, партнерство, делегування, контроль.

Таке розмаїття форм участі громадськості сприяє підвищенню рівня ефективності діяльності суб'єктів публічної адміністрації, індикатором якої є рівень задоволення громадськості рішеннями та діяльністю регіональної влади, яка враховує думку громадськості, забезпечуючи її добробут та благополуччя.

Важливим стратегічним напрямком у зазначеному контексті є стимулювання державою органів самоврядування до поширення практики залучення населення. Проте, необхідно звернути увагу на розмежування термінів та понять «залучення громадян» – citizen participation та «зв'язки з громадськістю» – public relations. На наш погляд, можна погодитися з думкою, що «залучення громадян» – це систематичний процес ідентифікації, інформування, зацікавлення та залучення різних груп у громаді з метою розробки плану дій, що буде якнайдосконалішим у технічному відношенні. PR – це цілеспрямовані дії, покликані здійснювати вплив на громадську думку з метою створення позитивного іміджу організації. Методи PR не завжди мають на меті повне і об'єктивне інформування громади про всі сторони проблеми [3].

У правовому полі склалася ситуація, коли законодавчо громадяни наділені правами, проте неузгодженість механізмів реалізації цих прав посилює кризу участі населення в управлінні, сприяє подальшій бюрократизації місцевих органів влади.

На сьогодні питання законодавчого закріплення інституту участі регулюється кількома нормативно-правовими актами різної юридичної сили. За таких умов вкрай важливо забезпечити системність і внутрішню несуперечливість правового регулювання політичної участі на всій території країни, а також врахувати місцеві інтереси, підтримати місцеву ініціативу і прагнення до самоорганізації.

На нашу думку, для виявлення основних «критичних точок» прямої демократії в Україні доцільно розкрити стан законодавчого забезпечення інституту політичної участі, а саме Законів України, Указів Президента України, рішень Уряду, актів органів виконавчої влади

тощо. Насамперед, засади партисипативної демократії закладені в Конституції України як необхідні передумови для реалізації демократичних форм прямої участі громадян у вирішенні питань місцевого та регіонального значення. Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» [4] гарантується право громадськості на участь в управлінні, передбачаються форми такої участі.

Упродовж 2004-2005 років було схвалено низку нормативно-правових актів, які визначали передумови участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики. Зокрема, визначено Указом Президента України від 31 липня 2004 року № 854/2004 «Про забезпечення умов для більш широкої участі громадян у формуванні та реалізації державної політики» пріоритетні завдання місцевих органів виконавчої влади, серед яких створення ефективних організаційних та правових умов для всебічної реалізації громадянами конституційного права на участь в управлінні державними справами, забезпечення відкритості в діяльності органів виконавчої влади, врахування громадської думки у процесі підготовки та організації виконання їх рішень, підтримання постійного діалогу з усіма соціальними групами громадян, створення можливостей для вільного та об'єктивного висвітлення усіх процесів у цій сфері засобами масової інформації [5].

Залучення громадськості до процесів планування розвитку регіонів передбачено актом України «Про стимулювання розвитку регіонів» N 2850-IV, ухваленим 8 вересня 2005 року, і саме він є визначальним у сфері регіонального розвитку. У згаданому законі зазначається, що сприяння реалізації регіональних стратегій розвитку здійснюється на засадах співробітництва центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, наукових і громадських організацій та інших суб'єктів [6, с. 30].

Принципи взаємодії органів виконавчої влади з інститутами громадянського суспільства були відображені у нормативно-правових актах, що приймалися пізніше. Так, принципи участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики були відображені в Концепції сприяння органів виконавчої влади розвитку громадянського суспільства, схваленій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2007 року № 1035-р [7]. Вони передбачали соціальне партнерство, забезпечення рівних можливостей, взаємовідповідальність, відкритість та прозорість шляхом забезпечення органами виконавчої влади доступу до інформації.

Крім того, в регіонах діють недержавні інституції, які впливають чи потенційно можуть впливати на регіональний розвиток та регіональне управління: окремі суб'єкти підприємництва чи їх структурні підрозділи; об'єднання громадян та їх структурні підрозділи, які відповідно до своїх статутів займаються проблемами регіонального розвитку (місцеві відділення Асоціації міст, Спілки лідерів місцевих та регіональних влад України та аналогічні об'єднання громадян з місцевим статусом), а також профспілки.

Становлення взаємодії між громадянами та органами самоврядування регулюється згідно постанови Кабінету Міністрів України від 6 січня 2010 року № 10 «Про затвердження Порядку залучення громадян до формування та реалізації державної політики», яка передбачає наступні форми участі: громадські слухання; зустрічі з громадськістю; конференції, семінари, форуми, круглі столи, збори, громадські приймальні; теле- або радіодебати, дискусії, діалоги, інтерв'ю та ін.; інтернет-конференції, електронні консультації; інтерактивне спілкування в інших сучасних формах [8].

Важливим аспектом діалогу органів влади з громадськістю на сучасному етапі є електронні технології та електронне урядування. Застосування органами державної влади та місцевого самоврядування мережі Internet дозволяє їм не лише надавати інформацію про свою діяльність, про стан виконання проектів та програм, а й отримати відгук від населення – користувача їх послуг, інформацію щодо якості своєї роботи, пропозиції щодо її покращення тощо. Потрібно зауважити, що результативність цих форм полягає у їх доступності для більшості населення регіону, оскільки вони не обмежені часовими рамками та місцем проведення, що забезпечує участь представників різних груп населення (зайнятого населення, осіб з обмеженими фізичними можливостями тощо). Також дані технології дозволяють респонденту обирати

зручний для себе час участі в опитуванні, отримувати зворотній зв'язок після відповіді на питання, гарантувати анонімність, що сприяє залученню більшого числа респондентів [2, с.260]. Крім того, використання таких способів потребує значно менших матеріальних витрат і організаційних заходів.

Вивчення громадської думки здійснюється шляхом проведення соціологічних досліджень та спостережень (опитування, анкетування, контент-аналіз інформаційних матеріалів, фокус-групи); запровадження спеціальних рубрик у друкованих та електронних засобах масової інформації; проведення експрес-аналізу коментарів, відгуків, інтерв'ю, інших матеріалів у пресі, на радіо та телебаченні для визначення позиції різних соціальних груп; опрацювання та узагальнення висловлених у зверненнях громадян зауважень і пропозицій; проведення аналізу інформації, що надходить до спеціальних скриньок.

Заслугує на увагу така форма участі неурядових громадських організацій в суспільному житті, як громадські ради. Так, 3 листопада 2010 р. була прийнята Постанова Кабінету Міністрів України «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» № 996, якою було передбачено проведення протягом трьох місяців установчих зборів за участю інститутів громадянського суспільства для утворення громадських рад при центральних і місцевих органах виконавчої влади та забезпечення їх функціонування [9].

Організація діяльності Громадської ради прописана у Положенні про Громадську раду, ухваленому нею та затвердженому відповідними органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування. У цьому документі передбачені процедури внутрішньої організації діяльності Громадської ради, її взаємодії з відповідним органом влади та його структурними підрозділами, з організаціями громадянського суспільства та з громадянами відповідної території або сфери діяльності, прописано порядок урахування рекомендацій Громадської ради у нормативних актах України. Стимулом для підвищення уваги влади до Громадської ради є реалізація курсу України на прозорість та відкритість у діяльності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, здійснення децентралізації та реалізації принципів безпосередньої демократії [10].

У 2012 р. на загальнонаціональному та місцевому рівнях були створені нові інструменти для сприяння співпраці з громадянським суспільством. Основною новацією стало створення у січні 2012 р. Координаційної Ради з розвитку громадянського суспільства, яка повинна була відповідати за налагодження ефективного механізму взаємодії «третього сектору» із державними органами та органами місцевого самоврядування. Для подальшого вдосконалення нормативної бази було схвалено Стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні (Указ Президента України від 24.03.2012 р. № 212) [11]. Головною метою Стратегії стало вирішення питань формування сприятливого середовища для становлення громадянського суспільства на засадах партнерства та взаємної відповідальності, досягнення європейських стандартів забезпечення та захисту прав і свобод людини і громадянина.

Новим інструментом підтримки діалогу влади з громадськістю стають обласні цільові програми сприяння розвитку громадянського суспільства та співпраці органів влади з громадськістю. Завданнями таких програм є створення умов для розвитку громадянського суспільства, налагодження співпраці влади та громадськості, фінансова підтримка ініціатив громадськості для спільного вирішення завдань регіональної політики. У межах програм передбачаються фінансові ресурси для проведення публічних консультацій із громадськістю, вивчення громадської думки, проведення конкурсів соціальних проектів серед громадськості, створення ресурсних центрів громадських ініціатив, навчання державних службовців та представників громадськості використанню інструментів громадської участі, проведенню форумів соціальних інвестицій тощо [12, с.124].

Проте суспільно-політичні події листопада-грудня 2013 р. в Україні продемонстрували нездатність органів державної влади вести діалог із громадянським суспільством. Відмова керівництва держави від публічних обговорень та експертних консультацій у процесі ухвалення рішення про зміну євроінтеграційного стратегічного курсу України, застосування

сили для врегулювання конфлікту інтересів спричинили загрозу існуванню конституційних прав громадян. В ході ескалації конфлікту були порушені задекларовані Стратегією принципи партнерства та взаємної довіри між органами державної влади та інститутами громадянського суспільства, знівельовано функції Координаційної ради, яка могла б стати посередником для налагодження діалогу між сторонами протистояння [13, с.62]. Відтак створені органи для проведення консультацій з громадськістю втратили свою легітимність та функціональність (Указ Президента України «Про ліквідацію деяких консультативно-дорадчих органів, утворених Президентом України» від 28.04.2015 № 246) [14]. Крім того, повноцінне виконання регіональних цільових програм сприяння розвитку громадянського суспільства та реалізація відповідних заходів за обмеженості бюджетних фінансових ресурсів та неефективності їх використання стало малоймовірним. Зрештою, нереалістичність практичного виконання заходів та поставлених завдань нівелює подібні нормативно-правові документи.

Попри різноманітність форм участі громадськості в управлінні, в Україні переважно незадіяним лишається резерв впливу як громадських організацій, так і в цілому громадян. Недоліки інституційно-функціональної організації влади на місцевому та регіональному рівні поєднуються з дефектами правового регулювання. Серед основних причин цього можна виділити небажання органів влади та їх представників «відкритися» для населення, співпрацювати з ним; надання формалізованих відповідей на інформаційні запити до органів державної влади, безпідставні відмови у наданні інформації; відсутність законодавчого зобов'язання органів влади спільно з громадськістю вирішувати всі важливі питання, що виникають; побоювання з боку влади, що громадськістю своєю участю уповільнить процес прийняття рішень; необізнаність громадськості, відсутність у більшості населення конкретних знань про діяльність органу влади, своїх прав та обов'язків, неготовність відстоювати свої інтереси.

Як зазначає В. М. Степаненко, в Україні «ще й досі залишається неподоланою психологічно-історична посткомуністична традиція масового скепсису та недовіри щодо будь-яких організацій та об'єднань, часто створених згори або ззовні, відсутність сталої традиції філантропії приватного бізнесу до фінансової та організаційної підтримки таких організацій, а відтак, їх залежність від фінансової фортуни донорських (в основному зарубіжних) фондів та організацій» [15]. На практиці це підтверджується результатами загальнонаціонального опитування міського населення України та службовців органів місцевого самоврядування міст щодо проблем місцевого самоврядування та ставлення до децентралізації влади: абсолютна більшість жителів міст незадоволена поточним рівнем свого впливу на рішення влади у власних населених пунктах – таких знайшлося 74%; при цьому лише 9% безумовно або скоріше задоволені таким впливом. Водночас далеко не всі готові взяти участь в управлінні у випадку розширення прав самоврядування: зголосилися на це 39%, а 43% відповіли відмовою [16].

Ще однією причиною неефективності регіонального самоврядування є низький рівень правової свідомості у зв'язку з відсутністю необхідних знань чи недостатньою поінформованістю про стан справ, а також внутрішній психологічний стан, який проявляється в невпевненості щодо реального впливу громадськості на вирішення місцевих чи регіональних питань. Доцільно навести дані соціологічного дослідження «Оцінки громадянами України діяльності влади та суспільні очікування стосовно її дій», проведеного Центром Разумкова з 25 по 29 квітня 2014 року (опитано 2012 респондентів віком від 18 років у всіх регіонах України за винятком Криму за вибіркою, що репрезентує доросле населення за основними соціально-демографічними показниками). Відповідно до результатів, 39,8% опитаних підтримують окремі заходи обласних державних адміністрацій, 39,5% – не підтримують жодних дій; щодо органів місцевого самоврядування, то 42,3% частково підтримують; 33,4% опитаних вважають, що органи самоврядування не виправдали суспільних очікувань стосовно їх діяльності [17].

Відтак, на нашу думку, рівень залучення громадськості до регіонального врядування залишається недостатнім, що призводить до невідповідності певних управлінських рішень та програмних документів потребам громади. Негативним фактором є відсутність громадських слухань, на розгляд яких у країнах Європейського Союзу виноситься значна

кількість проектів рішень. По-перше, така практика на регіональному рівні не розроблена в Україні, хоча і передбачена Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні». По-друге, відсутній досвід організації цього процесу, зокрема визначення пріоритетних питань для обговорення під час цих зібрань [18, с. 162].

Звертають на себе увагу проблемні питання процесу формування громадських рад: механізми їх створення чітко не визначені, і це дозволяє органам влади на свій розсуд формувати їх склад із представників лояльних до них організацій; формування громадських рад без урахування експертного досвіду потенційних членів, необмежений кількісний склад громадських рад; рекомендаційний характер рішень громадських рад; використання громадських рад як лобістського інструменту для просування вузькогрупових інтересів, проведення фальсифікованих або заангажованих громадських обговорень, експертиз, слухань. Як показує соціологія, близько половини опитаних громадських діячів вважають, що громадські ради жодним чином не вплинули на відносини громадських організацій та органів влади; проте третина громадських організацій дотримується думки, що громадські ради частково підвищили рівень взаємодії громадськості та органів влади [19].

Саме тому впровадження дієвої системи взаємодії державного управління та місцевого самоврядування, налагодження діалогу «влада-громада» вимагає вдосконалення механізмів участі громадськості у прийнятті управлінських рішень не тільки на місцевому, а й на регіональному рівні. Широка участь простих громадян та громадських організацій у процесі прийняття управлінських рішень поліпшить процес управління в цілому, підвищить довіру до влади та допоможе зміцнити й консолідувати зусилля для вироблення та впровадження спільної політики реформ та вирішення проблемних питань сьогодення.

В цілому ефективна модель співпраці потребує забезпечення інформаційної відкритості з боку органів державної влади, вчасного інформування про підготовку політичних рішень, розширення меж і змісту громадського контролю за діяльністю органів державної влади, створення додаткових механізмів ефективного контролю громадськості у сферах, які не мають належного правового регулювання, підвищення правової свідомості громадян, подолання корпоративізму та корупційності в державних органах на місцевому рівні.

Експерти сходяться на думці, що розширення повноважень органів самоврядування на місцях не може бути нав'язане суспільству централізовано. Правильна реформа повинна вироблятися «децентралізовано» на місцях громадянським суспільством, а держава має забезпечити її виконання, а не навпаки, як це зазвичай відбувається в Україні. Аргументом на користь такого підходу є високий рівень ефективної самоорганізації українців на тлі неефективності структур влади в останні місяці 2013 року. Відтак розпочинається новий період розвитку громадянської активності, що пов'язане із необхідністю реформування місцевого самоврядування та побудови ефективної системи організації влади.

Підсумовуючи, слід наголосити, що процес реформування правового поля системи регулювання регіонального розвитку є достатньо суперечливим і неоднозначним через певні об'єктивні причини. Насамперед, необхідні зміни законодавства у питанні чіткого визначення порядку форм участі громадськості у політичному житті, реалізація цієї участі, узгодження механізмів реалізації, а також конкретну відповідальності за недодержання вимог закону щодо цього.

Відтак, ефективність регіональної політики залежить від об'єднання зусиль двох ключових суб'єктів – органів публічної влади та громадянського суспільства. Саме тому гармонізація загальнодержавних та регіональних інтересів при формуванні та реалізації державної регіональної політики має здійснюватися через впровадження класичної моделі регіональної політики на основі нової парадигми «відповідальної регіоналізації» – це головний шлях до суспільно-політичної та соціально-економічної консолідації. Реалізація політики партнерства, відкритості та підзвітності дає змогу удосконалити систему самоврядування, розвивати громадянське суспільство, підвищувати рівень місцевої демократії, активізувати представників місцевої громади, а відсутність такої політики стримує розвиток як органів місцевого самоврядування, так і територіальної громади.

Система регіонального управління має будуватися, починаючи з базового рівня – рівня громади. Саме громадяни мають визначати можливість прийняття рішень, які впливають на їхнє життя, і реалізувати ці рішення через владу громади регіону.

1. Доля І. М. Механізми участі громади в політичному управлінні на місцевому рівні / І. М. Доля // Вісник Донецького університету. Серія В. : «Економіка і право». – 2007. – Вип. 2. – С. 380–385.

2. *Державна* регіональна політика України: особливості та стратегічні пріоритети : монографія / [за ред. З. С. Варналія]. – К. : НІСД, 2007. – 820 с.

3. *Бажинова О. А.* Взаємодія органів публічної влади з громадськістю як чинник демократизації державного управління [Електронний ресурс] / О. А. Бажинова // Державне будівництво : електронне наук. фахове видання. – 2011. – № 2. – Режим доступу :

<http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/db/2011-2/doc/6/08.pdf>.

4. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» // Відомості Верховної Ради України – 1997. – № 24.

5. *Про забезпечення* умов для більш широкої участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики : Указ Президента України від 31 липня 2004 р. № 854 // Урядовий кур'єр. – 2004. – № 146. – С. 12.

6. *Шейко Р. В.* Децентралізація державної влади в Україні в контексті суб'єктивного сприйняття позитивних та негативних наслідків: соціологічний аналіз проблеми / Р. В. Шейко // СОЦІОПРОСТІР : Міждисциплінарний збірник наукових праць з соціології та соціальної роботи. – 2011. – № 1 (2). – С. 29–32.

7. *Про схвалення* Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2007 р. № 1035-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1035-2007-%D1%80>.

8. *Про затвердження* Порядку залучення громадян до формування та реалізації державної політики : Постанова Кабінету Міністрів України від 06 січня 2010 р. № 10 [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/10-2010-%D0%BF>.

9. *Про забезпечення* участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики : Постанова Кабінету міністрів України від 03 листопада 2010 р. № 996 [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-%D0%BF>.

10. *Сіцінська М. В.* Громадська рада: особливості її діяльності в секторі безпеки і оборони України [Електронний ресурс] / М. В. Сіцінська // Державне управління: удосконалення та розвиток : електронне наук. фахове видання. – 2014. – № 1. – Режим доступу :

<http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=673>.

11. Указ Президента України «Про Стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та першочергові заходи щодо її реалізації» від 24 березня 2012 р. № 212/2012 // Офіційний вісник України. – 2012. – № 26. – С. 17.

12. *Крутій О. М.* Діалогова взаємодія органів державної влади та громадськості : [монографія] / Крутій О. М. – Харків : Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2008. – 302 с.

13. *Про стан* розвитку громадянського суспільства в Україні: загальні тенденції, регіональні особливості : аналітична доповідь. – К. : НІСД, 2014. – 78 с.

14. Указ Президента України «Про ліквідацію деяких консультативно-дорадчих органів, утворених Президентом України» від 28 квітня 2015 р. № 246 [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/246/2015>.

15. *Левчук М. Г.* Взаємодія органів місцевого самоврядування та громадських об'єднань в умовах децентралізації державно-управлінських послуг [Електронний ресурс] / М. Г. Левчук //

Державне управління: теорія і практика. – 2008. – № 1 (7). – Режим доступу :
[www.academy.gov.ua /ej7/doc_pdf/levchuk.pdf](http://www.academy.gov.ua/ej7/doc_pdf/levchuk.pdf).

16. *Результати* загальнонаціонального опитування міського населення України та службовців органів місцевого самоврядування міст щодо проблем місцевого самоврядування та ставлення до децентралізації влади [Електронне видання] // Галузевий моніторинг. – 2014, грудень. – № 18. – Режим доступу :

http://dif.org.ua/modules/pages/files/1423756129_3428.pdf.

17. *Оцінки* громадянами України діяльності влади та суспільні очікування стосовно її дій [Електронний ресурс] / Дослідження Центру Разумкова. – 2014. – Режим доступу :

[http://www.razumkov.org.ua/ upload/1400760004_file.pdf](http://www.razumkov.org.ua/upload/1400760004_file.pdf).

18. *Мітряєва С.* Європейська модель залучення громадян як інструмент планування та управління розвитком регіону / С. Мітряєва, М. Лендъел // Стратегічні пріоритети. – 2006. – № 1. – С. 159–166.

19. *Громадські ради: створення та організація роботи* : довідково-методичний посібник для членів громадських рад / [за заг. ред. А. С. Крупника]. – Одеса, 2012. – 326 с.

Василь Пахолок

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Ольга Дудка

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

ДИНАМІКА ПРЕДСТАВНИЦТВА ДУХОВЕНСТВА У РАЙОННИХ РАДАХ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ II–VI СКЛИКАНЬ

Vasil Pakholok, Olga Dudka. The Dynamics of the Priesthood's Representation in the District Councils of the Volyn Region of the II-VI Convocations.

The religious factor occupies the remarkable place in the political process of state. The end of the XX-the beginning of the XXI century has been affected by the attraction to the strengthening of trends of the mutual usage by these worlds all possible resources for the achievement of the personal strategic goals.

The role of religious organizations in the parliamentary and presidential election campaigns of the recent years has been examined. The official positions of the religious organizations in which the tendency to the separation of the spiritual and political life is clearly traced. It has been emphasized the active involvement of the religious organizations in the political life of the regional and district levels, local communities, which quite often openly support certain candidates, or parties.

It is found out, on the example of the Volyn region, that quite not uncommon are the cases of the direct participation of the religious organizations' representatives in the struggle for the deputy mandates in the bodies of government of the different levels. These tendencies are mostly expressed on the districts' levels.

For the first time the representatives of the priesthood won the deputy mandates in the district councils of Volyn region in 1994 (local councils of the second convocation). Characteristically, that starting from the given convocation the clergy had constant representation in the district councils despite the changes of electoral system to the local councils, though the cases of the membership in the political parties had been extremely rare.

The investigation showed, that the summarizing of the results of election campaigns to the local councils, in this section, is being possible only at the regional level, as in the councils of some areas there were not clergy representatives in any of convocation.

Key words: freedom of conscience, clergy, election campaign, party list, representation, deputies, district councils.

В сьогоднішніх реаліях релігійний фактор займає чільне місце у політичному процесі держави. Релігія і політика виступають основами, що завжди були нерозривно пов'язані між собою. Кінець XX– початок XXI століть позначився тяжінням до посилення тенденцій взаємного використання цими сферами всіх можливих ресурсів задля досягнення власних стратегічних цілей.

У парламентських та президентських виборчих кампаніях останніх років в Україні релігійні організації не беруть активної відкритої участі. В їхній офіційній позиції чітко прослідковується тенденція до розмежування духовного та політичного життя. Однак, на рівні областей, районів і територіальних громад релігійні організації залишаються активними учасниками політичного життя, часто відверто підтримуючи певних кандидатів або партії. Не поодинокими є випадки безпосередньої участі представників релігійних організацій в боротьбі за депутатські мандати в органах самоврядування різних рівнів. Найбільш яскраво виражені такі тенденції на рівні районів.

Дана проблематика у вітчизняній політичній науці практично не вивчена, тому мета нашого дослідження – висвітлення участі духовенства в політичній боротьбі на локальному рівні та динаміки його представництва в районних радах на прикладі Волинської області.

У Конституції України прописано, що «кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої... Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова...» [1, с. 15]. Основний закон держави недвозначно декларує принцип невторчання політики у релігійні справи і навпаки. Це забезпечує нейтралітет у питаннях світогляду та віросповідання, виконання

зобов'язань із гарантування свободи віросповідання й, водночас, створює рівні умови для захисту прав та свобод усіх громадян.

Дана модель передбачає наявність певних важелів впливу, аби свобода не перетворювалася на неконтрольовану всюдозволеність, за якої порушуються права інших громадян та громадський порядок. І хоча в Основному законі України прописаний принцип невтручання, в реальних умовах це положення зазнало певного викривлення.

На початку горбачовських реформ в Україні діяло близько 4000 тисяч православних громад [2, с. 8]. Починаючи з 1988 р., коли релігійна політика лібералізувалась, кількість релігійних організацій, в тому числі у Волинській області, почала невпинно зростати. Впродовж цього часу спостерігалось розширення мережі духовних навчальних закладів, видавничої діяльності церков, будівництво нових храмів і будинків молитов.

Станом на січень 2015 р. у Волинській області офіційно зареєстровано 1310 релігійних організацій, у тому числі 1244 громади та 30 релігійних громад, які діють без реєстрації та статутів і представляють 24 релігійні конфесії, течії, напрями. Їхня кількість в області, порівняно з 1989 р., виросла майже у 5 разів.

Більшість зареєстрованих на сьогодні релігійних громад у Волинській області є християнськими. Приблизно половина з них - православної традиції, решту майже порівно поділяють католики та протестанти. Християнство на Волині має 14 монастирів, 6 духовних навчальних закладів із 1203 слухачами. При громадах працює 835 недільних шкіл, видається 7 часописів і газет [3], тому є підстави ствердити про досить високий рівень релігійності волинян, який зріс у рази, порівняно з 1989 роком. Про це свідчать і результати досліджень центру Разумкова, проведеного у 2013 р. 86 % жителів Західної України, у тому числі Волинської області, вважають себе віруючими людьми [4, с. 16].

Після здобуття незалежності священники отримали можливість не тільки безперешкодно відправляти служби, здійснювати релігійні обряди, а й брати участь у політичному житті країни та власних територіальних громад. Попри ці позитивні зрушення та можливість участі в політиці, за результатами перших демократичних виборів до місцевих рад в області не обрано жодного представника духовенства.

Але вже з 1994 р. списки депутатів місцевих рад поповнюються представниками кліру. Першим депутатом-священником на Волині став обранець до Іваничівської районної ради А. Я. Мельничук – настоятель Свято-Казанської церкви УПЦ Київського Патріархату смт Іваничі [5]. Цей депутат не належав до жодної політичної сили та ішов самовисуванцем.

За результатами виборчої кампанії 1998 р. на Волині уже 11 представників церкви обрано депутатами до районних рад. У Володимир-Волинському районі було 2 представники Київського Патріархату: Бігун І. В. – священнослужитель с. Хобултова та Трофимович М. В. – священнослужитель с. Сельце [6]. На Горохівщині депутатський мандат отримав священнослужитель Свято-Миколаївського храму Київського Патріархату с. Колодеже Стефанко В. М. [7]. У Ковельській районній раді отримав мандат настоятель Свято-Троїцької церкви Київського Патріархату с. Уховецьк Гловацький М. А. [8]. В Луцькій районній раді мандати здобули два настоятелі храмів: Добринський А. П., Свято-Покровська церква Луцького благочиння УПЦ КП, та Ілляк М. П., церква Успенія Божої Матері Луцького благочиння УПЦ (МП) [9]. На Любомльщині депутатські мандати отримали 3 представники церкви Московського Патріархату: Мельничук В. Л. – священник Любомльської Різдво-Богородицької церкви, Івчик В. Ю. – настоятель церкви Святого Апостола Євангеліста Луки та Мандзюк В. Ф. – настоятель Свято-Покровської церкви с. Бережці [10]. У Рожищенській районній раді обрано депутатом Юрика Ф. К. – настоятеля Свято-Успенського храму Московського Патріархату с. Береськ, причому це був єдиний випадок у цій раді за весь період незалежності [11]. Така ж ситуація була і у Турійській районній раді – лише у 1998 р. депутатом був клірик Даньків М. Я., настоятель церкви Святої Трійці Київського Патріархату [12].

Усі депутати-священники третього скликання до жодної політичної сили не належали та були самовисуванцями. Із всіх обраних 6 депутатів належали до Київського Патріархату, а 5 – до Московського, причому три з них були обрані на Любомльщині.

У 2002 р. депутатами районних рад стали уже 15 представників духовенства. Зокрема, Горохівщина мала 4 священники у районній раді: Яким Б. М., настоятель Свято-Юріївської церкви Київського Патріархату смт Сенкевичівка, Ізай І. І. – настоятель Свято-Михайлівської церкви Московського Патріархату с. Довгів, Кирпа Д. В. – настоятель Петро-Павловської церкви Московського Патріархату с. Жабче та Стефанко В. М. – настоятель Свято-Миколаївської церкви Київського Патріархату с. Колодеже [13]. У Володимир-Волинському районі удруге поспіль до райради пройшов Бігун І. В. – настоятель УПЦ КП с. Хобултова та Гнідець М. Г. – настоятель УПЦ КП с. Рогожани [14]. ВІваничівському районі депутатські мандати отримали представники УПЦ КП: Васильків В. М. – настоятель Литовезької церкви та Скрип П. Ф. – настоятель Дмитрівської церкви Київського Патріархату, який сьогодні є благочинним УАПЦ у Тернопільській області [15]. У Ковельському районі депутатами стали також представники УПЦ КП, а саме Коновалов М. С. – настоятель церкви Різдва Пресвятої Богородиці с. Білин та Мичко В. А. – настоятель храму Різдва Пресвятої Богородиці с. Мощеної [16]. У Луцькій районній раді депутатом став Савчук В. С. – настоятель храму Святої мучениці Параскеви Московського Патріархату [17]. У Любомльському районі другий раз поспіль перемогу здобув Мельничук В. В., тепер уже настоятель Різдва-Богородицької церкви Московського Патріархату та Крючковський М. В., настоятель Хресто-Воздвиженської церкви Московського Патріархату с. Нудичне [18]. У Старій Вижві до райради пройшло 2 клірики: Юхимук Д. І. – настоятель Свято-Преображенської церкви Московського Патріархату смт Стара Вижва та Войцович Б. Т. – настоятель Свято-Покровської церкви Київського Патріархату с. Журавлине [19].

Починаючи з цієї виборчої кампанії спостерігається практика висування представників кліру певними політичними силами, що свідчить про посилений інтерес до представників церкви з боку політичних партій. Зокрема, такий випадок був на Ковельщині, висуванцем БЮТу був Мичко В. А., який, тим не менше, залишився безпартійним. Усі інші депутати були самовисуванцями і не ідентифікували себе із жодною політичною силою.

За результатами виборів представників Київського Патріархату до місцевих органів влади знову пройшло більше, ніж Московського, 9 та 6 депутатів відповідно.

Таким чином, упродовж перших чотирьох скликань спостерігалась яскраво виражена тенденція до збільшення чисельності духовенства в депутатському корпусі районних рад Волинської області. Піком стали вибори 2002 року. Причому в цій кампанії у передвиборчій агітації на шпальтах районної преси активність релігійних організацій була вища за активність політичних партій. Як правило, із закликами підтримати певного кандидата чи партію звертались місцеві митрополити та настоятелі монастирів. З 2006 р. намітилось деяке зниження участі релігійних організацій в місцевому політичному процесі. Хоча єдиними суб'єктами висування кандидатів до районних рад стали політичні партії, а священники вкрай рідко були їхніми членами, частка духовенства у радах знизилась не суттєво (рисунок 1).

У 2006 році на Волині депутатами районних рад стало 12 кліриків. Цього разу лідером за чисельністю представників духовенства в районній раді стала Ківерцівщина. Тут депутатські мандати отримало 3 представники церкви, а саме настоятель храму УПЦ с. Жорнище Береза М. В. – позапартійний, висуванець БЮТу; священник Свято-Миколаївської церкви Київського Патріархату Петрів М. Ю. – член партії ВО «Батьківщина» та її ж висуванець; позапартійний благочинний Ківерцівського округу, представник Київського Патріархату Ткачусь О. З. [20]. У Володимир-Волинському районі депутатський мандат третій рік поспіль отримує Бігун І. В. – священник собору Різдва Христового УПЦ КП, безпартійний, висуванець від Всеукраїнського народного блоку Костенка і Плюща та ще один священник того ж собору – Рябець Є. М., безпартійний, висуванець БЮТу [21]. У Іваничах до райради удруге поспіль пройшов Васильків В. І. – настоятель Литовезької православної Свято-Параскевської церкви, позапартійний, висунутий БЮТом, та Мельничук В. Я., священник Свято-Покровської церкви, позапартійний, висуванець блоку «Наша Україна». Обидва клірики представляють Київський Патріархат [22]. У Ковелі вдруге до райради проходить Мичко В. А. – священник, настоятель Свято-Благовіщенського собору Київського Патріархату, позапартійний, висуванець БЮТу

та Андрухів Д. С. – настоятель Святопокровського храму Київського Патріархату с. Поворськ, позапартійний, висуванець блоку «Наша Україна» [23].

У 2006 р. уперше з'явився священник і у списках депутатів Локачинської районної ради. Ним став благочинний Локачинського округу, настоятель Миколаївського храму УПЦ Собуцький А. П., позапартійний, висуванець БЮТу [24]. У Любомльському районі вдруге обрано Мельничука В. Л., благочинного Любомльського округу, представника Московського Патріархату, який ішов за списками позапартійним, висуванцем БЮТу [25]. У Старій Вижві також удруге поспіль обрали настоятеля Свято-Преображенського храму УПЦ Юхимука Д. І., позапартійного, висуванця «Партії регіонів» [26].

Починаючи з 2006 року, усі священнослужителі, обрані до районних рад, були висуванцями певних політичних сил: БЮТу, Нашої України, блоку Костенка і Плюща та Партії регіонів, оскільки Закон про вибори не передбачав іншого способу висування. Навіть один настоятель храму був членом партії. Тепер до районних рад балотуються не просто священники чи настоятелі, а й благочинні округів (трое), очевидно партії були вмотивовані включати їх у списки. Представниками Київського Патріархату у районних радах області було 8 священнослужителів, а Московського – 4.

За результатами виборчої кампанії 2006 р. спостерігаються випадки повторного переобрання священників на другий, а згодом третій та четвертий терміни. Усі священнослужителі-депутати п'ятого скликання були висуванцями певних політичних сил, при цьому не будучи їх членами. Лише один представник духовенства у районних радах області був членом та висуванцем БЮТу.

На парламентських виборах 2006 р. більшість голосів отримує Партія регіонів, яка, однак, не мала значної прихильності на Волині, що доводить факт, що переважна більшість священнослужителів у радах були висуванцями БЮТ та Нашої України, і, водночас, представниками Київського Патріархату. Це також свідчить про підтримку духовенством Волині політичного курсу тодішнього президента В. Ющенка, який у своєму ставленні до релігії та церкви був досить лояльним, не виокремлюючи жодної із церковних конфесій, на відміну свого наступника В. Януковича, який відкрито підтримував церкву Московського Патріархату.

До районних рад шостого скликання пройшло лише 5 кліриків, 4 з яких уже мали за плечима депутатський досвід. У Володимир-Волинську районну раду четвертий раз поспіль обрано Бігуна І. В. – священника собору Різдва Христового УПЦ КП, безпартійного, висуванця Єдиного Центру [27]. У Іваничах третє скликання підряд депутатський мандат отримав Васильків В. М. – настоятель Литовезької православної Свято-Параскевської церкви УПЦ КП, позапартійний, висунутий БЮТом [28]. У Ковелі удруге до райради пройшов настоятель храму Київського Патріархату Андрухів Д. С., позапартійний, висуванець блоку «Наша Україна» [29]. У Локачах знову пройшов благочинний округу Собуцький А. П. (УПЦ), позапартійний, висуванець БЮТу та Кравець В. М. – настоятель храму УПЦ КП, позапартійний, висуванець БЮТу [30].

Представництво духовенства у районних радах чинного скликання зменшилося більше як у два рази, і це, на нашу думку, не є результатом модернізації виборчого законодавства, а, швидше, самовідстороненням релігійних організацій від локального політичного процесу.

Найбільша кількість кліриків, які були або є прямо причетними до самоврядного управління своїми районами за весь період незалежності, нараховується у Володимир-Волинському – 7 осіб. У всіх інших розглянутих районах у період з 1994 по 2010 рр. кількість священників коливалася від 6-ти до 1-го (таблиця 1). Лише у Камінь-Каширському, Любешівському, Маневіцькому, Ратнівському та Шацькому районах за весь період незалежності України жодного священнослужителя не обрано депутатом до районної ради.

В конфесійному зрізі найбільш активну громадсько-політичну позицію займала УПЦ КП, її представників у районних радах усіх скликань було найбільше. Друге місце за чисельністю духовенства у радах займала УПЦ (у єдності із Московським Патріархатом). Хоча чисельність громад останньої в області більше як у два рази перевищувала кількість громад УПЦ КП,

вона жодного разу не мала сумарно більшого представництва в районних радах (рисунок 1). Представники інших релігійних конфесій за весь період незалежності України не мали жодного представництва у радах районного рівня.

Таблиця 1

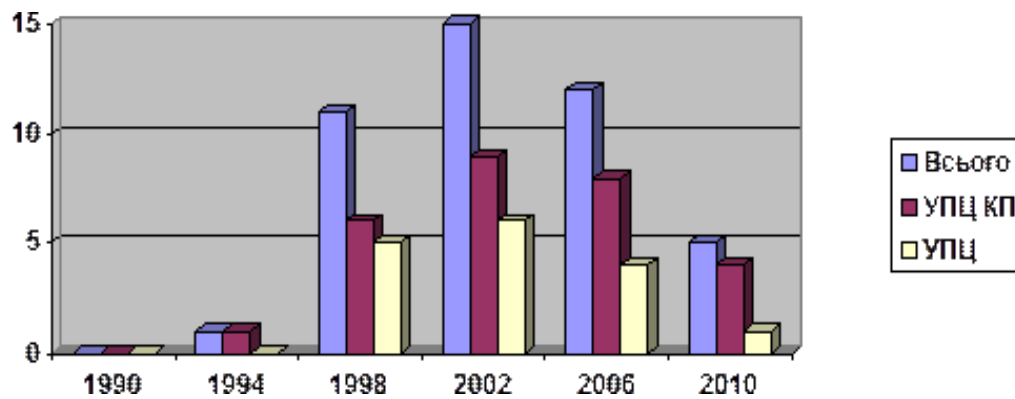
**Абсолютні показники кількості священиків
у районних радах Волинської області 1–6 скликань**

Район/рік	1990	1994	1998	2002	2006	2010
Володимир-Волинський			2	2	2	
Горохівський			1	4		4
Іваничівський		1		2	2	1
Камінь-Каширський						
Ківерцівський					3	
Ковельський			1	2	2	1
Локачинський					1	2
Луцький			2	1		
Любешівський						
Любомльський			3	2	1	
Маневіцький						
Ратнівський						
Рожищенський			1			
Старовижівський				2	1	
Турійський			1			
Шацький						

Джерело: таблицю складено на основі офіційних повідомлень виборчих комісій, опублікованих в районній пресі.

Рисунок 1

**Загальна частка представників духовенства та розподіл по конфесіях
у районних радах Волинської області**

Джерело: рисунок-діаграму складено авторами на основі джерел, використаних в дослідженні.

Подальше вивчення даної проблематики є перспективним напрямком політологічних досліджень. На загальнодержавному рівні церковні організації давно намагаються відсторонюватись від відвертої політичної боротьби, а на локальному, де контакт з виборцем є безпосереднім, беруть активну участь в електоральному процесі, виявляючи власну політичну позицію.

1. Конституція України. – К. : Правова єдність, 2014. – 95 с.
2. Єленський В. Є. Релігія. Церква. Молодь / В. Є. Єленський, В. П. Перебенесюк. – К. : Вид-во А.Л.Д., 1996. – 160 с.
3. Конфесійна панорама Волині [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://volynrada.gov.ua/religion>.
4. Релігійність українців: рівень, характер, ставлення до окремих аспектів церковно-релігійної ситуації і державно-конфесійних відносин // Національна безпека і оборона. – 2013. – № 1. – С. 15–40.
5. Обрано районну раду // Колос. – 1994. – № 59. – С. 3.
6. Депутати у районну раду і в обласну від району // Слово правди. – 1998. – № 31. – С. 2.
7. Повідомлення районної виборчої комісії // Горохівський вісник. – 1998. – № 31. – С. 2.
8. Повідомлення районної виборчої комісії // Вісті Ковельщини. – 1998. – № 21. – С. 3.
9. Обрано депутатами районної ради // Слава праці. – 1998. – № 34. – С. 2.
10. Що показали вибори // Наше життя. – 1998. – № 27. – С. 1.
11. Вітаємо депутатів Рожищенської районної ради // Наш край. – 1998. – № 19. – С. 1.
12. Список обраних депутатів Турійської районної ради // Народне слово. – 1998. – № 15. – С. 3.
13. Повідомлення районної виборчої комісії // Горохівський вісник. – 2002. – № 31. – С. 2.
14. Оновлений склад районної ради // Слово правди. – 2002. – № 28. – С. 1.
15. Обрано депутатами районної ради // Колос. – 2002. – № 17. – С. 1.
16. Депутати Ковельської районної ради // Вісті Ковельщини. – 2002. – № 29. – С. 2.
17. Депутати Луцької районної ради // Слава праці. – 2002. – № 31. – С. 1.
18. Що показали вибори // Наше життя. – 2002. – № 29. – С. 2.
19. Повідомлення районної виборчої комісії про обраних депутатів Старовижівської районної ради 31 березня 2002 року // Сільські новини. – 2002. – № 26. – 09 квітня. – С. 1.
20. Депутати Ківерцівської районної ради // Вільним шляхом. – 2006. – № 27. – С. 5–6.
21. Депутати районної ради від організацій партій (блоків) // Слово правди. – 2006. – № 25. – С. 3.
22. Обрано депутатами районної ради // Колос. – 2006. – № 26. – С. 1.
23. Повідомлення про обрання депутатів Ковельської районної ради // Вісті Ковельщини. – 2006. – № 2. – С. 3.
24. Список депутатів Локачинської районної ради п'ятого скликання // Селянське життя. – 2006. – № 15. – С. 2.
25. Депутатами районної ради обрано // Наше життя. – 2006. – № 24. – С. 2.
26. Про результати голосування та список обраних депутатів Старовижівської районної ради у багатомандатному виборчому окрузі 26 березня 2006 року // Сільські новини. – 2006. – № 17. – 01 квітня. – С. 1.
27. Депутатами райради обрані // Слово правди. – 2010. – № 21. – С. 24.
28. Депутатами районної ради обрано // Колос. – 2010. – № 24. – С. 1.
29. Повідомлення про результати виборів депутатів Ковельської районної ради в одномандатних мажоритарних виборчих округах // Вісті Ковельщини. – 2010. – № 68. – С. 4.
30. Список депутатів до райради // Селянське життя. – 2010. – № 27. – С. 2.

ПРОБЛЕМА ГАРМОНІЗАЦІЇ РЕГІОНАЛЬНИХ РОЗБІЖНОСТЕЙ В УКРАЇНІ

Valerij Trocenko. The Problem of the Harmonization of the Regional Differences in Ukraine.

The analysis of the regional development of Ukraine processes testifies the existence of the certain negative tendencies including deepening of interregional contradictions, growing of the imbalances and aggravation of economic and social problems of regions. Among a number of reasons for this situation the main is the absence of the integrated efficient system of the state regional policy implementation.

A common statement in discourse of the regional development in Ukraine is the opposition of East and West, that is explained, first of all, by the differences of the axiological and geopolitical preferences of their population, and, not in the last turn, by the policy of the regional elite.

The strengthening of the regional polarization of public attitudes in Ukraine, as a rule, is the consequence of the redistribution of powers in terms of power or the regional elite. Among the factors of differentiation of regions of Ukraine the most essential are foreign, language and cultural orientations of citizens.

The urgent task of the Ukrainian state lies in the formation of the state's policy, directed on the creation of the unifying national system of values, which would respond the desires of every Ukrainian no matter irrespective of the place of his residence, political views or the language of the communication. To achieve this one should reject the use of the social political technologies, which are based on the "search of the enemy", and proceed to political and legal education, modern integrative political technologies of the unifying character, and common goals of the further democratic development of the Ukrainian society. In the process of the political dialogue between the representatives of the different political parties one should avoid the problems which divide the society by religion, language or other cultural and historical signs.

Key words: Ukraine, region, regional differences, consolidation of the society.

Україна як самостійна держава стала на шлях складних системних перетворень, які характеризуються докорінною зміною соціально-економічної системи, реформуванням відносин власності, становленням елементів ринкової інфраструктури, утвердженням принципово нової системи суспільних відносин. Здобуття незалежності відкрило широкі можливості для розбудови національної держави з урахуванням історичної та культурної самобутності його регіонів. Аналіз процесів регіонального розвитку України засвідчує існування певних негативних тенденцій, зокрема поглиблення міжрегіональних суперечностей, зростання диспропорцій та загострення економічних й соціальних проблем регіонів. Серед низки причин такого становища головною є відсутність цілісної дієвої системи реалізації державної регіональної політики.

Проблемі регіонального розвитку територій України присвячені роботи З. Варналія, М. Долишного, В. Євтуха, І. Кононова, О. Кривицької, І. Кураса, С. Макеєва, М. Михальченка, Л. Нагорної, Г. Палій, О. Резника, С. Римаренка, С. Романюка, О. Стегнія, С. Черниш та ін. Вітчизняні вчені у своїх працях відзначали не лише наявність диференціації окремих територій країни, а й існування значних диспропорцій в їх соціально-економічному розвитку. Водночас потребує подальшого наукового аналізу проблема гармонізації регіональних розбіжностей. Тому метою статті є з'ясування природи міжрегіональних суперечностей в Україні та пошук шляхів їх подолання.

Анексія Криму та збройна агресія Росії на Сході країни підтвердили стурбованість вітчизняних вчених можливістю загострення міжрегіональних суперечностей на базі політизації етнічності. На їх переконання, в умовах світової фінансово-економічної кризи, що є чинником послаблення суверенітету національних держав, з великою часткою вірогідності можна прогнозувати загострення конфліктів, які або виникають на ґрунті політизованої етнічності, або використовують відповідні символи і міфи з мобілізаційною метою. Ситуація нестабільності, яка триває в Україні вже кілька років, провокує місцеві еліти на вихід поза межі правового поля, а поглиблення кризових явищ може підняти на акції протесту доволі широкий загал, наголошувала у 2010 р. український політолог Л. Нагорна [1, с. 9, 10].

Питання «розколу» країни згадувалося як один із потенційних ризиків щоразу, як в Україні розпочиналися кардинальні зміни, загострювалася суспільна ситуація чи «з'ясовувалися стосунки» представниками різних політичних сил під час виборів. Про різницю між Сходом і Заходом говорили під час здобуття незалежності в 1991 р. Демонстрували карти поділу «по Дніпру» після другого туру президентських виборів 1994-го та після перемоги опозиції за партійними списками у 2002 р.. Найбільшої гостроти це питання набуло в 2004 р., в ході президентської кампанії і «помаранчевої революції», спрямованої проти спроби фальсифікувати вибори на користь кандидата, що асоціювався із Сходом. Через рік після президентської кампанії питання продовжувало зберігати свою гостроту. За опитуванням Центру імені О. Разумкова, восени 2005 р. 55,9% респондентів дотримувалися думки, що поділ суспільства «на дві частини, які перебували у конфлікті між собою», що виник під час виборчої кампанії, зберігся [2, с. 113].

Проблему суттєвих соціокультурних розбіжностей регіонів України М. Михальченко бачить у ступені завершеності цивілізаційного розвитку української нації. На його думку, усі порубіжні цивілізації (великі і малі) характеризуються незавершеністю свого історичного обличчя. Зокрема, й сучасна українська цивілізація «перебуває в процесі становлення, основні її риси ще зовсім не окреслені, у них ще живуть залишки субцивілізацій, до яких входили різні частини України, – російської, австро-угорської, польської. Західноєвропейський вплив в українській цивілізації відчувається, але він не є визначальним. У соціально-культурний генетичний код нашої цивілізації його закладено нарівні з іншими. Тому поки-що траєкторія історичного руху українського суспільства нечітка, суперечлива» [3, с. 25–26].

Поняття «регіон» використовують для позначення територій, які виділяють залежно від концептуальних моделей, в основу яких, у свою чергу, покладено історичні, економічні або соціально-культурні чинники. Прихильники соціально-економічного підходу пропонують низку варіантів економічного районування України. Залежно від типу класифікації, Україна поділяється на три, п'ять, десять або й більше регіонів. Наприклад, чернівецька школа географів виділяє десять таких регіонів: Донецький, Карпатський, Кримський, Північно-Західний, Північно-Східний, Подільський, Придніпровський, Причорноморський, Столичний та Центральний. Л. Чекаленко-Васильєва пропонує виділяти в Україні одинадцять регіонів, де в основу класифікації покладено економічні критерії. До них належать: м. Київ, Північний, Центральний, Північно-Східний, Північно-Західний, Дніпровський, Західний, Південно-Західний, Південний, АР Крим, Донецький [4, с. 184].

На думку А. Малигіна, сучасну територію України можна умовно розділити на три макрорегіональні зони: Західну, Центральну і Південно-Східну [5, с. 127]. Широко відома концепція С. Гантінгтона, який наголошує на конфлікті цивілізацій. Згідно із його класифікацією, Україна належить до країн, через які проходить цивілізаційний розлам між православним і католицько-протестантським світами. У цьому контексті важливі для розуміння сутності регіональних відмінностей зауваження вітчизняного дослідника В. Лупація про те, що кожна класифікація дає масу цікавої й корисної інформації, яка, однак, не повинна сприйматися некритично. Коли політики і публіцисти беруться розмірковувати про історико-культурні особливості окремих сегментів української території, вони навіть не відчувають, що «йдеться не про натуральні кордони та землі, а про штучні та успадковані з минулого політико-управлінські конструкти. Наприклад, такі широко вживані категорії, як Галичина, Буковина і т. ін., є не так історико-культурними характеристиками, як продуктами внутрішньої геополітики країн та імперій, до складу яких входили окремі українські території», – зауважує вчений. Можливо, в тому, що хтось приділяє значну увагу історії формування регіональних відмінностей, нема нічого поганого, однак у практичній площині політиків та управлінців навряд чи задовільнить проста констатація історії формування регіональних відмінностей. Акцент на історичній обумовленості електорального розколу, а відтак і політичного розламу в Україні не так пояснює причини цього явища, як неявно обґрунтовує фаталістичну перспективу України, – наголошує дослідник [6, с. 160].

Дослідження регіональної ідентичності базується на аналізі трьох складових. Перша – когнітивна, коли населення регіону має усвідомлювати сутнісні характеристики регіону та

його географічні межі. Це водночас передбачає наявність знань про інші регіони, із якими «свій» регіон порівнюється або яким він протиставляється. Друга складова – емоційна, коли регіон сприймається на рівні почуттів, які складають підґрунтя регіональної ідентичності й солідарності у конкуренції з іншими формами ідентифікації (національна, класова тощо). Третя складова – інструментальна, тобто така, що надає можливість використання факту належності до регіону (його іміджу тощо) як основи для політичної мобілізації задля досягнення соціокультурних, економічних та політичних цілей [7, с. 528].

На формування політичних і геополітичних пріоритетів жителів регіонів, а відповідно на стан їхньої свідомості/суспільно-політичної активності, впливають суб'єктивні чинники (приміром, політичні уподобання та симпатії, освіта, культурні стандарти й стереотипи тощо) та об'єктивні чинники. Серед останніх необхідно виділити:

- загальні політичні, економічні та соціокультурні тенденції у державі загалом та у регіонах зокрема;
- світові політичні й економічні фактори (наприклад, ціни на енергоносії);
- зміст державної політики України та інших прикордонних із нею країн щодо регіонів [8, с. 226].

Діяльність інститутів влади в аспекті формування та реалізації державної політики до останнього часу майже не враховувала цілого комплексу нагальних проблем, що обумовлюють необхідність проведення в Україні ефективної й системної регіональної політики, яка не лише сприяла би децентралізації влади, розвитку органів місцевого самоврядування, організації відповідних економічних реформ, але й мала би на меті формування в Україні політичної нації шляхом утвердження спільної української ідентичності, збереження та розвитку самобутності мов і культур національних меншин та народів, розвитку територіальних громад, а відповідно й підвищенню ефективності політичної участі громадян. Фактично в державі не існувало системного погляду на державну регіональну політику як надійний інструмент забезпечення єдності та консолідації України.

Важко не погодитися із тезою Г. Палій про те, що оформлення цілісної української національної ідентичності «не суперечить існуванню окремих (етнічних, культурних тощо) ідентичностей етнічних груп, які, у свою чергу, мають бути інтегрованими у загальноукраїнський ідентифікаційний контекст», а питання оформлення української загальнонаціональної ідентичності «має розглядатися в тісному зв'язку із проблемою збереження цілісності держави, суспільства, нації...» [9, с. 97–98].

Де-юре засади регіональної політики в Україні були визначені лише в 2001 р. Указом президента «Про Концепцію державної регіональної політики». У 2005–2006 рр. робота з нормативного забезпечення регіональної політики суттєво активізувалася. Зокрема, в 2005 р. прийнято Закон України «Про стимулювання розвитку регіонів», який визначив правові, економічні та організаційні засади реалізації державної політики стимулювання розвитку регіонів. Цим законом було передбачено запровадження нової моделі стимулювання розвитку регіонів і депресивних територій. У законі вперше було унормовано поняття «регіон», визначено критерії та умови державної допомоги регіонам.

21 липня 2006 р. Постановою Кабінету Міністрів України затверджено Державну стратегію регіонального розвитку на період до 2015 р. Ухвалення такого документу було надзвичайно важливим етапом удосконалення організаційно-правового забезпечення державної політики регулювання регіонального розвитку. У Стратегії було визначено ключові проблеми регіонального розвитку, сформовано пріоритети державної регіональної політики з погляду загальнонаціональних потреб на визначений період. Як зазначено в цьому урядовому документі, нерівномірність регіонального розвитку і рівня життя населення «створює передумови для соціальної напруги в суспільстві, загрожує територіальній цілісності країни, стримує динаміку соціально-економічних показників, уповільнює ринкові перетворення та знижує їх ефективність» [10].

Регіональні впливи є одним із потужних важелів розвитку загальноукраїнського політичного процесу. Водночас перебіг політичних подій у регіонах детермінований

розвитком подій на загальнодержавному рівні. Йдеться про взаємозв'язок у межах «центр-регіони». Важливість цієї ремарки стає очевидною, якщо взяти до уваги такі міркування. По-перше, у розвинутих країнах усе помітнішими стають криза централізованої державної влади і перенесення акцентів на місцеве самоврядування та самоуправління. Незважаючи на різні рівні розвитку й неоднаковий стан демократичних засад, Україна також відчуває на собі дію цієї тенденції, хіба що викликана вона дещо іншими обставинами. У нашій країні поступово утворюється розрив (чи навіть прірва) між центральною владою та населенням і водночас посилюється тенденція до виникнення суперечностей між центральною владою і органами влади на місцях, у регіонах. У такій ситуації зростає рівень недовіри людей до центру, водночас посилюється довіра до органів місцевого самоврядування та обласних і районних адміністрацій, інституту міського самоврядування (міських рад та міських голів) [11, с. 36–37]. У цьому контексті перспективною є політика децентралізації із одночасним підвищенням ролі місцевих громад, організація їх діяльності на принципах субсидіарності, що і передбачає адміністративно-територіальна реформа, яка розпочата в Україні.

У дискурсі щодо регіонального розвитку в Україні поширене протиставлення Сходу та Заходу, що пояснюється, насамперед, відмінностями аксіологічних та геополітичних уподобань їх населення і, не в останню чергу, політикою регіональних еліт. Водночас світовий досвід доводить, що однорідних, гомогенних спільнот у світі практично не існує. Більшість держав стикається з тим, що різні верстви населення сповідують відмінні етнічні, конфесійні, культурні цінності.

За спостереженнями українського соціолога С. Макеєва, під впливом процесів модернізації подібна неоднорідність «скоріше поглиблюється, ніж стирається, що, своєю чергою, загострює проблему соціально-культурної комунікації між сегментами суспільства. Сучасні соціально-культурні відмінності, таким чином, є не стільки можливим джерелом явних чи латентних (прихованих) конфліктів, скільки перешкодою для порозуміння представників різних субкультур, в тому числі субкультур регіональних. При цьому взаєморозуміння зовсім не обов'язково передбачає неодмінний рух до вироблення загального бачення чи інтерпретації світу. Воно швидше передбачає уважне ставлення до соціально-культурної своєрідності спільностей, що порівнюються» [12, с. 7]. Інакше кажучи, спроби розбудови в Україні культурно гомогенного суспільства є утопією або завданням, на найближчу перспективу нездійсненним. Тому треба не намагатися перемогти один одного, а шукати шляхів до взаєморозуміння і навчитися жити разом. У стабільному демократичному суспільстві подібні розбіжності хоча і виступають фактором відчуження різних спільнот одна від одної, але вони не стають причиною конфліктів і не живлять сепаратистських тенденцій.

В Україні посилення регіональної поляризації суспільних настроїв, як правило, є наслідком перерозподілу повноважень у колі владних або регіональних еліт. Використання наявних регіональних відмінностей у політичному дискурсі набуває особливого резонансу під час виборчих кампаній. Штучне загострення питань мовної політики, міжконфесійних відносин, зовнішньополітичного курсу держави поглиблюють наявні в українському суспільстві розбіжності, які перешкоджають процесу загальнонаціональної консолідації. Серед чинників диференціації регіонів України найбільш істотні зовнішньополітичні та мовно-культурні орієнтації громадян. У цих двох сферах розбіжності між полярними регіонами України дуже значні. Так, у західних областях України спілкуються переважно українською мовою, а на Донбасі і в Криму – російською. Значною мірою відрізняється і ставлення населення регіонів до приєднання України до союзу Росії та Білорусі, принципового характеру набуло питання щодо вступу України в НАТО.

В особливому становищі зараз опинилося населення Донбасу – Донецької та Луганської областей. І його бачення того, що відбувається, природно, становить особливий інтерес. За результатами соціологічного дослідження 2014 р. були отримані оціночні судження жителів Донбасу й України загалом з таких проблем:

- Крим. Повністю і скоріше засуджують приєднання Криму до Росії 75,3 % населення України загалом і лише 22,2 % Донбасу.

- Збройне протистояння на Сході України – це: тероризм окремих угруповань: Україна загалом – 21,9 %, Донбас – 15%, народне повстання проти нової влади: Україна – 14,3 %, Донбас – 43,6 %, агресія Росії: Україна – 47,2 %, Донбас – 7,9 %.

- Ставлення до вступу в Євросоюз: скоріше позитивно: Україна загалом – 35,2, Донбас – 6,1 %, скоріше негативно: Україна загалом – 35,0 %, Донбас – 83,1 %

- Ставлення до вступу в НАТО: скоріше позитивно: Україна загалом – 51,1, Донбас – 9,3 %, скоріше негативно: Україна загалом – 24,4 %, Донбас – 62,8 % [13, с. 85–86].

Існує думка, що у мовному питанні таким компромісом могла би бути «реалізація програми, спрямованої на розширення функціонування української мови як державної в Південно-Східних регіонах України, що передбачала б обов'язковість знання та використання української мови всіма державними службовцями й керівниками державних підприємств, запровадження посиленних програм вивчення української мови в російськомовних навчальних закладах із одночасним наданням російській мові статусу офіційної регіональної (в окремих регіонах України) та розширення мережі російськомовних шкіл і вищих навчальних закладів за бажанням учнів та їх батьків» [14, с. 31, 39].

Однак, на думку автора, надання російській мові статусу офіційної лише провокує загострення мовного питання, що й підтверджують останні події. На сьогодні підтримки потребує саме українська мова, яка за відсутності державного захисту може перетворитися на регіональну мову, оскільки витримати конкуренцію із таким великим ареалом російськомовного середовища дуже важко. Водночас це не означає, що не треба вивчати російську мову і російську літературу, які мають бути у навчальних програмах шкіл та середніх навчальних закладів. Справа фахівців – з'ясувати, скільки потрібно в Україні російськомовних шкіл. Однією з найактуальніших проблем сьогодення є єдність українського суспільства, тому у процесі політичного діалогу між представниками різних політичних сил необхідно уникати питань, які розділяють суспільство за релігійною чи мовною ознаками.

За висновками вчених мовні практики громадян різних регіонів та весь комплекс проблем у відносинах з Росією (включно з проблемою НАТО) і зумовлюють політичну диференціацію громадян різних регіонів. Сподівання на автоматичне зменшення цієї диференціації в ході соціально-економічного поступу держави за умови демократії та свободи ЗМІ безпідставні, бо культурні розбіжності ще більше актуалізуватимуться мірою розв'язання нагальних матеріальних проблем громадян. Небезпечними є спроби розв'язання мовного питання і питання геополітичної орієнтації в Україні шляхом нав'язування позиції громадян одних регіонів іншим. Потрібен пошук національного компромісу щодо мовних та геополітичних проблем, який можливий лише за наявності бажання і у політичних лідерів, і у громадян усіх регіонів України йти назустріч один одному в цих питаннях [14, с. 31].

Отже, в Україні посилення регіональної поляризації суспільних настроїв було і залишається наслідком перерозподілу владних повноважень між політичними силами або регіональними елітами. Використання наявних регіональних відмінностей у політичному дискурсі до останнього часу набували особливого резонансу під час виборчих кампаній. Штучне загострення питань мовної політики, міжконфесійних відносин, зовнішньополітичного курсу держави, поглибили наявні в українському суспільстві розбіжності, які не лише зашкодили процесу загальнонаціональної консолідації, а й призвели до втрати частини власної території та військової агресії з боку іноземної держави.

Нагальне завдання української держави полягає у формуванні державної політики, спрямованої на створення нової об'єднавчої національної ціннісної системи, яка б відповідала прагненням кожного українця незалежно від місця його проживання, політичних поглядів чи мови спілкування. Для цього потрібно відмовитися від використання соціально-політичних технологій, які ґрунтуються на «пошуку ворога», і перейти до політико-правової просвіти, сучасних інтегративних політичних технологій об'єднавчого характеру, культивування справжнього патріотизму, національної гордості, єдиних цілей подальшого демократичного розвитку українського суспільства. У процесі політичного діалогу між представниками різних політичних сил потрібно уникати питань, які розділяють суспільство за релігійною, мовною або іншими культурно-історичними ознаками.

Вирішення проблем гармонізації міжрегіональних суперечностей супроводжується необхідністю створення сучасного ринкового господарства, державно-інституційного та національно-громадянського будівництва. На часі проблема визначення розумної міри поєднання загальнодержавних і регіональних інтересів. Останнє можливе на ґрунті сформованого почуття солідарності. Взаємовідносини центру і регіонів, очевидно, варто розглядати в контексті моделі соціальної цілісності, де й інтереси центру, й інтереси кожного з регіонів для країни однаково важливі. Вирішити цю проблему може прийняття стратегії регіонального розвитку, яка враховуватиме історико-культурні та соціально-економічні особливості розвитку регіонів, дозволить з максимальною повнотою використовувати їх наявні матеріальні ресурси та конкурентні переваги. Значною мірою розв'язання цієї проблеми можливе на шляху зміцнення потенціалу місцевих громад у ході реалізації адміністративно-територіальної реформи, яка вже розпочалась в Україні.

1. *Нагорна Л.* Етнополітична культура: зміст і структура поняття / Л. Нагорна // Етнополітична культура в Україні: реалії та виклики часу. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2010. – С. 7–20.

2. *Павленко Р.* Різниця ціннісних орієнтацій у регіонах України: як подолати проблему «розколу» / Р. Павленко, О. Вітер // Регіональна політика України: формування соціогуманітарних пріоритетів розвитку / [за заг. ред. Ю. Тищенко]. – К. : Укр. незалежний центр політ. досліджень, 2006. – С. 113–133.

3. *Михальченко М.* Українська регіональна цивілізація / Микола Михальченко // Політичний менеджмент. – 2003. – № 1. – С. 19–28.

4. *Чекаленко-Васильєва Л.* Влияние регионализма на формирование внешней политики Украины / Л. Чекаленко-Васильєва // Этнические и региональные конфликты в Евразии : в 3 кн. / [общ. ред. А. Зверева, Б. Коппитерса, Д. Тренина]. – М. : Изд-во «Весь Мир», 1997–1997. – Кн. 2: Россия, Белоруссия. – 1997. – С. 179–193.

5. *Малыгин А.* Украина: соборность и регионализм / А. Малыгин. – Симферополь : СО-НАТ, 2005. – 280 с.

6. *Луцацій В.* Україна в пошуках нової моделі реінтеграції / В. Луцацій // Регіональна політика України: формування соціогуманітарних пріоритетів розвитку / [за заг. ред. Ю. Тищенко]. – К. : Укр. незалежний центр політ. досліджень, 2006. – С. 157–171.

7. *Український соціум* / [за ред. В. С. Крисаченка]. – К. : Знання України, 2005. – 792 с.

8. *Державна регіональна політика України: особливості та стратегічні пріоритети* : монографія / [З. С. Варналій, В. Є. Воротін, В. С. Куйбіда та ін.] ; за ред. З. С. Варналія. – К. : НІСД, 2007. – 768 с.

9. *Палій Г.* Формування української політичної нації / Ганна Палій // Політичний менеджмент. – 2003. – № 1. – С. 93–101.

10. *Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015 року* : Постанова Кабінету Міністрів України від 21 липня 2006 р. № 1001 (із змінами, внесеними згідно з Постановами КМ № 750 (750-2007-п) від 16 травня 2007 р.; № 1190 (1190-2011-п) від 16 листопада 2011 р. [Електрон. ресурс]. – Режим доступу :

<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1001-2006-%D0%BF>.

11. *Черниш Н.* Основні проблеми країни і регіону у дзеркалі громадської думки / Н. Черниш // Львівщина – 98. Соціальний портрет в загальноукраїнському контексті : монографія / [С. А. Давимука, А. Ф. Колодій, Ю. А. Кужелюк та ін.]. – Львів : Ін-т регіональних досліджень НАН України, 1999. – С. 31–73.

12. *Макеєв С.* Соціально-культурна специфіка регіонів України / С. Макеєв // Регіональна Україна : довідник / [вступ. слово М. Томенка]. – К. : Геопринт, Ін-т політики, 2003. – С. 7–27.

13. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін.* – К. : Ін-т соціології НАН України, 2014. – Вип. 1 (15). – Т. 1. – 545 с.

14. *Геополітичні орієнтації населення і безпека України* : за даними соціологів / [упоряд. М. О. Шульга]. – К. : ТОВ «Друкарня “Бізнесполіграф”», 2009. – 80 с.

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ МИРНИХ ЗІБРАНЬ В АР КРИМ: АНАЛІЗ НОРМАТИВНО-ЗАКОНОДАВЧОЇ БАЗИ РЕГІОНУ (СТАНОМ НА 2011 РІК)

Nazar Rozik. Organization and Holding of Peaceful Assembly in the Crimea Autonomous Republic: Analysis of the Regulatory Legal Framework of the Region (as of 2011).

The article presents an analysis of the regulatory legal framework as to the regulation of the peaceful assembly holding in some regions of Ukraine, including Crimea. The procedure and the right to hold peaceful assembly at local and departmental acts of local governments and their compliance with the Basic Law of the country are defined.

The article gives a detailed analysis of normatively-legal base in relation to regulation of realization of peaceful assembly in Crimea. It is specially noted that absence of legal settlement of mass measures results in numerous abuses, violations of rights for citizens. Attention is drawn to the fact that freedom of peaceful assembly is one of the fundamental human rights confessed by world community.

The study showed that all decisions were taken by local authorities in the Crimea, contrary to the Constitution of Ukraine – the law of direct action – and limit the rights of citizens. It comes as no surprise that peaceful measures spontaneously turn into protest events, accompanied by radical slogans and numerous offenses.

Key words: peaceful assembly, legal regulation, norms of the direct action, local governmental acts, organization of public events, forms of peaceful assembly, rights and freedoms guarantees.

Розбудова в Україні громадянського суспільства та розвиток демократичних інституцій ставить перед наукою нові завдання у розумінні феномену мирних зборів, права на зібрання та механізмів його реалізації. Сьогодні мирні зібрання становлять невід'ємну частину суспільного політичного життя та мають виключне значення для розбудови вітчизняного демократичного державного правління. В умовах, що склалися, особливого значення набуває аналіз нормативно-правової бази щодо регламентації проведення мирних зібрань в АР Крим, адже її вивчення дасть уявлення про специфіку та особливості процесів, що відбулися в цьому регіоні. Проблематика вимагає детального дослідження та вдосконалення правового забезпечення реалізації конституційного права на мирні зібрання в Україні.

Питання правового забезпечення мирних зібрань останнім часом привертають до себе пильну увагу вчених. Цією проблемою займалися М. О. Баймуратов, В. В. Букач, О. В. Васьковська, М. І. Логвиненко, С. М. Міщенко, Е. Є. Регушевський, В. О. Скомаровський, Р. Б. Тополевський, В. Д. Яворський [1, с. 53] та ін. Проте мало уваги приділяється дослідженню мирних зібрань в окремих регіонах України, майже не аналізується нормативно-правова база органів місцевого самоврядування щодо порядку їх проведення. Тому метою дослідження є розгляд правового забезпечення конституційного права на мирні зібрання в АР Крим станом на 2011 рік.

Згідно з принципами демократії, кожен громадянин має право на участь у прийнятті рішень, які стосуються спільних справ. Сучасна практика свідчить, що висловити свої погляди на актуальні питання громадяни можуть переважно шляхом прямого народного волевиявлення або через засоби масової інформації. Проте вибори чи референдуми не проводяться кожен день, а більшість людей найчастіше не мають безпосереднього доступу до ЗМІ та не впливають на здійснення політики. У такому випадку найкращим способом привернення уваги є публічне висловлення своєї позиції.

Свобода мирних зібрань є одним із фундаментальних прав людини, визнаних світовою спільнотою, та один зі способів реалізації права на свободу думки, слова, права на вільне вираження поглядів і переконань, права на свободу світогляду та віросповідання. Наразі проблема обмеження реалізації свободи мирних зібрань набуває нових масштабів, що, безумовно, є предметом широких дискусій між прихильниками свободи та тими, кому обмеження більш вигідні.

Побудова правової держави передбачає гарантування та реалізацію основних прав людини та громадянина. Свобода мирних зібрань гарантується статтею 39 Конституції України: «Громадяни мають право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування. Обмеження щодо реалізації цього права може встановлюватися судом відповідно до закону і лише в інтересах національної безпеки та громадського порядку – з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей» [2, с. 32–34].

Це положення законодавства України є по суті єдиним, яке регулює реалізацію права на мирні зібрання. Закону, який стосується права на мирні зібрання не прийнято, хоча спроб його прийняття було декілька. Європейський суд з прав людини неодноразово наголошував на необхідності прийняття відповідного законодавства в Україні.

Право на свободу мирних зібрань проголошено також Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод. Зокрема, стаття 11 останньої гарантує, що «обмеження цього права не допускаються, за винятком тих випадків, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб» [3].

Незважаючи на те, що підстави та критерії застосування обмежень мають бути визначені відповідним законом, в Україні, як уже зазначалося, він так і не був ухвалений. Водночас, все більш поширеною стала практика заборон проведення мирних зібрань. За інформацією Центру політико-правових реформ станом на 2009 рік, 90% запланованих мітингів в АР Крим, проведення яких було оскаржено в суді першої інстанції, було заборонено [4].

Найчастіше при прийнятті рішень щодо обмеження проведення мирних зібрань суди посилаються на Указ Президії Верховної Ради СРСР від 28 липня 1988 р. № 9306-ХІ «Про порядок організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій в СРСР» [5, с. 74–75]. Проте цей акт суперечить Конституції України, оскільки відповідний Указ передбачає дозвільний характер проведення мирних зібрань, у той час, як стаття 39 Основного Закону України не передбачає жодних дозволів з боку органів державної влади та місцевого самоврядування для проведення мирних зібрань.

Іншим викликом для свободи мирних зібрань в Україні є ухвалення органами місцевого самоврядування у деяких регіонах локальних правових актів (положень) про порядок проведення мирних зібрань, оскільки останні передбачають не лише порядок оформлення повідомлення, а й визначають вичерпний перелік місць, де дозволяється проводити масові заходи.

На кінець 2011 року в Україні діяло понад п'ятдесят Положень про порядок проведення мирних зібрань, які покладали на громадян додаткові обов'язки з організації мирного зібрання і встановлювали суттєві обмеження щодо місця, часу та чисельності мирного зібрання [6]. Рекордсменами у кількості Положень в одній адміністративно-територіальній одиниці були АР Крим, Київська та Дніпропетровська області.

Огляд нормативно-правової бази Криму показав, що на березень 2011 року існувало три документи, прийняті органами місцевого самоврядування стосовно мирних зібрань громадян, а саме:

- у місті Джанкой – «Положення про порядок організації та проведення масових заходів у місті Джанкой»;
- у місті Євпаторія – «Положення про порядок організації та проведення масових заходів у місті Євпаторія»;
- у місті Ялта – «Положення про порядок організації проведення зборів, мітингів, вуличних походів, демонстрацій та інших масових заходів у місті Ялта» [4].

На стадії громадського обговорення перебував також «Проект рішення виконавчого комітету Сімферопольської міської ради «Про порядок організації і проведення масових заходів у місті Сімферополі».

Усі чотири документи посилалися на такі закони та нормативно-правові акти, як: ст.39 Конституції України, Закон України «Про місцеве самоврядування» (ст. 38, 73, 77), рішен-

ня Конституційного Суду України від 19.04.2001 р. за №4-рп/2001; Кодекс України «Про адміністративні правопорушення» [7, с. 15–21].

Вказані Положення посилалися також на ст.21 Закону України «Про об'єднання громадян»; ст. 21 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» [8]. Євпаторійське та Джанкойське Положення посилаються також на ст. 6 Закону України «Про страхування».

«Положення про порядок організації та проведення масових заходів у місті Євпаторія» та «Проект рішення виконавчого комітету Сімферопольської міської ради «Про порядок організації і проведення масових заходів у місті Сімферополі» обґрунтовували свої положення, посилаючись на статuti територіальних громад.

Документ «Положення про порядок організації проведення зборів, мітингів, вуличних походів, демонстрацій та інших масових заходів у місті Ялта» та Сімферопольський Проект посилалися також на Кодекс України «Про адміністративне судочинство».

«Положення про порядок організації та проведення масових заходів у місті Джанкой» обґрунтували свої норми, посилаючись на Закон України «Про рекламу»; ст. 36 Закону України «Про інформацію», ст. 3 Закону України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», лист Міністерства юстиції України від 14.02.2008 р. за №18-14-21 «Про порядок організації та проведення мирних заходів», Постанову Верховної Ради України від 18.11.2003 № 1241-IV [9]. «Положення про порядок організації та проведення масових заходів у місті Євпаторія» посилалися також на Закон України «Про статус народного депутата України».

Ялтинське Положення обґрунтувало свої норми Законом України «Про міліцію». Розробники Проекту рішення виконавчого комітету Сімферопольської міської ради «Про порядок організації і проведення масових заходів у м Сімферополі» посилалися на такі закони та нормативно-правові акти, як Указ Президії Верховної Ради СРСР від 28.07.1988 р. «Про порядок організації проведені зборів, мітингів, вуличної ходи і демонстрацій в СРСР»; Закон України «Про засади національної безпеки України»; Закон України «Про благоустрій населених пунктів»; «Єдині правила ремонту і утримання автомобільних шляхів, вулиць залізничних переїздів, правил використання ними і охорони»; Постанова Верховної Ради АР Крим від 19.03.2003 р. № 479-3/03 «Про особливості міста Сімферополя як столиці АР Крим» [7, с. 40–43].

Аналіз нормативних актів, що регулюють організацію та проведення мирних зібрань, показав, що всі вони мають схожі структури та наповнення. За їх допомогою органи влади Джанкоя, Євпаторії, Ялти та Сімферополя наділили себе повноваженнями визначати та встановлювати:

- вимоги до організаторів мирних зібрань;
- терміни подання заяви;
- терміни розгляду заяви та повідомлення результату;
- місце та час проведення зборів;
- вимоги до форми та змісту заяви;
- підстави для повернення заяви заявників;
- підстави для відмови у мирному зібранні;
- права виконавчого комітету;
- обов'язки організаторів заходу;
- заборони та обмеження під час проведення заходу;
- додаткові вимоги до учасників заходу;
- відповідальність за порушення Положення.

Згідно ст. 39 Конституції України громадяни мають право на мирні беззбройні зібрання, тобто у ній не йдеться про організаторів та вимоги до них. У нормативних актах міст Євпаторії та Джанкоя щодо мирних зібрань та в проекті Сімферопольського акту «Про порядок організації і проведення масових заходів у м Сімферополі» йшлося, що «Організаторами масових заходів можуть бути юридичні особи, у тому числі: підприємства, організації, установи, політичні партії, громадські, профспілкові, релігійні організації, творчі союзи, а також об'єднання громадян, зареєстровані у встановленому законодавством України порядку,

громадяни України у віці не молодше 18 років, за винятком осіб, визнаних в установленому порядку повністю або частково недієздатними, і осіб, на яких поширюються інші обмеження, передбачені законодавством України» [8]. Таким чином, місцеві органи влади неправомірно взяли на себе функцію тлумачення норм Конституції України та встановлення переліку можливих організаторів зібрань та вікові й правові вимоги до цих осіб.

В місцевих актах щодо мирних зібрань громадян необгрунтовано визначені терміни подання заяв про проведення зібрань та строки їхнього розгляду й повідомлення результату розгляду. Посилання розробників проекту документу «Про порядок організації і проведення масових заходів у місті Сімферополі» на Указ Президії Верховної Ради СРСР від 28.07.1988 р. «Про порядок організації проведених зборів, мітингів, вуличної ходи і демонстрацій в СРСР» (очевидно розробники трьох інших Положень також керувались цим Указом, адже в них викладено однакові норми) стали безпідставним – Конституційний Суд України в рішенні від 19.04.2001 р. за №4-рп/2001 ствердив, що «Визначення конкретних строків завчасного сповіщення з урахуванням особливостей форм мирних зібрань, їх масовості, місця, часу проведення тощо є предметом законодавчого регулювання» [10].

Таким чином, акти органів місцевого самоврядування, що встановлювали заборони на проведення мирних зібрань у певних місцях, так само як і визначення місць їх проведення суперечать ст. 39 Конституції України.

Згідно Положень, Джанкойська, Євпаторійська та Сімферопольська влади надали собі право «не рекомендувати» проведення мирного зібрання за рядом визначених ними причин. Ялтинська влада наділила себе повноваженням відмовляти у проведенні зібрань при наявності певних умов. Але згідно частини другої ст. 39 Конституції України обмеження щодо реалізації права мирних зібрань може встановлюватися лише судом відповідно до закону в інтересах національної безпеки та громадського порядку.

Аналіз кримських нормативних актів, що регулюють організацію та проведення мирних зібрань, показав, що всі рішення, які були ухвалені органами місцевого самоврядування, суперечать Конституції України – законні прямої дії – й обмежують права громадян.

Конституція України визначає, що право на мирні зібрання може бути обмежене лише відповідно до закону. Незважаючи на це, місцеві органи Джанкою, Євпаторії, Ялти та Сімферополя ухвалювали власні правові акти, які не мали відношення до закону.

Потрібно також додати, що відповідно до ст. 92 Конституції України, права і свободи людини, гарантії цих прав і свобод, основні обов'язки громадянина визначаються виключно Законами України, а не рішеннями місцевих органів влади.

У свою чергу Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» відносить до повноважень виконавчих органів сільських, селищних та міських рад лише «вирішення відповідно до закону питань про проведення зборів, мітингів, маніфестацій і демонстрацій, спортивних, видовищних та інших масових заходів; здійснення контролю за забезпеченням при їх проведенні громадського порядку» [11]. Оскільки на сьогоднішній час Закону України, який би регулював порядок проведення мирних зібрань, Верховною Радою не прийнято, то не існує й іншого нормативно-правового акту, який мав би силу закону та врегульовував зазначене питання. Тому вищезазначені положення Конституції мають застосовуватися як норми прямої дії.

Після ухвалення згаданих Положень спостерігалася неабияка активність місцевих ЗМІ, низки організацій в громадському та правозахисному сегменті АР Крим, які традиційно наполягали на необхідності нормативного врегулювання права на мирні зібрання та виступали за ухвалення відповідного закону [12]. Активна кампанія на цьому етапі стосувалася скасування неправомірних рішень органів місцевої влади – «положень про мирні збори», на підставі яких обмежувались права на мирні збори та відбувалися адміністративні арешти їх учасників. В такому випадку лише через суд або протести прокуратури, через скасування відповідних рішень місцевих органів вдалося відстояти право громадськості на проведення мирних зібрань.

Специфічною проблемою АР Крим, стала практика підкупу організаторами мирних зібрань або іншими особами громадян з метою їх залучення до участі у заходах. Така

немотивована участь у мирних заходах та протестах громадян, які насправді не представляли певну соціальну групу та не обстоювали її права та запити, а лише їх імітували, становили небезпеку, особливо якщо насправді домінували інші інтереси, що суперечать національним. Потенційна небезпека, що крилася в такому явищі, обумовлювала необхідність реагування правоохоронних та безпекових органів на такі ситуації.

У своїх дослідженнях щодо стану мирних зібрань, протестів в АР Крим правозахисні, моніторингові та інші громадські організації фіксували низку тенденцій, а саме збереження негативних тенденцій обмеження права на мирні збори, зловживання повноваженнями посадових осіб органів влади, а також збільшення випадків радикалізації форм проведення мирних заходів. У такому разі мирні заходи стихійно переростали у протестні події, що супроводжувалися радикальною риторикою, правопорушеннями та деструктивними діями, притому, що в українському суспільстві абсолютна більшість протестів традиційно має конструктивний та мирний (конвенційний) характер.

Таким чином, відсутність правового врегулювання масових заходів призводить до численних зловживань, порушень прав громадян на реалізацію права на мирні зібрання і необґрунтованого втручання з боку органів влади у проведення зібрань громадян. Чинність в Україні радянських актів щодо мирних зібрань, досі остаточно не вирішена. Регламентація порядку реалізації права на мирні зібрання у локальних та відомчих актах є перевищенням компетенції органів місцевого самоврядування – ці структури можуть самостійно встановлювати виключно форми реалізації власної компетенції у цій сфері.

Поза тим, ступінь обмежень права на мирні зібрання має бути адекватним рівню загроз як суспільству, так і державі. Тому потрібен вичерпний перелік випадків та умов обмеження мирних зборів, чітко визначених і регламентованих повноважень посадових осіб правоохоронних та інших державних органів, межі їх відповідальності у разі порушень. З іншого боку, йдеться про права та обов'язки, а також про відповідальність громадян (організаторів та учасників заходів) у разі порушень, закріплених на законодавчому рівні.

Отже, ухвалення місцевою владою АР Крим Положень про регулювання мирних зібрань стало звуженням змісту та обсягу права на мирні зібрання проголошеного Конституцією України та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод. Порядок проведення мирних зібрань є предметом законодавчого регулювання і не може встановлюватися рішенням органів місцевого самоврядування. Тому першочерговими кроками до вдосконалення механізмів реалізації права на мирні зібрання мало би стати скасування рішень органів місцевого самоврядування у тій частині, де вони суперечать Конституції України та європейським стандартам.

1. *Денісова М.* Міжнародні стандарти реалізації права на мирні збори / М. Денісова // Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету. – 2007. – № 7. – С. 53–57.
2. *Конституція України* від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
3. *Конвенція* про захист прав людини і основоположних свобод від 04 листопада 1950 р. // Голос України. – 2001. – 10 січня. – № 3.
4. *Дотримання прав громадян на свободу мирних зібрань в АР Крим* : Аналітичний звіт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://helsinki.org.ua/index.php?id=1314260672>.
5. *Тополевський Р.* Правове регулювання свободи зібрань в системі джерел права України: колізії, непорозуміння чи злий жарт / Р. Тополевський // Свобода мирних зібрань та об'єднань в Україні. – Харків : Фоліо, 2002. – С. 73–78.
6. *Свобода мирних зібрань – 2010* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://helsinki.org.ua/index.php?id=1217066482>.
7. *Шарапов А.* Дотримання прав громадян на свободу мирних зібрань в АР Крим / А. Шарапова. – Євпаторія : Євпаторійський центр регіонального розвитку (ЄЦРР), 2011. – 63 с.
8. *У Криму обговорили шляхи реалізації права на мирні зібрання* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www1.ombudsman.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2514:2013-03-19-13-03-38&catid=235:2013-03-12-12-33-02&Itemid=235.
9. *Про порядок організації і проведення мирних заходів* : проект Закону України № 2450 від 06 травня 2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc34?id=&pf3511=32431&pf35401=121815.
10. *Рішення Конституційного Суду України* від 19 квітня 2001 р. у справі щодо завчасного сповіщення про мирні зібрання // Вісник Конституційного Суду України. – 2001. – № 2. – С. 25–27.
11. *Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні»* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://old.niss.gov.ua/book/StrPryor/SpPrior_13/7.pdf.
12. *Права людини в Україні – 2012* : доповідь правозахисних організацій / [за ред. О. А. Мартиненка, Є. Ю. Захарова]. – Харків : ТОВ «Вид-во права людини», 2013. – С. 20. – (Українська Гельсінська спілка з прав людини).

FORMS OF CIVIC PARTICIPATION IN AN INFORMATION SOCIETY IN THE CONTEXT OF THE USE OF INFORMATION AND TELECOMMUNICATIONS TECHNOLOGIES IN POLAND

The development of information and communication technologies over the last few years, in particular, has changed the image of the contemporary society. Easier and faster access to information and knowledge has contributed to the increase of social awareness of both individuals and entire communities, in addition to the change of their expectations towards the state, its authorities and administration, decisions made by them, as well as to the shaping of a new outlook on the manner and form of individuals' engagement in issues of public concern. These changes mean that the previous forms of civic participation in the execution of public matters require revision and complementation by such forms of participation that would make use of solutions based on state-of-the-art techniques as well as IT and telecommunication tools. Supporters of using such modern technologies in democratic processes indicate a wide range of advantages related thereto, both individual and social. They include, among others, limitation of conflicts in societies, enhancement of effectiveness in decision-making processes and the quality of decisions, increase in credibility and reinforcement of the image of authorities and their administration, as well as boosting the motivation and engagement of individuals in issues of public concern. Are these the only advantages? Are there any disadvantages or risks entailed by the use of these solutions? The following article is an attempt at providing answers to these questions. This paper primarily presents the Polish experience in the implementation of individual forms of participation with the use of IT and telecommunication solutions, and in particular their nature, prerequisites for use, pros and cons involved their meaning in democratic processes and finally, influence on individual - public authority relations.

Key words: information society - civic participation - information and telecommunication technologies.

Introduction

Over the course of the last few decades, we have observed not only political or economic, but also societal transformations in the individual countries. In this last area, a certain kind of transformation is commonly observed in the literature of the subject¹, which results in the emergence of the so-called information society. It is a society in which broadly defined information and knowledge are in the center of attention. These goods, extremely valuable for the fulfilment of the interests of individuals and the groups formed by them, are not only valuable in and of themselves, but they also have a significant impact and importance for the development of modern states, the functioning of their governments and administrative structures, for economic progress and the broadly understood progress of civilisation. The emergence of an information society means that the society has reached a stage of development, in which a need of collecting, processing, transferring and using huge amounts of information generated by the societal, economic or political (systemic) processes arises in the consciousness of both individuals as well as the communities formed by them². It should be noted that the course of these processes is largely determined by the quantity and quality of the above mentioned information and knowledge.

The issue of the information society is multifaceted. The majority of studies, devoted to the analysis of this issue highlight the properties, functions, multidimensional nature and complexity of the information society. The aforementioned complexity of this issue can be found in exemplary definitions of the concept of information society, which have appeared in the literature. In these definitions an information society is seen as one which:

- 1) has the skills and the ability to use IT solutions and technologies; it is computerized and utilizes solutions for collecting, processing, transferring and using information;
- 2) makes use of information technologies at work, school or in other areas of life (in everyday social, cultural, economic and political life);

¹ For more information on the subject see, among others T. Goban-Klas, *Media i komunikowanie masowe*, Warszawa 2004, pp. 294 – 300; K. Celarek, *Prawo informacyjne. Problem badawczy teorii prawa administracyjnego*, Difin, Warszawa 2013, p. 42-43.

² T. Zasepnny, *Internet fenomen społeczeństwa informacyjnego*, Częstochowa 2001, p. 179-180.

3) treats information as an indispensable element of social, political and economic activity and changes;

4) is characterized by a high level of information culture, where information is treated as goods with tangible economic value, as strategic goods or a commodity³;

5) is equipped with advanced means of communication and information processing, which form the basis for the creation of national income and provide the livelihood for the majority of the population⁴;

6) is characterized by, among others, a highly developed sector of modern services, an economy based on knowledge and information, universal education on various levels, an advanced process of decentralization of society and its involvement in public affairs.

That civilizational progress, manifested among others in the development of IT and ICT technologies, allowed for easier and more efficient collection, processing and use of information and knowledge in the society. Accordingly, the view that “the information society is one in which every citizen has access to information and communication technologies (i.e. computers, the Internet and other networks, phones, smartphones, tablets, servers, terminals, smart TV) and has the skills, awareness and the possibility of using ICT to effectively acquire reliable information in order achieve their goals in the best way”⁵ is not surprising.

This development of IT and communication technologies, particularly in the past 20 years since the emergence of the Internet, has changed the shape of modern society. Easier and faster access to information and knowledge has, in my opinion, contributed to an increase in the social awareness of both individuals and entire communities, to a change in their expectations of the state, its authorities and administration, and the decision-making processes conducted by them, and to the development of a new outlook on the methods and forms of participation of individuals in dealing with public affairs. It is for good reason, therefore, that opinions have been appearing in the public debate concerning the need to change the current approach to civic and public participation. These aforementioned changes do not mean, however, that the existing methods and forms of activity of public institutions should be subjected to a total revolution. I believe that it is necessary to reconsider the existing solutions and then supplement them with such forms of citizen participation in the ongoing decision-making processes that will use modern IT and communications technologies and tools.

The literature on the subject has been pointing to a number of benefits, both individual and societal, resulting from the use of information technology in the process of citizen participation, practically since the emergence of these solutions and their popularization. They include, for example, a reduction of conflicts in communities, an improvement of the efficiency of decision-making processes and the quality of the decisions, an increase in credibility and strengthening of the image of the authorities and their administration, as well as an increase of motivation and involvement of individuals in public affairs⁶.

In light of the foregoing, and especially the understanding of the concept of the information society as a community and its constituent individuals using modern technologies in order to exercise their rights and protect their interests, my intention in this paper is to present the use of IT and telecommunications solutions in the most commonly found forms of civic participation, along with their nature, conditions for their application, the benefits and drawbacks associated with them and their significance in democratic processes. In this paper the general origin of the application of modern technology in the democratic processes in selected countries will be outlined only in order to provide context for more detailed deliberations. However, the main part of my deliberations shall concern the Polish experiences concerning the use of information and communication technologies in the implementation of the individual forms of civic participation. The selected examples from

³ A. Pawłowska, *Zasoby informacyjne w administracji publicznej w Polsce – problemy zarządzania*, Lublin 2002, pp. 32-33.

⁴ K. Krzysztofek, M. Szczepański: *Zrozumieć rozwój. Od społeczeństw tradycyjnych do informacyjnych*, Katowice: 2002, p. 170.

⁵ R. Żelazny, *Raport Obserwatorium ITC. Społeczeństwo informacyjne*, Gliwice 2013, p. 9.

⁶ See: *Komunikacja i partycypacja społeczna. Nowoczesna Gmina – jak wykorzystać komunikację i partycypację społeczną jako skuteczne narzędzia zarządzania jednostką samorządową*, http://www.cds.krakow.pl/komunikacja_i_partycypacja_spoleczna,125.html. (accessed on: 15.09.2014). For more information on the subject see: M. Marczevska-Rytko, *Demokracja elektroniczna jako próba urzeczywistnienia idei greckiej agory*, [in:] *Społeczeństwo informacyjne: wizja czy rzeczywistość?* v. 2, ed. L. H. Haber, Kraków 2004.

other democratic countries and, above all, the actions of the Polish authorities (both at the central and local level) described in the paper are intended to allow for a presentation of a number of significant dilemmas associated with the use of modern technologies in the individual forms of civic participation, and to enable the formulation of conclusions aimed at eliminating the possible risks associated with the use of the above mentioned technologies.

Forms of civic participation using information and telecommunications technologies

The development of information technology has affected many areas of life, leading to changes, transformations and the emergence of new phenomena and institutions. The impact of these technologies can, without a doubt, be seen in the democratic processes, in particular in the case of the forms of citizen participation in these processes. In the majority of views represented in the literature, the use of information and telecommunications technologies, and especially the Internet, in democratic processes in order to facilitate and increase the involvement of citizens in public affairs is referred to as e-democracy⁷. Other terms used to identify this process include: electronic democracy, tele-democracy, digital or virtual democracy.⁸ Such a stage of development of democracy is not only the result of actions undertaken by the authorities but is also an expression of the activity of the individuals and the groups and communities formed by them. Observing the undertakings and projects of using information technology in democratic processes in selected democratic countries, we can conclude, that they were primarily used in previously existing forms of participation, such as elections, referendums or public consultations. At the same time, as some researchers claim, the purpose of using these technologies is not to supplant or replace the traditional methods of participation. New forms of participation using the solutions of new IT technologies in the democratic processes should rather be regarded as another, additional opportunity for participation, facilitating the participation of those who, for various reasons, haven't participated in them until now.⁹ Following the subsequent elections or referendums in Poland or in other countries, we can observe the phenomenon of declining interest resulting in a decreasing turnout at these events on the part of the society and its members. The reasons for the intensification of this phenomenon can be found, among others, in the processes of globalization, in the skeptical attitude and a certain kind of disaffection presented by the electorate towards the existing political parties. Therefore, the implementation of information technology in certain democratic countries in order to facilitate the use of the forms of participation, especially under the auspices of the authorities and their administration, is supposed to encourage contemporary society - as has been already presented - the information society, to become more involved in public affairs and to resolve the crisis of democracy.

There is no exhaustive list of the forms of civic participation. In the legal systems of individual countries, including Poland, we can see that some of these forms, such as: elections, referendums, the civic right to a legislative initiative, the right to public information, are precisely regulated by law. Others were only briefly mentioned by the legislature, but left without detailed legal regulation, such as in the case of public consultations. Still others weren't even mentioned by the legislature and in a way remained outside of the explicit regulation of the legal system, e.g. the civic resolution initiative. The reasons for this state of affairs can be found, among others, in the importance of the individual forms of participation, and namely their intensity and the extent to which they allow the individual and the society to influence the actions of the authorities and the performance of public tasks. The bigger and the "deeper" their potential impact on public affairs, the more frequently they are regulated. Furthermore, it seems that in many cases the legal regulation of a given institution of participation results from the desire to provide the individual with legal guarantees of its implementation by the state.

Just as the level of interest in various forms of participation on the part of the legislature varies, there is also a variation in terms of the possibility of applying information technologies and solutions in relation to these forms. Following both the experiences of other countries and the actions of the Polish authorities in the application of information technologies in the forms of civic participation,

⁷ M. Marczewska-Rytko, *Idea...*, p. 25.

⁸ M. Nowina-Konopka, *Spółeczeństwo informacyjne a teorie demokracji*, [in:] *Spółeczeństwo informacyjne: istota, rozwój, wyzwania*, ed. T. Białobłocki, J. Moroz, M. Nowina-Konopka, L. W. Zacher, Warszawa 2006, p. 93.

⁹ M. Musiał-Karg, *Demokracja bezpośrednia w Szwajcarii. Wykorzystanie ICT w procedurach głosowania*, [in:] *Demokracja bezpośrednia. Wymiar globalny i lokalny*, ed. M. Marczewska-Rytko, A. K. Piasecki, Lublin 2010, p. 57.

as well as analyzing a number of publications on this topic in the literature of the subject, we can see that IT solutions are most frequently found in such forms as: elections, referendums, broad public consultations or obtaining information concerning public affairs. The question is whether this is only a “technologization” of traditional forms of civic participation or whether we are rather dealing with so-called e-participation, which signifies “something more than the electronic dimension of procedures - a deeper civic involvement mediated by new communications technologies”¹⁰.

1.1. E-voting

E-voting, or electronic voting consists of voting with the use of special electronic devices in the polling station, as well as voting in special Internet kiosks located in various public locations, or with the use of a mobile phone or a computer connected to the Internet. In the case of this form, the modern technologies are used not only in the process of casting votes, but also in the individual issues associated primarily with the organization of the voting, the elections themselves. For example, these tools are used for receiving and counting the votes, voting using the Internet (the vote may be cast remotely from any location using the Internet and then they are received and counted by a central computerized electoral system), the visualization of the election results¹¹.

Looking back at the history of “informatization” of this form of civic participation, we can say that it first emerged at the turn of the 21st century. The classic examples include the implementation of IT solutions in the United States, Belgium, Estonia or Switzerland. The first instance of use of an electronic voting system took place in the year 2000 during elections in Arizona. The voters cast their votes using a website, and each vote cast on the Internet was appropriately encrypted and signed with a digital signature. In the United Kingdom, modern technological solutions were introduced in 2002 at a local level in some electoral districts, while maintaining the possibility of voting in the traditional manner. Another example is Belgium, where in the 2004 elections nearly half of the voters cast their votes using the electronic system in polling stations adapted for this purpose and equipped with electronic card readers and touch screens, among others. On the other hand, in Estonia e-voting consisted in sending a vote encrypted using a virtual double-envelope scheme. The verification of voters is carried out with the use of an electronic signature, which the voter had to use to sign the cryptogram. In order to protect the electoral process from improper influence, the mode of decryption was secured in such a way that no participant of the decoding process could simultaneously see the signed cryptograms and their corresponding votes¹².

The provided examples indicate that the use of this form of voting creates the necessity of an unambiguous confirmation of the voter’s identity, which often takes place with the use of an electronic signature or an electronic identity card¹³. It should be added that the first method of verification of the voter is used relatively less frequently, due to the high costs generated mainly on the part of the voter and the technical difficulties associated with the implementation of the electronic signature. In contrast, verification with the use of an electronic identity card seems to be less problematic. This is also due to the fact that the issuing and the use of such a document is more practical in nature, as it can be used for various purposes, including the confirmation of a voter voter and the technical difficult.

As it was previously mentioned, a model of electronic voting was also implemented in Switzerland, so as to enable casting votes electronically from almost any location in which the voter is staying. The process of implementation of such a model started with a series of pilot programmes, including in such cantons as Geneva, Neuchâtel and Zurich. They included, i.a., the possibility of voting via the Internet, as well as the use of mobile telephony in the casting of the vote (sending of a text message). These were alternative methods provided in addition to voting at the ballot box and voting by mail¹⁴.

¹⁰ E. Stokłuska, E-partycypacja – o co właściwie chodzi i jak to może wyglądać, <https://www.technologie.org.pl/artykuly/e-partycypacja-o-co-wlasciwie-chodzi> (accessed on: 17.09.2014).

¹¹ See on the subject, among others S. Koczubiej, E-głosowanie jako element demokracji w społeczeństwie informacyjnym, „Problemy Humanistyki”, 2003/2004, no 8/9, p. 261-273.

¹² M. Kutylowski, E-voting: głosowanie elektroniczne, „Infos” No. 10 (57), p. 2.

¹³ These methods of verification of the voter were used during subsequent elections in Estonia.

¹⁴ See more on this topic: I. Wróbel, Szwajcarskie doświadczenia w głosowaniu przez Internet na przykładzie kantonu Zurych – wnioski dla Polski, Centrum Badań Prawnych i Ekonomicznych Komunikacji Elektronicznej, e-Biuletyn 3/2008, http://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/docmetadata?id=34345&from=&dirids=1&ver_id=&lp=1&QI=3D5E0A7FE21CDCC-B96474A99A7AFE220-2 (accessed on: 20.09.2014).

In the aforementioned cases, we are not only dealing with solutions that include the electronic support of voting with the use of computerized systems used for receiving and counting votes. On this occasion it should be mentioned that in the event of using the above mentioned solutions, the degree of this support can be highly varied - from the use of IT solutions exclusively for the needs of the bodies organizing the elections, to solutions which allow the voters to cast their votes in polling stations on devices prepared specifically for this purpose. In such a case, usually all the devices located in the polling stations form a kind of a closed network, managed and controlled by the authorities. The second type of solution is voting over the Internet or through other telecommunications tools. This solution usually means that the votes can be cast remotely from any location and any computer with an Internet connection. In turn, the receipt and counting of the votes cast in this way is carried out by a central computerized electoral system. "In this case the organizers of the elections determine only the software standards, but don't have any influence over the type of infrastructure in the places where the votes are cast and its configuration"¹⁵.

The implementation of information and telecommunications technologies in Poland is still only in the initial phase. Thus far, the only technological innovation used in Poland during the general voting is the electronic transmission of the results from the precinct electoral commissions to the central commission¹⁶. Then the collected results need to be further confirmed by the members of the commission. The applicable legal provisions indicate that information technology in Poland in relation to the elections is merely subsidiary and fragmentary in nature. IT systems are used, among others for maintaining a voter register¹⁷ or supporting the activities of the National Electoral Commission. Therefore, the provisions of the Election Code Act provide for the use of modern information and telecommunications technologies, in such cases as:

- 1) an electronic application for a certificate of the right to vote in the place of residence on election day by a voter changing his place of residence before the date of the election;
- 2) an electronic application for being added to the list of voters who reside abroad and have valid Polish passports or, in the case of European Union citizens, who are not Polish citizens, and have a valid passport or another document confirming their identity;
- 3) the electronic transmission of information regarding the organization of elections to voters with disabilities by the employees of the municipal office;
- 4) reporting the intention of voting by mail in electronic format;
- 5) the possibility of using electronic technology to provide support and technical and material conditions of work for the precinct and territorial electoral commissions;
- 6) the possibility of using electronic technology in determining the results of the vote, the preparation of protocols by precinct, territorial, district and constituency electoral commissions and the National Electoral Commission, in checking the arithmetic correctness of the determination of the results of voting in the precinct, in determining the election results, in transmitting the data from the protocols;
- 7) the publication by the National Electoral Commission in the form of an electronic document of statistical studies containing detailed information on the results of voting and elections and in thus sharing the results of voting and election results.

Analyzing the above mentioned examples of the use of information technology in Poland, we can conclude, that in the case of the organization of the forms of civic participation based on voting, in Poland voting cards and protocols remain the foundation whereas IT solutions are only complementary, subsidiary in nature.

¹⁵ M. Sztelmach, Wybory przez Internet – szansa czy zagrożenie? (Elections on the Internet - An opportunity or a threat?), <http://www.psl.garwolin.pl/index.php/e-wybory-szansa-czy-zagroenie> (accessed on: 20.09.2014).

¹⁶ Article 230 Section 6 of the Act of 5 January 2011 - Election Code - The head of the constituency electoral commission shall immediately forward the data from the protocol summaries relating to the number of valid votes and valid votes cast for each list of candidates and the number of valid votes cast for individual candidates from each of those lists to the National Electoral Commission, in the manner prescribed by it, by means of electronic transfer of data. (Journal of Laws No. 21, item 112, as amended). See also: the Regulation of the Minister of Culture and National Heritage of 13 November 2013 on the methods of transferring, storing and sharing of documents from the election (Journal of Laws item 1488).

¹⁷ Section 5 of the Regulation of the Minister of Internal Affairs and Administration of 27 July 2011 on the electoral register (Journal of Laws No. 158, item 942, as amended).

1.2. E-public consultations

Public consultation is a form of civic participation, which allows for opinions, views, proposals, etc. to be obtained from citizens and the communities formed by them, especially in the cases that will to some extent, directly or indirectly, affect them. "Consultations are also an exchange of information with the public opinion, a discussion, a sharing of knowledge and even (to some degree) a sharing of power. For social entities consultations create the opportunity to gain influence on the content of the solutions and for the administration a number of opportunities for improving its activities. Public consultation is therefore one of the most important means of achieving goals in politics"¹⁸. It should also be noted, that this form of participation has a broad application and is used not only for consulting the opinions of citizens by the authorities, but also by other entities, such as political parties, NGOs, enterprises.

The basic objective of public consultations primarily is the gathering of opinions of certain subjects by the public authorities. The inherent features of consultations include listening, sharing knowledge and information, dialog, debate and the analysis of the problems carried out by its participants¹⁹. In literature on the subject, public consultations are ranked somewhere between forms of participation in decision-making and informing and the right of access to information; it is a certain kind of "intermediate" form of citizen involvement in public affairs. The basis of the use of this form of participation is certainly information and knowledge, however, it differs from the above mentioned forms primarily due to its objective - to reach the widest possible audience and learn about their opinions concerning the plans of specific undertakings or projects. The reasons for learning about public opinion can be varied, e.g. to improve the quality of the proposed solutions, to gain public support for the planned projects. "Consultations may be of particular significance in the preparation and implementation of large, complex, multi-annual public programmes which affect wide social circles - the development policy, social policy, public safety etc."²⁰. An integral feature of consultations is the responsibility for the shape and content of the project subject to consultation which rests with its author, and also the non-binding nature of the opinions obtained in the process of consultations - their inclusion is not his duty but only a right.

Based on the examples of certain democratic countries, also including the Polish experiences, it could be concluded that the use of information and telecommunications technologies in the public consultation process is much more common and is implemented with the use of more diverse solutions than in the case of voting during elections or referendums. In comparison with elections and referendums, which are formalized, follow a relevant procedure and are usually governed in detail by the provisions of electoral law, public consultations usually do not have any such legal regulation. The provisions of the law often provide for the possibility or the obligation of carrying out public consultations in some defined category of cases only in general terms, but they do not regulate their course, organization and the form in which they can or should be conducted. Therefore, the decision on how public consultations are carried out and what standards are they subject to, largely depends on the entities that organize them, e.g. public authorities²¹. The use of modern technological solutions in the consultation process is also subject to the decision of the organizer. The interest in their use in the case of this form of participation stems from reasons similar to those previously presented in the article, including those dictated by the development of the information society and the accompanying civilizational development.

The most frequently used tools in the process of public consultations include:

1) e-mail - a solution that is the most prevalent, the least expensive and often the most effective; these advantages result from the fact that the expression of one's opinion as a participant in the consultation is independent from his current location, in order to take advantage of this tool it is sufficient to use one of the many, often free email programmes. A particular form of e-mail

¹⁸ D. Długosz, J. J. Wygnański, Obywatele współdecydują. Przewodnik po partycypacji społecznej, Stowarzyszenie na rzecz Forum Inicjatyw Pozarządowych, Warszawa 2005, p. 23.

¹⁹ Ibidem, p. 23.

²⁰ Ibidem, p. 24.

²¹ More on the standards concerning the organization and conducting of public consultations among others in: D. Długosz, J. J. Wygnański, Obywatele współdecydują. Przewodnik..., p. 23-45.

communication is the creation of a so-called mailing list, meaning a common email address. The advantage of this solution is the quick and easy dissemination of information, opinions contained in an electronic letter among the participants of a discussion, as sending it using the method indicated above results in it reaching many participants.

2) a more advanced form is the exchange of opinions, positions, information using an Internet forum (so-called e-groups). Such Internet forums can have a varied nature, from those addressed to all people interested in a given topic, to forums dedicated only to invited participants or ones whose presence and participation has been accepted by the host of the group; they can be either private or public. The exchange of opinions, positions and information is performed with the use of an electronic form. This method of exchanging opinions, positions and information also provides the ability of following threads, as well the exchange of documents, files or other materials between the participants.

3) another solution allowing for the exchange of opinions, positions and information in the consultation process is, without a doubt, the popular social networking websites, such as Facebook or Twitter. Without going into details concerning their origin and essence of functioning, it can be concluded that their use provides the possibility of sending free comments or short messages, which can be read by other people following the given profile and provides the ability of starting a discussion by responding to other users. Another advantage of this solution is also the fact that due to the extremely intensive development of communication technologies, the possibility of exchanging opinions, positions and information is available not only by sending them from one's profile through the website, but also using text messages or through mobile applications running on mobile devices such as mobile phones, smartphones, personal digital assistants and tablets, which are created using various platforms and programming languages. This provides the possibility of taking part in consultations regardless of the location of the participant of the discussion and the software owned by him.

4) instant messengers - are computer programmes enabling the sending of instant messages between two or more computers through a computer network (usually the Internet). This tool allows for the exchange of information, which is similar to having a direct conversation. Messengers send information according to principles resulting from the communication protocols in such a way that publicly documented protocols are usually implemented by many messengers, providing an almost unlimited audience. Their advantage is also the lack of fees for the conversations - "regardless of whether these are text chats, voice calls or video calls".²² Due to the above mentioned advantages, the most frequently used instant messengers include: Skype, Gadu-Gadu, Tlen, or Facebook Messenger, etc.

5) online surveys – is a tool for gathering opinions, positions – and information using the Internet websites. It allows for performing certain kinds of statistical surveys, which are intended to determine the preferences of the individual social groups. This tool doesn't usually provide a full picture of the views on a given topic, but only an approximation. However, it undoubtedly constitutes an indication of the occurrence of certain trends. These Internet surveys are often one of many components of existing websites or are their main subject, such as for example SONDA.pl as a free, fast and easy-to-use tool for building interactive surveys and questionnaires, which enables users to evaluate, vote and express opinions²³, or e-wybory.eu²⁴.

While even a few years ago IT solutions were rarely used by public authorities in Poland for the purpose of public consultations, e.g. on a project of some undertaking or a legal regulation,²⁵ we can currently see an increased interest in the use of modern technologies for the organization of this form of participation. This tendency is manifested for example by the Internet service of the Municipal Office of Kraków entitled www.dialogspoleczny.krakow.pl, used not only for sharing information on conducted public consultations, but also allowing for consultations to be carried out online. According to the creators of the service, "only a shared conversation, a widely understood

²² D. Socha, 10 najlepszych darmowych komunikatorów internetowych (10 best free internet messengers), http://www.benchmark.pl/testy_i_recenzje/najlepsze-darmowe-komunikatory-internetowe.html (accessed on: 25.09.2014).

²³ <http://www.sonda.pl/> (accessed on: 26.09.2014).

²⁴ <http://ewybory.eu/> (accessed on: 26.09.2014).

²⁵ For more information on the subject see: D. Długosz, J. J. Wygnański, Obywatele współdecydują. Przewodnik..., p. 50-51.

social dialog, expressing one's own opinions and views, sharing one's comments and alternative solutions will enable us to learn about the position of all the interested parties. This, in turn, will allow for selecting the best solutions that will benefit the greatest number of citizens of Kraków. However, this is possible only with a smooth flow of information between the residents and the local government - and that will be the purpose of the service"²⁶. The service describes the projects which are the subject of both full public consultations as well as limited consultations. The latter, conducted from May 16 to July 4 of 2013, were supposed to allow for a preliminary survey of the attitudes of the residents of Kraków towards planned municipal investments and were carried out using such tools of public dialog as the www.dialoguj.pl website, the consultation point active during the Festival of Science at the Main Square, the consultations with the District Councils (and the adoption of a resolution by the District Councils), survey forms²⁷. In the service the consultations are divided into ones that are ongoing and those that were completed. In the case of the former, the pages of the service contain the full range of information about the consulted project, and also a consultation form which allows the user to express his opinion in the case. An example of such a project is the programme of care for homeless animals and the prevention of animal homelessness for the year 2015, the public consultations for which are organized by one of the organizational units of the Municipal Office of Kraków, namely the Department of Environmental Management. By completing a consultation form available on the site, any interested person has the opportunity to present their views on the programme, the content and assumptions of which have been posted on the website, along with the date of the consultations and the methods of delivering the form (to the ws.umk@um.krakow.pl e-mail address, at fax number 12 616 88 91, or to the following address: Department of Environmental Management of the Municipal Office of Kraków, oś. Zgody 2, 31-949 Kraków)²⁸. In the case of the completed consultations, such as for example the public consultations on the project of expansion of al. 29 Listopada²⁹, the pages of the service contain not only the detailed description of the project and the course of consultations concerning that project, but also - which deserves credit and is worthy of emulation - a report from the carried out consultations, along with a summary of the requests submitted by the residents, their analysis and a description of how they were taken into account³⁰. This way, each participant of the consultations also has the ability to learn about the proposals of the others, and to learn about the position of the authorities towards his proposals and opinions, whether they were met with approval from the authorities and how will they be integrated in the framework of implementation of the given project.

The use of information and telecommunications technologies in the process of public consultations is also included in the policy assumptions of the central government authorities in Poland. At this point it is worth mentioning the example of the assumptions of the "Programme of the Integrated Computerization of the State"³¹, which include plans for the creation of a freely accessible web-based platform for the purposes of development of on-line consultations³². This solution is supposed to enable the public dissemination of draft legislation and other proposals of programmes and activities undertaken by the public administration, and is supposed to become the platform of dialogue with the citizens about legislative projects. It is clear that the actions of the authorities should not be limited to technical and organizational activities, consisting in the creation of such an electronic platform, as it is necessary to launch information campaigns aimed at encouraging citizens and

²⁶ http://www.dialogspoleczny.krakow.pl/Strona_g%C5%82%C3%B3wna/O_nas/ (accessed on: 02.10.2014)

²⁷ http://www.dialogspoleczny.krakow.pl/Konsultacje_Spo%C5%82eczne/Katalog_Inwestycji_Miejskich_wybranych_do_pe%C5%82nych_konsultacji_spo%C5%82ecznych/ (accessed on: 19.10.2014).

²⁸ http://www.dialogspoleczny.krakow.pl/Konsultacje_Spo%C5%82eczne/Aktualne_konsultacje/7369Konsultacje_programmeu_opieki_nad_zwierz%C4%99tami_bezdomnymi_oraz_zapobiegania_bezdomno%C5%9Bci_zwierz%C4%85t_na_rok_2015.html (accessed on: 19.10.2014).

²⁹ http://www.dialogspoleczny.krakow.pl/Konsultacje_Spo%C5%82eczne/Zako%C5%84czone_konsultacje/2013/6499-Konsultacje_spo%C5%82eczne_rozbudowy_al_29_Listopada.html, (accessed on: 19.10.2014).

³⁰ E.g. in the report on the public consultation on the project of expansion of ul. 29 Listopada, in relation to postulate no. 12: "change of the location of the transformer station on lot no. 143/4, precinct 28 Krowodrza, in connection with the planned road system. The transformer station on plot no. 143/4, precinct 28 Krowodrza, which collides with the planned road system, will be moved to a new location within the range of the new roadway".

³¹ https://mac.gov.pl/files/pzip_ostateczny.pdf. (accessed on: 20.10.2014).

³² This is an expression of the implementation of the postulates of the Efficient State Strategy 2020.

community groups to use the electronic system for the consultation and analysis of the applicable law, in order to provide conditions enabling the genuine utilization of the above mentioned solution³³. According to the authors of the said programme, “the involvement of citizens in governance marks the transition from unilateral informing of citizens to participatory forms of communication such as the consultation of decisions, co-deciding and even the transfer of the full decision-making authority on certain issues into the hands of the citizens. (...) The further development of the possibility of consulting legislative acts on-line will allow for a greater involvement of citizens in the areas that concern them or are of interest to them. The entrepreneurs, who will be able to use the web portal to report regulatory burdens adversely affecting their business activities, are another important group³⁴.”

1.3. Informing with the use of modern technologies

In literature on the subject it is widely accepted that informing is one of the simplest forms of participation, in the sense that it is characterized by the lowest involvement on the part of the citizens.³⁵ Essentially, this form consists in the transferring of information by a public authority (the passive dimension) or obtaining information from the authorities by the citizens (the active dimension). Informing, both in its passive and active dimension is often subject to relevant legal regulations, which govern issues associated with the provision of public information with various levels of detail.

An example of such regulations in the Polish legal system is - in addition to the provisions of the Constitution of the Republic of Poland of 1997³⁶ - primarily the Act of 6 September 2001 on Access to Public Information³⁷. This act sets out, among others, the concept and scope of the shared public information, the subject party of the right to information, methods of sharing information.

In relation to the methods of sharing and obtaining public information, the Polish legislature adopted a variety of forms, however, taking the rules of language interpretation in relation to this regulation into account, it should be considered that the Public Information Bulletin (hereinafter: PIB) and the central repository was adopted as the primary method of sharing information. The former is an official tele-information publication in the form of a unified system in the tele-information network, set up with the goal of universal access to public information.³⁸ On the other hand, the central repository collects and shares public information of significant importance for the development of innovation in the country and the development of the information society, which, due to the method of storing and sharing can be re-used in a useful and effective manner³⁹. The fact that this is the basic method of sharing information is evidenced by the contents of Article 10 Section 1 of the Act on Access to Public Information, which states that the sharing of information upon a written request applies primarily to all the public information, which has not been published in the Public Information Bulletin or the central repository. When analysing the provisions of the Act, we should point out one more way of sharing information, related to the possibility of using modern technology, namely the sharing of public information by installing devices that enable becoming acquainted with this information in places of general access⁴⁰.

The information contained in the Public Information Bulletin can be accessed via:

- 1) the main page of the Bulletin at www.bip.gov.pl, covering the basic information about entities (data such as: name, contact details, information on the page editor), together with references to the entity pages;
- 2) entity pages, which were prepared by entities with a statutory obligation to operate them, along with information about their activities. The addresses of the entity pages mentioned above can be found on the main page of the Public Information Bulletin⁴¹.

The obligation of creating PIB entity pages rests in particular with such entities as: public authorities, economic and professional self-government bodies, entities representing the State Treasury under

³³ Programme of the Integrated Computerization of the State, p. 53.

³⁴ *Ibidem*, pp. 52-53.

³⁵ See such views in, among others, A. Olech, P. Sobiesiak – Peneszko, *Partycypacja publiczna w Polsce. Diagnoza i rekomendacje*, Instytut Spraw Publicznych. Analizy i Opinie, Special issue 3, February 2013, „Decydujmy razem”, p. 3.

³⁶ In particular Article 61 of the Constitution of the Republic of Poland of 2 April 1997 (Journal of Laws of 1997, No. 78 item. 483, as amended).

³⁷ I.e. Journal of Laws of 2014, item 782.

³⁸ Article 8 Section 1 of the Act on Access to Public Information.

³⁹ Article 9a Section 1 of the Act on Access to Public Information.

⁴⁰ Article 11 point 2). of the Act on Access to Public Information.

⁴¹ *Ibidem*.

separate regulations, state legal entities, local government legal entities, state organizational units, local government units using public funds, trade unions and their organizations, political parties and other entities performing public tasks. The above mentioned entities are also responsible for the creation, maintenance and updating of the content contained on the PIB entity pages. In turn, the competent central government authority, i.e. the Minister responsible for computerization is obliged to build and maintain the Bulletin's main website. The PIB entity pages shall contain data that will serve all the interested parties, such as data on: the legal status or legal form, the subject of activity and competences, the bodies and the persons carrying out the functions and their competences, the assets at their disposal, the mode of operation, the methods of accepting and handling matters, information on the maintained registers, records and archives and the methods and rules of sharing data contained therein. All pages of the Bulletin must be prepared in accordance with the conditions set out in the provisions of the Regulation on the Public Information Bulletin⁴². In regards to the central repository, the standards for its operation are set out in the Regulation of the Council of Ministers of 12 March 2014 on the Central Repository for Public Information⁴³. In addition, the Bulletin and the central repository, as public registers and systems for the exchange of information in electronic format and tele-information systems, must meet the minimum requirements provided for them in the regulation of the Council of Ministers of 12 April 2012⁴⁴.

The solutions indicated above, based on information technology, are the primary method of sharing information about the activities of public authorities. It should be noted, however, that these are not the only methods of sharing information with the use of these technologies, provided for by the applicable law. These methods also include, for example the cases of performing procedural acts (provided for in the provisions of the Act of 14 June 1960 - Code of Administrative Procedure)⁴⁵, including those consisting in the sharing of information, in the form of an electronic document authenticated with the use of mechanisms set out in the Act of 17 February 2005 on the Computerization of the Operations of Entities Performing Public Tasks⁴⁶. For example, such a form is provided for in the awarding of the power of attorney, serving of papers and documents in the proceedings, submitting applications, requests and other writings by the parties to the proceedings, reviewing the case files, preparing notes, copies or excerpts from them, issuing of decisions, certificates etc. It is also worth mentioning that the use of modern technologies in obtaining and sharing information is provided for by a number of regulations of the substantive administrative law, such as for example, the Act of 24 September 2010 on population records⁴⁷, or the Act of 3 October 2008 on Providing Information on the Environment and Environmental Protection, Public Participation in Environmental Protection and Environmental Impact Assessments⁴⁸. The latter regulation envisages, among others, the provision of information on the environment and environmental protection through tele-information systems, in particular with the use of electronic databases⁴⁹.

The pros and cons of computerization of the forms of civic participation

As has already been mentioned several times in this paper, the formation and development of IT and telecommunications technologies had and still has a significant impact on social changes. Their use undoubtedly allows for an easier and faster flow of information and knowledge, which in fact constitutes the foundation of the development of the information society. Moreover, the use of the above mentioned technologies creates the possibility of the emergence of a new concept on the position of the individual in the society and the State and on the method of participation of individuals

⁴² Regulation of the Minister of Internal Affairs and Administration of 18 January 2007 on the Public Information Bulletin (Journal of Laws No 10, item 68).

⁴³ Regulation of the Council of Ministers of 12 April 2012 on the National Interoperability Framework, minimum requirements for public registers and information-sharing in electronic formats and minimum requirements for IT systems (Journal of Laws of 2014, item 361).

⁴⁴ Journal of Laws of 2012, item 526.

⁴⁵ The Act of 14 June 1960 - Code of Administrative Procedure (i.e. Journal of Laws of 2013, item 267).

⁴⁶ I.e. Journal of Laws of 2013, item 235, as amended.

⁴⁷ Journal of Laws of 2010, No. 217, item 1427, as amended. This act provides for the use of IT solutions among others in the performance of the registration obligation by the citizens or in the provision of information from the population register.

⁴⁸ I.e. Journal of Laws of 2013, item 1235, as amended.

⁴⁹ Article 24 section 1 of the Act on Providing Information on the Environment and Environmental Protection, Public Participation in Environmental Protection and Environmental Impact Assessments.

and communities formed by them in dealing with public affairs. The popularization of modern technologies in various aspects of the lives of individuals and communities leads to the emergence of demands as well as plans on using IT and telecommunications solutions also in democratic processes, with a particular emphasis on the forms of civic participation. It could be assumed that since these technologies have proven useful in such spheres of life of the individual as for example, education (so-called e-learning), access to culture, the expression of one's views or works, then they may as well find their application in the implementation of the individual's right to participate in public life and to deal with public matters. According to the views represented in the literature, "what seemed like a fantasy only a few years ago is today becoming a reality. The development of technology has and will continue to have huge significance for the functioning of the state and its relations with the citizens, as entirely new mechanisms are emerging, both in terms of dissemination of information as well as consultations and even co-deciding (electronic referendums)"⁵⁰.

The most commonly listed advantages of these technologies include:

1) the widening of the access to information about public affairs and the increase in the transparency of government actions;

2) the economic aspect, characterized by low cost of implementation of these technologies and their use⁵¹;

3) the increase in the pace of democratic processes, ranging from co-deciding, through consultations and ending with obtaining information;

4) the increase in interactivity between the participants of democratic processes - in the sense of acceleration and facilitation of the processes of communication and interaction between their participants;

5) the ongoing provision of up to date information and knowledge about public affairs;

6) the increase of interest in participation in the democratic processes and the forms of civic participation used in their framework, especially among young people⁵²,

7) ensuring the conditions for participation in public affairs to those persons, who due to obstacles such as disability, illness, old age, residing away from the seat of the relevant polling station, could not previously participate in these forms of democracy, etc.

Of course, this is not a closed list of the positive aspects of the use of modern technologies in civic participation. I believe that for each of the previously described forms of social and civic engagement in public affairs, we could also point out other advantages, closely associated with the given form.

In order to present a complete picture of the problem, attention should also be paid to the drawbacks and limitations associated with the use of information technology in the democratic processes. In literature on the subject, attention is usually paid to the barriers in the access to the appropriate information technology which result from differences in the quality of access, the lack of widespread skills of using modern technologies among the members of the community, from the high cost of implementation of the technologies (especially if the implementation process is not carried out in stages, but is immediately introduced in whole), from the unreliability of the solutions of modern technologies⁵³, etc.⁵⁴. In response to the arguments of the supporters of the application of modern technologies, claiming that they allow for increasing the level of participation, the opponents assume that the occurrence of such a phenomenon cannot be taken for granted. This depends to a large extent on the conditions of each country and the attitude presented by the members of the given community. In fact, in the experiments involving the use of these technologies in participatory processes we can find cases where their introduction increased the participation of citizens in these processes by several times,⁵⁵ as well as cases in which there was indeed an increase in the involvement of

⁵⁰ D. Długosz, J. J. Wygnański, Obywatele współdecydują. Przewodnik..., p. 46,

⁵¹ Ibidem, p. 46.

⁵² See on this topic also: E. Benedyk, Niezapowiedziane rewolucje, „Polityka. Niezbędnik Inteligenta” (supplement), 2004, no. 27; M. Marczevska-Rytko, Demokracja bezpośrednia w teorii i praktyce politycznej, Lublin 2001.

⁵³ See on the topic of the dangers associated with electronic voting: A. Kukwa, E-wybory? Bezpieczeństwo głosów w wyborach elektronicznych wciąż zawodne, <http://www.spidersweb.pl/2012/11/e-wybory-bezpieczenstwo-glosow-wyborach-elektronicznych-wciaz-zawodne.html> (accessed on: 26.10.2014).

⁵⁴ D. Długosz, J. J. Wygnański, Obywatele współdecydują. Przewodnik..., p. 46.

⁵⁵ For example, the use of the Internet in the Democratic Party's primary elections in Arizona resulted in citizen participation six times larger than in the case of using traditional methods. (R. Lawson Mack, The Digital Divide: Standing at the Intersection of Race and Technology, Durham 2001, p. 143, as cited in: P. Maj, Reprezentacja, partycypacja i transparentność systemu – zmiany w rozum-

citizens in public affairs, but these changes occurred in small increments, and in such a situation a single-digit or even double-digit percentage increase in the involvement in elections, referendums or other forms of participation is difficult to unambiguously assign the use of modern technologies⁵⁶. According to L. Kolarska-Bobińska, “there is no evidence that voting on the Internet will mobilize a lot of people. It may however halt the downward trend. (...) over time the group of people who use online voting will grow. Especially if it’s much talked about it”⁵⁷.

The biggest number of downsides of using IT technologies is perceived in relation to these forms of participation, the essence of which consists in deciding or co-deciding about public affairs, e.g. during elections or referendums. Attention is drawn to such negative aspects as:

- 1) threat to voting secrecy;
- 2) reduction of transparency of the voting process (lack of possibility of tracking the process of voting, counting votes, etc.);
- 3) the risk of technical interference during the voting, which could hinder not only the course, but also affect the outcome of the voting;
- 4) difficulties in identifying voters;
- 5) high costs of implementation of the technological solutions;
- 6) the threat of “selling votes”, etc.

These types of fears are far less common with other forms of participation, which are characterized by a lower degree of public involvement. As has been previously described, the application of IT solutions in broadly understood public consultations is increasingly common. In fact, in the field of obtaining public information we can even observe a trend in which sharing information via the Internet is treated as one of the basic forms of implementation of the right of access to information.

Summary

Taking the considerations presented in this paper into account, we should once more emphasize the growing importance of the use of modern technologies in democratic processes. However, due to the risks presented in this paper, the implementation of these technologies should be carried out with caution. Therefore, the view according to which the decision on the use of IT solutions, especially in voting during elections or referendums, should be preceded by a series of preparatory activities in the framework of so-called pilot programmes deserves support.⁵⁸ The benefits of these technologies are without a doubt very important, but we should also never forget about their accompanying negative aspects, the threats to the proper use of the individual forms of civic participation, and even to the interests of the state.

When deciding on the use of such technologies, we should also take how the individual forms of participation implemented in the “traditional” way are perceived into account. Some scientists accuse contemporary public administration, as well as the citizens of not only weak and infrequent use of the forms of participation, but also of limiting themselves to using primarily conventional methods for their implementation⁵⁹. I believe that the use of conventional methods in order to ensure the participation of citizens in the implementation of public tasks should still be regarded as important and valuable to the citizens themselves, to the authorities or to the democratic processes. For some of the participants of the public life, the conventional methods of implementing the forms of civic participation may be “perceived as a kind of ceremony” and the use of IT solutions which eliminates this feature, as a certain kind of trivialization and lowering of the rank of civic participation⁶⁰.

ieniu zasad demokracji w kontekście funkcjonowania sieci globalnej, *Annales Universitatis Mariae Curie – Skłodowska, Lublin – Polonia*, vol. XVI, 1, 2009, p. 167.

⁵⁶ Such conclusions may be drawn from the example of Estonia - a pioneer in the application of information technologies in participatory processes. During the local elections in Tallinn in 2005, 1.84% of voters chose this form of voting. In the parliamentary elections in 2007 - 5.5% of the electorate voted electronically, in the elections to the European Parliament in 2007 - 14.7% of the votes were cast on the Internet, and in the parliamentary elections in 2011 - 24.3% of voters used the Internet. See on this topic: Czy e-głosowanie pomoże zwiększyć wyborczą frekwencję? <http://www.europarl.europa.eu/news/pl/news-room/content/20110321STO15986/html/Czy-e-g%C5%82osowanie-pomo%C5%BCe-zwi%C4%99kszy%C4%87-wyborcz%C4%85-frekwencj%C4%99> (accessed on: 27.10.2014).

⁵⁷ Debate of „Gazeta Wyborcza” on the topic: E – głosowanie? Wybory przez Internet w Polsce [E-voting? Elections over the Internet in Poland], http://wyborcza.pl/dziennikarze/1,96017,5365681,E_glosowanie__Wybory_przez_internet_w_Polsce_.html (accessed on: 27.10.2014).

⁵⁸ Ibid.,

⁵⁹ See: A. Olech, P. Sobiesiak – Peneszeko, *Partycypacja publiczna w Polsce. Diagnoza...*

⁶⁰ M. Sztelmach, *Wybory przez Internet...*

According to the report of the Central Statistical Office entitled „Społeczeństwo informacyjne w Polsce w 2014 r.” (Information Society in Poland in 2014),⁶¹ the process of computerization of the Polish society is characterized by dynamic development and a growing demand for an increasingly better quality of ICT products and services. However, many households still do not have computers or other devices based on information technology (approx. 30% depending on the region of Poland) and many of them do not have access to the Internet (from approx. 22% to 37% depending on the region), which results, among others, from the lack of need to use the Internet (59.1%), the lack of skills (44.8%), excessive costs of equipment (28.7%) or excessive costs of access (22.4%). Other provided reasons include: reluctance towards the Internet, having access to the Internet in another location, disability, privacy or security considerations, lack of technical possibility of using and connecting to the Internet.

The considerations presented above lead to the conclusion that information technologies cannot replace traditional methods of civic participation and if this were to happen, then such a process should be spread out over time. That is why the current forms of participation using modern technological solutions should be considered as another, extremely useful, but as of yet, only supplementary method, facilitating and complementing participation in the traditional form.

⁶¹ <http://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/nauka-i-technika-spoleczenstwo-informacyjne/spoleczenstwo-informacyjne/spoleczenstwo-informacyjne-w-polsce-w-2014-r-,2,4.html> (accessed on: 27.10.2014).

IV. Kultura polityczna i ideologia. Pamięć historyczna

IV. Політична культура та ідеологія. Історична пам'ять

Олена Новакова

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

ФОРМУВАННЯ НОВОЇ ІДЕОЛОГІЇ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ УКРАЇНЦІВ

Olena Novakova. Forming of New Ideology of Political Participation of Ukrainians.

The article is devoted the analysis of ideological principles and essence descriptions of political participation of the Ukrainian citizens in the process of democratic transformation of society. The articles of analysis are the newest tendencies of forming of protest activity of citizens and directions of its bringing in to the processes of state building.

The specific of the democratic mode of political power consists in that it cannot be created only efforts of political elite. Therefore a problem of forming of structural political participation, creation of the real mechanisms of bringing in of citizens, to acceptance and realization of political decisions is very important for Ukrainian society which tries to carry out scale democratic transformations.

Progresses of the political participating trends in Ukraine are contradictory enough and demonstrate a wave dynamics. Under act of revolutionary events of 2013-2014 new ideology of political participation — ideology and culture of resistance which is based on the awareness of the involvement and responsibility for own life and life of people is formed. In order that ideology of resistance acquired unconflict forms gradually, it is necessary actively to use energy of people for the real changes in society. Therefore exactly balance of institutionalizacii and political participation certainly as an urgent condition of success of democratic reforms. In achievement of political order returning of trust needs to public, adjusting of collaboration of power and civil society authorities.

Key words: democracy, political participation, protest activity, ideology of political participation.

Аналіз історичного досвіду дозволяє зробити висновок, що результат соціально-політичних катаклізмів (війн, революцій, тощо) визначається боротьбою (взаємодією) носіїв різних соціальних ідеалів (проектів). Виникає особлива проблема вибору, яка торкається живих людей з їх ідеями, інтересами та переживаннями. Зіткнення цих ідеалів (проектів) визначає, яка модель соціальних відносин буде реалізована. Розглядаючи боротьбу суспільних ідеалів, необхідно враховувати, що має значення як якісне, так і кількісне співвідношення сил носіїв різних ідеалів. Тому кінцевий результат часто не співпадає ні з одним з ідеалів, оскільки вибір визначається не однією силою, а рівнодіючою усіх соціально-політичних сил. Саме активна участь, свідоме ставлення до політичних подій визначають характер результату суспільної трансформації. У зв'язку з цим актуальною стає проблема мотивів та ідеологічних засад політичної участі в українському суспільстві, що зазнає глибоких політичних змін.

Фундаментальні засади дослідження політичної участі закладені у роботах Г. Алмонда, Б. Барбера, С. Верби, Р. Даля, Л. Ле Дюка, М. Каазе, М. Конвейя, Дж. Кіма, С. Ліпсета, Л. Мілбрайта, Р. Міллса, Н. Найя, Г. Перрі, Д. Ціммермана та ін. Після здобуття незалежності в Україні розробляється концепція політичної участі в контексті українських реалій. Феномен політичної участі став об'єктом наукових досліджень І. Алексеєнко, В. Бортнікова, Н. Дембіцької, І. Доцяка, Е. Ключенка, О. Куценко, Н. Ротар, Л. Угрін, О. Чемшита та ін.

Предметом спеціального наукового аналізу визначена проблематика виступає у наукових працях соціологів: І. Бекешкіної, Є. Головахи, Є. Ключенка, О. Куценко, Н. Паніної, О. Стегнія, а також політологів: В. Бортнікова, В. Бурдяк, Г. Зеленько, А. Колодій, М. Обушного, О. Резніка, А. Романенка, Н. Ротар, В. Цвиха, К. Черкашин, Ю. Шведи та ін.

У працях науковців визначено сутність, типологію та функціональні складові політичної участі. Ретельно проаналізовані мотиваційні механізми залучення громадян до політичної

діяльності, вплив політико-культурних чинників на її формування. Водночас специфіка політичної участі громадян України, її протестні складові та ідеологічні засади масової політичної мобілізації потребують додаткового дослідження.

Специфіка демократичного режиму політичної влади полягає в тому, що він не може бути створений тільки зусиллями політичної еліти, так би мовити, «згори». Лише участь усього суспільства, розгортання процесів самоорганізації громадян може привести до успішності демократичних реформ. Дуже яскраво ця думка висловлена в роботі Р. Д. Патнема «Працююча демократія» – дослідження регіонального врядування в Італії». Значну ефективність регіонального врядування Північної Італії автор пов'язує саме з громадянською активністю, якій сприяють багаточисельні громадські об'єднання. Узагальнюючи наведений емпіричний матеріал, Р. Д. Патнем робить висновок: «Соціальний капітал, втілений у горизонтальних мережах громадянської активності, поліпшує функціонування держави та економіки і створює своєрідну залежність – “міцне суспільство – міцна економіка; міцне суспільство – міцна держава”» [1, с.173, 176]. Тому проблема формування конструктивної політичної участі, створення реальних механізмів залучення громадян до прийняття та реалізації політичних рішень є надважливою для українського суспільства, що намагається здійснити масштабні демократичні перетворення. Як відомо, Р. Даль, аналізуючи значення політичної участі для демократизації політичної системи, зазначав, що зміст її нерозривно пов'язаний з сутністю таких класичних ліберальних цінностей, як політичний плюралізм, право відстоювати власну позицію, незалежно від думки владних інстанцій, право на об'єднання у політичні організації, доступ до інформації щодо прийняття та реалізації політичних рішень, рівні конкурентні вибори, тощо [2, с. 20-21]. Процеси демократизації потребують створення нових форм політичної участі, спільної роботи держави та громадян над виконанням складних завдань суспільного реформування.

Тенденції розвитку політичної участі в Україні є достатньо суперечливими і демонструють хвилову динаміку. Так, після активних подій «помаранчевої революції» політичний розвиток України після 2005 року характеризувався негативними тенденціями участі громадян у політичному житті країни. Зокрема, кількість учасників у громадсько-політичних заходах зменшилась удвічі (з 35,3 у 2006 р. до 17,6% у 2011 р.) [3, с. 219]. Кількість членів громадсько-політичних організацій та рухів скоротилася майже на 4% і стала найнижчою за всі роки незалежності. Офіційний чисельний склад політичних партій скоротився втричі (з 4,6% у 2006 р. до 1,4% у 2011р.) [4, с. 22]. Як наголошує Г. Зеленько, існує значна розбіжність між даними політичних партій щодо їх членства та свідченнями громадян про належність до певної партійної організації (Партія Регіонів, ВО «Батьківщина», Політична партія «Удар», ВО «Свобода», Комуністична партія України називали цифри від кількох сот до мільйона членів). У цілому, за 2006-2011 роки показник партійної ідентифікації населення знизився на 14% [5, с.39]. Таким чином, очевидно, що партії не прагнуть реальної політичної соціалізації громадян та не зацікавлені у створенні ефективної системи політичної участі. Їх справжня мета — штучне створення масовості для мобілізації голосів під час виборів та залучення додаткових інвестицій.

Тут треба зауважити, що показники формального партійного членства є невисокими і в інших країнах. У цьому відношенні українські дані корелюють із середньоєвропейськими, але рівень участі українців у діяльності громадських організацій був достатньо низьким [6, с.84]. Як показали результати «Європейського соціального дослідження», в Україні у 2009 році практика суспільної діяльності та громадської співпраці була незначною. На питання «Чи доводилося Вам упродовж останніх 12 місяців працювати в інших організаціях або об'єднаннях, окрім політичних партій або рухів?» тільки 2,9% українців відповіли позитивно. Таким чином, серед європейських країн Україна займала одне з останніх місць, лише трохи обійшовши Туреччину, Словенію і Болгарію. Натомість у Фінляндії показник участі в роботі громадських організацій та об'єднань становить 34,1%, у Норвегії — 27,9%, у Швеції — 26,9%. Цей показник становить більше 20% також у Німеччині, Нідерландах, Данії, Бельгії [7]. У цілому українцям притаманний низький рівень інституціоналізованої політичної участі,

що пов'язане з недовірою до діяльності політичних партій, органів державної влади та місцевого самоврядування, громадських організацій. Вони вочевидь не справляються з роллю професійних виразників та захисників реальних інтересів громадян, а ідеологія та цілі діяльності є незрозумілими та чужорідними для більшості людей.

Ознаки застою, політичної апатії спостерігалися не лише в офіційній сфері, а також і у міжособистісних відносинах. Під час дослідження кінця 2010-початку 2011 років майже 80% українців заявляли про недовіру до оточуючих та висловлювали застереження щодо спілкування з іншими людьми [8, с. 268]. Така громадянська недовіра, безумовно, шкодить розвитку самоорганізації населення, унеможлиблює солідарність та взаємопідтримку. На розвиток процесів політичної участі негативно впливає також низький рівень відповідальності громадян за перебіг актуальних подій. Так, тільки четверта частина населення зазначила, що відчуває відповідальність щодо стану справ у державі [9].

Експерти, які аналізували проблеми, що гальмують розвиток політичної участі громадян в Україні, визначали, передусім, недосконалість правової бази політичної участі, невиконання посадовими особами власних обов'язків щодо забезпечення реальної участі громадян у прийнятті рішень; формалізацію діалогу із громадськістю, функціональну неефективність правового та адміністративного середовища розвитку інститутів громадянського суспільства в Україні [10].

Джерелами суспільно-політичної пасивності громадян України виступають також відчуження та патерналістські налаштування у системі цінностей. Переважна більшість українців досі покладає сподівання щодо свого соціального захисту на державу. Більше половини українців (57,1%) вважають, що держава має підтримувати соціальну справедливість у суспільстві, забезпечуючи матеріальний добробут громадян та не допускаючи великої різниці у доходах; третина (39,3%) – що соціальна справедливість має забезпечуватись шляхом створення рівних умов для діяльності громадян, гарантованих дотриманням законів [11].

Накопичення згаданих негативних тенденцій привело до різкого падіння ефективності інституціональних механізмів політичної участі та підсилення неформальних, протестних форм боротьби за свої права. Саме відсутність можливостей захистити свої інтереси у межах існуючого політико-правового поля, колосальне відчуження влади вивели людей на вулиці і докорінно змінили ситуацію у країні. Як визначають фахівці Інституту соціології, за останні три роки сприйняття політичної ситуації українцями як напруженої, критичної, вибухонебезпечної значно зросло – з 72,2% у 2010 р. до 77,2% у 2013 р. Причому негативна динаміка стрімко зростала – у 2013 р. як «критичну, вибухонебезпечну» ситуацію оцінили 19,3% респондентів, тоді як у 2010 р. таких було лише 11,1%. Це найвищий показник кризової політичної ситуації в Україні з 2000 р. [12, с. 12]. Вже у 2013 р. істотно радикалізувалися форми протесту і збільшилася кількість людей, готових взяти в них участь. Про це свідчать як результати соціологічних досліджень, так і масові події на кшталт заворушень у Врадіївці. Посилення протестної поведінки пояснюється тим, що громадяни не бачать ефективних каналів впливу на владу, а 76,5% опитаних вважають, що не мають жодної можливості контролювати діяльність владних структур [12, с. 455]. Таким чином, події на Майдані Незалежності логічно впливали з внутрішньої ситуації в країні, коли недовіра до влади переросла у повне несприйняття та заперечення. Як пам'ятаємо, ще Н. Макиавеллі попереджав володарів проти переростання природного остраху перед владою у ненависть, саме тоді народ стає некерованим і здатен зруйнувати будь-які бар'єри на своєму шляху.

Опитування показали, що кожен п'ятий українець брав участь у подіях на Майдані. Серед регіонів найбільше учасників Майдану – жителі центрального та західного регіонів України: 9% були в Києві, кожен четвертий – на місцевому Майдані, третина збирали допомогу. Найменше участь у Євромайдані взяли жителі Донбасу і півдня України – всього 3% [13].

Безумовно, визначення ролі політичних протестів та їх впливу на розвиток суспільства є багатовимірною проблемою. Зокрема, виникає питання про співвідношення протестної та неконвенційної політичної участі. Продуктивними у даному контексті видаються висновки польського політолога Т. Жиро, який наголошує, що політичний протест громадян

як оформлений акт боротьби з політичною владою може бути реалізований у вигляді скоординованих колективних акцій проти політичних лідерів чи політичної системи. Такі заходи можуть набувати двох форм: протесту, якщо виступи опозиції мають на меті змінити структуру правління, виступають за радикальну реорганізацію політичної системи чи вимагають визнати свою суб'єктність у політичному процесі; або тиску – в разі, якщо опозиційна група, що ініціювала протестні виступи, розуміється політичним керівництвом країни як легітимізований член політичної системи [14, с. 122]. Конструктивний зміст такого тлумачення суті політичного протесту полягає у можливості створення інституціонального підґрунтя для конвертації стихійної енергії протестних мас у активну роботу над здійсненням модернізації суспільства та проведенням демократичних реформ.

Як наголошує Ю.Шведа, справжня революція відбулася у суспільній свідомості українців. Такий потужний та масовий спалах громадянської непокори став явищем «несподіваним та неочікуваним» [15, с.7]. Глибина та потужність масових виступів на Майдані зимою 2013-2014 рр. визначалася, передусім, ціннісним зламом, втратою будь-яких правових можливостей захисту громадянських прав та свобод. Українці почали відчувати небезпеку існування у власній країні, яка формувалася під впливом системних загроз з боку влади. В соціально-економічній сфері такі загрози мали вигляд корупційного тиску з боку органів держави, унеможливлення будь яких форм автономності громадян та самостійної організації соціального простору. Водночас сходили нанівець формально декларовані державою послуги із соціального та медичного забезпечення, освіти чи охорони правопорядку. Сукупність цих процесів привела до руйнації стабільного способу життя представників середнього класу та виштовхнула за межі цивілізованого існування значну кількість менш забезпечених громадян.

Особливий вплив на ставлення громадян до влади як джерела загроз мали також негативні тенденції у розвитку системи правового захисту. Правоохоронні органи фактично діяли за гаслом: «Для своїх — право, для ворогів — закон!». Вони використовувалися як ефективний засіб боротьби з опонентами, вибивання корупційних платежів та формальної легітимації шахрайської діяльності владної еліти. Що ж до пересічних громадян, то вони були абсолютно позбавлені правового захисту і зустрічали у відповідних органах лише знущання, зневагу та хабарництво.

Загрозливою для більшості громадян України виглядала і гуманітарна політика правлячого режиму. За умов відсутності помітного прогресу в економічній та соціальній сферах влада намагалася мобілізувати підтримку, виконуючи передвибірчі обіцянки у мовній та історико-культурній галузях. Н.Паламарчук слушно наголошує, що «такі дії влади, як фактичне повернення до радянського погляду на події Другої світової війни та її схильність використовувати ярлик «фашистів» проти власних політичних опонентів, здійснювана за її потурання кампанія Комуністичної партії України з реабілітації Й. Сталіна, – усе це створювало враження у багатьох громадян, що відбувається повернення не лише ідеології, а й репресивних практик тоталітарних часів» [16].

Соціологічні дослідження демонструють наступну ієрархію мотивів масового протесту в Україні: на першому місці – жорстокі репресії влади проти учасників протестів (61%), на другому місці – такий загальний мотив, як «прагнення змінити життя в Україні» (51%, було – 36%). Абсолютна більшість громадян серед причин виходу на Майдан назвали ті чи інші претензії до політиків: відставка Віктора Януковича і проведення дострокових президентських виборів (85%, зростання на 20%, порівняно з початком акцій протесту) та звільнення заарештованих учасників Майдану, припинення репресій (82%) [17]. Таким чином, можна констатувати, що головною вимогою українського суспільства є якісне демократичне реформування країни, а тотальна недовіра до формальних суб'єктів політики надала цим вимогам неконвенційного протестного характеру.

Актуальні політичні події свідчать про те, що на наших очах формується нова ідеологія політичної участі — ідеологія та культура національного спротиву, що ґрунтується на усвідомленні своєї причетності до розвитку країни та відповідальності за власне життя і життя народу. Звичайно, ця ідеологія ще дуже неоднорідна, революційна руйнація пробудила до життя різноманітні суперечливі процеси, що можуть привести до непередбачуваних наслідків.

Для того, щоб ідеологія спротиву поступово набувала неконфліктних, конвенційних форм необхідно активно використовувати розбурхану енергію народу для реальних змін у суспільстві. Цікаво, що, попри усі розбіжності виборчих кампаній 2012 та 2014 років, є одне спільне гасло, яке активно використовувалося майже усіма політичними силами. Це гасло — реформи. Дані соціологічних досліджень свідчать, що пріоритетними серед реформ 50% громадян називають антикорупційне законодавство, 24% — створення безпеки, 24% — соціальний захист, 22% — розвиток виробництва, 21% — вдосконалення публічного управління, 19% — охорону здоров'я, 17% — забезпечення прав громадян, 14% — проведення люстрації, 13% — децентралізацію та ін. [8, с. 119].

Тут важливо нагадати твердження С. Хантінгтона, що необхідною умовою успішності реформ у країнах, які трансформуються, є відповідність активності населення та інституціоналізації. С. Хантінгтон у праці «Політичний порядок у суспільствах, що змінюються» зазначав, що найважливішим з того, що відрізняє одну країну від іншої в політичному відношенні, є не форма правління, а наявність політичного порядку. Якщо в країні активність населення зростає швидше ніж інституціональні механізми її реалізації, суспільству загрожують нестабільність, конфронтація та розвиток анархічних тенденцій. Якщо ж, навпаки, інституціоналізація випереджає розвиток політичної участі населення, тоді можуть сформуватися надмірна бюрократизація та олігархізація суспільства. Тому саме баланс інституціоналізації та політичної участі вчений розглядає як нагальну умову успіху демократичних модернізаційних реформ. Досягнення політичного порядку на основі повернення довіри до органів державної влади, налагодження співпраці влади та громадянського суспільства в царині вирішення масштабних завдань демократизації виступають сьогодні серед найбільш актуальних завдань, які мають бути вирішені задля подальшого розвитку країни. Як стверджує Ю. Габермас: «Ідея самоорганізації, що відтворюється через громадську комунікативність вільно об'єднаних членів суспільства, вимагає подолати “відокремлення” держави та суспільства» [18, с.18].

Саме інституціоналізація наразі в Україні відстає. Одна з ознак цього — проведення виборів 2012 р. за старим виборчим законом, збереження політичними гравцями правил виборів, у яких саме вони формують корпус майбутніх парламентарів. Усі найбільш потужні політичні сили декларували свою прихильність до виборів на основі преференційного голосування у пропорційній системі. Але за півроку ніхто не ініціював публічного діалогу з цього питання і не організував відповідних заходів. Політичні гравці, не маючи наміру досягати консолідованої позиції, просто заговорили проблему, змагаючись у представленні найрізноманітніших варіантів голосування. Крім того, внаслідок збереження «закритих списків» громадяни позбавлялися можливості голосувати за осіб, яким вони делегують своє право на управління. Зважаючи на те, що більшість партій не інституціалізована, кадровий склад у них сформовано не самими партіями, а ініціаторами використання партій, списки партій є наборами представників політичних гравців.

Іншою яскравою ознакою відставання інституціоналізації від зростання активності громадян є нездатність політичних партій здійснювати свої головні функції — артикуляцію та агрегацію реальних інтересів українців та захист їх за допомогою ресурсів влади. Абсолютна більшість партій належать до прагматичного табору, використовуючи ідеологічні гасла з розрахунку на політичну кон'юнктуру. Судячи з аналізу передвиборчих програм, партії не встигають за змінами, які вже настали, і тим паче — не усвідомлюють та не формулюють перспективні стратегії діяльності. Їхні функції звузилися до виконання функцій «машин для голосування», чого абсолютно недостатньо, особливо у період глибокої системної кризи суспільства та зовнішньої військової агресії. Цілком очевидно, партійна політика, умови функціонування потребують змін, які стимулюватимуть партії до інституціоналізації, відкритості та ідентифікації. У протилежному випадку буде неможливою політична відповідальність і відповідальна державна політика.

Партії для виконання своїх природних функцій повинні артикулювати та агрегувати вимоги, що народжуються суспільством. Поки що багатьом громадянам складно визначитися

зі своєю підтримкою саме через те, що люди не можуть ідентифікувати партії за жодним критерієм (ідеологічним, організаційним), крім лідерського, а оцінка діяльності та побудова очікувань залежать переважно від причетності до влади. Можна виділити щонайменше дві умови підвищення рівня ідентифікації та відповідальності партій – це перехід до пропорційної системи з преференційним голосуванням і відмова від мажоритарних кандидатів. Це повинно пришвидшити формування програмних, а не суто лідерських партій. Також важливим є скорочення підстав для корупції, прийняття чітких правил прозорості політичного фінансування, яке має стимулювати можливості партій залучати кошти на розвиток і діяльність, зміцнювати умови для конкуренції з партіями-проектами.

Таким чином, у переважній більшості вимоги, висловлені на Майдані та підтримані громадянами, були свідченням того, що державні інституції не виконують своїх функцій. Виникнення політичного протесту як форми неконвенційної участі свідчить про неефективність офіційних норм та засобів захисту інтересів і впливу на владу. Відповідно до тих пір, поки будуть відсутні дієві інституціональні канали вираження інтересів громадян, протест, як форма їх вираження буде активно задіяним у суспільстві.

Сьогодні уперше за часи незалежності Україна стала на справжній шлях євроінтеграції. Однак, для досягнення успіху їй потрібні справжні реформи. Потрібне швидке й ефективне їх запровадження. Треба, зокрема, зміцнити верховенство права, викоринити корупцію, обмежити бюрократизацію суспільства та забезпечити сприятливий клімат для розвитку підприємництва та створення робочих місць. Проведення реформ та відновлення стабільного політичного розвитку неможливе без відновлення довіри до влади, системи політичного управління країною. Особливу роль у забезпеченні легітимності мають відігравати конструктивні взаємини між парламентом і виконавчою владою. Ефективна робота державного сектору повинна переконати українців у його корисності, здатності захищати інтереси громадян та надавати їм можливості доступу до основних ресурсів, від яких залежить їх існування.

Важливим завданням продуктивного реформування є функціональна співпраця держави та громадянського суспільства на ґрунті конвертації енергії протесту у конструктивну державотворчу діяльність. З метою максимального зміцнення довіри до урядових структур громадянське суспільство потрібно наділити повноваженнями повноправного партнера для участі в управлінні. В основі нової системи політичного управління повинна міститися концептуальна теза про об'єктивний функціональний зв'язок держави та громадянського суспільства та їх рівну відповідальність за вирішення соціально-політичних проблем. Тільки діючи як органічні елементи єдиної соціальної системи, держава та громадянське суспільство можуть створити умови для успішного саморозвитку та життєздатності соціуму перед складними викликами сучасності.

1. *Putnam R. D. Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy* / Putnam R. D. – Princeton University Press, 1993. – 452 p.
2. *Даль Р. А. Поліархія. Участь у політичному житті та опозиція* / Р. А. Даль ; [пер. з англ. О. Д. Білогорського]. – Харків : Каравелла, 2002. – 216 с.
3. *Резнік О. Динаміка громадсько-політичних практик і протестних настроїв в Україні* / О. Резнік // Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг : у 2 т. / [за ред. В. Ворони, М. Шульги]. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2011. – Т. 1. – 576 с.
4. *Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг : у 2 т.* / [за ред. С. І. Головахи, М. О. Шульги]. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2011. – Т. 2: Таблиці і графіки. – 480 с.
5. *Зеленько Г. І. Політичний протест зими 2013–2014 рр. в Україні: зміст, форми, наслідки* / Г. І. Зеленько // Наукові записки Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. А. Ф. Кураса НАН України. – 2014. – № 2 (70). – С. 34–55.
6. *Резнік О. Політичні стилі життя за умов суспільних перетворень* / О. Резнік // Стилi життя: панорама змін. – К. : ІС НАНУ, 2008. – 576 с.
7. *Єрмолаєв А. «Вишневий сад» українського традиціоналізму* / А. Єрмолаєв // «Дзеркало тижня. Україна». – 2011. – № 21. – С. 1, 11.
8. *Соболева Н. На шляху надій і розчарувань: сподівання та страхи сучасних українців* / Н. Соболева // Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг : у 2 т. / [за ред. В. Ворони, М. Шульги]. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2011. – Т. 1. – 576 с.
9. *Степаненко В. Політична культура і суспільна відповідальність* [Електронний ресурс] / В. Степаненко // Результати щорічного соціологічного моніторингу «Українське суспільство – 2010» Інституту соціології НАН України, 2010. – Режим доступу : <http://i-soc.com.ua/institute/pdp.php>.
10. *Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні : Аналітична доповідь* [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Національного інституту стратегічних досліджень. – 2012. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/795/>.
11. *Український характер* (Характерные социально-психологические особенности населения Украины) : Аналітичний доповідь [Електронний ресурс] // Сайт Центра соціальних досліджень «Софія». – 2011. – Режим доступу : http://dialogs.org.ua/_files/20110616.pdf.
12. *Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін : Соціологічний моніторинг* / [за ред. В. Ворони та М. Шульги]. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2013. – С. 508.
13. *Соцопрос: более половины украинцев благодарны Майдану* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://joinfo.ua/sociaty/1054000_Sotsopros-polovini-ukraintsev-blagodarni-Maydanu.html.
14. *Жиро Т. Политология* / Т. Жиро. – Харків : Изд-во «Гуманитарный Центр», 2006. – 426 с.
15. *Шведа Ю. «Революція гідності» в контексті теорії соціальних революцій* / Ю. Шведа // Агора. Революція відбулася: що далі? – К. : Стілуc, 2014. – Вип. 13. – С. 5–15.
16. *Паламарчук Н. О. Суперечності між безпекою владного режиму та безпекою особи в Україні як рушійна сила внутрішньополітичного конфлікту (листопад 2013 – лютий 2014 рр.)* / Н. О. Паламарчук // Стратегічні пріоритети. – 2014. – № 2 (31). – С. 5–10.
17. *Бекешкіна І. Від Майдану-табору до Майдану-січі: що змінилося?* [Електронний ресурс] / І. Бекешкіна. – Режим доступу : <http://www.dif.org.ua/ua/events/vid-ma-zminilosj.htm>.
18. *Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство* / Ю. Габермас. – Львів : Вид-во «Літопис», 2000. – 319 с.

ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ГРОМАДЯНСЬКОСТІ УКРАЇНЦІВ В УМОВАХ РОЗВИТКУ «МОЛОДОЇ ДЕМОКРАТІЇ»

Svitlana Bulbeniuk. The Formation of a Culture of Citizenship of Ukrainians in the Development of the «Young Democracy».

We consider the problems of creating a culture of citizenship as a new quality of civil society in modern Ukraine. The author attempted to find answers to the following questions: «What guidelines should be based new quality of domestic civil society, and to perform tasks which it should be directed?»; «What is the specificity of social, political, economic and cultural conditions of the environment in which culture formed citizenship Ukrainians?»; «What should be the criteria and indicators of the actual formation of the primary forms of cultural citizenship Ukrainians?». The author convincingly proves that the mutual responsibility of citizens and the state is one of those bases that effectively contributes to the strengthening of civil society, the formation of a new quality culture of citizenship. Of particular importance is the responsibility of the state towards its citizens and the institutions of civil society. After all, the political responsibility of the state determines, among other things, and a paradigm shift of cooperation between state authorities and civil society, its transformation from the model of “public (government) policy” to the model of “public politics”. On the other hand, only responsible citizens able to make informed choices during the election period and to be an effective controller of government between elections. It is this aspect of citizen responsibility could be one of the objective indicators of maturity of civil society in Ukraine, the real possibilities of its impact on the activities state.

Key words: civil society, the culture of citizenship, democratization, modernization, Ukraine.

Події осені 2013 – зими 2014 рр. в Україні спричинили черговий сплеск активізації дискусій у науковому та громадському середовищі щодо проблематики становлення і розвитку громадянського суспільства, форм його інституціоналізації та перспективних векторів розгортання громадянської активності. «Революція гідності» засвідчила, що громадянське суспільство в Україні, принаймні у первинних його організаційних формах, відбулося. А подальші трагічні події в нашій державі – фактичні воєнні дії на Сході, які тривають донині, та розгортання на національному рівні масштабного волонтерського руху, як відповідь на неспроможність держави забезпечити усім необхідним захисників Вітчизни, ще раз підтвердили, що громадянське суспільство в Україні не лише постало й оформилося у загальних своїх рисах, але й в змозі функціонувати автономно, що воно є здатним до самоорганізації й саморегуляції, і навіть у певних царинах життя суспільного організму цілком ефективно може підмінити діяльність держави та її інститутів.

За цих умов на перший план висувуються питання не про сприяння становленню громадянського суспільства, які перебували в центрі наукових і публіцистичних обговорень упродовж останніх двох десятиліть, а про нові форми функціонування громадянського суспільства, про необхідність формування культури громадянськості в широких загалах українства як запоруку не стільки розвитку, скільки (як це не прикро сьогодні констатувати!) збереження національної державності. Тому метою представленої статті є розгляд проблеми формування культури громадянськості як нової якості розвитку громадянського суспільства в сучасній Україні. Серед дослідницьких завдань роботи наявні такі: а) визначення місця проблематики формування культури громадянськості в контексті сучасного модернізаційного дискурсу; б) висвітлення базових векторів аналізу ключових питань формування культури громадянськості в умовах становлення «молодої демократії» в Україні; с) окреслення перспективних напрямів майбутніх наукових пошуків із зазначеної тематики.

На сьогодні в Україні є чимало дослідницьких робіт, присвячених розгляду проблем демократизації і модернізації, становлення громадянського суспільства та формування національної політичної еліти. При підготовці представленої статті були використані, зокрема, такі монографічні праці (видання останніх п'яти років) авторитетних вітчизняних науковців,

як «Світоглядно-теоретичний вимір сучасної української політики» (авторський колектив під головуванням М. Михальченка) [1], А. Зоткіна ««Леви» та «лиси» української політики. Про владарюючу еліту» [2], М. Пірен «Політико-владна еліта України (соціо-психологічна модель)» [3], О. Горбаня «Громадянське суспільство: ідея та її здійснення» [4]. На окрему увагу заслуговують: стаття вітчизняної дослідниці О. Костенко [5], в якій висвітлюється проблематика необхідності формування якісно іншого типу соціальної культури громадян в Україні, а також праця американського науковця П. Ордешука «Уроки для громадян нових демократій» [6], де представлений політологічний аналіз труднощів, з якими стикаються «молоді демократії» на шляху свого політичного поступу. На підтвердження коректності авторських висновків, представлених у даній розвідці, використані результати дисертаційної роботи «Феномен політичного впливу в структурі демократичного процесу», 2014 р., вітчизняної дослідниці Ю. Карпець [7] та стаття ще однієї української дослідниці О. Дьоміної «Політична соціалізація та політична освіта громадян у світлі проблем недовіри до влади», 2015 р. [8].

Формування культури громадянськості в сучасній Україні безпосередньо пов'язане з успішністю реалізації національного модернізаційного проекту, з ефективністю тих реформ, на які вітчизняне суспільство чекає вже понад двадцять років. Модернізація у буквальному її розумінні означає «оновлення», «вдосконалення», «осучаснення». Отже, виходячи з модернізаційної парадигми здійснення системних перетворень, котрих наша країна потребує нині як ніколи, варто вести мову не так про становлення громадянського суспільства в Україні, як про важливість формування нової його якості – культури громадянськості. Адже громадянське суспільство як провідний неурядовий інституційний контролер за діяльністю держави може виконувати цю свою функцію у найрізноманітніших формах: традиційно та інноваційно, на індивідуальному та колективному рівнях, із залученням інших інституцій (наприклад, міжнародних) або ні.

Особливості розвитку тих чи інших форм громадянської активності й участі, ступінь реального впливу громадян на діяльність державно-владних інститутів та чиновників, їх можливість і здатність доносити свої пропозиції до урядових структур та впливати на їх практичну реалізацію вказують на формування культури громадянськості в умовах становлення «молодої демократії». На думку авторки, ключовими для розуміння можливих перспектив становлення культури громадянськості в Україні на сьогодні є відповіді на наступні питання:

- на які орієнтири повинна спиратися нова якість вітчизняного громадянського суспільства та на виконання яких завдань воно має бути спрямоване?;
- у чому полягає специфіка соціальних, політичних, економічних і культурних умов середовища, в якому формуватиметься культура громадянськості українства?;
- якими мають бути показники і критерії фактичного становлення первинних форм культури громадянськості українства?.

Відповіді на згадані питання є і простими, і складними водночас, оскільки проблематика, окреслена у них, багатоаспектна. Так, неможливо вести мову про нову якість громадянського суспільства і важливість становлення культури громадянськості в Україні, не враховуючи якість національної державності та її демократичних механізмів. З прикрістю доводиться стверджувати, що справжнє, глибинне усвідомлення більшістю представників правлячого класу і громадян необхідності формування та зміцнення реальних, а не формальних демократичних інститутів, процесів, норм, відносин утвердилося тільки торік, коли новітній українській державності виповнилося вже 23 роки. Адже, як зауважують авторитетні вітчизняні науковці М. Кармазіна, М. Михальченко та інші, «Україна здобула незалежність, не будучи готовою до демократії, тобто не маючи вибору щодо перспективних шляхів розвитку, заздалегідь обмеженого у засобах розбудови конкурентоспроможної європейської держави. [...] чимало прибічників демократії були готові голосувати за неї, тоді як потрібно за неї боротися, будувати її, переконувати, вчити їй пересічних громадян» [1, с. 108]. Тому не дивно, що лише тільки під загрозою втрати національної державності суспільний дискурс врешті-решт трансформувалася з розуміння необхідності системної демократизації як чогось

автоматичного і навіть дещо ритуального до усвідомлення онтологічної цінності демократії як однієї із засадничих складових збереження повноцінного державного суверенітету і здійснення справжньої, а не імітаційної системної модернізації.

Власне, державницький розвиток України останніх двох з лишком десятиліть багато в чому був імітацією – імітацією незалежності, імітацією реформ, імітацією демократичних процедур та інституцій, імітацією сприяння становленню громадянського суспільства та заохочення індивідуальної громадянської активності на первинному рівні. На думку української дослідниці О. Костенко, у будь-якому суспільстві (й вітчизняний соціум не є винятком) простежується чітка закономірність: якою є соціальна культура людей, таким й є життя людей. Отож, системні зміни у суспільстві можливі виключно за умови розвитку його соціальної культури (у тому числі й розвитку культури громадянськості – С. Б.) як базису соціального прогресу. Нині ж в Україні, зазначає О. Костенко, спостерігається неналежна соціальна культура громадян, що обумовлює наявність не демократії, а псевдодемократії, не підприємництва, а псевдопідприємництва, не права, а псевдоправа, не моралі, а псевдоморалі [5, с. 16–17]. І хоча наведені міркування вітчизняної дослідниці були опубліковані ще у 2009 р., майже 6 років потому доводиться погодитися з тим, що навіть після «Революції гідності» ми спостерігаємо імітаційні процеси на різних шаблях державного організму. Втім, соціальна культура громадян, нехай повільно, але змінюється: ми маємо ефективні й успішні приклади роботи громадянських структур, поки що поодинокі факти дієвості громадського контролю і громадського тиску. Відтак, нині провідне завдання у розвитку соціальної культури громадян – це своєрідна «діалектика навпаки», коли якість (індивідуальна соціальна і політична активність, усвідомлення власної відповідальності за той чи інший політичний вибір, здатність і готовність стати контролером влади тощо) переросте у кількість (культура громадянськості стане масовою).

Багато в чому проблема формування нової якості соціальної культури громадян (і культури громадянськості зокрема) ускладнюється в нашій державі перманентною кризою легітимності владних інституцій центрального і місцевого рівня, що вже давно, як це не прикро, стала однією з найяскравіших ознак політичного життя України. Звісно, легітимаційна криза та шляхи її подолання є, так би мовити, «самодостатньою» та надзвичайно складною проблемою політологічних досліджень. Але, виходячи з тематики представленої розвідки, питання становлення культури громадянськості в сучасній Україні – це також і питання якщо не подолання кризи легітимності, то хоча би зменшення ерозії у царині відносин довіри між владою і суспільством. Вітчизняна дослідниця О. Дьоміна слушно зауважує: «В структурі національної ідеї європейського типу обов'язково присутні основи такого явища суспільної свідомості, як громадянська довіра, особливо, взаємодовіра між громадянським суспільством і владою. В масовій свідомості українців цей феномен поки що знаходиться на етапі формування» [8, с. 114–115]. Власне, і розгортання широкого волонтерського руху, і поява добровольчих батальйонів стали виразним свідченням відсутності довіри між громадянами і владою, невіри українців у спроможність та бажання багаточисельної армії представників державної влади навіть за умов фактичної війни ефективно й сумлінно забезпечувати виконання своїх службових обов'язків.

В останні півтора року в нашій країні склалася парадоксальна ситуація, за якої відбувся значний зсув сфер відповідальності держави і громадянського суспільства. У ситуації повноцінного функціонування державного механізму «цільове поле політичного впливу [держави – С. Б.] охоплює діяльність щодо ухвалення законопроектів та інших нормативно-правових актів; вплив на прийняття кадрових рішень; ухвалення рішень про розподіл та перерозподіл державного або комунального майна або бюджетних коштів; вплив на формування громадянської думки» [7, с. 8], а також передбачає здійснення органами державної влади системного керівництва й управління процесами реалізації політико-управлінських рішень та періодичне звітування у тій чи іншій формі перед громадянами за результати такої діяльності. За умов, коли державні інституції не виконують повністю або частково покладені на них завдання, але вже сформовані й ефективно функціонують окремі інституції

громадянського суспільства, наявний високий ступінь соціальної активності певних верств та мінімізований кредит довіри з боку соціуму до держави, відбувається фактичне прийняття на себе представниками громадянського суспільства (як на індивідуально-стихийному, так і на колективно-організованому рівнях) тих обов'язків, які повинен здійснювати державний апарат.

Зрозуміло, що окреслений вище феномен можна тлумачити по-різному, а відповідно, на основі різних трактувань, – розробляти навіть протилежні прогнози розгортання векторів і державницького, і громадянського розвитку України. Найбільш песимістичні зазвичай належать представникам наукової і політичної еліти нашого північно-східного сусіда: Україна – це failed state, а масштабна волонтерська активність і добровольчий рух є свідченням розгортання анархічних тенденцій розвитку, які у найближчому майбутньому призведуть до руйнування цього «штучного геополітичного утворення». Помірковано оптимістичні: держава поступово, нехай не завжди так швидко й якісно, як мало б бути, повертається до виконання своїх повноважень, громадянська активність зміщується у напрямі більш традиційних для неї царин цілепокладання або ж представники громадянського суспільства намагаються тіснішим чином співпрацювати з органами державної влади. Прикладом цього, скажімо, є процес правового унормування функціонування добровольчих батальйонів у зоні АТО з метою запобігання загрози перетворення деяких з них на «кишенькові армії» окремих олігархів.

Таким чином, можна погодитися з авторитетним британським науковцем, одним з авторів славетного «The Blackwell Dictionary of Political Science: The Essential Readings», професором Ф. Бейлі (Frank Bealey): «Якщо влада здатна сприймати ці імпульси [імпульси, що надходять від громадянського суспільства – С. Б.] і зберігається постійний обмін інформацією, то система працює і здатна до самокорекції, але якщо потоки інформації фрагментовані й не перетворені в адекватні рішення, то система поступово розпадається» [9, р. 686]. Як бачимо, саме від держави (безперечно, в особі відповідних суб'єктів і носіїв державної влади) залежить, який сценарій майбутнього України буде втілений у життя, а громадянському суспільству належить не менш відповідальна роль – бути надійним партнером і водночас контролером держави.

На цьому непростому, і, безумовно, тривалому в часі шляху становлення демократичної соціальної культури громадян орієнтири розвитку вітчизняного громадянського суспільства та соціокультурні умови середовища, в якому формуватиметься культура громадянськості українства тісно переплетені. Взаємна відповідальність громадян та держави стають, на переконання авторки, одним із базисів як зміцнення громадянського суспільства, так і формування нової якості культури громадянськості. З одного боку, тільки відповідальні громадяни здатні робити усвідомлений вибір в електоральні періоди, голосуючи не за красиві обличчя або красиві слова, а за потенційно ефективні програми національного розвитку, та бути дієвим контролером влади у міжвиборчий період. При цьому відповідальність громадян – комплексне поняття, яке включає, за словами професора політичних наук Каліфорнійського технологічного університету П. Ордешука, їх «поінформованість у питаннях державної політики, участь у демократичних процесах, засвоєння особливого ставлення до прав інших людей», а також, перефразуючи одного з «батьків-засновників США» Дж. Медісона, «наявність у них особистої мотивації для протистояння зазіханню з боку інших» [6, с. 22, 159]. До того ж, відповідальний громадянин – це характеристика «суверенної особистості» (визначення українського політолога О. Горбаня). Науковець визначає наступні риси «суверенної особистості»: прихильність до цінностей свободи і відкритості, політична активність, прагнення до суспільного блага, що реалізується, зокрема, через забезпечення приватних інтересів шляхом досягнення загального блага [4, с. 121].

Виходячи з національної специфіки, авторка вважає за необхідне до наведених складових відповідальності громадян додати ще одну – наявність «політичної пам'яті виборця». Адже справжній громадянин як носій високого рівня соціальної культури має вміти «відбракувати» під час голосування недобросовісних політиків-популістів, які дають або а ргіогі нездійсненні обіцянки, або мають стійку звичку забувати про свої передвиборчі обіцянки на наступний після виборів день. Саме такий аспект відповідальності громадянина,

на наш погляд, може стати одним з об'єктивних індикаторів зрілості громадянського суспільства в Україні, реальних можливостей його впливу на діяльність держави.

З іншого боку, відповідальність держави перед своїми громадянами, перед інституціями громадянського суспільства є не менш важливою для «молодої демократії». Один із класиків теорії демократичного транзиту, автор концепції «делегативної демократії» Г. О'Доннел підкреслював: слабка відповідальність політиків перед виборцями в міжелекторальний період позбавляє громадян будь-яких засобів контролю за діяльністю уряду та не дає можливості брати участь у боротьбі з корупцією. «У таких випадках міжінституційна звітність – головний інструмент для гарантування нового різновиду якості демократії. Це відповідальність правителів, які звітують перед інституціями або колективами як дійовими особами, що мусять провадити експертизу і мають право контролювати їхню поведінку під час перебування при владі», – писав політолог [10, с. 14].

Налагодження дієвих механізмів такої звітності є проблемою більш комплексного характеру. Скажімо, політична відповідальність держави обумовлює, крім іншого, і зміну парадигми співпраці державної влади та громадянського суспільства, її трансформацію від моделі «державної політики» до моделі «публічної політики», що базується на вимогах необхідності врахування впливу численних офіційних і неофіційних акторів – представників урядових та громадських інституцій, які мають реальний вплив на складний процес вироблення, ухвалення і впровадження політико-управлінських рішень. Вітчизняний науковець О. Дем'янчук вважає, що однією з оптимальних моделей практичної реалізації парадигми «публічної політики» для України є корпоративізм – «політична система у складі невеликої кількості політичних підприємств, що змушені домовлятися між собою, спираючись при цьому на виборців як на споживачів своїх послуг» [11, с. 25]. Звісно, наведений погляд є дискусійним, але, на нашу думку, він об'єктивно віддзеркалює наявний status quo в українській політиці нині.

Вітчизняні соціополітичні реалії сьогодення свідчать про малу ймовірність того, що держава в особі її правлячого класу добровільно візьме на себе весь тягар відповідальності перед громадянами. Отже, завдання сформувати таку важливу якість по-справжньому демократичної держави, її еліти, як взаємна політична відповідальність держави і громадян покладається нині в Україні на громадянське суспільство, на його тиск у найрізноманітніших формах. Один із найвидатніших соціальних мислителів ХХ століття Е. Геллнер так характеризував роль і цінність громадянського суспільства у процесі становлення інституту відповідальності: «Поява громадянського суспільства розриває жорсткий зв'язок соціального життя й авторитету влади. На відміну від імперативів держави, громадянське суспільство не претендує на статус священного інституту. Воно з самого початку є аморфним і плюралістичним, самоіронічним та самокритичним. [...] Втім громадянин має відчувати відповідальність за вибір буття. А в тоталітарному режимі, за абсолютного авторитету влади, індивід не обирає своє буття, а отримує його» [12, с. 105 – 111]. Відтак, на наше переконання саме громадянське суспільство в нашій державі покликане віднайти, причому найближчим часом, дієві механізми впровадження політичної відповідальності держави перед громадянами, її звітності перед українством у міжелекторальний період. Для цього вкрай важливою умовою виступає й формування культури громадянськості як нової якості громадянського суспільства в сучасній Україні.

Формування культури громадянськості для нашої держави є багатоаспектною проблемою. Спробуємо окреслити найбільш важливі, на погляд авторки, вектори її аналізу.

По-перше, це те, на чому наголошують і науковці, і політики вже понад два десятиліття – нагальна необхідність створення умов для розширення соціальної бази «середнього класу», який в останні роки лише кількісно зменшувався, хоча надзвичайно зросла його роль в суспільному житті країни. Розширення соціальної бази «середнього класу», як однієї з найбільш соціально і політично активних суспільних верств, представники котрої у своїй більшості є автономними, максимально незалежними від держави, в Україні сьогодні має відбуватися, на переконання авторки, у кількох напрямках:

- формування окремого класу власників (не олігархів, а людей, які мають таку власність, що забезпечує їм як об'єктивну, так і суб'єктивну впевненість у завтрашньому дні та максимально незалежності їх від держави та її «милості»);
- забезпечення реальних умов для входження до лав «середнього класу» науково-освітньої, медичної та технічної інтелігенції;
- формування дієвих «соціальних ліфтів» для соціально активних й ініціативних людей, які мають вказувати на реальні перспективи і можливості соціально-статусного зростання пересічного українця не аскриптивним шляхом, а шляхом професійного й особистісного зростання.

По-друге, формування під тиском діяльності саме громадянського суспільства якісно іншого розуміння управлінського класу в Україні – не як «небожителів», авторитетів «останньої інстанції», «рятівників нації» або очільників власних іменних партій і блоків, а як найманих працівників на службі суспільства, менеджерів, які мають підтверджувати свою управлінську професійність й ефективність та періодично звітувати перед своїми головними працедавцями – громадянами. Адже, як влучно підкреслює вітчизняний науковець – фахівець у царині елітології А. Зоткін: «Еліти – ідеальні споживачі будь-якої влади: вони візьмуть її стільки, скільки буде можливо в рамках даного суспільства, яке дозволить їм це зробити» [2, с. 85]. Тому одним із найпоказовіших індикаторів становлення культури громадянськості в Україні має стати можливість громадянського суспільства не лише впливати на діяльність істеблішменту, але й сприяти змінам самого складу правлячого класу, у тому числі висуваючи до його лав громадських активістів. Цікавим у зазначеному контексті уявляється погляд авторитетної української дослідниці М. Пірен на визначення мотиваційних механізмів особистості, які обумовлюють потенційну ефективність її публічної політико-управлінської діяльності. Авторка створила наступну модель «ефективних мотиваційних механізмів у суспільній взаємодії влада-службовець-суспільна реалізація»: 1 група – розуміння особою призначення професії; 2 група – мотиви престижу професії у суспільстві на основі соціального співробітництва та спілкування; 3 група – мотиви прояву індивідуальності, самореалізації, особистісного престижу [3, с. 28]. Відтак, перед громадянським суспільством в Україні сьогодні постають додаткові виклики: воно має стати не лише дієвим контролером за діяльністю держави і правлячого класу, але й виконувати функцію політичного рекрутування – відбору потенційних представників політичної еліти.

По-третє, одним із провідних завдань громадянського суспільства в Україні нині та водночас одним з індикаторів його впливовості і сили має стати робота зі створення реальної, а не декларативної свободи політичної конкуренції в країні. Адже справжня демократія – це забезпечені державою та захищені громадянським суспільством можливості політичної, економічної, соціальної та культурно-духовної самореалізації громадянина. Утвердження цінностей такого антропоцентричного розуміння демократії на рівні масової свідомості та політичного світогляду істеблішменту є неможливим без зміни соціальної культури суспільства, невід'ємною складовою якої є культура громадянськості. І якщо «людський вимір» громадянського суспільства є одним із засадничих принципів його функціонування, то проблема повернення Української держави до людини, її потреб і запитів, на жаль, досі залишається невирішеною. За цих умов перед вітчизняним громадянським суспільством постає завдання таким чином впливати на діяльність держави, аби вона в своїх спробах реформування країни не забувала про головне – про кожного громадянина, заради якого, власне, і має здійснюватися системна модернізація України.

Отже, трансформаційні процеси у поставторитарних і посттоталітарних країнах зазвичай відбуваються у вигляді суцільної або вибіркової модернізації, коли спостерігається засвоєння універсальних для західної цивілізації стандартів та стилів життя. В нинішніх умовах розвитку України саме на громадянське суспільство покладена чільна роль або навіть місія «осучаснення» вітчизняного соціуму, починаючи з індивідуально-побутового та закінчуючи найвищим політико-правовим рівнем. Тому для нашої країни нагальною проблемою є розширення співпраці громадянського суспільства з інституціями державної

влади на центральному та місцевому рівнях. Одним із перспективних векторів поглиблення такої співпраці, на погляд авторки, має стати удосконалення нормативно-правової бази, що регулює діяльність інституцій та організацій громадянського суспільства, зокрема, у напрямку зміни режимів оподаткування волонтерських, благодійних, освітніх та інших організацій, розширення їхніх прав та визначення їхнього офіційного статусу (шляхом прийняття відповідних законів та інших нормативно-правових актів), забезпечення реальних можливостей впливу на діяльність окремих чиновників та органів державної влади і місцевого самоврядування. Це сприятиме не лише остаточному оформленню й утвердженню базових інституцій громадянського суспільства, але й формуванню нової його якості – культури громадянськості. Особливої уваги у контексті розгляду проблематики розвитку вітчизняного громадянського суспільства та здійснення подальших досліджень формування культури громадянськості українства заслуговує діяльність молодіжних організацій. Адже формування активної соціально-політичної позиції студентської молоді є важливим не лише для громадянського становлення особистості, але й для її подальшого професійного зростання (скажімо, у частині країн Європи та США громадська активність студента вагомим чином впливає на його кар'єрні перспективи у майбутньому).

1. *Світоглядно-теоретичний* вимір сучасної української політики : монографія / [М. І. Михальченко (кер. авт. колект.), М. С. Кармазіна, В. Д. Ковалевський та ін.]. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2010. – 358 с.
2. *Зоткин А. А.* «Львы» и «лисы» украинской политики. Овластующей элите : [монографія] / Зоткин А. А. – К. : Наукова думка, 2010. – 341 с.
3. *Пірен М. І.* Політико-владна еліта України (соціо-психологічна модель) : [монографія] / Пірен М. П. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 136 с.
4. *Горбань А. В.* Гражданское общество : идея и ее осуществление : [монографія] / Горбань А. В. – Симферополь : ИТ «АРИАЛ», 2011. – 396 с.
5. *Костенко О.* Камінь, яким зневажили будівничі (про соціальну культуру громадян як основний антикризовий засіб) / О. Костенко // Віче. – 2009. – № 23. – С. 16–19.
6. *Ордешук П.* Уроки для громадян нових демократій / Пітер Ордешук ; [пер. з англ.]. – Харків : Центр Освітніх Ініціатив, 2005. – 188 с.
7. *Карпець Ю. В.* Феномен політичного впливу в структурі демократичного процесу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук / Ю. В. Карпець. – Одеса, 2014. – 18 с.
8. *Дьоміна О. С.* Політична соціалізація та політична освіта громадян у світлі проблем недовіри до влади / О. С. Дьоміна // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. – Серія 22: «Політична наука та методика викладання соціально-політичних дисциплін». – 2015. – Вип. 16. – С. 112–117.
9. *Bealey F.* Stability and crisis Fears. About Threats to Democracy [Електронний ресурс] / F. Bealey // European Journal of Political Research. – 1987. – Vol. 15. – № 6. – Режим доступу : <http://spa.msu.ru/e-journal/index.php?collegia>.
10. *Демократизація і Європейський Союз.* Країни Центральної і Східної Європи в першому десятилітті ХХІ століття / [пер. з англ.]. – К. : Український письменник, 2012. – 267 с.
11. *Дем'янчук О. П.* Політологічні аспекти державної політики і державного управління : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора політ. наук / О. П. Дем'янчук. – К., 2009. – 32 с.
12. *Геллнер Э.* Условия свободы: Гражданское общество и его исторические соперники / Э. Геллнер ; [пер. з англ.]. – М. : Изд-во «Ad Marginem», 1995. – 222 с.

PRAWOSŁAWIE JAKO ELEMENT KULTURY POLITYCZNEJ NA WSPÓŁCZESNEJ UKRAINIE

*Artykuł zawiera wyniki badań sfinansowanych
przez Narodowe Centrum Nauki
na podstawie decyzji DEC-2011/03/B/HS5/00926*

The aim of the article is to analyse the place and importance of the Orthodox Church in the political culture of Ukraine after 1991. The term “political culture” is understood in accordance with the approach suggested by Kenneth Jowitt. It allows for a fairly good understanding of the reasons for which institutions and symbols associated with the Orthodox religion are so heavily involved in the political life of Ukraine. The article briefly characterizes the most important factors that make up the specificity of Ukrainian post-Soviet political culture. These are: the system of nomenclature (at the level of the elites), neopatrimonialism (at the level of the regime) and the consequences of Sovietization (at the level of the community). The way that Orthodoxy is present in behaviour and social practice which make up political culture at each of these levels is analysed in the subsequent part of the article. It seems that its effect on the political culture of Ukraine is ambivalent. This means that in some areas Orthodoxy is conducive to maintaining fixed patterns and mechanisms characteristic of post-Soviet reality, while in others it is a catalyst for change, which means implementing practices and social elements of the Western European model of political culture.

Key words: Orthodox Church, political culture, Kenneth Jowitt, system of nomenclature, neopatrimonialism, Sovietization.

Wstęp

Celem artykułu jest analiza miejsca i znaczenia prawosławia w kulturze politycznej Ukrainy po 1991 r. Pojęcie „kultura polityczna” autor rozumie tu zgodnie z koncepcją zaproponowaną przez Kennetha Jowitta. Pozwala ona dość dobrze zrozumieć przyczyny, dla których w ukraińskich realiach instytucje i symbolika związane z religią prawosławną są tak mocno uwikłane w życie polityczne. W obecnym artykule pokrótce scharakteryzowano najważniejsze czynniki, które składają się na postsowiecką specyfikę ukraińskiej kultury politycznej. Są to: system nomenklatury (na poziomie elit), neopatrymonializm (na poziomie reżimu) oraz konsekwencje sowietyzacji (na poziomie wspólnoty). Następnie przeanalizowano, w jaki sposób prawosławie jest obecne w zachowaniach i praktyce społecznej, które tworzą kulturę polityczną na każdym z tych poziomów. Jak się okazuje, jego wpływ na ukraińską kulturę polityczną ma charakter ambiwalentny. To znaczy, że w jednych obszarach sprzyja konserwacji utrwalonych w niej wzorców i mechanizmów charakterystycznych dla rzeczywistości postsowieckiej i jednocześnie w innych jest katalizatorem zmian, które polegają na implementacji do praktyki społecznej elementów zachodnioeuropejskiego modelu kultury politycznej.

Kultura polityczna

W ciągu ostatnich kilkudziesięciu lat pojawiło wiele różnych propozycji konceptualizacji pojęcia „kultura polityczna”. Żadna z nich nie okazała się uniwersalnym narzędziem, które pozwoliłoby zapełnić lukę pomiędzy wymiarem mikro i makro w teorii polityki¹. W odniesieniu do rzeczywistości postsowieckiej – w tym także ukraińskiej – szczególnie inspirująco wygląda koncepcja „kultury politycznej”, którą zaproponował Kenneth Jowitt. W tej konstrukcji kluczowe miejsce zajmują wzajemne relacje, napięcie pomiędzy „niesformalizowanymi sposobami adaptacji postaw – zachowań i sądów” a sformalizowanym sposobem definiowania porządku instytucjonalnego oraz kwestii ideologicznych i politycznych (inaczej mówiąc, pomiędzy polityczną strukturą a kulturą)².

¹ G. Almond, G.B. Powell, *Comparative Politics: a Developmental Approach*, Boston 1966, s. 51–52, szerzej na temat zalet i wad różnych koncepcji kultury politycznej, S. Chilton, *Grounding Political Development*, Boulder 1991, s. 59–71.

² K. Jowitt, *New World Disorder. The Leninist Extinction*, Berkeley 1992, s. 55.

W tym ujęciu kultura polityczna jawi się jako pochodna obowiązującego reżimu politycznego. Przyjmujemy, że reżim polityczny oznacza „zbiór zasad i reguł formalnych i nieformalnych, które określają działania władzy i jej interakcje ze sferą społeczną i ekonomiczną, wokół których powstają oczekiwania i motywacje poszczególnych aktorów politycznych”³. Zgodnie z przyjętymi założeniami reżim definiuje sposób, w jaki „władczo uprzywilejowany aktor rozumie wykonywanie władzy państwowej i jej legitymizację w oczach wspólnoty politycznej”⁴.

Z teoretycznego punktu widzenia model kultury politycznej zaproponowany przez Jowitta nie jest zapewne doskonały. Stephen Chilton zgłaszał zastrzeżenia co do deterministycznych założeń, na których ów model został zbudowany. Podkreślał jedynie hipotetyczny charakter stwierdzenia, że kultura polityczna kształtuje się i funkcjonuje wyłącznie poprzez adaptację do istniejącego reżimu. W związku z tym takie stanowisko nie dawało odpowiedzi na kluczowe pytanie o pochodzenie kultury politycznej. Jego zdaniem kwestia, na ile jest ona skutkiem, a na ile przyczyną działania reżimu, nadal wymagać miała empirycznej weryfikacji⁵.

Należy jednak pamiętać, że proponowana koncepcja kultury politycznej powstała jako narzędzie do badania konkretnego typu rzeczywistości społecznej i politycznej – komunizmu. W warunkach totalitaryzmu co do zasady struktura polityczna konstruowała i porządkowała tę rzeczywistość. Miała więc także określać pożądane i możliwe sposoby adaptacji postaw do zbudowanego porządku. Zachowania i sądy niezgodne (lub tylko odmienne) od narzuconego szablonu, niezależnie od intencji jednostek i grup, które je prezentowały, stanowiły dla totalitarnej struktury politycznej zagrożenie i jako takie były zwalczane. Z tych to względów ujęcie kultury politycznej zaproponowane przez Jowitta wydaje się bardzo adekwatne w odniesieniu do postsowieckiej Ukrainy.

Zdaniem Jowitta kulturę polityczną należy rozpatrywać na trzech poziomach: elit, reżimu i wspólnoty⁶. Na pierwszym z wymienionych poziomów analiza dotyczyć powinna „niesformalizowanych sposobów zachowań jednostek, które są konsekwencją i reakcją na doświadczenia, jakie kształtowały tożsamość elit”⁷. Z kolei kulturę polityczną reżimu kształtowałyby zachowania będące reakcją na zinstytucjonalizowane formy definiowania życia społecznego, gospodarczego i politycznego⁸. Natomiast na poziomie wspólnoty kultura polityczna opierałaby się na doświadczeniach historycznych związanych z relacjami między reżimem a wspólnotą i na postawach wynikających z tychże doświadczeń.

Kultura polityczna na Ukrainie

W kulturze politycznej postsowieckich elit na Ukrainie trudno byłoby przecenić znaczenie tzw. systemu nomenklatury, czyli specyficznego modelu zarządzania i doboru kadr praktykowanego przez rządzące partie w państwach komunistycznych. Według podręcznikowej definicji w ZSRS „nomenklatura to zestaw najważniejszych stanowisk, na które kandydatury są uprzednio rozpatrywane, rekomendowane i zatwierdzone przez dany komitet partyjny (rejonowy, miejski, obwodowy itd.)”⁹. W bardziej uniwersalnym ujęciu nomenklatura oznacza krąg stanowisk, których obsadzanie leży w kompetencji „jakiegoś wyżej umiejscowionego organu”¹⁰, czy też może ściślej: struktury, która konstytuuje reżim polityczny.

Wykształcone w tych warunkach reguły w dość trwały sposób ukształtowały postsowiecki model elitarności. Zawarte w nim niesformalizowane wzory zachowań i postaw w znacznym stopniu zdają się determinować kulturę polityczną postsowieckiej Ukrainy. Zgodnie z nomenklaturowym paradygmatem, o pozycji danej jednostki w społeczeństwie decydowało określone stanowisko, które zajmowała. System ten premiował takie cechy osobowościowe, jak przeciętność i uległość wobec instancji zwierzchniej. Opierał się on na wertykalnym sposobie organizacji.

³ J. Holzer, S. Balík, Postkomunistyczne reżimy niedemokratyczne. Badania nad przemianami teorii politycznej w okresie po transformacji ustrojowej, Kraków–Nowy Sącz 2009, s. 31.

⁴ Ibidem, s. 32.

⁵ S. Chilton, Grounding..., s. 63–64.

⁶ K. Jowitt, New World..., s. 55.

⁷ Ibidem, s. 56.

⁸ Ibidem, s. 56.

⁹ Podaję za: Ренальд Х. Симонян, Элита или все-таки номенклатура? (Размышления о российском правящем слое), „Общественные науки и современность” 2009, nr 2, s. 117.

¹⁰ Ibidem, s. 117.

Ukształtowane w takich warunkach kadry znacznie odbiegały od powszechnie przyjętego w tradycji europejskiej wzorca elitarności. Bowiem w klasycznym ujęciu termin „elita” oznacza grupę ludzi, co do których panuje powszechne przekonanie o ich „przyzwoitości”. Chodzi tu o osoby postrzegane jako „uczciwe”, które cieszą się „autorytetem moralnym w społeczeństwie” oraz posiadają „poczucie sprawiedliwości”. Dzięki temu są one zdolne do określenia „strategii oraz celów polityki” danej wspólnoty¹¹. Podsumowując więc, z pojęciem „elity politycznej” ściśle związana jest kwestia „społecznej reputacji”¹².

Członków nomenklatury wyłaniano według klucza „urzędowo-hierarchicznego”¹³. Dlatego wspomniana „społeczna reputacja” przysługiwała im „z urzędu”, tzn. niezależnie od tego, kim byli w rzeczywistości i co sobą reprezentowali. Biorąc to wszystko pod uwagę, wypada stwierdzić, że w warunkach postsowieckich miejsce elit (w klasycznym tego słowa znaczeniu) zajęły w znacznej mierze „antyelity lub grupy antyspołeczne”¹⁴.

Z naszego punktu widzenia szczególnie interesującymi elementami dziedzictwa okresu sowieckiego na poziomie reżimu, które można zaobserwować na Ukrainie, są: neopatrymonialny charakter relacji między reżimem (władzą) a społeczeństwem oraz skłonność do uzasadniania tychże relacji, jak i całego porządku społecznego¹⁵, przy pomocy argumentów o charakterze dogmatycznym i irracjonalnym.

Neopatrymonializm bazuje na zachowaniach i postawach właściwych dla społeczeństw zhierarchizowanych, czyli takich, w których strukturze „wyższe warstwy rządzące” wyraźnie dominują¹⁶. Chodzi o to, że nie tylko kontrolują one najważniejsze podsystemy, ale także swoimi „zdolnościami komunikacyjnymi” wyznaczają „faktyczne granice społeczeństwa”¹⁷. W jaki sposób część „elity” zbankrutowanego systemu sowieckiego zdołała przejąć rolę owej „wyższej warstwy”?

Otóż według pierwotnych założeń ustrój sowiecki miał zastąpić liberalny, kapitalistyczny (czyli zachodnioeuropejski) model nowoczesności. W tym ostatnim rzeczywistość społeczną konstytuowały zdepersonalizowane procedury. Natomiast zdaniem Kennetha Jowitta system sowiecki miał się opierać na zdepersonalizowanej charyzmie, której nosicielem miała być partia – zbiorowy bohater¹⁸.

Charyzmatem, który dawał partii sens istnienia i który uzasadniał jej wyjątkową pozycję w całości struktury politycznej, miała być działalność na rzecz dobra wspólnego¹⁹. Zakładano, że w ten sposób powstanie „partia nowego typu”²⁰. Z upływem czasu stawało się coraz bardziej oczywiste, że urzędowo zadekretowana charyzma nie znajduje potwierdzenia w rzeczywistości. Pod pozorem działań na rzecz dobra wspólnego członkowie partii zaczęli realizować swoje partykularne (osobiste lub grupowe) interesy. Według Jowitta w ten sposób partia została „skorumpowana”, tzn. stała się narzędziem zaspokajania partykularnych interesów²¹.

Z czasem, wobec grzęznącej w korupcji partii umacniała się pozycja KGB jako „zdrowej siły”, która może skutecznie przeciwstawić się postępującej degeneracji sowieckiego reżimu. Jak zauważył Jowitt, znaczenie KGB rosło nie tylko ze względu na coraz większy wpływ na życie polityczne, ale także dlatego, że Komitet zaczął uchodzić za nową charyzmatyczną siłę, wzór sowieckiej moralności oraz przykład „osobistej i organizacyjnej prawości”²².

Peter Beyer zauważył, że w tradycyjnych, hierarchicznych społeczeństwach, złożonych z różnych wspólnot, religia była ważnym czynnikiem determinującym przynależność jednostki do konkretnej wspólnoty. W tym układzie „dominujące grupy statusowe”, aby utrzymać swoją uprzywilejowaną

¹¹ Ibidem, s. 119.

¹² Ibidem, s. 119.

¹³ Ibidem, s. 116.

¹⁴ Ibidem, s. 116.

¹⁵ O. Фисун, К переосмыслению постсоветской политики: неопатримониальная интерпретация, „Политическая концептология” 2010, nr 4, s. 158–187.

¹⁶ P. Beyer, Religia i globalizacja, Kraków 2005, s. 78.

¹⁷ Ibidem, s. 78.

¹⁸ K. Jowitt, New World..., s. 125.

¹⁹ Ibidem, s. 140–141.

²⁰ Ibidem, s. 125.

²¹ Ibidem, s. 140–141.

²² Ibidem, s. 157.

pozycję i związaną z nią kontrolę nad pozostałymi grupami, starały się „narzucić społeczeństwu własną religię, zwykle w formie uniwersalnej kosmologii, która z norm i wartości klas wyższych [...] czyniła standard zachowań mający obowiązywać wszystkich”²³. Warto zwrócić uwagę na fakt, że przytoczony opis jest także adekwatny do sowieckiego modelu społeczeństwa. Oczywiście chodzi tu o model realizowany w praktyce, a nie ten, który został zapisany w formie pustych deklaracji. Jego kluczowym elementem była warstwa, która posiadała charakter „dominującej grupy statusowej” – nomenklatura partyjna. Status elitarnej religii uzyskał marksizm-leninizm²⁴.

Doświadczenia rewolucji październikowej, czy też może raczej mitologia, którą one obrosły, potęgowały immanentnie obecną w marksizmie pokusę do ucieczki od rzeczywistości i zamknięcia się w eschatologicznej frazeologii. Z naszego punktu widzenia istotny jest fakt, że w konstrukcji sowieckiego reżimu politycznego marksizm-leninizm stał się źródłem charyzmy na podobnej zasadzie jak w tradycyjnym, uwarstwowionym społeczeństwie religia.

W charakterystyce tradycyjnego, zhierarchizowanego społeczeństwa, którą zaproponował Beyer, znajdujemy jednocześnie bardzo cenne zastrzeżenie: wprawdzie grupa panująca narzucała odgórnie swoją „wszechogarniającą ideologię religijną”, ale nie chodziło tu o nawracanie na nią członków podporządkowanych bądź kontrolowanych klas niższych. Istota sprawy polegała na „obligatoryjnej normatywności” elitarnej religii²⁵. Tylko ona mogła być oficjalnie propagowana. To, na ile „lud” rzeczywiście ją przyjmował, miało w tym kontekście drugorzędne znaczenie. Istotny był monopol.

Jak się wydaje, marksizm-leninizm funkcjonował takżena zasadzie „obligatoryjnej normatywności” nie tylko wśród ludu, ale również wśród przedstawicieli sowieckiej „grupy statusowej”, czyli nomenklatury. Możemy zakładać, że poza nielicznymi wyjątkami w świadomości nomenklaturowych elit pierwotny marksistowski wielki projekt budowy raju na ziemi został zredukowany do poziomu pustej frazeologii. Pustej w tym sensie, że nie znajdowała ona potwierdzenia w rzeczywistości. Co nie zmieniało faktu, że owa frazeologia nabrała charakteru rytualnego i systemowego. Odwołania do marksizmu-leninizmu odgrywały kluczową rolę w budowaniu charyzmy zbiorowego podmiotu władzy, czyli partii i jej przywódców. W ten sposób marksistowsko-leninowska frazeologia stała się ważnym elementem kultury politycznej sowieckiego reżimu. Jego rozpad wynikał z utraty przez komunistyczną ideologię monopolu na budowanie charyzmy władzy. Jednak samo zapotrzebowanie i przyzwyczajenie do panowania charyzmatycznego przetrwało upadek Związku Sowieckiego. I jak się wydaje, nadal pozostaje ono jednym z kluczowych elementów kultury politycznej reżimów postsowieckich. Stąd właśnie wynika rola, jaką w tejże kulturze zyskało prawosławie. Podobnie jak w przypadku marksizmu-leninizmu jego wymiar eschatologiczny został zredukowany do poziomu rytualnej frazeologii. Zajmuje ona dość trwałe miejsce w ukraińskiej kulturze politycznej na poziomie reżimu. Bowiem odpowiada na wciąż silne zapotrzebowanie na charyzmę jako źródło legitymacji władzy.

Niewątpliwie najważniejszym doświadczeniem historycznym, które wpłynęło na kulturę polityczną na poziomie wspólnoty na Ukrainie, był proces sowietyzacji. Opierał się on na określonym kształcie relacji między reżimem a społeczeństwem. Relacje te miały charakter jednostronny – społeczeństwo było przedmiotem władzy. Reżim sowiecki zakładał ponadto konieczność przekształcania podległej mu wspólnoty zgodnie z aksjomatycznie przyjętym celem – budowy nowego porządku komunistycznego. Jednym z jego elementów było wykreowanie nowej wspólnoty – „narodu radzieckiego”. Usiłowano go stworzyć przez „denacjonalizację, rozbijanie wewnętrznej spójności grup narodowych, neutralizację ich duchowej tożsamości”. Józef Smaga podkreślał, że strategia sowietyzacji „niekoniecznie musiała oznaczać rusyfikację w stalinowskim stylu i hegemonię Rosjan”. Chodziło w niej raczej o „roztopienie wszelkich odrębności w jednym kotle”²⁶. Wydaje się jednak, że z ukraińskiej perspektywy proces rusyfikacji był nieodłącznym elementem konstytuującym nową sowiecką rzeczywistość. Być może dlatego właśnie, mimo wielu „sukcesów” w zacieraniu świadomości odrębności ukraińskiej tożsamości, nie udało się zniwelować charakterystycznego

²³ P. Beyer, *Religia i globalizacja*, s. 148.

²⁴ Szerzej na temat eschatologicznego charakteru marksizmu-leninizmu: E. Voegelin, *Od Oświecenia do rewolucji*, Warszawa 2011, s. 325–368; R. Imos, *Wiara człowieka radzieckiego*, Kraków 2007.

²⁵ P. Beyer, *Religia i globalizacja*, s. 148.

²⁶ J. Smaga, *Narodziny i upadek imperium. ZSRR 1917–1991*, Kraków 1992, s. 272.

napięcia na linii „kraj (sowiecka Ukraina) – ludzie Moskwy”. Dotyczyło to zresztą nie tylko poziomu wspólnoty, ale także nomenklaturowych elit. Różnice etniczne, a przede wszystkim kulturowe, czy wręcz cywilizacyjne okazały się zbyt głębokie. W konsekwencji to właśnie napięcie między „krajem” a ludźmi „Moskwy” stało się katalizatorem rozpadu ZSRS i odegrało kluczową rolę w procesie kształtowania ukraińskiej wersji postkomunizmu. Jest ona odmienna od rosyjskiej, natomiast posiada szereg cech charakterystycznych dla środkowoeuropejskiego modelu postkomunizmu²⁷.

Na poziomie wspólnoty kluczowym elementem dziedzictwa postsowieckiego, który należy brać pod uwagę, jest zjawisko tzw. homo sovieticus (lub postsovieticus)²⁸. Jest to kategoria kulturowo-antropologiczna, która służy do opisu typu osobowości społecznej, jaki dość powszechnie można zaobserwować także na Ukrainie²⁹. Serhij Hrabowskyj określił ludzi radzieckich jako specyficzny typ wspólnoty – „socjoetnos”. Ukraiński badacz w dość przekonujący sposób przeciwstawił się wydawałoby się naturalnej pokusie, by tę wspólnotę traktować jako przykład urzeczywistnienia projektu budowy „narodu radzieckiego”. Hrabowskyj podkreślił, że naród to jest wspólnota ludzi wolnych. Tymczasem człowiek sowiecki został ukształtowany przez totalitaryzm, gdzie „wolny obywatel jako taki był oficjalnie nieobecny” i obowiązywała jedna słuszna idea oraz przymusowa jednomyślność. Pojęcie „narodu radzieckiego” należy traktować jako część wspomnianej wcześniej rytualnej frazeologii, niezbędnej dla funkcjonowania reżimu sowieckiego, a nie jako kategorię pojęciową, która dotyczy realnego bytu społecznego.

Jakie cechy są charakterystyczne dla owego szczególnego socjoetnosu, zwanego „homo sovieticus”? Przede wszystkim „człowiek sowiecki” jest całkowicie zewnątrzsterowny. W wersji modelowej miał reprezentować typ zupełnie bezrefleksyjnego „idealnego wykonawcy”, który potrzebował „impulsów z zewnątrz nawet dla wypełniania najprostszych funkcji życiowych”³⁰. Murab Mamardaszwili określił ten stan jako „atrofię mięśnia samodzielności”³¹. W konsekwencji osobowość ukształtowana przez sowiecki totalitaryzm reprezentuje typ wyznawcy, w przeciwieństwie do obywatela.

„Człowiek sowiecki” to jednostka „totalnie zsocjalizowana”. To znaczy, że cała jego egzystencja jest określona, zdeterminowana i ograniczona do wymiaru społecznego³². Innymi słowy, całe jego „życie wewnętrzne sprowadzało się w końcu do funkcjonowania świadomości określanej przez byt”³³.

Natura homo sovieticus była plastyczna i bierna. Dlatego właśnie nie było potrzeby, by wierzył on w prawdziwość i słuszność reguł, które kształtowały sowiecką rzeczywistość społeczną i które mu zostały narzucone. Wystarczyło, by się im podporządkował, by właśnie uznał ich „obligatoryjną normatywność”.

O tyle łatwiej było to osiągnąć, że osobowość człowieka sowieckiego kształtowano w ścisłej izolacji od świata zewnętrznego. W jego świadomości pielęgnowano wrogie nastawienie do tego, co jest „na zewnątrz”. Zmitologizowany obraz świata został podzielony na dwie przeciwstawne części: na „ludzi (swoich) i nieludzi (imperialistów, Żydów [...] banderowców”. Człowiek sowiecki żył w „czasach ostatnich”, jego rzeczywistość konstituowało „ostateczne starcie prawdy z fałszem, dobra ze złem”³⁴.

Serhij Hrabowskyj zwracał także uwagę na typowe dla „człowieka sowieckiego” „oddzielenie myślenia i działania”, albo też – inaczej mówiąc – „rozdźwięk między słowem i czynem”. Zauważył on, że w tym przypadku słowa służą do „uśmierzania w magiczny sposób ewentualnych zaburzeń w rzeczywistości społecznej”³⁵, a działania w praktyce mogą stanowić zupełne przeciwieństwo wypowiedzianych treści.

²⁷ M. Wawrzonek, Postkomunizm na Ukrainie w świetle koncepcji „trzech początków”, „Politeja” 2011, nr 1 (15), s. 161–192.

²⁸ Ю. А. Левада, Homo Post-Soveticus, „Общественные науки и современность” 2000, nr 6, s. 5–24; idem, „Человек советский”: проблема реконструкции исходных форм, „Мониторинг общественного мнения” 2001, nr 2 (52), s. 7–16; idem, „Человек советский” 1989–2003 гг. Размышления о „большинстве” и „меньшинстве”, „Вестник общественного мнения” 2004, nr 5 (73), s. 9–18; Размышления о „большинстве” и „меньшинстве”, „Вестник общественного мнения” 2004, nr 5 (73), s. 9–18.

²⁹ С. Грабовський, „Советська людина” як культурно-антропологічний тип, http://www.universum.lviv.ua/archive/book/2001/grab_2.html (dostęp: 5 maja 2015).

³⁰ Ibidem.

³¹ Ibidem.

³² Ibidem.

³³ Ibidem.

³⁴ Ibidem.

³⁵ Ibidem.

Prawosławie jako element kultury politycznej

Proces, w wyniku którego „ludzie kształtują się w działające społeczeństwo” Eric Voegelin nazwał „artykulacją społeczeństwa”³⁶. Prawosławie i szerzej rzecz biorąc – chrześcijaństwo wschodnie jest jedną z tych „wiar”, które potencjalnie powinny spajać ukraińskie społeczeństwo, jednym z tych czynników, które mogłyby pozytywnie stymulować przebieg artykulacji tegoż społeczeństwa. W podziałach wewnątrzprawosławnych jak w soczewce skupiają się najistotniejsze problemy, które komplikują przebieg tego procesu. Ich analiza w wydatny sposób powinna więc pomóc w opisie transformacji współczesnej rzeczywistości społecznej na Ukrainie, w tym także jej politycznej składowej.

W nieuchronny sposób artykulacja wiąże się – zwłaszcza w przypadku społeczeństwa ukraińskiego – z koniecznością zapełnienia luk historycznych w swojej tożsamości. Proces ten odbywa się w warunkach neotradycjonalizacji. To znaczy, że poszczególne składniki tradycji zostają oderwane od swoich pierwotnych konotacji i są dostosowywane do nowych funkcji, czy też wręcz im podporządkowywane. W konsekwencji prowadzi to do „pastiszu oryginalnej tradycji”. Poza tym w ramach neotradycjonalizacji następuje „wyostrzenie” znaczenia arbitralnie wybranych składników oraz ich „ideologizacja”. Rezultatem tego procesu jest też radykalne złamanie zasady sekwencyjności, która stanowi istotę tradycji i źródło jej prawomocności³⁷.

Zjawisko neotradycjonalizacji można doskonale zaobserwować przy okazji renesansu prawosławia (rozumianego jako powrót do pewnej tradycji oraz instytucjonalizacja tejże tradycji jako elementu życia społecznego). Np. Ukraińska Autokefaliczna Cerkiew Prawosławna (UACP) „odrodziła się” w Galicji, a więc na terenach, gdzie jej nigdy wcześniej nie było. Z kolei symbolika związana z chrztem Rusi Kijowskiej stała się narzędziem legitymizacji współczesnej rzeczywistości zarówno w sferze religijnej, jak i politycznej³⁸.

Poziom elit

Prawosławie i reprezentujące je na Ukrainie Cerkwie zajmują dość istotne miejsce w kulturze politycznej zrekonstruowanej zgodnie z paradygmatem zaproponowanym przez K. Jowitta. Jeśli chodzi o poziom elit, to wypada stwierdzić, że elity Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej (RCP), z których wywodzi się znacząca część zwierzchnictwa wszystkich trzech najważniejszych Cerkwi prawosławnych na Ukrainie, były kształtowane według nomenklaturowego paradygmatu. Mogły one funkcjonować w systemie sowieckim praktycznie wyłącznie jako część reżimu politycznego. Ich przedstawiciele musieli reprezentować postawy adekwatne do oczekiwań władzy. Legitymizowali ją – choć brzmi to paradoksalnie zważywszy, że władza ta programowo propagowała ateizm, a reżim zakładał budowę społeczeństwa bezreligijnego. Można przypuszczać, że taka sytuacja utrzymywała nawyk oddzielania indywidualnie wyznawanych wartości i uznawanych reguł od postaw i zachowań prezentowanych publicznie, oficjalnie. Podstawową cnotą elit cerkiewnych musiała być gotowość do spełniania oczekiwań władzy. W ich mentalność zostało, jak się wydaje, dość trwale wpisane przeświadczenie o ścisłym związku pomiędzy własnym losem a wsparciem ze strony władzy świeckiej.

System cerkiewnej nomenklatury miał oczywiście swoją specyfikę. Decydował o niej m.in. rodzaj „nadrzędnej instancji”, która reglamentowała jego funkcjonowanie. W systemie „świeckiej” nomenklatury była to partia. Natomiast w przypadku Cerkwi tę funkcję pełniły struktury bezpieczeństwa. Należy zaznaczyć, że to jest hipoteza, która wymaga dalszej weryfikacji. Niemniej w świetle tego, co do tej pory wiadomo na temat mechanizmów funkcjonowania RCP, wydaje się ona uzasadniona³⁹.

³⁶ E. Voegelin, *Nowa nauka polityki*, Warszawa 1992, s. 45.

³⁷ J. Staniszkis, *Postkomunizm. Próba opisu*, Gdańsk 2005, s. 137.

³⁸ Янукович розпорядився провести святкування з нагоди 1025-річчя Хрещення Русі в кожному населеному пункті України, http://dt.ua/UKRAINE/na-svyatkuвання-1025-richchya-hreshchennya-rusi-z-derzhbyudzhetu-pishlo-mayzhe-50-mln-grn-125645_.html (dostęp: 5 maja 2015).

³⁹ Świadczyć o tym może ścisłe powiązanie z NKWD i KGB szefów Rady ds. RCP (Rady ds. Religii) Gięorgija Karpowa i Władimira Kurojedowa, zob. też: M. Wawrzonek, *Religion and Politics in Ukraine. The Orthodox and Greek Catholic Churches as Elements of Ukraine's Political System*, Newcastle upon Tyne 2014, s. 120–121.

Poziom wspólnoty

Cerkwie prawosławne odgrywają niezwykle istotną rolę na poziomie wspólnoty. W ukraińskich realiach pełnią one swoistą rolę instytucji zaufania publicznego. W życiu społecznym cieszą się autorytetem o wiele większym niż podstawowe instytucje państwowe⁴⁰. Wydawałoby się też, że w naturalny sposób są predestynowane do przewyższania skutków sowietyzacji przede wszystkim poprzez przywrócenie wertykalnego wymiaru ludzkiej egzystencji – zarówno w wymiarze jednostkowym, jak i zbiorowym. Niestety trudno przy pomocy badań empirycznych określić skuteczność, z jaką Cerkwie prawosławne wypełniają tę misję. Natomiast da się wychwycić działania, które z pewnością nie służą jej realizacji. Byłyby to przede wszystkim te sytuacje, w których odwołania do transcendencji są ewidentnie podporządkowane doraźnym, doczesnym celom.

Doskonałym przykładem takich działań były chociażby decyzje soborów Ukraińskiej Cerkwi Prawosławnej Kijowskiego Patriarchatu (UCPKP) o kanonizacji takich postaci, jak bp Hiob Borecki⁴¹, książe Konstanty Ostrogski⁴² czy ostatni ataman koszowy Sycy Zaporoskiej Petro Kalnyszewskij⁴³. W tych przypadkach trudno pozbyć się wrażenia, że mamy do czynienia z próbą sakralizacji wybranych elementów ukraińskiego dziedzictwa historycznego i kulturowego, uwiarygodnienia podstaw odrębności własnej wspólnoty oraz ewentualnie skorelowania jej z procesem kształtowania współczesnej ukraińskiej tożsamości narodowej. Można zaryzykować stwierdzenie, że jeśli chodzi o konsekwencje takich działań w społecznej świadomości, to raczej prowadzą one do „zaczarowania” doczesnej rzeczywistości niż do rozbudzenia wrażliwości na transcendencję.

Z całą pewnością temu celowi nie służy też udział duchowieństwa Cerkwi prawosławnych w kampaniach wyborczych, zwłaszcza jeżeli polega on na promocji poszczególnych kandydatów. W trakcie batalii o urząd prezydenta w 2004 r. szczególnie jaskrawo było widoczne zaangażowanie w takim właśnie charakterze przedstawicieli UCP MP na rzecz Wiktora Janukowycza. Wysocy dostojnicy UPC Moskiewskiego Patriarchatu (MP) przekonywali wówczas, że Janukowycz będzie „prawosławnym prezydentem”, jest „Bożym kandydatem”, a jego osoba „zasługuje na uwagę Boga i ludzi”⁴⁴. Jeszcze 9 listopada 2004 r., już po tym, jak pojawiły się poważne zarzuty co do sfalszowania wyników I tury głosowania, zwierzchnik UPC MP metropolita Wołodymyr (Sabodan) podkreślał, że w Janukowyczu widzi „prawdziwie wierzącego prawosławnego człowieka, godnego tego, by stanąć na czele naszego państwa”⁴⁵. Należy zauważyć, że niektórzy hierarchowie UPC MP do samego końca aktywnie angażowali się w kampanię na rzecz kandydata obozu władzy, pomimo kolejnych fałszerstw i faktów łamania ordynacji wyborczej, które wychodziły na światło dzienne. Przykładowo, dwa dni po tym, jak Rada Najwyższa Ukrainy przyjęła uchwałę na temat masowych naruszeń ordynacji wyborczej, wysoki dostojnik UPC MP metropolita doniecki i mariupolski Ilarion wystosował posłanie „do rodaków”. Przekonywał w nim, że Janukowycz jest kompetentny „we wszystkich sprawach”, „zna i szanuje prawa cerkiewne, trzyma się kanonicznej cerkwi”⁴⁶. Wypowiedzi te nabrały szczególnej wymowy z perspektywy kilku lat, po krwawych wydarzeniach z przełomu 2013 r. i 2014 r. Przedstawione sytuacje dość dobrze pokazują, że w procesie przywracania wymiaru wertykalnego jednostkowej i społecznej egzystencji na obszarze postsowieckim rola Cerkwi prawosławnych ze względu na ich uwikłanie w czysto doczesne zależności natury politycznej może być niejednoznaczna.

Jak to już zostało powiedziane, jednym z istotnych elementów sowietyzacji ukraińskiej kultury politycznej był proces rusyfikacji i związane z tym napięcie pomiędzy ludźmi, wzorcami zachowań

⁴⁰ Українці довіряють лише Церкві та журналістам – опитування, http://gazeta.ua/articles/life/_ukrajinci-doviryayut-lishe-cerkvi-ta-zhurnalistam-opituvannya/457337 (dostęp: 5 maja 2015).

⁴¹ Діяння освяченого помісного собору Української православної церкви Київського патріархату „Про канонізацію святого Іова Борецького, митрополита київського, галицького і всієї Русі (+1631 р.)”, http://risu.org.ua/ua/index/resources/church_doc/uocpr_doc/34663/ (dostęp: 5 maja 2015).

⁴² Канонізація святого благовірного Князя Костянтина Острозького, <http://old.cerkva.info/2008/07/11/kostiantyn.html> (dostęp: 5 maja 2015).

⁴³ Канонізація святого праведного Петра Калнишевського, <http://old.cerkva.info/2008/07/11/kalnyshevsky.html> (dostęp: 5 maja 2015).

⁴⁴ Олег Турій, Церква і вибори: уроки 2004 року, http://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/analytic/33861/ (dostęp: 5 maja 2015).

⁴⁵ Ibidem.

⁴⁶ Митрополит Донецкий и Мариупольский Иларий выступил с обращением к соотечественникам, http://pravoslavie.org.ua/2004/11/29112004_donetsk_mitropolit_donetskiy_i_mariupolskiy_illarion_vistupil_s_obrashcheniem_k_sootechestvennikam/ (dostęp: 5 maja 2015).

i wartościami postrzeganymi jako „swoje” a tymi o „moskiewskiej” proveniencji. Dzięki podziałom w łonie prawosławia na Ukrainie ten kluczowy w strukturze ukraińskiego postkomunizmu konflikt został zaktualizowany i zinstytucjonalizowany.

Jak się wydaje, w ukraińskiej kulturze politycznej przez długi czas przynależność do „ludzi z Moskwy” traktowano jako atut, jako źródło prawomocności własnego znaczenia w rzeczywistości społecznej. Bardzo wymownie ten typ postawy ilustruje wypowiedź zwierzchnika diecezji lwowskiej UCP (MP) arcybiskupa Augustyna (Markewycza) z połowy lat dziewięćdziesiątych. Wówczas bezskutecznie zabiegał on u miejscowego gubernatora o wsparcie w realizacji planu budowy soboru katedralnego we Lwowie. Szczerze wzburzony hierarcha postanowił ukraińskiemu urzędnikowi wyjaśnić krótkowzroczność takiej polityki lokalnej administracji wobec struktur Moskiewskiego Patriarchatu. „Proszę sobie wyobrazić – zwrócił się do gubernatora – że rosyjski prezydent Borys Jelcyn wysłał do Lwowa desant z żołnierzami. Zapewniam Pana, że dyskryminowani wierni kanonicznej Cerkwi prawosławnej ich przechowają, będą ich strzec, żywić i pomagać. Bo przecież ci żołnierze nie będą nas gorzej traktowali, niż Pan”⁴⁷. Warto nadmienić, że od 1996 r. bp Augustyn (Markewycz) odpowiadał za kontakty UPC MP z ukraińskimi siłami zbrojnymi i z MSW.

Badania przeprowadzane jeszcze przed pomarańczową rewolucją pokazywały, że większą sympatią w społeczeństwie cieszy się „swoja” Ukraińska Cerkiew Prawosławna Kijowskiego Patriarchatu (UCP KP) niż jej „moskiewska” odpowiedniczka⁴⁸. Casus wyborów 2004 r. bardzo wyraźnie uwidoczniał, że taka „moskiewska afiliacja” sama z siebie przynajmniej przestaje być atutem w staraniach zarówno o władzę, jak i wpływy w społeczeństwie. Nieprzypadkowo więc proces „ukrainizacji” UPC MP nabrał tempa po pomarańczowej rewolucji. Jego dokładna analiza wykracza poza ramy niniejszego opracowania. Przywołały więc tu tylko kilka symptomów tego niezwykle interesującego zjawiska. W grudniu 2007 r. Sobór UPC MP potępił zjawisko tzw. politycznego prawosławia⁴⁹. Choć nie zostało to powiedziane wprost, jasne było, że w ten sposób zostały napiętnowane różne „okołoprawosławne” organizacje, które pod pretekstem haseł religijnych szerzyły rosyjskie neoimperialne idee. Nielatwy i złożony proces poszukiwania swojej tożsamości poza formułą „ludzi Moskwy” trwał w następnych latach. W pewnym sensie na chwilę obecną za zwieńczenie tego procesu można uznać wypowiedź jednego z prominentnych przedstawicieli UCP MP Georgija Kowalenki, bliskiego współpracownika zmarłego w 2014 r. metropolity Wołodymyra (Sabodana). W październiku 2014 r., komentując opinie na temat licznego udziału w tzw. Euromajdanie wiernych należących do moskiewskiego patriarchatu, powiedział: „Patriarchatu Moskiewskiego na Majdanie nie było. Na Majdanie była Ukraińska Cerkiew Prawosławna. Bo to właśnie UPC jest Cerkwią narodu Ukrainy, a Patriarchat Moskiewski niestety pozostaje Cerkwią Związku Sowieckiego”⁵⁰.

Trudno byłoby traktować tę wypowiedź jako wierne odzwierciedlenie rzeczywistych sympatii wspomnianego „narodu Ukrainy”. Przeprowadzane dość często badania socjologiczne pokazują nieco bardziej złożoną rzeczywistość. Faktycznie w 2012 r. więcej respondentów wskazało na swoją przynależność (cokolwiek by to miało w praktyce oznaczać) do UPC MP niż do UPC KP. Jednak ta przewaga nie była zbyt wielka (27,7% wobec 25,9%)⁵¹. Natomiast od wielu już lat największą kategorię stanowią ci, którzy nie utożsamiają się z żadną z wymienionych wspólnot i deklarują się jako „po prostu prawosławni”. W 2012 r. było ich aż 40,8%⁵². Tak więc przynajmniej w świetle badań socjologicznych stwierdzenie o Kowalenko o UCP MP jako ogólnonarodowej wspólnotie należy traktować jako mocno na wyrost. Jednocześnie jednak można zakładać, że wyraża ona aspiracje zwłaszcza młodszej części elit tejże Cerkwi, której przedstawiciele nie czują się „ludźmi Moskwy” i

⁴⁷ Августын, Архиепископ Львовский и Галицкий, Церковная жизнь на территории оккупированной Украины в годы Великой Отечественной войны, в: За други своя: Русская православная церковь и Великая Отечественная война, Москва 2005, s. 103.

⁴⁸ А. Биченко, Н. Дудар, Релігійність українського суспільства: рівень, характер, особливості, „Національна Безпека і Оборона” 2002, nr 10, s. 16.

⁴⁹ Нагадуємо: „політичне православ'я” засуджене Українською Православною Церквою, <http://orthodoxy.org.ua/data/nagadu-iemo-politichne-pravoslavya-zasudzhene-ukrayinskoju-pravoslavnoyu-cerkvoju.html> (dostęp: 5 maja 2015).

⁵⁰ Екс-Спікер УПЦ: „Московський Патріархат, на жаль, залишається церквою Радянського Союзу”, http://risu.org.ua/ua/index/all_news/orthodox/uoc/58022/ (dostęp: 5 maja 2015).

⁵¹ Релігійність українців: рівень, характер, ставлення до окремих аспектів церковно-релігійної ситуації і державно-конфесійних відносин, „Національна Безпека і Оборона” 2013, nr 1, s. 18.

⁵² Ibidem, s. 18.

nie chcą być tak postrzegani. Można się spodziewać, że w miarę przedłużania się konfliktu z Rosją te nastroje będą się umacniać.

Poziom reżimu

Rozpatrując wpływ prawosławia na ewolucję ukraińskiej kultury politycznej na poziomie reżimu, warto przywołać wypowiedź deputowanego do Rady Najwyższej z ramienia Partii Regionów Wołodymyra Zubanowa. Stwierdził on, że wielowyznaniowość, w tym wewnętrzna różnorodność prawosławia na Ukrainie, są jednym z „naturalnych zabezpieczeń”, które chronią ukraiński system polityczny przed dryfem w kierunku dyktatury i autorytaryzmu⁵³. Oczywiście nie należy przeceniać wpływu sfery religijnej zwłaszcza na bieżące życie polityczne. Jednak – jak się wydaje – podziały wewnątrz ukraińskiego prawosławia siłą rzeczy muszą utrzymywać przywiązanie do pluralizmu w ukraińskiej kulturze politycznej. Szczególnie że natura i geneza tych podziałów nie wynika z kontrowersji natury dogmatycznej, ze sporów dotyczących sposobu rozumienia transcendencji, ale ma czysto „doczesne”, kulturowe i polityczne podłoże.

Oczywiście pozostaje jeszcze kwestia jakości tego pluralizmu. Mniej więcej przez pierwszych piętnaście lat w sferze wyznaniowej – szczególnie w prawosławiu – można było zaobserwować zjawisko, które Thomas Carothers określił jako pluralizm jałowy⁵⁴. Podziały wewnątrz Cerkwi prawosławnej na Ukrainie podobnie jak na ukraińskiej scenie politycznej następowały na zasadzie wzajemnego wykluczania się. Były ukierunkowane na wzajemne wyniszczenie się, a nie na poszukiwanie konsensusu. Odzwierciedlały one procesy zachodzące wewnątrz cerkiewnej nomenklatury i ze względu na jej alienację nie do końca pokrywały się z rzeczywistością na poziomie wspólnoty. Może o tym świadczyć stały, duży odsetek osób, które nie utożsamiają się z żadnym z konkurencyjnych patriarchatów i deklarują się jako „po prostu prawosławni”.

Jak się wydaje, mniej więcej po pomarańczowej rewolucji prawosławny pluralizm wewnątrz zaczął tracić swój dotychczasowy dysfunkcyjny charakter – przynajmniej w warstwie deklaratywnej. W 2007 r. UCP MP odcięła się oficjalnie od tzw. politycznego prawosławia. Rok później w czasie swojego wykładu wygłoszonego w trakcie Soboru Arcybiskupiego RCP w Moskwie metropolita Wołodymyr (Sabodan) zdefiniował kulturowe i cywilizacyjne położenie Ukrainy. W tym ujęciu jego kluczową determinantą jest różnorodność, którą symbolizuje podział ziem ukraińskich wzdłuż biegu Dniepru. Według zwierzchnika UCP MP o duchowym i mentalnym obliczu ziem na lewym brzegu Dniepru zdecydowały „twórcze interakcje” z Rosją, podczas gdy kulturowe dziedzictwo regionów na prawobrzeżu zdeterminowały relacje ukraińsko-polskie, rumuńskie, austriackie, węgierskie czy litewskie. Metropolita Wołodymyr (Sabodan) podkreślił wyraźnie, że obydwie części Ukrainy są różne, ale jednocześnie „nierozdzielne”, gdyż bardzo wiele je łączy – przede wszystkim zaś chrześcijaństwo, któremu dał początek Włodzimierz Wielki⁵⁵. Zdaniem metropolity misja Ukrainy miałaby polegać na twórczym synteżowaniu dziedzictwa Wschodu i Zachodu. Szczególnie Cerkiew prawosławna powinna inicjować procesy, dzięki którym antagonizmy pomiędzy wschodnimi i zachodnimi elementami kultury zostaną twórczo przekształcone „w syntetyczną całość opartą na tradycji prawosławnej”⁵⁶. W jego ocenie ziemie ukraińskie stanowią „samowystarczającą przestrzeń społeczną i kulturową”. Pluralizm kulturowy, historyczny i społeczny jawi się w wystąpieniu cerkiewnego dostojnika jako źródło wewnętrznej siły, swoiste *raison d'être* Ukrainy.

Po pomarańczowej rewolucji przedstawiciele Cerkwi prawosławnych, zwłaszcza dwóch dotychczasowych „ontologicznych” antagonistów, którzy afiliowali się przy kijowskim i moskiewskim patriarchacie, coraz częściej zaczęli wspólnie wypowiadać się w kluczowych dla życia społecznego sprawach. Taka postawa sprzyjała implementacji do ukraińskiej kultury politycznej na wszystkich jej trzech poziomach nowego, produktywnego modelu pluralizmu.

Przykład dała Wszechukraińska Rada Cerkwi i Organizacji Religijnych (WRCiOR). Zasadniczy wpływ na jakość jej pracy miała postawa przedstawicieli wspólnot prawosławnych. Chodzi tu

⁵³ Українська багатоконфесійність – запобіжник від диктатури, – політик, http://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_society/45906/ (dostęp: 5 maja 2015).

⁵⁴ T. Carothers, The End Of The Transition Paradigm, „Journal of Democracy” 2002, vol. 13, nr 1, s. 10.

⁵⁵ Украинское Православие на рубеже эпох. Вызовы современности, тенденции развития, <http://www.patriarchia.ru/db/text/427267.html> (dostęp: 5 maja 2015).

⁵⁶ Ibidem.

zarówno o ich zdolność do funkcjonowania zgodnie z pluralistycznym i demokratycznym ustrojem wewnętrznym tejże instytucji, jak i ich odporność na naciski władz państwowych. Doskonale to było widać w trakcie wydarzeń związanych z wyborami prezydenckimi w 2004 r. Polaryzacja stanowisk wewnątrz Rady oraz ingerencje z zewnątrz sprawiły, że dla zachowania autonomii wspólnot religijnych (oczywiście tych, których reprezentantom na tym zależało) konieczne okazało się ukonstytuowanie „równoległej” struktury (Narada Przedstawicieli Kościołów Chrześcijańskich)⁵⁷. Natomiast sytuacja radykalnie zmieniła się w okresie bezpośrednio poprzedzającym wydarzenia związane z Euromajdanem.

30 września 2013 r., tj. na kilka tygodni przed szczytem w Wilnie, w trakcie którego miała się rozstrzygnąć kwestia stowarzyszenia Ukrainy z UE (a więc jednocześnie pośrednio także jej akcesji do konkurencyjnego „projektu integracyjnego” z Moskwą jako hegemonem), przedstawiciele ukraińskich wspólnot religijnych – w tym także zwierzchnicy dwóch konkurujących ze sobą Cerkwi prawosławnych (UPC MP i UPC KP) – opublikowali pismo „w sprawie dyskusji wokół europejskich wartości na Ukrainie”⁵⁸. Podkreślili w nim znaczenie europejskich korzeni ukraińskiej tożsamości. Stwierdzili, że „nasze życie społeczne i państwowe” kształtowało się „w związku z Europą, jej tradycją duchową, kulturalną, oświatową i prawną”⁵⁹. Autorzy pisma podkreślili, że obecnie Ukraina stoi przed „wybojem dalszego rozwoju”. Jednocześnie jasno dali do zrozumienia, że tylko jedna opcja jest w naturalny sposób zgodna z ukraińskimi „korzeniami historycznymi” – niezależny byt państwowy „w kręgu wolnych narodów europejskich”.

Kontekst dla tej deklaracji stanowi propaganda „ruskiego miru”. Jej rzecznicy – przede wszystkim prezydent Putin, związani z nim przedstawiciele rosyjskiego establishmentu i zwierzchnictwo Patriarchatu Moskiewskiego – lansują wizję odrębnej „prawosławnej” cywilizacji. Ukraina też miałaby do niej należeć⁶⁰. Jednym z elementów owej cywilizacji miałaby być odrębna, odmienna od zachodnieuropejskiej kultura polityczna. Na poziomie elit konstytuowałyby ją zachowania właściwe dla modelu neopatrymonialnego, a więc oparte na schemacie patron – klient. Z kolei na poziomie wspólnoty zawarty w koncepcji „ruskiego miru” model kultury politycznej opiera się na radykalnym rozgraniczeniu pomiędzy tym, co „swoje” (w domyśle dobre, właściwe) – czyli „ruskie”, a tym, co „obce” (w domyśle złe, szkodliwe) – czyli „zachodnie”. Dotyczy to np. sposobu interpretacji przeszłości, a także znaczeń przypisywanych takim pojęciom, jak „prawa człowieka”, „sekularyzacja” czy „demokracja”. Natomiast na poziomie reżimu pożądanym model „prawosławnej” kultury politycznej opiera się m.in. na charyzmatycznym typie panowania, etatyzmie oraz państwowym paternalizmem.

W konsekwencji należy stwierdzić, że koncepcja „ruskiego miru” polega przede wszystkim na adaptacji, uzgodnieniu bądź syntezie elementów określanych jako „prawosławne dziedzictwo” z kluczowymi fragmentami kultury politycznej, która ukształtowała się w warunkach postsowieckiej Rosji i która jak się okazuje, w wielu punktach wprost nawiązuje do – przynajmniej na pozór zupełnie odmiennego – sowieckiego dziedzictwa. Skrojony według jej szablonu typ „prawosławnego” człowieka niewiele różni się od opisanego w literaturze fenomenu „człowieka sowieckiego”.

Zgodnie z założeniami koncepcji „ruskiego miru”, rzeczywistość społeczna „prawosławnej” Ukrainy powinna pozostawać w ontologicznej sprzeczności z zachodnioeuropejskim systemem wartości oraz z wzorcami życia społecznego, które aktualnie uosabiać ma UE. W tej sytuacji zwierzchnicy dwóch najważniejszych ukraińskich Cerkwi prawosławnych, składając swoje podpisy pod „proeuropejskim” pismem z 30 września 2013 r., podważyli sens koncepcji „ruskiego miru”, a przede wszystkim zakwestionowali prawomocność wysiłków, których celem była inkorporacja Ukrainy do tak pojmowanej „prawosławnej” wspólnoty.

⁵⁷ Народа представників Християнських Церков України, http://theology.in.ua/article_print.php?id=33310&name=major_religions&_lang=ua& (dostęp: 5 maja 2015).

⁵⁸ Звернення Церков і релігійних організацій щодо дискусії про європейські цінності в Україні, http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1281%3A1&catid=50%3Azv&Itemid=78&lang=uk (dostęp: 5 maja 2015).

⁵⁹ Звернення Церков і релігійних організацій щодо дискусії...

⁶⁰ Szerzej na ten temat: M. Wawżonek, Місце та роль православ'я у концепції „русского мира”, in: „Схід/Захід” 2013, No 16–17, s. 308–322; M. Wawżonek, Ukraine in the „Gray Zone”: Between the „Russkiy Mir” and Europe, „East European Politics & Societies” November 2014, vol. 28, No 4, s. 758–780; N.E. Denysenko, Fractured Orthodoxy in Ukraine and Politics: The Impact of Patriarch Kyrill's „Russian World”, „Logos” 2013, vol. 54, No 1–2, s. 33–67.

Struktury patriarchatu moskiewskiego miały być instytucjonalną emanacją „ruskiego miru”, miały jakoby w naturalny sposób spajać wewnętrznie obszar „prawosławnej cywilizacji”. Tymczasem ich nominalny zwierzchnik na ziemiach ukraińskich, metropolita Wołodymyr (Sabodan), znalazł się w gronie sygnatariuszy wspomnianej deklaracji. Należy podkreślić, że taka postawa nie wynikała z jakiegoś doraźnego koniunkturalizmu prawosławnego hierarchy. Swoje „europejskie credo” metropolita Wołodymyr sformułował publicznie w czasie jednego z wykładów już pięć lat wcześniej. Podkreślił wówczas swój krytyczny stosunek wobec kulturowej i duchowej kondycji współczesnej Europy. Napiętnował dominujący – jego zdaniem – na Starym Kontynencie relatywizm w sferze wartości. Za szczególnie destrukcyjny uznał postmodernizm. Według kijowskiego hierarchy stanowi on dla religii jeszcze większe zagrożenie niż komunizm⁶¹.

Jednocześnie jednak ukraiński hierarcha docenił pozytywne rezultaty procesu integracji europejskiej, która w jego ocenie stanowi źródło stabilności politycznej. Zauważył też, że „złożona dystrybucja władzy pomiędzy instytucjami narodowymi i ponadnarodowymi zmniejsza pokusę panowania jako takiego”. Metropolita przyznał, że być może proces decyzyjny w UE nie jest tak sprawny, „jak by tego można sobie życzyć”, ale też podejmowane w tym reżimie decyzje „są rezultatem złożonego kompromisu i nie zależą od woli jednego człowieka, który z natury swej może się mylić”⁶². Kijowski hierarcha pozytywnie ocenił fakt, że „koncept technokratyczny”, według którego jest sprawowana władza w UE, wyklucza „mesjanistyczny paradygmat władzy”, który – jak dodał – „w rzeczywistości często okazuje się fałszywym mesjanizmem”⁶³. Innymi słowy, metropolita Wołodymyr skrytykował charyzmatyczny sposób legitymizacji władzy, właściwy dla kultury politycznej na obszarze postsowieckim i uświęcony w koncepcji „ruskiego miru”. Jeśli chodzi o pożądany model kultury politycznej, zwierzchnik UPC MP wyraźnie opowiedział się za jego zachodnioeuropejskim wariantem. Warto zauważyć, że wykazał się przy tym głębokim zrozumieniem jego istoty i w swojej analizie wznosił się wysoko ponad często bardzo prymitywne stereotypy, przy pomocy których zwolennicy „ruskiego miru” zwykli konceptualizować swojego zasadniczego wroga: Zachód. Zarówno w przywołanej wypowiedzi kijowskiego hierarchy prawosławnego z 2008 r., jak i w świetle podpisanej m.in. przez niego deklaracji z 30 września 2013 r. UE jawi się jako pozytywny punkt odniesienia, źródło wzorców zachowań w kulturze politycznej, które są właściwe także dla Ukrainy.

Należy zauważyć, że wspomniana deklaracja była owocem rozwijanych od dłuższego czasu kontaktów pomiędzy zrzeszonymi w WRCiOR zwierzchnikami ukraińskich wspólnot religijnych, w tym także prawosławnych, a przedstawicielami UE. Owe relacje można potraktować jako rodzaj „dyplomacji społecznej”, a Cerkwie i związki religijne występowały w nich jako przedstawiciele ukraińskiego społeczeństwa. Świadczy o tym wypowiedź unijnego komisarza ds. rozszerzenia UE Stephana Fülego, który po spotkaniu z delegacją WRCiOR stwierdził, że reprezentują oni „najważniejszą siłę w społeczeństwie obywatelskim”, która jest „oddana europejskiej przyszłości Ukrainy”⁶⁴. Jak się wydaje, ta konstatacja nabrała szczególnego znaczenia w związku z obecnością w gronie ukraińskich rozmówców przedstawicieli dwóch najważniejszych wspólnot prawosławnych: UP MP i UPC KP. Wprawdzie nie znamy dokładnej treści rozmów, ale po ich zakończeniu Stephan Füle oświadczył z satysfakcją, że znacznie pogłębił swoją wiedzę na temat sposobu, w jaki wierni wspólnot reprezentowanych przez delegację „postrzegają Unię Europejską”⁶⁵. Chociaż nie wyróżnił on wyraźnie żadnej ze wspólnot, to wydaje się jasne, że szczególnie istotne było w tym względzie stanowisko zaprezentowane przez przedstawicieli Cerkwi prawosławnych.

Wnioski

Należy podkreślić, że kontakty pomiędzy WRCiOR a instytucjami UE nawiązano niezależnie od ukraińskich władz państwowych i bez ich pośrednictwa. Jest to dość symptomatyczny fakt, który zdaje się świadczyć o erozji modelu oligarchiczno-państwowego patronatu nad życiem społecznym. Odnosząc opisany stan rzeczy do przyjętych na wstępie założeń, można stwierdzić, że ta erozja

⁶¹ Українська Православна Церква: день нынєний и перспектывы <http://orthodox.org.ua/node/2559> (dostęp: 5 maja 2015).

⁶² Ibidem.

⁶³ Ibidem.

⁶⁴ Meeting religious leaders from Ukraine, http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-13-183_en.htm (dostęp: 5 maja 2015).

⁶⁵ Ibidem.

następuje pod wpływem ewolucji kultury politycznej na poziomie reżimu – od neopatrymonializmu ku społeczeństwu obywatelskiemu. I na tym właśnie poziomie działania przedstawicieli UCP MP i UCP KP zdają się być ważnym katalizatorem zachodzących zmian.

Podobnie na poziomie wspólnoty w praktyce społecznej zdają się oni utrzymywać zachowania właściwe dla społeczeństwa obywatelskiego. To w nieuchronny sposób musi prowadzić do konfliktu z władzą, która pozostaje zdeterminowana, by kontynuować dotychczasowy neopatrymonialny model relacji ze społeczeństwem. W trakcie konfrontacji Cerkwie prawosławne aktywizują swoją „proobywatelską” postawę. Podczas ostatnich wydarzeń związanych z odsunięciem od władzy Wiktora Janukowycza ze sceny Euromajdanu oraz za pośrednictwem mediów przedstawiciele UPC KP i UPC MP (oczywiście nie wszyscy) promowali wartości i zachowania właściwe dla społeczeństwa obywatelskiego, takie jak pluralizm (w jego produktywniej formule), wolność przekonań, upodmiotowienie społeczeństwa, zdolność do samoorganizacji⁶⁶.

Nieco odmiennie wygląda sytuacja na poziomie elit. W tym przypadku, jak się wydaje, na sposobie postępowania zwierzchnictwa wszystkich Cerkwi prawosławnych ciąży nomenklaturowa proweniencja jego najważniejszych przedstawicieli oraz uwikłanie w sieć różnych nieformalnych powiązań osobistych ze strukturami oligarchicznymi. Naturalnie te kwestie wymagają dokładniejszej analizy, która wykracza poza ramy tej publikacji⁶⁷.

⁶⁶ Szerzej na ten temat: Майдан і Церква. Хроніка подій та експертна оцінка, red. Л.О. Филипович, О. В. Горкуша, Київ 2014.

⁶⁷ Jako wskazówkę do dalszej analizy tego problemu można potraktować wypowiedź byłego rzecznika UPC MP Georgija Kowalenki, który stwierdził, że na sposobie działania tak ukraińskiego państwa, jak i Cerkwi – nie tylko zresztą UPC MP – wciąż bardzo ciąży sowieckie dziedzictwo. Wynika to – jego zdaniem – m.in. z faktu, że „większość naszego duchowieństwa wstąpiło do Cerkwi jeszcze w czasach sowieckich” i ci ludzie przywykli do „sowkiego getto cerkiewnego” – Екс-Спікер УПЦ: „Московський Патріархат, на жаль, залишається церквою Радянського Союзу”, http://risu.org.ua/ua/index/all_news/orthodox/uoc/58022/ (dostęp: 5 maja 2015).

ГРОМАДЯНСЬКА УЧАСТЬ ПАСІОНАРІЇВ ЯК АГЕНТІВ «МІФІЧНОГО НАСИЛЛЯ» У СОЦІАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЯХ

Vadym Slyusar. Public Participation of Passionarians as Agents of "Mythic Violence" in Social Transformations.

The article examines the social activity of passionaries during the period of social transformations in the context of their implementation of violence aimed at destroying the established norms, rules and traditions. Defined that passionaries through innate ability to absorb from the environment much more energy than is necessary for their own survival, and the social aspect is reflected in the fact that they put the public interest above their own. Particular attention is paid to the passionate impulses as elements of social development and passionaries as subjects of social activities. Passionaries are the creators of ethnic dominance, which organizes passionarity of ethno-social system and directs its further development, determines the nature of social transformations. It is defined the two sections of the impact of passionarity by violent methods for social transformation: internal and external. High level of passionarity under conditions of external aggression consolidates society, provides rational comprehension of natural movements. Passionaries are agents of "mythical" violence aimed at the destruction of the system of law that involves the establishment of of new and the revitalization of the activity of individuals, social groups and communities. Due to non-service orientation of activity of passionaries, lack self-censorship, low level of self-control, prevalence impulse to creativity and transformation of the instinct of self-preservation, it appears passionaries willingness to exercise repression against dissent with the new law. The instrument of "mythic violence" is the creation and production in the public mind the image of "hero" and "heroism" as behaviors prototype for this are passionaries.

Key words: violence, "mythical" violence, passionaries, theory of passionarity, level passionarity.

Історія існування кожного суспільства позначається як тривалими періодами відносної стабільності, так і нетривалими кризовими, які можуть супроводжуватися домінуванням прямого, часто кривавого, насилля. Це періоди революцій, громадянських воєн, громадянської непокори, повстань (смути) тощо. Особливістю цього періоду соціального розвитку є те, що суб'єктами насилля виступають як влада в особі політичних лідерів, так і громадяни суспільства, які здійснюють насилля, з одного боку, організовано та цілеспрямовано, відповідно до визначених стратегічних та тактичних цілей, а з іншого – ірраціонально, внаслідок неконтрольованого вияву агресії. Останні два століття можна сміливо охарактеризувати як століття апогею насилля у світових масштабах: революції та війни з локальних форм переросли у глобальні. Функціонально змінилися й застосовувані на практиці знаряддя здійснення прямого насилля, призначенням яких стало миттєве ураження значної кількості населення. Водночас перед науковцями актуалізувалась проблема виявлення механізмів та принципів запобігання дії насилля, пошуку своєрідного «громовідводу», застосування якого на основі визнання насилля субстанційною характеристикою соціального розвитку дозволить якісно досягати соціальних компромісів, уникати конфліктів, які загрожували б життю людей. Одним із аспектів наукових пошуків у зазначеному напрямі є вивчення суб'єктивних характеристик здійснення соціального насилля, що передбачає насамперед визначення особливостей діяльності здатних до самоорганізації осіб, об'єднаних певними ознаками (ідеологією, релігією, культурою, життєвими установками і т. д.). Предметом такого дослідження є пасіонарії, чия громадянська участь може ставати визначальною на певних етапах розвитку суспільства.

Різні аспекти вияву насилля як соціального та духовного феномену, визначення та аналіз його форм здійснено у дослідженнях багатьох філософів, особливо у XIX–XXI століттях. Найбільш вагомими є передусім роботи П'єра Аснера, Етьєна Балібара, Вальтера Беньяміна, Абдусалама Гусейнова, Володимира Денисова, Славоя Жижека, Рене Жирара, Мішеля Фуко та ін. Вагомий вплив на формування сучасних поглядів на соціальний феномен «міфічного насилля» справили

насамперед філософські ідеї Вальтера Беньяміна, які знайшли своє продовження у критичних міркуваннях Жака Дерріди, Славоя Жижека, Джорджа Агамбена та ін.

Метою статті є визначення інструментального змісту діяльності пасіонаріїв у контексті здійснення «міфічного» насилля як форми насилля, спрямованого на руйнування існуючих соціальних норм та правил.

Соціальні трансформації передбачають структурні зміни суспільних станів, за яких в основі соціальної реальності відбуваються якісні зміни сутнісних якостей соціального життя. Соціальні трансформації передбачають заперечення соціальних правил та норм, нездатних адекватно забезпечити потреби населення. Існуючі правила та норми підтримуються правовою системою, яка є динамічною, оскільки встановлює нові норми чи змінює старі відповідно до вимог часу. Але за законами діалектики про перехід кількісних змін у якісні та про єдність та боротьбу протилежностей, на певному етапі соціального розвитку правова система загалом накопичує протиріччя, розв'язання яких відбувається через стрибок, заміни цієї системи якісно новою. Руйнація існуючої правової системи здійснюється через застосування «міфічного насилля». Цей термін у науковий обіг уведений Вальтером Беньяміном, який насилля взагалі розумів як активну поведінку індивідів, груп, спільнот, спрямовану на реалізацію їх прав, для руйнування існуючого правопорядку, який надає їм це ж право, а міфічне тлумачиться як правовстановлююче [1]. На основі такого підходу в контексті дослідження соціальних трансформацій визначимо такі основні характеристики «міфічної» форми насилля, як встановлення нового права без соціального консенсусу та спрямованість на самоутвердження (насилля, яке породжує насилля).

Але важко погодитися із твердженням німецького філософа, що насилля з боку окремих осіб з метою досягнення власних цілей фіксується у соціальних нормах через правову систему як небезпека соціальним порядкам. Тут нівелюється роль як лідерів, так і груп осіб із самовідданістю та самопожертвуванням як домінуючими індивідуальними рисами. До останніх можна віднести пасіонаріїв, діяльність яких здатна призвести до трансформацій етнічної соціальної системи, що, у свою чергу, впливає на соціальні зміни в інших системах. Поняття «пасіонарій» введено в науковий обіг російським вченим Львом Гумільовим на позначення осіб, які завдяки вродженій здатності абсорбують із довкілля значно більше енергії, ніж необхідно для власного самозбереження. У соціальному аспекті це виявляється у тому, що пасіонарії ставлять інтереси суспільства вище за власні. Враховуючи значення біологічних параметрів пасіонарності, у нашій статті звернемо увагу передусім на соціальні та психологічні аспекти, які хоча й не отримали системного висвітлення у працях Л. Гумільова, знайшли своє відображення в сучасних дослідженнях у галузі соціальної філософії, соціальної психології, етнології та ін. Звісно, у низці наукових розвідок здійснюється спроба продовження гумільовської ідеї про вплив космічного фактору на соціальні трансформації, відповідно до якої спільноти людей як складові структури антропосфери отримують єдиний заряд енергії, який витрачається ними на освоєння природного середовища. Аналізуються у цьому контексті також ідеї Олександра Чижевського про вплив на соціальний розвиток сонячної активності, яка спричиняє епідемічне поширення революційних, політичних, військових, релігійних, релігійно-істеричних ідей. Абсолютизація біологічної складової пасіонарності ускладнена й на методологічному рівні, оскільки, на нашу думку, використання методів природничих наук у межах етнологічних, запропоноване Л. Гумільовим, суттєво обмежує обсяг понять «пасіонарність» та «пасіонарії». У соціально-філософському ж зрізі цієї проблеми увага акцентується насамперед на пасіонарних поштовхах як елементах соціального розвитку та пасіонарних як суб'єктах соціальної діяльності.

Пасіонарії є творцями етнічної домінанти, яка організовує пасіонарність етносоціальної системи і спрямовує її подальший розвиток, визначає характер соціальних трансформацій. Для соціального аспекту розуміння явища пасіонарності важливою, на думку О. Краєвої та О. Пестрецова, є особлива характеристика пасіонаріїв як типу людей, які мають здатність створювати взірць поведінки для інших членів колективу, для представників певного етносу, які вкладають власну збиткову енергію в організацію та управління

одноплемінниками на усіх рівнях соціальної ієрархії [2, с. 552]. О. Васютинська, розкриваючи та узагальнюючи зміст біогенетичного, психофізіологічного, загальнопсихологічного, диференціального, психоаналітичного, гендерного та психолого-педагогічного підходів до аналізу пасіонарності, визначає цю соціально-особистісну рису як «сукупність властивостей психіки та якостей особистості, які забезпечують її активну життєву позицію, спрямовані на вдосконалення особистості і суспільства, базуються на особистісній активності і мають суспільну значущість: цілеспрямованість, здібність до подолання перешкод і до наднапруги, компліментарність, адаптивність, розвинену інтуїцію, конструктивну агресивність і зрілу емоційність» [3, с. 103]. Утім, на нашу думку, сумнівним є конструктивний характер агресивності та зрілої емоційності. Особливості виявлення цих рис детерміновані вимогами суспільства до змісту їх ролей залежно від стадії його розвитку, зокрема, у період соціальних трансформацій пасіонарії виконують функцію суб'єктів насилля і їх діяльність спрямована на знищення певних існуючих норм.

Власне, проблема насилля у контексті дослідження етногенезу не була Л. Гумільовим розглянута системно та концептуально, можна виокремити такі аспекти його вияву: при взаємодії етносів на основі принципів співіснування та асиміляції; як необхідності в процесі становлення етносу; у процесі етногенезу в період соціальних трансформацій [4, с. 136]. Важливим для нашого дослідження є останній аспект, в якому російський філософ визначив, що перехід від однієї фази розвитку етносу до іншої порушує співвідношення «гармонійних осіб» і пасіонаріїв в етносоціальній системі, яка стає сприйнятливою до ударів ззовні, а відтак і зростає рівень агресії та насилля всередині самої системи.

Можна виокремити два зрізи впливу пасіонарності методами насилля на соціальні трансформації: внутрішній та зовнішній. Зміна фази розвитку етносу зумовлюється, з одного боку, його рівнем пасіонарності, а з іншого боку – рівнем пасіонарності сусідніх етносів. Сталий соціальний розвиток характеризується оптимальним співвідношенням «гармонійних осіб» і пасіонаріїв, що дозволяє системі досить адекватно реагувати на зовнішні подразники, зокрема й агресію з боку інших етносів [5, с. 488]. Але у період соціальних трансформацій сусідній етнос може характеризуватися високим рівнем пасіонарності, що, у свою чергу, зумовлює зростання його агресії відносно першого. Агресія як реакція з боку сусіднього етносу у формі економічного, політично-військового та культурного тиску детермінує інтенсивність зазначених трансформаційних процесів. На нашу думку, саме рівень пасіонарності в ньому пришвидшує чи пригальмовує їх. Високий рівень пасіонарності за умов зовнішньої агресії консолідує суспільство, надає раціонального осмислення стихійним рухам. Враховуючи, що основною метою «міфічного насилля» є руйнування усталених соціальних та правових норм та створення передумов для впровадження нових, інтенсифікація трансформаційних процесів призводить до тотального впровадження пасіонарними радикальних методів (наприклад, масові арешти, убивства, показові публічні покарання та страти). У політико-правовій термінології для пояснення необхідності цих методів утвердився термін «революційна доцільність». Вони спрямовані як на особу чи групи осіб, які безпосередньо протидіють пасіонарним, так і на тих, котрі стигматизовані пасіонарними як «хранителі» старих соціальних норм. Таким об'єктом насилля передусім виступає інтелігенція.

Пасіонарії також виступають об'єктом насилля залежно від фази етногенезу, на якій відбуваються соціальні трансформації. Так, при переході від фази підйому до акматичної фази порушується підпорядкованість елементів соціальної структури, оскільки домінуючим стає прагнення до самоідентифікації, інтереси етносу ігноруються або сприймаються як другорядні щодо особистих. Такий стан характеризується, на думку Л. Гумільова, кровопролиттям, але культура при цьому не страждає, а, навпаки, процвітає [5, с. 463]. Перехід від акматичної фази до фази надлому супроводжується вчиненням тотального насилля в суспільстві за принципом «ми втомилися від великих», а жертвами стають насамперед пасіонарії. На останній фазі етногенезу, фазі обскурації, відбувається не тільки відтискання пасіонаріїв, власне, їх фізичне усунення, але й остаточне закріплення і ретрансляція соціокультурного досвіду [6, с. 137]. У кінцевому підсумку це призводить до закономірного згасання процесу етногенезу.

Л. Гумільов аналізував роль пасонаріїв у контексті становлення і розвитку етносів, акцентуючи на історичному аспекті. Логічно постає питання, чи їх діяльність обмежена етногенезом, чи є універсальною для соціального розвитку загалом. О. Краєва та О. Пестрецов, аналізуючи наукову спадщину Л. Гумільова, дійшли висновку, що він розглядав у своїх працях етнічну проблематику не у строгому сенсі, а передусім як біосоціальну складову видового різноманіття людства (антропосфери) в рамках цивілізованих структур, яку не можна зводити лише до етнічного, залишаючи поза увагою культурно-цивілізаційний та соціальний аспекти [2, с. 550]. Тому, на нашу думку, пасонарії широко представлені у різних соціальних групах та спільнотах.

Парадокс пасонаріїв полягає у тому, що у період соціальної стабільності їх діяльність суворо регламентована правовою системою, яка стигматизує їх як загрозу власному функціонуванню. Але структурні соціальні трансформації призводять до заперечення існуючої на той момент правової системи. Однією із функцій будь-якої системи, в т. ч. соціальної, є інтеграційна, яка реалізується через систему прийнятих в ній правил та норм. Руйнування системи права актуалізує необхідність встановлення нової, активізуючи діяльність індивідів, соціальних груп та спільнот, які виступають у цьому випадку агентами «міфічного» (правоустановлюючого) насилля. Такими агентами виступають і пасонарії, адже якщо у період соціальної стабільності їх діяльність стримується і контролюється, то під час таких змін вони отримують соціальну значимість. Неутилітарна спрямованість діяльності пасонаріїв, відсутність самоцензури, низький рівень самоконтролю, превалювання імпульсу до творчості та перетворення над інстинктом самозбереження обумовлюють готовність пасонаріїв до здійснення репресій проти незгодних із новим правом. Репресії можуть бути «кривавими» (мати багато людських жертв), і «не кривавими» (у формі тиску на владу на усіх рівнях). Аналізуючи соціальні процеси (світові війни, масові загибелі та каліцтва, вимушена міграція величезних людських мас, деградація суспільних верств) у Європі в ХХ столітті, О. Полисаєв дійшов висновку, що першоосновою для домінування прямих форм насилля, це стосується й спалахів неймовірних жорстокостей в економічно розвинених західних державах, у період соціальних трансформацій виступає пасонарність маргіналів, які зуміли об'єднатися у потужні політичні структури. Це пояснює той факт, що власне маргінальні структури, не обтяжені існуючими у суспільстві етнокультурними традиціями, релігійними та моральними цінностями, зуміли стати потужною та агресивною (згідно концепції Л. Гумільова – пасонарною) суспільною верствою, яка прийшла до влади у більш ніж у півтора десятках країн світу [7, с. 62]. Але пасонаріїв не варто зводити до маргіналів, оскільки існує й інша тенденція: виступивши джерелом соціальних змін, пасонарії виявляють нездатність утвердити нові норми та правила. У політичному житті вони або заміщуються прагматиками, або фізично знищуються. По суті, діяльність та поведінка пасонаріїв, хоча й стигматизується суспільством через поняття «відданість», «патріотизм», «служіння загальним інтересам» як необхідна та бажана, має риси маргінальності, оскільки вона не відповідає «обивательським» культурним нормам. Синергетичний принцип аналізу розвитку суспільства дозволяє твердити про самоорганізацію неоднорідних пасонарних груп під загрозою руйнування суспільства у період соціальних трансформацій. Завдяки слабким зв'язкам цих груп з існуючими в суспільстві традиціями і орієнтації на одновимірне, спрощене відтворення соціальної дійсності, запропонована ними альтернатива розвитку, незалежно від ідеологічних засад, є найбільш привабливою, оскільки в ній здійснено чіткий поділ на «свій – чужий». За умов міметичної кризи, за Р. Жираром, така модель дозволяє суспільству консолідуватися у єдності ненависті усіх проти одного (групи чи спільноти). Завдяки підвищеній агресивності та маргінальності пасонаріїв соціальні зміни відбуваються інтенсивно, що визначає їх функціональний характер як агентів «міфічного» насилля.

Інструментом «міфічного насилля» є створення та продукування в масовій свідомості образу «героя» та «героїзму» як моделі поведінки. Звісно, праобразами для цього стають пасонарії завдяки їх жертвності. Але основне призначення пасонаріїв не у здійсненні особистих героїчних вчинків, а у створенні відповідної соціальної домінанти, яка інтегрує

та організовує пасіонарність соціальної системи, котра у кінцевому підсумку ірраціональне насилля, спалахи агресії спрямовувала би на досягнення спільної мети – руйнування конкретних соціальних норм та порядків для подальшого встановлення нових.

Н. Ковтун однією з умов руйнування існуючих соціально-культурних та соціально-правових норм визначає вольовий характер діяльності пасіонаріїв, який багато в чому визначив поступ етично-світоглядних засад сучасних цивілізацій, зокрема стосовно введення і закріплення суспільної заборони канібалізму, фізичного винищення інших людей («не убий»), упорядкування статевих стосунків, заборони інцесту, визнання представників інших родів, племен, народів, націй за повноцінних людей, визнання права на існування культур інших етносів, народностей і націй, визнання права націй на самовизначення [6, с. 136]. Причому воля розуміється не лише як прагнення, а, передусім, як їх вираження у конкретних діях внаслідок імпульсу волі. Компонентом механізму здійснення «міфічного» насилля можна визначити провокацію, тобто певну подію, яка спричиняє імпульс волі, легітимізуючи застосування пасіонаріями насильницьких методів у боротьбі з існуючими нормами та правилами.

Також інструментом для здійснення «міфічного» насилля пасіонаріями є єдність, узгодженість та консенсус у цілях пасіонаріїв, визначення комплексу норм та правил, на які спрямовуватиметься їхня деструктивна енергія. Так, пасіонарний вибух у сучасній Україні та російська агресія характеризуються прагненням політичних та економічних еліт зберегти status quo у правовій системі, а діяльність пасіонаріїв, які самоорганізуються і на рівні місцевих громад проводять люстрацію (в т. ч. «люстрацію через смітник»), воюють у добровольчих загонах, проводять акції тиску на владу, примушує через демократичні процедури змінити правову систему відповідно до вимог суспільства, актуалізуючи демократизацію суспільства, боротьбу з корупцією, хабарництвом, тобто встановити правову систему на основі європейських цінностей.

На противагу пасіонаріям діють «чесні і принципові» та «гармонійні» особи. Зміст соціального насилля, здійснюваного соціальною спільнотою «чесних і принципових» полягає у контролі за поведінкою індивідів через повчання, пересуд, соціальну стигматизацію ганьбою за «аморальні» вчинки з метою заперечити можливість альтернативних думок, поглядів, інших потрактувань добра і зла, цінностей тощо. Стримування тенденції накопичення пасіонарної напруги прямо залежить вже від соціальної ролі «гармонійних осіб», тобто від індивідів, які стримують спалах пасіонарності через примноження матеріальних цінностей за існуючими культурними зразками у межах правового поля. Тут варто говорити про тенденцію, за якою період відносно стабільного соціального розвитку позначається зменшенням питомої ваги пасіонаріїв у суспільстві, що, за Л. Гумільовим, спричинене одноманітністю сумовитого існування (знижується життєвий тонус людей та виникає потяг до наркотиків і статевих збочень) та усунення із соціального життя екстремальних генотипів [5, с. 288]. Йдеться не про цілеспрямовану політику влади, спрямовану з метою запобігання соціальним заворушенням на фізичне чи моральне знищення «бунтівників-пасіонаріїв», чия діяльність загрожує соціальним порядкам, а про закономірність соціального розвитку. З іншого боку, «гармонійні люди», знаходячись у середовищі пасіонаріїв, з часом починають наслідувати їхню модель поведінки, поповнюючи їх критичну для соціальних трансформацій масу.

Отже, громадянська діяльність пасіонаріїв як творців етнічної домінанти, яка організовує пасіонарність етносоціальної системи, спрямовує її подальший розвиток завдяки здатності створювати взірць поведінки для інших членів колективу, для представників певного етносу, які вкладають власну збиткову енергію в організацію та управління одноплемінниками на усіх рівнях соціальної ієрархії, визначає характер соціальних трансформацій. У період соціальної стабільності діяльність пасіонаріїв регламентована правовою системою, яка стигматизує їх як загрозу власному функціонуванню, але трансформаційні процеси актуалізують їх соціальну значимість завдяки таким притаманним їм рисам як неутилітарна спрямованість діяльності пасіонаріїв, відсутність самоцензури, низький рівень самоконтролю, превалювання імпульсу до творчості та перетворення над інстинктом самозбереження. Пасіонарії виявляють

готовність до здійснення репресій проти незгідних із новим правом. Діяльність та поведінка пасіонаріїв має риси маргінальності, підвищеної агресивності та вольовий характер, що інтенсифікує процес руйнування конкретних соціальних норм та порядків. Інструментом «міфічного насилля» є створення та продукування в масовій свідомості образу «героя» та «героїзму» як моделі поведінки, праобразами стають пасіонарії завдяки їх жертвності. Стимулюючим фактором здійснення насилля пасіонаріями є діяльність «чесних і принципових» та «гармонійних» осіб.

1. *Benjamin W.* Metaphysisch-geschichtsphilosophische Studien. Zur Kritik der Gewalt / Walter Benjamin // Benjamin W. Gesammelte Schriften [unter Mitw. von Theodor W. Adorno und Gershorn Scholem, hrsg. von Rolf Tiedemann und Hermann Schweppenhäuser]. – Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1972. Band. II. 1. – 1991. – S. 179–204.

2. *Краева О. Л.* Пасіонарність як інтегруючий фактор національної общности / О. Л. Краева, А. Ф. Пестрецов // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. Серия «Социальные науки». – 2006. – Вып. 1 (5). – С. 548–553.

3. *Васютинська О. Г.* Особистісна пасіонарність як психологічна проблема / О. Г. Васютинська // Вісник Одеського національного університету. Психологія. – 2013. – Т. 18, вип. 22 (1). – С. 103–109.

4. *Слюсар В. Н.* Л. Г. Гумилев о проблемах взаимодействия этносов / В. Н. Слюсар // Евразийство и мир. – 2014. – № 3. – С. 126–137.

5. *Гумилев Л. Н.* Этногенез и биосфера Земли / Л. Н. Гумилев. – С.-Пб. : Кристалл. – 2001. – 639 с.

6. *Ковтун Н.* Воля як основа соціальної активності пасіонарія у контексті концепції етногенезу Льва Гумільова / Наталія Ковтун // Studia Politologica Ucraino-Polona. – Житомир-Київ-Краків : ФОП Євенок О. О., 2013. – Вип. 3. – С. 132–138.

7. *Полисаев О. П.* Міфологічний контекст українського маргіналізму / О. П. Полисаев // Вестник СевГТУ. – 2005. – Вып. 69: Философия. – С. 57–72.

КЛАСИФІКАЦІЯ ПОЛІТИЧНОГО ПРОТЕСТУ

Hanna Berestova. Classification of Political Protest.

In this article, the author makes an attempt to classify the phenomenon of political protest and defines the main features of its each type.

The subject of political protest in the scientific field of Ukraine is less explored. Based on analysis of various cases of political actionism, the researcher summarizes its main features. The author also illustrates theoretical constructs by examples from political life in Ukraine and abroad.

The purpose of this article is to mark out the forms of political protest based on criteria affecting its essential characteristics. To achieve this objective, the researcher has used the following methods: event analysis, look-back study, structural-functional method, comparative method, systematic approach and others.

Political process is mainly classified due to bipolar feature. Due to activity-part, political protest falls into active and passive. Due to preliminary preparation, political protest falls into planned and spontaneous one. Due to tactics and leverages, political protests may be conventional (legal) and unconventional (illegal). It is important to understand that citizens use different types of political protest in case, when traditional possibilities for political participation have been exhausted or are ineffective.

Depending on external conditions and resources, the protest is able to be transformed from one form to another one by changing protest tools and sometimes also by changing original objectives towards radicalization or towards softening the requirements.

Key words: types of political protest, protests, conventional and unconventional protests, virtual political protest, opposition.

Українська перманентна соціально-економічна криза у відповідь на виклики часу вимагає політичних перетворень, метою яких повинна бути стабілізація політичного розвитку суспільства. У зв'язку з цим важливим є діалог між громадянами і владою, підтримка суспільством політичного режиму. Високий рівень політичної культури, здатність населення до протесту, наявність легітимних механізмів його здійснення є ознакою зрілості громадянського суспільства, що збільшують імовірність побудови демократичних інститутів та механізмів здійснення влади.

Політичний протест є дієвим способом комунікації між владою та громадянином. Його здатність впливати на політичний процес залежить від багатьох чинників: ресурсів протесту (правове поле, людські, матеріальні, часові ресурси), сценарію протесту, коридору можливостей протесту тощо.

Спроби класифікувати форми політичної участі здійснили вітчизняні науковці О. Максимова й В. Бортніков. Типологізовано й феномен політичної опозиції: в західній науці основоположними вважаються дослідження Р. Даля, Дж. Сарторі, Х. Лінца; у вітчизняній такі дослідження здійснювали Н. Вінничук, У. Кирієнко, О. Кукуруз, С. Поршаков, Т. Ткаченко, О. Циганков та ін. [1, с.51]. Але класифікація явища політичного протесту в українській науці відсутня, автори переважно звертали свій науковий інтерес на визначення протестних форм як одного з типів політичної участі. Саме тому метою даної статті є виокремлення видів політичного протесту на основі критеріїв, що впливають на його сутнісні характеристики.

Політичний протест є багатовимірним поняттям у політичній науці. Під ним розуміється і факт політичного протистояння та незгоди з позицією влади, який проявляється фактичною дією, і факт внутрішнього неприйняття існуючих у суспільстві політичних цінностей та відносин, що викликає пасивний спротив та не проявляється публічно.

Вимоги часу в кожному окремому суспільстві «провокують» той чи інший спосіб політичної участі. Протест є однією з її форм, тому закономірно, що на характер перебігу протестних акцій впливають ті ж фактори, що спонукають громадян вдаватися до інших форм політичної участі. Так, незадоволення соціально-економічним становищем, страх перед майбутнім, корупція, утиски за національною, мовною, статевою, релігійною ознаками та

обмеження основоположних прав і свобод людини і громадянина, фактичні характеристики політичного режиму встановленого в державі, геополітичні та геокультурні фактори мають наслідком недовіру до влади, прагнення зміни політичних еліт та пошук нових лідерів. Всі ці чинники змушують громадян вдаватися до політичної активності.

Надалі під політичним протестом у цьому дослідженні розуміється індивідуальна чи групова форма політичної участі, яка полягає у вияві незгоди з політичним курсом або конкретним політичним рішенням, виникає у відповідь на порушення владними суб'єктами прав і свобод людини та громадянина, може набувати конвенційних та неконвенційних форм.

Протест як соціально-політичний феномен може виражатися в активних та пасивних формах. Активні форми протесту здійснюються переважно публічно та вимагають від учасників діяльнісної складової з планування та проведення відповідних заходів. Як приклад, можна навести мітинги та пікети державних установ, вуличні акції спротиву.

Пасивні форми політичного протесту не потребують громадської активності. Вони проявляються в ігноруванні виборів (електоральний абсентеїзм), голосуванні проти всіх, політичній аномії (політична апатія та беспорядність). Прояви пасивного протесту значно знижують демократичний потенціал суспільства, що особливо небезпечно для перехідних суспільств. Причинами його можуть бути як індивідуальні мотиви, так і політика владних інституцій. Неявка на виборах у низці країн карається штрафами (Австрія, Бельгія), позбавленням виборчих прав або права займати посади на державній службі (Аргентина), а подекуди і ув'язненням (Греція, Туреччина). Пасивність населення як правило викликана низьким рівнем політичної культури, що не сприяє утвердженню демократичних механізмів в процесі прийняття політичних рішень.

Проведенню акцій політичного протесту передують певний комплекс заходів з їх планування, таких як мобілізація учасників й інших ресурсів та повідомлення місцевих органів влади про намір проведення масового зібрання. Такі акції можна класифікувати як заплановані. Іншим видом політичного протесту є стихійні акції, які виникають спонтанно, як реакція на незаконні дії посадових осіб, інших громадян (репресії проти громадських активістів, перевищення повноважень правоохоронними органами, акти вандалізму, смерть політичних лідерів чи моральних авторитетів тощо).

Що ж до організованих політичних протестів, то, як підкреслює В. Бортніков, діяльність людини завжди несе в собі певну логіку, впорядкованість, вона підкоряється функціональним вимогам, ставить перед собою певні цілі. Тому в ній проявляється організація. У свою чергу, організація, її апарат пропонують або нав'язують цій діяльності чіткі межі та специфічні форми панування [2, с. 86]. Це означає наявність у діяльності таких інституційованих структур, як політичні партії, рухи, інші суспільно-політичні утворення, чіткої системи розподілу ролей між керівниками та рядовими членами, функціонального поділу праці, існування ієрархії. Ефективність політичного об'єднання базується на низці умов, серед яких найважливішою є ідентифікація індивіда зі своєю групою. Належність до згуртованої групи допомагає особі знизити тривожність, дає відчуття спільної участі у вирішенні соціально значущих справ, задовольняє інші нагальні потреби [2, с. 86].

Можна говорити про різні рівні відповідальності та відмінність психологічних викликів, що постають перед особою. В стихійних протестах превалюють ірраціональні почуття та поведінка, спричинена виникненням сильних психо-емоційних станів, які в натовпі ще більше підсилюються та призводять до неконтрольованості масових виступів. Утім не варто дії натовпу та стихійні політичні акції визначати лише в негативному контексті, оскільки політизований натовп здатний створювати ситуативних лідерів, домагатися поставлених цілей. Характер його дії залежить від сукупності чинників, основними серед яких є: освітньо-культурний рівень учасників протесту та рівень їх демократичності, здатність до саморегуляції, сутнісні характеристики політичної системи, традиції, ресурси обох сторін тощо.

За тактикою та засобами досягнення цілей політичні протести можуть бути конвенційними (законними) та неконвенційними (незаконними). Варто зазначити, що законність протесту поняття відносне і залежить безпосередньо від національного законодавства. Але

насильницькі дії чи заклики до застосування насильства під час масових акцій, порушення громадського порядку, пошкодження майна суворо караються згідно правових норм у всіх державах. Більше того, їх контроль охоплює й інтернет-активність. Зокрема, у Великобританії правоохоронні органи приділяють окрему увагу закликам до насильства у соціальних мережах. Так, у 2011 році двоє порушників були засуджені до 4 років позбавлення волі за заклики у мережі «Facebook» до участі у масових заворушеннях.

Відповідно Конституції України громадяни мають право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування (ст.39) [3]. Загалом же ступінь свободи проведення мирних акцій протесту залежить від політичного режиму, встановленого в державі, та рівня виконання державою своїх зобов'язань у сфері гарантування прав і свобод людини і громадянина. Так, Закон Республіки Білорусь «Про масові заходи в Республіці Білорусь» [4], який був прийнятий в 1997 році, в демократичному суспільстві є життєво важливим для нормального перебігу політичного процесу, оскільки гарантує одне з основоположних прав людини. Та практика показує, що неконкретизоване право на свободу зборів призводить до практичної неможливості провести публічні акції, які не до вподоби владі. Задля цього адміністрації міст створюють всілякі перешкоди, то посилаючись на численні обмеження даного права, то на відсутність встановленої процедури. Так, згідно згаданого закону, повідомлення про проведення масової акції необхідно подати за 15 днів до місцевих органів влади, при тому, що нормою у демократичній практиці є 1-5 днів. Тут простежується чітка залежність від характеристик політичного режиму, оскільки ті протестні ініціативи, що є законними та прийнятними в демократичних суспільствах, зазнають перешкод і піддаються обмеженням в авторитарних і повністю заборонені в тоталітарних.

Українська дослідниця політичної участі Н. Ротар зазначає, що політичний протест потрібно розуміти як організований спротив громадян політичній системі, офіційному політичному курсу, політичним рішенням, який здійснюється з використанням способів, що відповідають актуалізованим вимогам. На її думку, влада завжди сприймає масовий, навіть конвенційний, політичний протест як небажаний прояв громадської активності, що дестабілізує політичне та економічне життя. Потенційно протест завжди пов'язаний з використанням насилля, тому уряди всіх країн використовують цей мотив як привід для придушення протестних виступів [5, с. 204-205]. За місяць протестів у Єгипті на початку 2011 року загинуло близько 800 осіб у сутичках з поліцією та ісламістами, а протягом наступних двох років - ще 1000 осіб. Проти демонстрантів застосовували силу, катували затриманих. У перших лавах протестувальників йшли ті, хто готовий був захищати людей від поліції та її бездіяльності. Ще одним прикладом ворожості влади до масових акцій спротиву став екологічний протест у Туреччині, що розпочався в травні 2013 року проти вирубки парку Гезі (Стамбул). Влада спробувала розігнати демонстрантів сльозогінним газом, чим зумовила політизацію руху та стрімке зростання чисельності протестувальників.

Практика придушення протестів характерна не лише для антидемократичних режимів, а й застосовується в сталих демократіях. Сутичками з поліцією традиційно супроводжуються демонстрації останніх років у Греції та Іспанії.

За тактикою та засобами досягнення цілей Центр дослідження суспільства виокремлює наступні типи протестів:

1. Конвенційні – відомі й загальноприйняті форми протесту, які безпосередньо не впливають на цілі протесту (наприклад, пікети, мітинги, демонстрації, перформанси).
2. Конфронтаційні – протестні дії, що передбачають безпосередній вплив на цілі протесту («пряма дія»), але не супроводжуються завданням безпосередньої шкоди людям або майну (наприклад, блокування, перекривання руху, страйк, голодування).
3. Насильницькі – протестні дії із завданням (або погрозою завдання) безпосередньої шкоди людям або майну (наприклад, побиття або вандалізм) [6].

Американські дослідниці Е. Ченовет та М. Дж. Стефан, які проаналізували 323 мирні та збройні рухи спротиву протягом 1900-2006 років, дійшли вражаючого висновку, що в

досліджений період мирні рухи опору досягали повного або часткового успіху приблизно вдвічі частіше, ніж насильницькі. Авторки у своїй праці наводять деякі приклади успішних ненасильницьких рухів спротиву. Так, стійкі й систематичні мирні дії зумовили падіння автократичних режимів у Сербії (2000), на Мадагаскарі (2002), у Грузії (2003), та Україні (2004-2005) після фальсифікації результатів виборів, виведення іноземних окупаційних сил із Лівану (2006), а також змусили короля Непалу піти на істотні конституційні обмеження владних повноважень (2006) [7, с. 16].

За кількістю учасників протести можна поділити на такі види:

- масові акції, що характеризуються широкою участю населення. Соціальна база таких протестів різноманітна, учасників об'єднує спільна мета, як-от повалення диктаторського режиму;

- групові акції протесту, що об'єднують під своїми гаслами представників різних соціальних груп (професійних, статево-вікових тощо), симпатиків певних політичних поглядів та ін.;

- індивідуальні акції протесту, що реалізуються однією людиною проти придушення її прав і свобод чи з метою відстоювання власних поглядів.

Протести за тривалістю можуть бути короткостроковими (або ж одноразовими), довготривалими, деякі – періодичними. Як правило, тривалість протестів залежить від досягнення поставленої мети.

Яскравою одноразовою індивідуальною акцією протесту був вчинок Михайла Нодельмана – скрипаля, який народився і здобув освіту в Росії, а зараз живе і працює в Німеччині. 16 березня 2014 року після концерту в Кельнській філармонії музикант розгорнув український національний прапор з написаними на ньому словами «No war» і мовчки тримав його протягом п'яти хвилин.

Залежно від мети можна виокремити наступні види політичного спротиву: системні, персональні та лояльні. Завданням першого виду протестів є досягнення повної трансформації політичної системи, зміни основ політичного функціонування. Метою персональних політичних протестів є усунення конкретних діячів від влади, діяльністю яких громадяни незадоволені. Що стосується лояльних (термін запозичений у Х. Лінца [1, с. 54], який застосовував його до політичної опозиції) політичних протестів, то їх метою є врахування думки громадян (тих, хто протестує) при прийнятті політичних рішень.

Залежно від ролі індивідуального суб'єкта в процесі політичного протесту варто виокремити автономний та мобілізаційні політичні протести. Так, при автономному протесті індивід приймає рішення щодо участі в політичній акції самостійно. Зазвичай, автономними є індивідуальні акції спротиву: мовчання, відмова голосувати або і самоспалення, як це вчинив вуличний продавець фруктів Мухаммед Буазізі перед будинком мерії в Тунісі 17 грудня 2010 року на знак протесту проти свавілля поліції та місцевої влади, і що і стало поштовхом для виходу на вулиці сотень тисяч тунісців, які вимагали відставки владної верхівки на чолі з президентом Бен Алі та демократичних змін загалом. Невдовзі по різних країнах арабського світу прокотилася хвиля подібних самоспалень доведених до відчаю людей.

Мобілізаційний протест здійснюється під впливом інших суб'єктів політики. В цьому ракурсі не варто ототожнювати політичну мобілізацію з політичним маніпулюванням, оскільки мобілізаційний вплив – це об'єктивний наслідок інтеграції особи в політичні структури. Т. Кремень зазначає, що акції протесту і самі є мобілізаційним фактором, оскільки в створених ним умовах відбувається формування нової колективної ідентичності. До того ж важливим фактором є певна ритуальність протестів, створення певної спільноти, яка дотримується однакових цінностей [8, с. 35]. Політична мобілізація сприяє залученню населення до участі в політичному процесі. Іноді для здобуття політичного впливу деякі групи вдаються до прихованої мобілізації, що призводить до викривлення загальної картини настроїв та пріоритетів громадян.

Варто звернути увагу на розподіл політичних протестів на інституціональні та неінституціональні. Формулювання запозичене у К. Палескі, який у спробі типологізації

опозиції виокремлював інституціональну опозицію, організовану у вигляді формальних груп, які часто регулюють свою діяльність через різні інституції (наприклад, опозиційна партія) [9, с. 11-12]. Неінституціональні політичні протести здійснюються групами людей, які не є частиною інституційного дизайну політичної системи.

Інституціональним протестом можна назвати факт наявності політичної опозиції, в тому числі й парламентської, в політичній сфері держави. Статус політичної опозиції в національних законодавствах значно різниться: від затвердження його офіційного статусу в Конституції до повної заборони існування в тоталітарних режимах. Як приклад широких повноважень та високої конструктивності можна згадати опозицію в політичній системі Великобританії. Головна опозиційна партія в парламенті Британії має статус «Офіційної опозиції Її Величності» та отримує додаткове фінансування. На противагу Уряду, опозиційна партія формує «тіньовий» кабінет, члени якого отримують надбавки до депутатської зарплати, а також контролюють роботу міністрів діючого Кабінету міністрів та пропонують альтернативні варіанти політичних рішень.

Окрім діяльності опозиції, суб'єктами протестної активності можуть виступати профспілкові утворення, статево-вікові групи населення та різноманітні суб'єкти громадянського суспільства. Ними керує прагнення швидких соціально-політичних перетворень, яке є рушійною силою протесту, виростаючи з відчуття масового невдоволення, неспівпадіння реальності з очікуваннями (депривації).

Залежно від суб'єкта протесту можна виділити наступні його види: молодіжні, підприємницькі, робітничі протести, акції національних меншин проти дискримінації (як приклад, можна навести протести кримських татар проти анексії Криму в березні 2014 року та утиски їх прав як корінного населення даної території), страйки працівників різних галузей промисловості та профспілок (шахтарів, залізничників, педагогів, науковців, медиків та ін.). Так, молодіжні та студентські протести більш радикальні, протести на транспорті створюють загрозу колапсу мегаполісів, що яскраво ілюструють масові вуличні акції та страйки працівників на транспорті, які відбулися в Бразилії під час Чемпіонату світу з футболу 2014 року. Демонстранти висловлювали незгоду з політикою уряду, вважаючи витрати (3 млрд. американських доларів) на проведення Мундіалю надмірними.

Протести антиглобалістів заслуговують особливої уваги завдяки різноманіттю форм, які вони обирають для донесення негативних наслідків процесу глобалізації. Так, найбільший дипломатичний скандал останнього десятиріччя був викликаний публікацією наприкінці 2010 року на сайті WikiLeaks більше ніж 250 тисяч листів американських дипломатів. Сайт WikiLeaks створений у 2006 році австралійцем Джуліаном Ассанджем як портал, що займається витоками таємної інформації та її оприлюдненням. Зазвичай джерела інформації залишаються анонімними. Самого Дж. Ассанджа називають найрадикальнішим антиглобалістом сучасності. Інформацію з цього сайту час від часу публікують практично всі світові ЗМІ, серед інших і найвпливовіші газети світу: «El Paris», «Le Monde», «Der Spiegel», «The Guardian» і «The New York Times».

WikiLeaks опублікував численні неформальні характеристики світових лідерів, заклики Саудівської Аравії до США завдати удару по Ірану. Були оприлюднені більше тисячі документів, які стосуються України, в основному датовані 2005-2010 роками.

Відповідаючи на виклики часу, протестний акціонізм, зберігаючи традиційні форми (страйки, пікети, мітинги, блокування, петиції, голодування), набуває нових нетрадиційних (інноваційних) форм. Зі зростанням значення Інтернет-технологій набули поширення віртуальні форми протесту: хакерські атаки на електронні ресурси з метою отримання закритої інформації, Ddos-атаки, які призводять до блокування їх роботи тощо. З'явився новий учасницький феномен хактивізм – хакерство у політичних цілях.

Соціальні мережі стали платформою для обговорення актуальних проблем та організації акцій протесту. Д. Кіркпатрік у своїй книзі «Ефект Facebook» зазначає: «У царині політичного активізму Facebook пропонує фундаментально нове середовище... На думку Цукенберга, ви вже робите подарунок вільному ринку ідей, лишаючи на Facebook коментар, приміром,

про зусилля Обама в галузі охорони здоров'я. Вважайте, що це дарування думки, ідей, що можуть зміцнити політику [10, с.392]. «Приєднатися до групи протесту на Facebook – це не стояти в натовпі з транспарантом. Facebook зручніший, тут вас побачать більше людей. Це більше схоже на підписання петиції, яку зразу побачить кожен» [10, с.393].

Так, у Йорданії з населенням у шість мільйонів два мільйони користуються Facebook. І це не лише жителі столиці. Зоряним часом Інтернету в арабському світі стала «арабська весна» [11, с. 40-41].

Залежно від результатів, яких вдалося досягти за допомогою політичного спротиву, його можна назвати ефективним чи неефективним. Та не варто однозначно оцінювати політичний протест, що відбувається в межах політичної системи. Відповідь на це запитання завжди багатогарнітна і абсолютно різна в залежності від того, з позиції чийх інтересів вона дається.

Ефективним протест визнається тоді, коли він не спричинив прогресу у вирішенні проблеми, яка змусила громадян вдатися до політичного акціонізму. Причинами поразки може бути і застосування репресій, і відірваність від реальності самих цілей протесту. Зазвичай протест поступово домагається поступок від влади, які є компромісними для обох сторін конфлікту.

Журналіст-міжнародник Н. Гуменюк у своїй книзі «Майдан Тахрір. У пошуках втраченої революції» пише: «Особливість арабських перетворень у тому, що йдеться не про зміну лихої влади на добрих опозиціонерів. Мета – змінити правила гри або принаймні змусити того, хто очолить країну, грати за правилами. Громадяни розуміють, що думати, ніби ісламісти, які скористалися з революцій, чи військові, які, наприклад, у Єгипті контролюють фінансові потоки, поступляться кермом, – наївно. Однак потроху, хай інколи в ситуації «два кроки вперед, один назад» система поступається, оскільки все-таки не може не слухати і не звертати уваги на громадян» [11, с. 21]. Арабські революції важко назвати успішними, адже в ряді країн результатами революції скористалися ті, котрі мало причетні до протестного руху та, в принципі, і не поділяли цінностей тих революцій.

Як відомо, протест виникає на ґрунті невдоволення, яке особа намагається усунути шляхом впливу на ситуацію своєю дією, але якщо протест стимульований штучно зацікавленими особами чи групами, тоді він не є нормою політичного життя та ознакою демократичності суспільства. В такому разі доречно говорити про псевдо-протест, що викликаний обставинами, які не відображають реальний стан настроїв громадськості, а протестний акціонізм має на меті дестабілізацію ситуації в державі чи регіоні. Зацікавлені у отриманні політичного впливу групи маніпулюють громадською думкою та провокують не характерну для населення поведінку. В українських реаліях можна говорити про цілу культуру псевдо-протестів, оскільки платні демонстрації та мітинги стали частим явищем. Американські дослідники назвали таке явище «проплаченим натовпом», під яким мають на увазі підтримку політиків за винагороду [7, с.43]. Учасники таких акцій часто не мають найменшого уявлення про цілі протесту та «на замовлення» можуть вдатися до провокацій із застосуванням насилля задля дискредитації тих чи інших суб'єктів політичного життя.

Зрежисовані протести, «мітингувальники за викликом» є наслідком низького рівня політичної культури й бідності та несуть у собі загрозу дискредитації демократичних механізмів відстоювання та захисту інтересів громадян.

Основними небезпеками псевдо-протестів є:

- дестабілізація ситуації у суспільстві, що подекуди супроводжується масовими беспорядками та застосуванням насилля;
- дискримінація учасників політичного життя, проти яких спрямовані фальшиві акції;
- дискримінація явища політичного протесту як законного способу захисту політичних інтересів суб'єктами громадянського суспільства;
- спотворення реального стану настроїв суспільства та маніпуляція громадянською свідомістю.

Політичний протест є невід'ємною ознакою здорового політичного процесу, атрибутом політичного життя як такого, тому протест – це не тільки масові акції спротиву на вулицях

великих міст, страйки працівників окремих галузей господарства, а і фрондизм у молодіжній чи творчій тусовці, парламентська опозиція, внутрішнє несприйняття окремим індивідом процесів, які відбуваються в державі. Протест, залежно від зовнішніх умов та ресурсів, здатний трансформуватися з однієї форми в іншу, змінюючи засоби, а подекуди і початкові цілі, як у бік радикалізації, так і в бік пом'якшення вимог. Тому, цілком закономірно, що «чисті» види протесту зустрічаються рідко. Зазвичай реальна акція спротиву може мати риси одночасно декількох видів.

Узагальнюючи вищесказане, можна зробити висновок, що класифікація політичного протесту здійснюється в основному за біполярною ознакою. Враховуючи поверховість і фрагментарність висвітлення у вітчизняній науці даної теми та надзвичайну її актуальність, вважаємо за доцільне поглибити дослідження видів політичного протесту, що допоможе по-новому осмислити його структуру та перспективи розвитку в політичній системі. Динамічність протесту визначає його варіативність в умовах різних політичних систем. За наведеними критеріями політичні протести можна достатньо детально класифікувати, що дозволяє сформувати уявлення про його наповнення за такими сутнісними характеристиками, як суб'єктність, масовість, результативність, законність, організованість, тривалість та ін. Подальший аналіз політичних акцій за цими характеристиками допоможе визначити можливості впливу політичного протесту на процес прийняття політичних рішень.

1. *Вінничук Н.* Типологія політичної опозиції / Н. Вінничук // Політичний менеджмент. – 2007. – № 3. – С. 51–59.

2. *Бортніков В. І.* Політична участь і демократія: українські реалії / Бортніков В. І. – Луцьк : Вежа, 2007. – 524 с.

3. *Конституція України* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.

4. *Закон Республіки Беларусь «О массовых мероприятиях в Республике Беларусь»* от 30 декабря 1997 г. № 114-3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravo.by/main.aspx?guid=3871&p2=2/650>.

5. *Ротар Н. Ю.* Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду / Ротар Н. Ю. – Чернівці : Рута, 2007. – 472 с.

6. *Саламанюк Т.* Передпомаранчевий синдром: в пошуках нової революції [Електронний ресурс] / Т. Саламанюк. – Режим доступу : <http://www.cedos.org.ua/protests/peredpomaranchevui-syndrom-v-poshukakh-novoi-revoliutsii>.

7. *Ченовет Е.* Чому ненасильницький протест ефективний: стратегічна логіка громадянського конфлікту / Е. Ченовет, М. Дж. Стефан. – К. : ТОВ «Видавництво «Клію», 2014. – 304 с.

8. *Кремень Т. В.* Політична мобілізація в соціально-медійному вимірі : [монографія] / Кремень Т. В. – К. : Грамота, 2013. – 256 с.

9. *Paleski K.* Opozycja polityczna – próba typologii (Opozycja w systemach demokratycznych i niedemokratycznych) / K. Paleski. – Kraków : Inst. Nauk Społ. Akademii Pedagogicznej im. KEN, 2001. – 546 s.

10. *Кіркпатрік Д.* Ефект Facebook / Д. Кіркпатрік. – К. : Темпора, 2012. – 488 с.

11. *Гуменюк Н.* Майдан Тахрір. У пошуках втраченої революції / Н. Гуменюк. – К. : Політична критика, 2015. – 320 с.

ГРОМАДЯНСЬКО-ПОЛІТИЧНА ПОЗИЦІЯ ВОЛИНСЬКОГО ТА ПОДІЛЬСЬКОГО РИМО-КАТОЛИЦЬКОГО ДУХОВЕНСТВА У ПОЛЬСЬКИХ ПОВСТАННЯХ 1830-31 ТА 1863 РОКІВ

Inna Shostak. The Public and Political Role of the Roman Catholic Clergy from Volhyn and Podolia During the Polish Rebellions of 1830-31 and 1863.

The article analyzes the role of the Roman Catholic clergy during the Polish rebellions of 1830-1831 and 1863. Geography of research is Volhyn and Podolia, which were a part of the Russian empire in the 19 century. The confrontation between the Russian autocracy and the Roman Catholic clergy intensified after the November rebellion of 1830-1831. The Roman Catholic clergy had not only religious functions. It had enough resources to preserve the national identity of Poles. Therefore, public and political position of the Roman Catholic clergy of Volhyn and Podolia influenced political life of the region.

The Polish national movement for Catholic priests of Volhyn and Podolia was closest to the national spirit, because the majority of them were Poles by nationality. Having a significant influence over their parishioners, the priests tried to form a sense of patriotism among the parishioners. Another reason for the participation of the Roman Catholic clergy in the rebellions associated with the status of the Roman Catholic Church. In the Russian Empire the Church was subordinate to secular authority. The pressure on the Roman Catholic Church carried out the Orthodox Church. These factors contributed to the fact that much of Catholic priests became the opposition to the autocracy and Orthodoxy.

It is difficult to overestimate the role of the Catholic clergy in the deployment of both the November and January rebellions in the 19 century. Of course, most priests were not holding weapons in their hands. However, their preaching was to convince the peasants to support the rebellion. Churches and monasteries were used to shelter insurgents and their weapons.

Key words: the Roman Catholic clergy, the November rebellion, the January rebellion, Volhyn, Podolia.

Протистояння між російським самодержавством і римо-католицьким духовенством посилювалося після Листопадового повстання 1830-1831 років. На території Волині та Поділля, які у XIX столітті були у складі Російської імперії, Римо-Католицька Церква була суттєвою перешкодою на шляху проведення російським урядом політики русифікації та уніфікації приєднаних територій. З кінця XVIII століття було здійснено низку заходів з метою поставити Римо-Католицьку Церкву під безпосередній контроль царської влади, однак активізувати цей процес самодержавству вдалося після поразки Листопадового повстання. Римо-католицьке духовенство виконувало не лише релігійні функції. Воно мало достатньо ресурсів для збереження національної ідентичності поляків. Тому громадянсько-політична позиція волинського та подільського римо-католицького духовенства протягом XIX століття, особливо в роки польських повстань, впливала на громадсько-політичне життя регіону загалом.

Історіографія даної проблематики представлена працями як українських, так і польських дослідників. На сучасному етапі історію Римо-Католицької Церкви вивчають Е. Зваричук та Ю. Хитровська, які у своїх працях серед іншого торкаються проблем, пов'язаних із Листопадним та Січевим повстаннями. Е. Зваричук проаналізував діяльність єпископів Подільської римо-католицької дієцезії в першій половині XIX століття [1]. Ю. Хитровська висвітлює участь римо-католицького та православного духовенства Правобережної України в польському національно-визвольному повстанні 1863-1864 рр. [2]. Серед праць польських учених варто виділити дослідження Я. Зьолека про патріотичну позицію духовенства в часи повстання 1830-1831 років [3]. Оцінка Листопадового повстання Ватиканом проаналізована о. М. Живчинським [4, 5]. Проте вивчення громадянсько-політичної позиції волинського та подільського римо-католицького духовенства під час двох повстань, Листопадового та Січєвого, не було темою окремого наукового дослідження.

Мета даного дослідження – встановити особливості ставлення і міру залученості римо-католицького духовенства Волині та Поділля до польських повстань 1830-1831 і 1863 років.

У результаті поділів Речі Посполитої кінця XVIII століття поляки були позбавлені централізованої суверенної держави, але водночас посилилась національна ідея, яка втілювалась у прагнення відродити Велику Польщу у кордонах до 1772 року. Тому протягом XIX століття робилися спроби реалізувати цю ідею. З іншого боку, Римо-Католицька Церква поступово втрачала свій колишній вплив у регіоні, що і перетворило її на базу опозиції до влади. В. Павлюк опозиційність РКЦ пояснює кількома причинами: по-перше, політичним, економічним, морально-духовним тиском царизму та російського православ'я на Церкву; по-друге, громадянським патріотизмом, який охопив переважну більшість священнослужителів і знаходив свій прояв у прагненні відродити Річ Посполиту [6]. Саме те принизливе становище, в якому опинилась Католицька Церква, і перетворило її з релігійного на релігійно-політичний інститут тогочасного суспільства.

Важко переоцінити роль католицького духовенства у розгортанні як Листопадового, так і Січневого повстань у XIX столітті. Звичайно, серед повстанців, які зі зброєю відстоювали свої політичні переконання, священників було обмаль. Проте їхні проповіді переконували селян підтримувати повстання. Костели і монастирі використовувалися для переховування повстанців та їхньої зброї.

Аналіз документальних даних дав можливість В. Павлюку зробити висновок про те, що до повстання 1830-1831 рр. були причетні 64 католицьких, 31 уніатських і 7 православних священників. 33 з них боролися у повстанських загонах зі зброєю в руках (20 римо-католиків і 13 греко-католиків). Це складало 2,5 % від загальної кількості повстанців [6, с. 141].

На Поділлі римо-католицькі священники Кам'янецької дієцезії були активні під час Листопадового повстання. За підрахунками українських дослідників Л. Баженова, Л. Обушенової та польських Т. Лепковського, М. Згорняка участь у повстанні взяло 2522 особи, з них 2126 – із зброєю в руках. Можна спробувати вирахувати, скільки з них було римо-католицького духовенства, виходячи з того, що на початок 1830-х років на Поділлі працювало 284 ксьондзів і 120 ченців. Відповідно до звітів подільських урядових установ та військово-слідчих комісій, активну участь у боротьбі взяло понад 30 священників, тобто 7,9%. 7 римо-католицьких священників було заарештовано, з них 5 було засуджено і відправлено етапом у глиб Російської імперії, а 2 залишились під суворим наглядом поліції. Ці підрахунки є приблизними, оскільки подільський губернатор Ф. Луб'яновський у своєму звіті зазначав, що можна вважати, що у повстанні взяли участь усі без винятку римо-католицькі священники та ченці Поділля [1, с. 30-31].

Е. Зваричук довів, що католицьке духовенство на Поділлі стало однією з рушійних сил польського повстання 1830-1831 рр. (взяло участь 7,9% католицьких священників або 1,4% від загальної кількості подільських повстанців). Священники РКЦ на Поділлі, у період між польськими повстаннями, активно допомагали польській меншині краю втілити в життя власні патріотичні задуми (священники взяли активну участь у діяльності Союзу польського народу, об'єднанні «Віра, Надія, Любов» та інших конспіративних осередках) [7, с. 12].

Луцько-житомирське римо-католицьке духовенство теж не могло стояти осторонь подій 1830-1831 років. Духовенство Волині брало відносно активну участь у повстанні: 34 римо-католики, 32 греко-католики, 5 православних. Нижче римо-католицьке духовництво порівнює до повстання: багато священників старшої генерації заохочували населення до повстання, але матеріальних пожертв не складало. Частина була налаштована неприхильно, навіть вороже. Молодше покоління священників активно залучалося до повстання, особливо ченці (насамперед – пари) [8].

Важливими опорними пунктами повстання були монастирі. Маючи значні маєтки, а у зв'язку з цим – грошові та продовольчі ресурси, коней, необхідні матеріали, ченці активно допомагали повстанцям, самі вели збір коштів на користь повстання серед населення. Як зазначали самі учасники подій, монастирі рівною мірою зі світськими центрами були пунктами збору повсталих і базами їхніх подальших операцій, забезпечували повстанські тили [4, с. 121]. Зокрема, як впливає із листа від 11 вересня 1831 року волинського губернатора до київського військового губернатора і волинського та подільського генерал-губернатора В. Левашова, почаївські

ченці забезпечували військовий загін шляхтича Юрія Двірницького грішми, кіньми, хлібом. Ченці Домбровицького римо-католицького піарського монастиря теж надавали матеріальну допомогу повстанцям. Наступного дня, 12 вересня 1831 року, подільський губернатор у листі до В. Левашова повідомив, що влітку 1831 року було виявлено вогнепальну і холодну зброю у Летичівському домініканському костелі. Це дало привід уряду закрити костел та арештувати кілька духовних осіб. Характерно, що подільський губернатор запевняв у своєму листі, що крім Летичівського домініканського костелу, жоден інший монастир чи костел в Подільській губернії не брав безпосередньої участі у повстанні [9, с. 158-160].

У перебігу повстання важливим було те, що римська курія не підтримала цієї акції. Більше того, папа Григорій XVI засудив польське повстання 1830-1831 років. У лютому 1831 року він адресував польським єпископам послання, в якому зазначав: «Церква ненавидить шум зброї та заколоти; все, що порушує спокій держави, суворо заборонено божим слугам, бо ж Бог – Творець світу і з'явився, щоб принести на землю мир». Поява цього послання була зумовлена кількома чинниками. Так, наприкінці XVIII століття під час Великої французької революції поляки були на стороні якобінців, потім – підтримували Наполеона, пов'язуючи із ним надію на відновлення незалежної Польщі. Польському суспільству були притаманні лібералізм та антиклерикалізм, що не могло бути позитивно сприйняте Ватиканом. Інформацію про перебіг Листопадового повстання римська курія отримувала від віденського нунція Гуго Спіноли, який не орієнтувався у ситуації, оскільки володів лише обмеженими відомостями, наданими австрійськими військовими та дипломатами. Г. Спінола писав у Ватикан: «Радію, що польський клір – що є природнім – не лише не взяв участі у бунтівних рухах, але і протиставився їм так, що до цього часу не дозволив відкрити костелів» [4, с. 73-121].

Іншим важливим фактом було те, що керівництво повстання не надто турбувалося про підтримку Ватиканом. Якщо поєднати це із нестабільним становищем Римо-Католицької Церкви у Російській імперії та світі загалом, а також відсутністю достовірної інформації про події на теренах імперії, то можна вважати закономірністю видання 9 червня 1832 року папою римським Григорієм XVI енцикліки «Cum primis». У ній Листопадове повстання розцінене у світлі тогочасних політичних відносин як бунт проти законної влади [5, с. 12-74].

Спробуємо проаналізувати, наскільки реакція римо-католицьких єпископів узгоджувалась із позицією Ватикану у питанні оцінки Листопадового повстання.

Архієпископ К. Цецішовський, відповідно до своєї посади, осудив польське повстання. Сьогодні існує кілька поглядів на умови появи пастирського листа К. Цецішовського із засудженням Листопадового повстання. Матвій Лорет відносно 1830 року називає архієпископа неосудним через хвороби, втрату зору. Тому, на його думку, К. Цецішовський не міг бути автором пастирського листа. Дослідник вважав за можливе, що пастирське послання склав М. Пивницький, який був секретарем і правою рукою архієпископа [10]. Ігнатій Хжановський, захищаючи пам'ять Каспера Цецішовського, відзначив, що архієпископ був старою людиною і сліпим, тому пастирський лист був справою каноніка Михайла Скерневського, який після цих подій покінчив життя самогубством [11]. Ян Зьолек зазначав, що архієпископ під час розгортання повстання помер, а керуючий після нього архідієцезією Ян Щит не був прихильником збройного повстання [3, с. 81-84].

Єпископ Луцько-Житомирської дієцезії М. Пивницький не вчинив жодних дій, згідно яких можна було би судити, що він підтримує повстання. На початку XX століття М. Живчинський у праці «Ватикан щодо Листопадового повстання» зазначав, що єпископ М. Пивницький був боязливим та повністю підлягав російському уряду, тому не варто було сподіватися від нього жодних симпатій до повстанців [4, с. 12-74].

Кам'янецький єпископ Ф. Мацкевич виборонив своїх священників, яких переслідували за участь у Листопадовому повстанні. Наприклад, він звернувся із клопотанням до губернської влади не поширювати відомості про антиурядові виступи таких священників: М. Іларі з м. Янова, А. Миксевиця з м. Кам'янець, Ф. Лукашевича з м. Криве Озеро. Клопотання було підтримане; допитів священників у поліцейських відділках не проводили, а влада визнавала вироки, винесені самим єпископом. Е. Зваричук у статті «Єпископи Подільської

римо-католицької дієцезії (кінець XVIII – середина XIX ст.)» робить висновок про те, що Ф. Мацкевича сприймали як виваженого єпископа. Влада ставила його в приклад іншим римо-католицьким єпископам. Проте не усім священикам допомогла протекція єпископа. Промову проскурівського ксьондза Замблудовського було визнано антидержавною: він називав поляків вигнанцями і закликав долучатись до боротьби за свободу, за що його етапом було відправлено до м. В'ятки [1, с. 31].

Римо-католицький клір у 30-ті роки XIX століття, вже після придушення польського повстання 1830-1831-го років, продовжував чинити опір політиці російського царату, сподіваючись на відродження незалежної Польщі. Звичайно, це було аргументом російському самодержавству на користь того, що утиски проти РКЦ слід далі продовжувати, аж до повної ліквідації Церкви.

Виконуючи розпорядження уряду, 24 травня 1833 року київський військовий губернатор і волинський та подільський генерал-губернатор В. Левашов видав спеціальне розпорядження про нагляд за католицькими священиками і про цензуру їхніх проповідей. Цим розпорядженням цивільні губернатори були зобов'язані видати негласні циркуляри, згідно із якими міська й земська поліція мали взяти під свій нагляд всі богослужіння у римо-католицьких та уніатських храмах і з'ясувати, чи не виголошуються там проповіді, які містять підозрілі висловлювання щодо політичних подій у країні, й одразу ж повідомляти про такі випадки. Внаслідок цих актів таємний нагляд за католицьким духовенством був встановлений по всій території Правобережної України.

Інше завдання, яке стояло перед владою - змусити духовенство виголошувати під час богослужінь такі за змістом проповіді, які б відповідали політичним намірам уряду. Для реалізації цього завдання міністр внутрішніх справ підтримав пропозицію, відповідно до якої римо-католицькі єпископи мали розробити і надрукувати необхідним накладом «благонадійні» проповіді для їх розсилання до парафіяльних священиків. 24 липня 1833 року київський, волинський і подільський генерал-губернатор розіслав відповідні повідомлення до губернаторів. У них зазначалося, що потрібно відійти від практики виголошення парафіяльними ксьондзами власних проповідей, що проповіді мають бути перевірені цензурою. Зверталася увага навіть на те, якими рухами чи яким тоном голосу має супроводжуватися проповідь. Ці приписи були реалізовані Кам'янецьким єпископом Ф. Мацкевичем [12, с. 34-35].

Чинність урядового указу від 1831 р. «Про доставляння повідомлень парафіяльними священиками про напрямок думок і дії своїх парафіян і поляків» була підтверджена в 1833 році, оскільки місцеві православні священики й чиновники повідомляли київського військового губернатора і волинського та подільського генерал-губернатора В. Левашова про «неблагонадійність» католицьких священиків і ченців. Так, волинський єпископ Іннокентій в листі до генерал-губернатора В. Левашова від 11 грудня 1833 року повідомляв, що одержав інформацію від священика м. Клевая Рівненського повіту, Ісідора Метельського, нібито в Бердичівській друкарні ксьондзів кармелітів друкуються різні «неблагодійні книжчини». За його словами, ними зачитується польське юнацтво. Генерал-губернатор розпорядився негайно закрити друкарню [9, с. 173].

Політично-патріотична діяльність римо-католицького духовенства активізувалася у XIX столітті ще раз у 1863 році. Цього року була зроблена ще одна спроба відновити Річ Посполиту – незалежну і в кордонах до 1772 року. Початки Січневого повстання 1863 року можна пов'язувати із маніфестаціями патріотичного змісту, які відбувалися напередодні на різних територіях, у т.ч. на Правобережжі. Ю. Хитровська подає такі цифри щодо маніфестацій, у яких брали участь римо-католицькі священики та ченці: у 1861 році у Київській губернії відбулося 97 маніфестацій, у Волинській – 142, у Подільській – 21 маніфестація. Таким чином, згідно поліцейських рапортів, відбулося 260 польських патріотичних акцій за участі римо-католицького духовенства. Проте офіційні дані не відображають реальної ситуації, оскільки стосуються 75 із наявних 244 костелів. У цих 75 костелах такі маніфестації відбувалися неодноразово, тому потрапили під пильний нагляд поліції. В інших костелах

маніфестації такого характеру відбувалися по одному разу. Тому реальна цифра зростає, за Ю. Хитровською, до 429 [2, с. 279-281].

Підготовкою повстання в Царстві Польському з червня 1862 року займався Центральний національний комітет, в діяльності якого визначна роль належала Я. Домбровському, З. Падлевському та Б. Шварцу. У Правобережній Україні діяв Провінційний комітет. Соціальну основу повстанців склали дрібна, середня та велика шляхта, службовці, студенти, ремісники, військові та селяни, духовенство. Їх об'єднувала одна ідея – відродження Речі Посполитої в кордонах до 1772 року. Приводом до початку збройного виступу поляків стало проведення в Царстві Польському в жовтні 1862 року рекрутського набору. В ніч з 10 на 11 січня 1863 року на заклик Центрального національного комітету повстанці атакували царські гарнізони. Повстання поширилося по всій території Царства Польського, а згодом охопило литовські, білоруські та українські землі: на півночі Київської губернії (Біличі, Бородянка) діяв загін повстанців на чолі з В. Рудницьким; у Волинській губернії (у районі Житомира, Любара, Полонного, Мирополя) – загін під командуванням Е. Ружицького.

Правобережне римо-католицьке духовенство підтримало Січневе повстання. Звичайно, враховуючи ситуацію, залученість у повстання була меншою, аніж у 1830-1831 роках, що було пов'язано із тридцятирічними репресіями з боку російського уряду, які послабили РКЦ, передусім економічно. В основному духовенство займалося пропагандистською діяльністю. Наприклад, коли загін Е. Ружицького вступив в м. Полонне, біля місцевого костелу повстанців зустрів з іконою Божої матері ксьондз Тарнавський, який виголосив перед ними патріотичну проповідь. Після цього повстанці розірвали портрет імператора Олександра II, увірвалися у волосне правління, знищили там усі книжки і папери й розташувалися у передмісті Полонного – Мар'яне [2, с. 281-288].

Січневе повстання 1863 року поширилось і на територію Поділля. Е. Зваричук участь подільського римо-католицького духовенства у подіях 1863-1864 років вважає більш активною, ніж участь місцевої польської шляхти. У квітневому номері «Щорічника католицького» за 1863 рік писалося, що «польське повстання є бій Божий, і що кожен віруючий католик повинен вважати, що розпочата боротьба є справа не тільки патріотична, а й релігійна».

Через географічне розташування залучення до Січневого повстання на Поділлі мало свою специфіку. Священики не мали змоги активно включитися у збройну боротьбу, тому основною для них була пасивна опозиція російській владі. Вони дозволяли місцевій шляхті у костелах проводити антиурядові демонстрації. Протягом січня 1863 – вересня 1864 років на Поділлі відбулося 30 широкомасштабних акцій релігійного протесту за участі священиків. У серпні 1863 року серед ксьондзів поширювався лист генерального комісара капучинів в Царстві Польському П. Шиманського. У листі містився заклик до духовенства роз'яснювати парафіянам основи боротьби із самодержавством. Повітові урядники повідомляли, що частина ксьондзів виконувала заклик і вела роз'яснювальну, агітаційну роботу серед місцевого населення [1, с. 54-55].

Активним діячем Січневого повстання був немирівський ксьондз Е. Ключевський. У 1864 році у м. Немирів був викритий народний уряд, один із центральних осередків польського руху на Поділлі, й саме Е. Ключевський був одним із діячів даного осередку. Він у навколишніх селах проводив зустрічі і вів бесіди на патріотичні теми із місцевою польською шляхтою та українськими селянами, збирав грошові внески. У грудні 1864 року його було заарештовано, а наступного року винесено вирок: заслання на 10 років до Сибіру.

Подільські римо-католицькі священики вели активну пропагандистську роботу на користь повстанців не лише на території власної дієцезії. Керівник Житомирського поліцейного відділку мав відомості про те, що ксьондз миньковецького костелу Подільської губернії Храпевич закликав до участі у повстанні волинську шляхту. Разом із місцевим ксьондзом Кожуховським він зберігав зброю в єпископській каплиці та агітував селян.

Е. Зваричук, спираючись на дані В. Зайцева, подає такі цифри щодо участі римо-католицького духовенства Подільської дієцезії у Січневому повстанні 1863-1864 років. Загалом напередодні повстання у дієцезії виконувало душпастирські обов'язки 57 ченців,

150 ксьондзів. 15% з них (31 особа) брали участь у повстанні (загальна кількість учасників повстання у Подільському краї – 397 осіб). Вони отримали такі покарання: 11 заслано до Сибіру або відправлено під суворий нагляд у різні монастирі, 16 залишилося під наглядом місцевої поліції, 2 отримало попередження, 3 знаходилося в розшуку [1, с. 55-56].

На думку о. Я. Кані, доля Січневого повстання великою мірою залежала від селян, яких для повстання могли закликати католицькі священники, котрим довіряла шляхта [10]. Тому, придушуючи польське Січневе повстання, самодержавство намагалося одночасно розпалювати національно-релігійну ворожнечу між українськими селянами та поляками. Щоб відвернути увагу селянства від польського повстання, уряд видав накладом у 10 тисяч примірників брошуру «Бесіда із руським народом, що мешкає у Західному та Південно-Західному краї Росії» з поясненням прав та обов'язків селян відповідно реформи 1861 року. Волинський архієпископ Антоній і Київський митрополит Арсеній поширювали цю брошуру серед священників, які читали і роздавали її своїм парафіянам. Але дуже швидко духовенство змушене було її вилучити, адже селяни зрозуміли зміст брошури по-своєму і відмовлялися виконувати встановлені урядом повинності [13, с. 214-215].

За ситуацією щодо повстання уважно слідкували у Ватикані. Інформація приходила із різних джерел і в різному висвітленні. Її надавали з Готелю Ламберт, від єпископів, особливо від познанського архієпископа Прилуцького, від світських осіб, від офіційних представників російського двору при Ватикані, від віденського нунція тощо. Доки польський рух мав легальний статус і проявлявся у вигляді патріотично-релігійних маніфестацій, Рим був до нього прихильним. Причин для такого толерантного ставлення до польських подій було багато. Задовольнити бажання Петербурга виступити проти повстання означало віддати РКЦ на ласку чи неласку самодержавства, яке прагнуло узалежнити Церкву від світської влади. Польський рух мав також прихильників на Заході, в т.ч. і у Ватикані. Однак політичні протистояння призвели до того, що Папа Римський у грудні на консисторії не став на сторону поляків, оскільки це б означало підтримку ним революції. Пій IX вважав, що достатньо сильно підтримав РКЦ у своєму листі до архієпископа Фіялковського від 6 червня 1861 року. Таким чином, Ватикан мав неоднозначну позицію. З одного боку, говорилося, що Апостольська Столиця не може засуджувати інших, якщо сама бореться за свободу. З іншого боку, апостольський секретар таємно дорікав священникам за бунтівні промови [14].

Після придушення польського повстання 1863-1864 рр. царизм вжив більш рішучих заходів до Римо-Католицької церкви на Поділлі. За царським розпорядженням від 1865 року було скасовано Кам'янецьку римо-католицьку єпархію з подальшим приєднанням її до складу Луцько-Житомирської, закрито католицьку духовну семінарію та здійснено інші репресії щодо латинського кліру. Втративши єпархію, подільське римо-католицьке духовництво не припинило боротьби та політичного протистояння владним структурам. З цього часу деякі ксьондзи відмовлялися поширювати засади католицизму через низку підпільних польських шкіл, розглядаючи їх як застарілі методи боротьби та соціального протесту: вони перейшли до більш гнучкої агітаційної роботи серед місцевого українського населення. Окремі представники латинського кліру на Поділлі почали використовувати релігійно-духовні братства своїх парафіян для досягнення політичних цілей. Однак, спроба частини римо-католицького кліру політизувати їх діяльність не знайшла відчутної підтримки не тільки серед українського католицького населення, але й серед частини польської громади Подільського краю [7, с. 15].

Підсумовуючи, зосередимо увагу на кількох моментах. По-перше, необхідно виокремити основні чинники, які зумовили участь загалом консервативного римо-католицького духовенства протягом ХІХ століття у двох повстаннях. Польський національно-визвольний рух для католицьких священників Волині та Поділля був близьким за національним духом, адже переважна більшість із них були поляками за національністю. Тому вони самі були патріотично виховані, мали тісні родинні зв'язки із польською шляхтою. Відповідно, бажання відродити незалежність і могутність Речі Посполитої співпадало з їхніми політичними поглядами. Громадянський патріотизм не обмежувався почуттями. Маючи суттєвий вплив на своїх парафіян, священники намагалися сформувані почуття громадянського патріотизму серед прихожан.

Інша причина участі римо-католицького духовенства у повстанських процесах пов'язана із статусом Римо-Католицької Церкви, який був іншим у той час, коли Волинь і Поділля були у складі Речі Посполитої. Натомість у складі Російської імперії Церква підпорядковувалася світській владі, а тиск на РКЦ здійснювала також Православна Церква, яка звикла домінувати у духовній сфері.

Саме ці чинники зумовили факт, що значна частина римо-католицьких священиків виступила діючою опозицією до самодержавства та православ'я: Римо-Католицька церква стала провідною ланкою польського опозиційного руху, наймогутнішим агітаційно-духовним осердям польського суспільства, а значна частина римо-католицького духовенства Поділля і Волині були не лише священиками, а політичними, активними громадськими діячами, які доступними їм засобами боролися проти влади російського самодержавства.

1. *Зваричук Е. О.* Єпископи Подільської римо-католицької дієцезії (кінець XVIII – середина XIX ст.) / Зваричук Е. О. – Кам'янець-Подільський : ПП Зловейко Д. Г., 2007. – 64 с.

2. *Хитровська Ю. В.* Участь римо-католицького та православного духовенства Правобережної України в польському національно-визвольному повстанні 1863–1864 рр. / Ю. В. Хитровська // Наукові записки : зб. наук. праць. Серія «Історичне релігієзнавство». – Острогож : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2010. – Вип. 3. – С. 279–288.

3. *Ziołek J.* Patriotyczna postawa duchowieństwa w czasie powstania 1830–1831 roku / J. Ziołek // Duchowieństwo a powstanie listopadowe. – Roczniki Humanistyczne. – Т. XXVIII. – Zeszyt 2. – 1980. – S. 79–103.

4. *Żywczyński M.* Geneza i następstwa encykliki «Cum primum» z 9 VI 1832: Watykan i sprawa polska w latach 1830–1837 / M. Żywczyński. – Warszawa, 1935. – 224 s.

5. *Żywczyński M.* Watykan wobec powstania listopadowego / M. Żywczyński. – Kraków, 1995. – 140 s.

6. *Павлюк В. В.* Римо-Католицька Церква в суспільному житті Правобережної України кінця XVIII – першої третини XIX ст. / В. В. Павлюк // Наукові записки : зб. наук. праць. Серія «Історичне релігієзнавство». – Вип. 4. – С. 138–145.

7. *Зваричук Е.* Римо-Католицька Церква на Поділлі кінця XVIII – початку XX ст.: економічний, суспільний та культурний аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / Е. Зваричук. – Чернівці, 2005. – 17 с.

8. *Wp Urban W.* Stolica Apostolska wobec rządów zaborczych i spraw polskich / Wp Urban W. // Historia Kościoła w Polsce. – Poznań; Warszawa, 1979. – Т. II: 1764–1945: Cz. 1: 1764–1918 / [pod red. ks. B. Kumora i ks. Z. Obertyńskiego]. – S. 379–388.

9. *Хитровська Ю. В.* Громадянсько-політична позиція духовенства Правобережної України наприкінці XVIII – середині XIX ст. (в контексті церковної політики самодержавства) : дис. ... канд. іст. наук. : 09.00.11 / Хитровська Ю. В. – К., 2001. – 215 с.

10. *Loret M.* Kościół katolicki w początku panowania Aleksandra I (1801–1815) / M. Loret. – В. м., 1900. – 29 s.

11. *Chrzanowski I.* W obronie sponiewieranej czci metropolity Kaspra Cieciszowskiego / I. Chrzanowski. – Lwów, 1936. – 7 s.

12. *Хитровська Ю. В.* Організаційно-правове становище римо-католицької церкви на Правобережній Україні наприкінці ХУІІІ – на початку ХХ ст. / Ю. В. Хитровська // Сторінки історії : зб. наук. праць. – К. : ІВЦ Вид-во «Політехніка», 2010. – Вип. 30. – С. 26–42.

13. *Марахов Г. И.* Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине / Марахов Г. И. – К., 1967. – 260 с.

14. *Kania J.* SCJ Stosunek Rzymu do powstania styczniowego (okres manifestacji patriotycznych) / J. Kania // Kościół katolicki na Litwie i Białorusi w XIX i XX wieku. – Rok III 1999. – Nr. 1 (4). – S. 81–109.

15. *Хитровська Ю. В.* Громадянсько-політична позиція духовенства Правобережної України наприкінці XVIII – середині XIX ст. (в контексті церковної політики самодержавства) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / Ю. В. Хитровська. – К., 2001. – 19 с.

Ewa Kowalska

Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie Oddział Muzeum Katyńskie

ZBRODNI KATYŃSKA I LOS DEPORTOWANYCH RODZIN ZAMORDOWANYCH „DUCHOWYCH OJCÓW NARODU” W ŚWIADOMOŚCI SPOŁECZEŃSTWA POLSKIEGO

The words of Professor Barbara Szacka: “We know who we are only because we know what we did yesterday and the day before”, are the motto of this article. These words are meant to encourage reflection on the results of public opinion polls which present the state of the formation of civic attitudes in the Polish society. The article briefly presents the history of concealing the truth about Katyń, which in many ways affected the formation of such attitudes. Instead of providing clear answers, however, further questions arise: Which aspects of the plan to shape the Polish model of “homo sovieticus” succeeded? To what extent were civic attitudes of Polish intelligentsia and future generations of Poles shaped by this model? Are we already a nation or still or only a federation of families? Is Katyń “...only private mourning, or perhaps ... a national disaster”?

Key words: Katyń Massacre, deportation, public awareness, public opinion polls.

*„Wiemy, kim jesteśmy, tylko dlatego że wiemy, co robiliśmy wczoraj i przedwczoraj”
Barbara Szacka*

Poczucie przynależności do narodu polskiego, poczucie więzi kulturowo-etnicznej jest nierozdzielnie związane ze świadomością ciągłości historycznej. Świadomość narodowa większości Polaków, przez wieki pozostających pod okupacją, kształtowana była przede wszystkim w rodzinach. To dzięki edukacji wśród bliskich możliwe było przetrwanie lat eksterminacji polskości, chęci wymazania nazwy „Polska” z mapy Europy. Znajomość losów rodziny wpisywała się w dzieje narodu. Często historię narodu pojmowano najpierw sercem, gdyż dotyczyła ona bliskich, a następnie w sposób uogólniony, utożsamiany ze świadomością narodową, już wyedukowaną i rozumową. Znajomość historii narodu w dziejach Polski i Polaków rzutowała na rozumienie współczesności i na umiejętność refleksji¹.

Jedną z miar stanu świadomości narodowej społeczeństwa polskiego są wskaźniki sondaży. Przez dziesięciolecia Polski Ludowej i w pierwszych latach tzw. wolnej Polski budziły niepokój dane dotyczące znajomości prawdy historycznej. Szczególnie zatrważające były w kwestii Zbrodni Katyńskiej, eksterminacji inteligencji polskiej pod okupacją radziecką. W świetle przeprowadzonych ankiet w 1990 r. tylko 3% respondentów wskazywało Sowieców jako odpowiedzialnych za mord na polskich więźniach, jeńcach wojennych i ich rodzinach. W 2007 r. Zbrodnia Katyńska była znana 94% polskiego społeczeństwa. Gdy jednak zadano pytanie, kto jest winny zbrodni, tylko 61% ankietowanych wskazało ZSRR, 11% obarczyło odpowiedzialnością Niemców, a 19% przyznało, iż jest to dla nich kwestia nierozstrzygnięta. Niepokojąco wypadły zwłaszcza wyniki w grupie 18–19-latków, których edukacja odbywała się już w niezależnym kraju. Na Związek Radziecki wskazało tylko 40% młodzieży. Kolejne badania, przeprowadzone w największych polskich miastach trzy lata później², wykazały, że blisko 21% Polaków nie wiedziało, kto zabił w

¹Nawiązując do historii, należy podkreślić, iż polskie tradycje kształtowania świadomości narodowej, a następnie w wyniku znajomości historii – postawy obywatela Rzeczypospolitej sięgają końca XVI w. Już wówczas stworzono państwo niezwykle atrakcyjne z punktu widzenia kanonów dzisiejszej demokracji. Po śmierci Zygmunta Augusta to obywatele właśnie musieli zdecydować o tym, jak mają się potoczyć sprawy tego państwa, nie mając żadnych wzorów, może poza antycznymi czy republikańskimi. Musieli wszystko od początku zbudować – zaczęli od konfederacji warszawskiej. Bez niej nie byłoby sejmu, który ułożył Artykuły henrykowski – coraz powszechniej przez konstytucjonalistów uważane za pierwszą pisaną konstytucję na świecie. W tym zbornym akcie prawnym zawarto najważniejsze zasady dobrej organizacji państwa, trójpodział władzy, wyraźną definicję władzy ustawodawczej, odrębne sądownictwo, a nawet prawo do obywatelskiego nieposłuszeństwa. Polski król z niewielkimi kompetencjami jest pierwszym obywatelem z wyboru – nie monarchą dziedzicznym. W historii znajdziemy wiele różnych wątków, punktów odniesień, które są absolutnie współczesne i warto je odkryć.

² Wyniki badań ankietowych przeprowadzonych m.in. przez ośrodek Mareco Polska dla „Newsweeka” w 2010 r. traktuję tylko jako przykład ilustrujący wpływ złożonego zagadnienia zatajania prawdy o Zbrodni Katyńskiej i losie rodzin zamordowanych na świadomość społeczeństwa polskiego. Trudno w krótkiej formie artykułu zawrzeć wielowątkową rozprawę dotyczącą badań ankietowych nt. świadomości historycznej Polaków, zwłaszcza że chcąc uwzględnić wpływ na nią rozmaitych czynników, należałoby rozbić pytania co najmniej na trzy grupy wiekowe.

Katyniu polskich oficerów, a 9% twierdziło, że sprawcami byli Niemcy. Najmniejszą wiedzę na temat Katynia mieli ludzie młodzi, poniżej dwudziestego roku życia. W tej grupie wiekowej prawie połowa respondentów nie wiedziała, kto odpowiada za mord na polskich oficerach. Trzeba dodać, iż jest to stan tym bardziej zatrważający, jeśli się uwzględni, że Zbrodnia Katyńska jest częścią nie tylko polskiej, ale i rosyjskiej historii. Dotyczy ona zarówno Polaków, rodaków ofiar, jak i Rosjan, rodaków zbrodniarzy. Według sondaży Levada-Centr z 2010 r. ponad połowa badanych Rosjan – 53% – nie wiedziała, kto dokonał zbrodni w Katyniu. Jedna piąta – 19% – sądziła, że władze radzieckie, a 28% badanych widziało w tym winę Niemiec hitlerowskich.

Po latach przemian ustrojowych w Polsce otwartymi pozostają pytania, co z zamierzeń ukształtowania polskiego modelu „homo sovieticus” zostało zrealizowane? Jak dalece wymuszone polityką państwa, długotrwałe milczenie o zbrodniach sowieckich na narodzie polskim wpłynęło na świadomość obecnych pokoleń? W jakim stopniu uformowano postawę obywatelską inteligencji polskiej? Czy historia łączy, czy raczej dzieli współczesnych? Czy wprowadza wynikające z przeszłości podziały na katów i męczenników, na winnych okropności wojny i na ich ofiary?³

W systemie totalitarnym kształtowanie tzw. postawy obywatelskiej zakładało m.in. indoktrynację i budowanie świadomości społeczeństwa ukierunkowanej na konieczność walki z wrogiem, walki z kimś. Rzeczywistym celem walki z przeciwnikami była jednak zawsze budowa władzy absolutnej. Od 1939 r. utrwalanie systemu radzieckiego na ziemiach polskich przebiegało pod propagandowymi hasłami realizacji woli robotników i chłopów oraz mniejszości narodowych II RP. W rzeczywistości zaś szczytne hasła były niezależne od poglądów lokalnego społeczeństwa, deklarowanej filozofii czy wyznawanych religii i opierały się na kłamstwie przywódców obu okupantów Polski, których łączyła myśl wielkości ich państw, dążenie do mocarstwowości. Podejmując współpracę w duchu takich założeń, w tym samym czasie, wiosną 1940 r., zarówno Rosjanie, jak i Niemcy przeprowadzili akcję masowej eksterminacji obywateli polskich. Ze strony niemieckiej była to „Akcja AB” (Intelligenzaktion), z kolei ze strony sowieckiej – „Obezwglawlennije”. Zastanawia zbieżność celów, środków i dat... czy przypadkowa? Współdziałanie nakazywało np. realizację jednego z podpisanych 28 września 1939 r. – obok „Traktatu o Granicy i Przyjaźni” – tajnego protokołu, stwierdzającego, iż „obie strony nie będą tolerowały na swoich terytoriach jakiegokolwiek agitacji polskiej, która by oddziaływała na terytoria drugiej strony”. Ze wszystkich warstw narodu inteligencja stanowiła tę najbardziej podejrzaną o możliwą „agitację polską” grupę, pozyskać i skłonić do kolaboracji było ją najtrudniej.

Należy dodać, iż na odbywających się od listopada 1939 r. do marca 1940 r. naradach NKWD i gestapo w Zakopanem i Krakowie zostało uzgodnione „załatwienie problemu polskiego raz na zawsze”. Sporządzono tam umowę o wzajemnej pomocy i informowaniu o ukrywających się, walczących z okupantami obywatelach polskich. Władze NKWD poleciły wówczas opracować wykazy adresów rodzin jeńców zamieszkałych zarówno po stronie sowieckiej, jak i niemieckiej, przebywających na zajętych obszarach, celem deportacji⁴. Ze strony niemieckiej znane są dyrektywy wydane przez zastępcę Reichsfürera SS i Szefa niemieckiej policji Reinharda Heydricha na naradach we wrześniu i październiku 1939 r. w Berlinie z szefami urzędów RSHA (głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy) i szefami grup operacyjnych policji. Mówiły one, że „[...] Kierownicze warstwy ludności w Polsce powinny tak szybko, jak to jest możliwe, zostać unieszkodliwione”.

Powszechnie znane też jest wystąpienie Hansa Franka na naradzie 30 maja 1940 r. w sprawie przebiegu „Akcji AB”, gdzie powiedział wprost, iż: „[...] na nas, jako narodowych socjalistów, okres ten nakłada obowiązek zatroszczenia się o to, by naród polski nigdy więcej nie był zdolny do stawiania oporu... Führer oświadczył mi [...] że tych, których obecnie uznano za warstwę

³ Objętość artykułu wyklucza szczegółowe przeanalizowanie problemu, a pozwala jedynie przybliżyć pewne jego aspekty.

⁴ Działania podjęte wobec polskich oficerów i policjantów świadczyły według Natalii Lebidiewej o ścisłej współpracy i zмовie obu zaborców. Na skutek negocjacji między 24 października a 23 listopada 1939 r. ZSRR przekazał Niemcom 42 492 osoby, zaś strona niemiecka 13 757 jeńców wojennych. Umowa obejmowała również dalsze, jak najszybsze ich przekazanie odpowiednio przez Armię Czerwoną w ręce NKWD, a przez Wehrmacht – gestapo. Armia Czerwona, dotrzymując ustaleń, już od końca września 1939 r. przekazywała jeńców NKWD. Mimo dwukrotnych prób nie udało się to jednak Himmlerowi, zaprotestował bowiem dowódca Wehrmachtu, feldmarszałek Keitel, można by rzec honorujący międzynarodowe umowy, w myśl których jeńcy pozostają „pod opieką” władz wojskowych państwa, w niewoli którego pozostają; N. Lebidiewa, Likwidacja jeńców wojennych z trzech obozów specjalnych w Kozielsku, Starobielsku, Ostaszkowie, w: Zbrodnia Katyńska. Historia–Rzeczywistość – Prawda. Materiały Ogólnopolskiej Sesji naukowej w 55 rocznicę zbrodni katyńskiej, Gdańsk–Gdynia, 28–29 kwietnia 1995 r.

kierowniczą w Polsce, należy zlikwidować. Tych, którzy się znowu pojawiają, należy izolować i w odpowiednim czasie zlikwidować”.

Przytoczone teksty wystąpień przedstawicieli władz niemieckich zdają się być także wytycznymi działań władz radzieckich. Już 5 marca 1940 r. Biuro Polityczne KC WKP(b) wydało rozkaz zamordowania jeńców. Mordując polskich wyższych wojskowych i policjantów, NKWD dopełniała umowy unicestwienia kierowniczych warstw społeczeństwa polskiego. Był to jednocześnie wyrok na polską inteligencję. Niemal połowa oficerów września składała się bowiem w połowie z rezerwistów. W znacznej części byli to nauczyciele, inżynierowie, lekarze, prawnicy, duchowni, dziennikarze, pisarze, poeci, działacze społeczni, politycy, profesorowie i docenci wyższych uczelni, naukowcy o światowej sławie – przedstawiciele polskiej inteligencji, wezwani do obrony ojczyzny.

W dołach śmierci należy jednak widzieć nie tylko „duchowych przywódców narodu”, ale też wielu ich bliskich, a nawet całe genealogie rodzin ważnych dla historii Polski. Np. zamordowany w Charkowie por. Bogdan Różycki, dowódca szwadronu sztabowego Suwalskiej Brygady Kawalerii, był potomkiem płka Różyckiego, który dowodził w czasie powstania listopadowego Pułkiem Wołyńskim, z kolei płk Karol Hauke-Bosak, szef sztabu Grupy „Włodzimierz”, był prawnikiem jednego z przywódców powstania styczniowego. Zbrodnia Katyńska stanowiła więc koniec dla przedstawicieli międzywojennej polskiej inteligencji, a nierzadko też – w linii męskiej – dla rodzin, które odegrały szczególną rolę w historii Polski.

Intensywne przygotowania do deportacji rodzin tych, którzy mieli być rozstrzelani, trwały od 7 marca 1940 r. Mjr Piotr Soprunki otrzymał rozkaz komisarza Ławrientija Berii nakazujący sporządzenie spisów rodzin jeńców wojennych. Uwzględniały one miejsca pobytu nie tylko żony i dzieci, ale też rodziców, braci i siostr. Celem spisania list zastępca komisarza Spraw Wewnętrznych Wasilij Czernyszow delegował do obozów wysokiej rangi pracowników Zarządu Głównego ds. Jeńców Wojennych. Wykazy miały być zrobione według województw, dotyczyło to również terenów Polski centralnej. Jest więc bardzo prawdopodobne, że przygotowywano je na podstawie umowy ze stroną niemiecką. Równoczesne przeprowadzanie operacji „rozładowania” obozów specjalnych i więzień przez NKWD oraz „Akcji AB” w Generalnym Gubernatorstwie, prowadzonej przez hitlerowców, dodatkowo może potwierdzać tezę o współpracy obu okupantów, rozszerzając pojęcie Katynia na eksterminację polskiej inteligencji obejmującą całe rodziny. Pragnę podkreślić, iż „rozszerzając pojęcie Katynia” na losy rodzin zamordowanych, nie mam zamiaru „rozmywać” wyjątkowej grozy mordu dokonanego przez NKWD. Chcę tylko wskazać na rozległość zbrodniczych poczynań władz radzieckich wobec obywateli polskich. W obozach sporządzono bowiem listy proskrypcyjne rodzin. Ich podstawowym źródłem były wypełniane przez jeńców ankiety, donosy agentów, dodatkowe przesłuchania (doprosy) oraz listy i kartki wysyłane przez więźniów do rodzin. Powstałe w ten sposób wykazy osób bliskich uwięzionym stały się podstawą realizacji rozkazu przeprowadzenia w początkach kwietnia masowej deportacji ich rodzin⁵.

Wywózki rodzin wojskowych można uważać za najbardziej masową formę represji grup „niepożądanych”, stosowaną przez władze radzieckie w latach 1940–1941 na okupowanych ziemiach II Rzeczypospolitej. W celu przeprowadzenia akcji masowych, przymusowych przesiedleń stworzono odpowiednie podstawy prawne. Obywatele polscy byli wysiedlani na podstawie uchwał Biura politycznego komitetu Centralnego WKP(b) (Politbiura CK) i postanowień Rady Komisarzy Ludowych ZSRR (SNK SSSR), które były odpowiedzią na propozycje składane przez NKWD. Celem wysiedlenia rodzin utworzono wojewódzkie „trójki”, składające się z naczelników lokalnego, republikańskiego i radzieckiego NKWD. W przypadku wywożenia ponad dwustu rodzin tworzono podobne „trójki” na szczeblu powiatu. Formowały one oddziały operacyjne z pracowników i wojsk wewnętrznych NKWD. Każda grupa, złożona z trzech osób, jednego dnia przeprowadzała wysiedlenie 2–3 rodzin.

Należy dodatkowo podkreślić, iż nieruchomości należące do deportowanych konfiskowano, a pomieszczenia zasiedlano. W pierwszej kolejności lokowano tam przedstawicieli Armii Czerwonej i pracowników aparatu partyjnego, którzy byli oddelegowani do pracy na tych terenach. Dalej wysiedlano ludność z głębi Kraju Rad oraz miejscową, uznaną za szczególnie użyteczną dla

⁵ Zob. np.: Z. Berling, Wspomnienia. Z łagrów do Andersa, t. 1, Warszawa 1990, s. 45.

realizowanych idei. W ten sposób nie tylko „po stalinowsku” rozwiązywano problem mieszkaniowy na zaanektowanych terenach, ale przede wszystkim stwarzano fakty dokonane w sferze własności i osiedlenia. Przez podział mienia po zesłańcach wprowadzano ponadto element moralnej wspólnoty z władzami radzieckimi tych, którzy z niego korzystali. W konsekwencji finalizowano zmiany struktury etnicznej i trwale depolonizowano zajęte ziemie Rzeczypospolitej.

Cztery największe fale deportacyjne rzuciły w głąb Związku Radzieckiego setki tysięcy polskich zesłańców. Do dziś nie jest ściśle określona liczebność przesiedlonych. Przez lata ustalano ją na podstawie materiałów cywilnych i wojskowych agend rządu polskiego z lat II wojny światowej. Na podstawie prób podsumowań polskich placówek w ZSRR z lat 1941–1942 ich liczbę określano na 920–1270 tys. W odniesieniu do poszczególnych fal przymusowych przesiedleń szacunki mówiły o 220–250 tys. wysiedlonych w lutym 1940 r., 300–320 tys. w kwietniu i 240–400 tys. w czerwcu tegoż roku oraz 200–300 tys. w czerwcu 1941 r. Udostępnienie dokumentacji sowieckiej spowodowało rozważania dopuszczające obniżenie tych danych. Szacunki oparte na sprawozdaniach wojsk konwojowych mówiły o 139–141 tys. przesiedlonych koleją w 100 składach w lutym 1940 r., 61 tys. przewiezionych 51 pociągami w kwietniu i 75 tys. przetransportowanych 58 składami w czerwcu i lipcu tegoż roku oraz 34–41 tys. wywiezionych w maju i czerwcu 1941 r. Zbliżone do informacji z dokumentów wojsk konwojowych okazały się dane OTSP, tj. Wydziału Osiedleń Roboczych i Specjalnych GUŁAG NKWD, traktujące o 140–141 tys. deportowanych w pierwszej wywóźce, 61 tys. wywiezionych w drugim transporcie, 78 079 w trzecim i 37–42 tys. w ostatniej masowej deportacji czerwcowej w 1941 r.

Wśród przedstawionych danych należy uwzględnić osoby z listy 15 125 przymusowo wysiedlonych rodzin wojskowych, ustalone przez władze polskie na emigracji⁶. Ich liczebność podnosi ostatnio odnaleziony przez Natalię Lebediewą list szefa NKWD Ławrientija Berii i szefa partii komunistycznej na Ukrainie Nikity Chruszczowa nr 793/b dotyczący deportowania 22–25 tys. rodzin zatrzymanych Polaków „podlegających rozstrzelaniu”, które są „zatwardziały, nierokującymi poprawy wrogami władzy radzieckiej”⁷.

Starając się podsumować przedstawione dane mówiące o skali represji i zarazem o znaczącym przedsięwzięciu politycznym mającym umożliwić podporządkowanie ludności zajętych obszarów przez pozbawienie jej „elementów przywódczych”, należy podkreślić, iż nadal trzeba je traktować tylko jako przybliżone. W różnych sprawozdaniach podawanych jest wiele szacunków, które choć zbliżone, nie mogą być uważane jako wzajemnie potwierdzające się⁸. Przy obecnym stanie wiedzy trudno osądzić, które informacje są wiarygodniejsze. Najwłaściwsze wydaje się przyjęcie danych wojsk konwojowych jako dolnej granicy rozmiarów deportacji. Spotykane „nieścisłości” nakazują jednak ostrożność we wszelkich próbach przedstawienia rozmiarów zesłań obywateli polskich na podstawie danych radzieckiego aparatu władzy. Nadal bowiem otwarty pozostaje problem ich potwierdzenia lub nie przez badaczy, jak też weryfikacji już pozyskanych dokumentów.

Za w pełni wiarygodne trudno też uznać szacunki podawane na podstawie danych Ambasady Polskiej w ZSRR. Strona polska nie miała bowiem informacji o wszystkich obywatelach polskich przymusowo osiedlonych w głąbi Związku Radzieckiego. Przeprowadzała swoje obliczenia tylko na podstawie bezpośrednich zawiadomień oraz metody korespondencyjnej. Dodatkową komplikacją przy posługiwaniu się jej danymi jest konieczność uwzględnienia, iż informacje sporządzane po amnestii obejmowały nie tylko zesłańców, ale i więźniów. Przy próbach ustalenia wielkości przemieszczeń ludności z polskich Kresów Wschodnich wszelkie zestawienia sumaryczne należy traktować wyłącznie jako pomocnicze. Posługując się nimi, trzeba też pamiętać, iż najważniejsza nie jest ich absolutna ścisłość, lecz los tej masy ludzkiej, o której mówią.

Szczególne miejsce w epopei rodzin skazanych na przesiedlenie w głąb ZSRR zajmował pierwszy etap ich tułacznych losów – droga na zesłanie. Dzieliła ona radykalnie całe ich dotychczasowe życie, odrywała bezpowrotnie od wszystkiego, co było przeszłością, normalnością, i niosła w nieznaną.

⁶ Zob. Spis rodzin wojskowych wywiezionych do ZSRR, E. Kowalska, Warszawa–Kraków 2014.

⁷ Zob. „Nowaja Gazeta” 11 lipca 2014, nr 75.

⁸ Np. Ławrientij Beria 20 marca 1940 r. polecał przygotować się władzom na obszarze Kazachskiej SSR do przyjęcia 76–100 tys. osób przesiedlanych z zachodnich obszarów Ukrainy i Białorusi w kwietniu tegoż roku. Zob. Organy Gosudarstwiennoj Bieзопасnosti SSSR w Wielikoj Otieczestwiennoj Wojnie. Sbornik dokumentow, red. S. B. Stiepaszin, A. P. Bykow, A. A. Krajniszkin, W. P. Jampolskij, W. M. Zorin, t. 1, Moskwa 1995.

Choć czasem nowe miejsca urzekały swoją egzotyką, zawsze budziły mnóstwo obaw, pełne były niebezpieczeństw, a nawet grozy. Droga była pierwszym etapem narzuconej siłą, gruntownej przebudowy postawy psychicznej i moralnej wysiedleńców, ich stosunku do życia, otoczenia i środowiska, okresem generalnej reorientacji na przetrwanie.

Wysiedlone z kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej rodziny miały do pokonania tysiące kilometrów, aby dotrzeć do miejsc przeznaczenia. Większość tej drogi przebywały w strzeżonych przez konwojów „eszelonach”, pociągach składających się z wagonów towarowych, prowizorycznie przystosowanych do przewozu ludzi.

Informacje zawarte w udostępnionych dokumentach wojsk konwojowych⁹ kształtują obraz przymusowych przemieszczeń w dwu różnych wymiarach:

- jeden – to tragedia dziesiątków tysięcy rodzin, przebijająca się przez suche zapisy raportów, danych statystycznych, notatek o wypadkach nadzwyczajnych, wykroczeniach służbowych konwojentów itp.

- drugi – to przymusowe przesiedlenie jako wielka operacja policyjno-administracyjna, zaplanowana i przeprowadzona przez wyspecjalizowany aparat biurokratyczny, dla którego los tej masy ludzkiej był jedynie serią przedsięwzięć i rutynowych czynności, realizacją zamierzonego planu. Podczas jej przeprowadzania nastąpiła nawet „biurokratyzacja śmierci”¹⁰. Zgony w czasie transportu, przez ilościowe ich traktowanie i także lakoniczne odnotowywanie w raportach, zostały odarte z ludzkiego dramatu i „odczłowieczone”. Stały się statystyczną wielkością, równie neutralną moralnie jak wskaźnik nieuniknionych strat w produkcji czy handlu. Biurokratyczna buchalteria tych aktów przez banalizowanie zła nie osłabia jednak grozy sytuacji, przeciwnie – potęguje ją.

Już w pierwszych chwilach po znalezieniu się w nowych miejscach osiedlenia zesłańcy musieli dokonać wyboru: czy pogodzić się z losem i zrezygnować z walki w obliczu braku szans na jej powodzenie, czy też starać się przetrwać w inny sposób – przez zaadaptowanie się, rozumiane jako dążenie do maksymalnej „ekonomii sił”. Dążenie do takiego funkcjonowania oznaczało podjęcie działań, które zmniejszyłyby „współczynnik tarcia” własnej osobowości z narzuconymi warunkami, ograniczyły ilość i siłę stresów wywołanych przez narzucone siłą okoliczności. Zesłańcy musieli bowiem zareagować na pierwsze słowa usłyszane od tych, którzy ich przywieźli – wypowiedane w reakcji na przerażenie, które niemal zawsze wywoływał obraz „innego świata”, w jakim mieli odtąd żyć: „Pożywiesz – przywykniesz, a nie przywykniesz – podochniesz”. W tym brutalnym zdaniu zawarta była prawda wyrosła z wielowiekowych doświadczeń i recepta na przetrwanie – przyzwyczaić się i przystosować, przystosować się – aby nie umrzeć, aby przeżyć¹¹.

Szok odczuwany po zetknięciu się z nowymi warunkami klimatycznymi, po przybyciu do wyznaczonego przez NKWD miejsca, poza indywidualnym zróżnicowaniem reakcji był wprost proporcjonalny do różnic geograficznych i klimatycznych. Niezależnie jednak od miejsca osiedlenia i stosunku otoczenia nowo przybyli byli z reguły plasowani na najniższym szczeblu drabiny zatrudnienia. Polaków kierowano do wykonywania szczególnie ciężkich i przykrych zajęć. Było to, z miejscowego punktu widzenia, tym bardziej uzasadnione, że większość z nich, zwłaszcza kobiety,

⁹ Dokumenty dotyczące specprzesiedleńców (jak przyjęto określać ludność deportowaną z ziem wschodnich II Rzeczypospolitej), znajdujące się w zespole Głównego Zarządu Wojsk Konwojowych, zawierają przede wszystkim dwa rozkazy dowództwa Wojsk Konwojowych podsumowujące przebieg operacji pilnowania przesiedlanych, trzy rozkazy dowództwa mówiące o kwartalnych przeglądach w pierwszym i drugim kwartale 1940 r. oraz trzecim 1941 r., instrukcje dla dowódców transportów o trybie konwojowania specprzesiedleńców, formularze ewidencji działalności służbowej oraz meldunki i raporty dywizji i brygad ze strefy przyfrontowej z czerwca–lipca 1941 r.

¹⁰ Dobitnie o „banalności zbrodni” dokonywanych „za biurka” mówi Hannah Arendt w pracy *Eichman w Jerozolimie* (Kraków 1987). Jej refleksje są trafne nie tylko w odniesieniu do wyższych szczebli władzy, która decydowała o losach setek tysięcy ludzi, ale też w stosunku do konwojentów, którzy przy wykonywaniu powierzonych im zadań tracili poczucie ludzkiej wrażliwości i stawali się małymi trybikami wielkiej maszyny policyjno-administracyjnej.

¹¹ Reagując czasem zaurzeczaniem i fascynacją (zwłaszcza młodzieżą), ale częściej lękiem, a nawet paniką na odmienną rzeczywistość nowo przybyli przechodzili niejako trójstopniowy proces prowadzący do adaptacji. Zaskoczeni, najpierw obserwowali nowe środowisko i starali się zgromadzić jak najwięcej informacji o nim. Następnie, niejako „oświetlając” – rozpoznając sytuację, w jakiej się znaleźli, w zależności od indywidualnych predyspozycji, doznawali szoku obcości otoczenia. W końcu, rozumiejąc porzucenie i wynikające z tego faktu możliwe, groźne konsekwencje, musieli „przyswoić inność” i podjąć próbę stawienia czoła jej wyzwaniom.

Trzy etapy uczestnictwa (skoku – sprung) w sytuacjach granicznych nakreślone przez Karla Jaspersa, zdaje się potwierdzać literatura wspomnieniowa. Zob. np. A. Sobota, *W stepach Kazachstanu. Wspomnienia z lat 1939–1946*, Wrocław 1993, s. 22; J. Zamojski, *Miejsca postoju*, Warszawa 1989, s. 56; oraz Cz. Piecuch, *Człowiek w sytuacjach granicznych w ujęciu Karola Jaspersa*, „Znak” wrzesień 1983, nr 346, s. 1393.

nie miała żadnych predyspozycji – ani fachowych, ani fizycznych – do prac, jakie dominowały w danym miejscu. Podjęcie pracy stanowiło jednak konieczność. Była ona warunkiem zdobycia środków do życia, a także ważnych do przeżycia uprawnień: dostępu do stołówki, przydziału chleba, prawa do minimum opieki medycznej, jeśli taka istniała. Praca była generalnie walką z normą, wysoką i trudną do wypełnienia nawet przez ludzi silnych i zdrowych. Metody „radzenia sobie”, a ściślej samoobrony, były rozmaite. Wymagały przede wszystkim zdolności do ponoszenia ryzyka przez pozorowanie pracy lub np. „umiejętne” wykorzystanie obszernego systemu przepisów i norm rozliczania się z wykonania poszczególnych zajęć, składających się na całość zleconego zadania. Można też było się starać o pozyskanie przychylności naczalstwa przez „podarki” z przywiezionych rzeczy. Z czasem, gdy miejscowe władze nabierały zaufania do wysiedlonych, mogli oni czynić starania o uzyskanie pracy zgodnej z kwalifikacjami. Dotyczyło to przede wszystkim mechaników, ślusarzy, krawców, szewców, cieśli i buchalterów.

Niezależne od zatrudnienia „aktywne przystosowanie się w pracy” wymagało radykalnej zmiany przyzwyczajeń, oderwania się od większości dotychczasowych i nabycia – jak najrychlej – nowych, związanych z najbardziej prymitywną codziennością, opanowania choćby elementarnego języka otoczenia, zwłaszcza lokalnego żargonu i reguł, jakie panowały w otaczającej społeczności. Ponieważ przystosowanie wymagało umiejętności balansowania między groźbą śmierci fizycznej a „śmierci osobowości”¹², niezwykle ważne było niedopuszczenie do załamania się, do degradacji fizycznej i moralnej. Na tę pierwszą szczególnie narażone były matki z małymi dziećmi, starcy i inwalidzi. Jeśli idzie o szukanie ułatwień przez doraźne związki z miejscowymi mężczyznami o dobrej pozycji materialnej, to ślady tego typu przeżyć tylko w niewielkim stopniu zostały utrwalone w literaturze wspomnieniowej. Trudno bowiem mówić o sytuacji powszechnie uważanej za upokarzającą, poniżającą czy pozbawiającą godności¹³.

Otwartą kwestią pozostaje odpowiedź na pytanie, na ile zamierzone przez władze radzieckie było złamanie fizyczne i moralne polskich zesłańców? Czy tędy wiodła zaplanowana droga „pieriewospitanija”? Na pewno ciężka praca fizyczna była wprzęgnięta w swoistą pedagogikę społeczną. Miała tych polskich wrogów politycznych „wychować”. W głównej mierze to warunki pracy i możliwości sprostania im decydowały o przetrwaniu, niejako „selekcjonowały”, wymagając największego wysiłku przystosowawczego.

Stałe zmagania, ciągła niepewność jutra, nieopuszczający przesiedlonych głód wielu doprowadzał do stanu, w którym zawodziły hamulce etyczne. Głód upokarzał, zwłaszcza w chwilach gdy człowiek obojętniał na los najbliższych. „Jak dzika rzuciłam się do garnka i łykałam rozprażoną, nierozgotowaną kaszę. Opamiętałam się, gdy w garnku pokazało się dno. Do dziś nie wiem, jak to się stało... Psychoza głodu rządzi się swoimi prawami i nikt, kto nie głodował, tego nie zrozumie”¹⁴. W świetle wspomnień tylko ten, kto przeżył głód, może powiedzieć, iż będąc codzienną torturą, grożąc niemal każdego dnia, zadawał tak wielkie cierpienie, że nierzadko przekraczało ono granice ludzkiej wytrzymałości¹⁵. Ci, którzy przeżyli głód, wspominają, iż nie myśleli o śmierci jako wyzwoleniu z szeregu lęków. Oni po prostu panicznie bali się nie śmierci, lecz głodu i nie mając silnej motywacji do dalszej walki, np. gdy jako pierwsze odeszły dzieci, rezygnowali z niej¹⁶. Jak stwierdziła dobitnie Anna Pawełczyńska: „[...] cierpienie nie uszlachetnia. Cierpienie może wzmocnić, lecz również doszczętnie połamać”¹⁷.

Głód długotrwały, wyczerpujący, był jedną z najczęstszych przyczyn chorób i śmierci. Ginęły przede wszystkim dzieci, mniej odporne na ciężkie warunki życia i klimat aniżeli dorośli.

¹² Złożone zagadnienie przeżycia i sowietyzacji wnikliwie przedstawia Kazimierz Obuchowski w pracy *Człowiek intencjonalny*, Warszawa 1993.

¹³ Do tych nielicznych należą np. fragmenty wspomnień opowiedziane przez Olgierda Wołyńskiego w rozmowie z Ewą Berberiusz, *Głos z GULagu*, Warszawa 1989.

¹⁴ W. Niezgoda-Górska, *Dość nam Sybiru, dość Kazachstanu*, Wrocław 1994, s. 65.

¹⁵ Należy dodać, że do odczuć ludzi wiecznie głodnych nie przystaje większość opracowań na ten temat. Jedynymi pozycjami zbliżonymi do prawdy są: *Głód Knuta Hamsuna i Philosophie Karla Jaspersa*. Odnosząc się do egzystencji, której sprostanie wykraczało poza możliwości ludzkich zdolności, sugerują oni, iż głód był gorszy niż obawa przed śmiercią. Wówczas pokonanie naturalnego pragnienia życia zdawało się być jedyną drogą przerwania stanu „trwającej śmierci”.

Zob. K. Jaspers, *Philosophie*, t. 2, s. 254; K. Hamsun, *Głód*, tłum. F. Mirandola, Wrocław 1994.

¹⁶ Zob. załącznik „List pożegnalny matki i żony do męża”.

¹⁷ A. Pawełczyńska, *Wartości a przemoc*, Warszawa 1973, s. 92.

Największa śmiertelność była udziałem tych spośród nich, które przysły na świat na zesłaniu lub bezpośrednio przed nim. W widoczny sposób procent śmiertelności spadał dopiero powyżej szóstego roku życia¹⁸. Starsze dzieci umierały z powodu zachorowań na odrę, szkarlatynę, dyfteryt, zapalenie opon mózgowych i przeziębienie. Dla dorosłych groźne były zapalenia płuc, grypa i cyna. Głód, osłabiając organizmy, przy złych warunkach higienicznych, licznych urazach podczas wykonywania pracy, sprzyjał awitaminozie, odmrożeniom, szkorbutowi, dolegliwościom jelitowym, chorobom skóry i ropiejącym ranom oraz wrzodom kończyn. Oprócz tych schorzeń, na które zapadali wszyscy, każdy region miał sobie właściwe, np. w Uzbekistanie zesłańców prześladowały choroby tropikalne, zwłaszcza malaria. O nękających Polaków chorobach, a w niektórych rejonach, z upływem czasu, masowych wręcz zachorowaniach oraz o liczbie przypadków śmierci raportowali nawet funkcjonariusze NKWD w kwartalnych sprawozdaniach. W wyodrębnionych rozdziałach „Sytuacja bytowa i nastroje” donosili: „Nastroje zarówno dorosłych, jak i dzieci są przygnębiające. Na skutek złego odżywiania i braku chleba ma miejsce wyczerpanie, słabość robotników i zachorowania na awitaminozę, co jest przyczyną niewypełniania norm i śmiertelności”¹⁹. W punktach o „dwiżeniu speckontyngenta” (ruchu specjalnego kontyngentu) zamieszczali dane i liczbę zesłańców, którzy nie przeżyli dramatycznej próby „przystosowania”. Z ogólnego zestawienia za okres 1940–1941, sporządzonego przez Aleksandra Gurianowa, wynika, że spośród kategorii „Specposielencev – osadnikov” zmarło 10 848 osób, co stanowi 7,8% ogólnej liczby przywiezionych, natomiast z uchodźców „specposielencev – bieżencev” – 1615 osób, tj. 2,1% ogółu tej kategorii²⁰. W skali roku stanowiło to odpowiednio: dla osadników – 5,8%, a dla uchodźców – 2,8%. Był to najwyższy w omawianym okresie wskaźnik śmiertelności w ZSRR²¹. Dodatkowo należy podkreślić, iż odnotowując wysoką śmiertelność obywateli polskich na zesłaniu w latach 1940–1941, nie uwzględniono ogromu zmarłych w okresie przemieszczeń, lecz tylko w miejscach pierwszych, przymusowych osiedleń. Przy próbach obliczeń nie wzięto również pod uwagę obywateli państwa polskiego niepolskiej narodowości, np. ukraińskiej, którzy podczas przemieszczeń Polaków na południe byli deportowani na Dudinkę, gdzie słuch po nich – mimo późniejszych poszukiwań przez polskich sąsiadów, którzy przeżyli – zaginął.

W nowej Polsce miejsce „zwolnione” przez ofiary należało szybko wypełnić zupełnie innymi ludźmi i treściami. Przyjęte opcje wymusiły konieczność przemodelowania historii narodu. Zaczęły obowiązywać tylko zbrodnie niemieckie i tylko połowa historycznej pamięci. Historia, której uczono w szkołach, miała więc niejako wszczepioną amnezję.

Przez odpowiednie filtry awansu społecznego promowano ludzi posłusznych, którym odebrano tradycję i wpajano nowy system myślenia, w taki też sposób usiłowano kształtować świadomość społeczeństwa polskiego. Zatajając prawdę o Katyniu, represjonowano osoby występujące w jej obronie i zachowujące pamięć o niej. W ramach poszczególnych dekad PRL można zauważyć okresy nasilenia i „odwilży” działań organów „sprawiedliwości”. Represjonowani byli ludzie różnych zawodów, wyznań i poglądów politycznych²². Każdy, kto wypowiadał się na temat Katynia niezgodnie z komunistyczną wykładnią, narażony był na działania aparatu bezpieczeństwa. W pierwszej kolejności represji doświadczyli ludzie, których Niemcy zabierali w czasie wojny do miejsc zbrodni sowieckich w celu pokazania im polskich mogił. Po powrocie do kraju wykorzystywani byli przez gestapo do antysowieckiej akcji propagandowej. Zmuszano ich do wygłaszania odczytów dla ludności, w których obciążali władze radzieckie za mord w Katyniu. Po wojnie podporządkowana komunistom prokuratura oskarżała ich, że mówiąc publicznie na zebraniach, organizowanych przez władze niemieckie, iż polscy oficerowie zostali zamordowani w Katyniu przez Związek Radziecki, szerzyli propagandę antyradziecką, przez co działali na szkodę Polski Oprócz ludzi wykorzystywanych

¹⁸ Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej, sygn. 25, s. 88.

¹⁹ Gosydarstviennyj Archiv Rosyjskoj Federacji (dalej: GARF), f. 9479, op. 1, d. 75, l. 16; ibidem, l. 34, s. 274–275.

²⁰ W zbiorach autorki.

²¹ Dla porównania, przytaczając dane demografa Sergieja Maskudowa, śmiertelność ludności Związku Radzieckiego w 1939 r. wynosiła 1,7%. W odniesieniu do lat poprzednich, podobny do polskiego wskaźnika procent liczby zgonów występował tylko w okresie wielkiego głodu, w l. 1932–1933, kiedy sięgał 4–5%. S. Maskudow, Poteri nasilenija SSR w gody kolektywizacji. Istoriceskij almanach, „Zwienja” 1991, nr 1, s. 97.

²² Tragiczną cezurę w dziejach komunistycznych represji wobec ludzi walczących z fałszerstwem Katynia stanowi śmierć ks. Niedzielaka. Duchowny ten zawsze wspierał inicjatywy upamiętnienia losu Polaków na Wschodzie. Został zamordowany w nocy z 20 na 21 stycznia 1989 r.

przez propagandę hitlerowską aparat represji poszukiwał również osób zaangażowanych w przechowywanie dokumentów i głoszenie prawdy o Katyniu. Prześladował kapłanów odprawiających msze święte za pomordowanych oraz młodzież: uczniów, studentów i ich nauczycieli, którzy nie poddawali się wszechogarniającemu terrorowi i zarazem konformizmowi²³.

Do końca lat pięćdziesiątych autorzy polskich prac historycznych uwzględniających mord w Katyniu zmuszeni byli powielać wersję o niemieckiej odpowiedzialności za zbrodnię. W następnych latach omijali kwestię sprawstwa, potępiając rząd RP w Londynie za antysowieckość i uleganie prowokacji Goebbelsa w 1943 r.²⁴ W latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych cenzura wykluczała z druku wszelkie wzmianki nie tylko na temat losu zamordowanych przez NKWD obywateli polskich, ale też zdania o autorach niegdyś o tym piszących²⁵. Należy podkreślić, iż wypieranie tematu Katynia ze sfery świadomości społecznej trwało długo. Dopiero po 1987 r., w związku ze zmianami politycznymi w Związku Radzieckim, zakwestionowano propagowaną wersję Burdenki. Władze polskie, chcąc kontrolować rodzimą transformację i reagować na oczekiwania społeczne, oficjalnie w 1989 r. dopuściły publikacje mówiące o popełnieniu zbrodni przez NKWD. Od tego też momentu stał się możliwy druk podręczników umożliwiających nauczanie o radzieckiej okupacji eksterminującej obywateli polskich i niszczącej polską kulturę.

Próbując krótko podsumować poczynione uwagi na temat świadomości społeczeństwa polskiego w kwestii długoletniego zatajania prawdy o eksterminacji inteligencji polskiej pod okupacją radziecką w latach 1939–1940, należy pamiętać nie tylko o państwowych wpływach na terytorium Polski wielkiego, wschodniego sąsiada, ale też o społeczeństwie radzieckim. System obejmował bowiem wszystkich. Pewnie nie ma rosyjskiej rodziny, w której ktoś by nie współpracował z bezpieką: NKWD, KGB, GRU, tak samo jak nie ma rodziny, w której nie byłoby ofiar komunistycznych zbrodni. Jeśli w ten sposób – od ludzkiej strony – spojrzeć na Rosję XX wieku, łatwiejsze wydaje się zrozumienie całego problemu. Rosja to kraj niezwykle doświadczony przez mocarstwowość. Roj Miedwiediew, rosyjski historyk, nie wychodząc poza okres stalinizmu, szacuje liczbę ofiar tego okresu na 40 mln. Największa ich część, bo ok. 75%, to Rosjanie. Stąd często spotykany brak zrozumienia dla istoty polskiego doświadczenia, polskiego Katynia, gułagu, deportacji. Tragiczny los naszego narodu był rosyjską codziennością. Dla miejscowych toczyło się normalne życie, a dla deportowanych – walka o przetrwanie. Obywatele radzieccy już zainstalowani, przywykli do warunków, nie rozumieli tragedii odczuwanej przez nowo przybyłych na zesłanie. W związku z tym nie dziwią niezbyt przemyślane uwagi na temat wspólnoty losów polskich i radzieckich obywateli: mordowanych, deportowanych i pracujących w głębi ZSRR. Pamięci umyka ponadto fakt, iż Polacy byli obywatelami odrębnego państwa. Zapomina się o łamaniu praw międzynarodowych, państwowych, o głównych aktorach terroru i późniejszego przymusowego milczenia o prawdzie.

Wobec przytoczonych na wstępie wyników sondaży społecznych nt. Katynia, pokazujących stan świadomości historycznej obecnego pokolenia Polaków i Rosjan, niezwykle ważne wydaje się przywrócenie właściwych proporcji w dyskusji na temat historii obu narodów. Dziś można i należy mówić zarówno o ofiarach, jak i sprawcach. Tylko wtedy bowiem jest możliwy pełny przekaz – pokazanie historii w całej perspektywie przyczyn i skutków. Wreszcie, możliwa jest praca nad świadomością młodych pokoleń, które będą wiedzieć, kim są, m.in. dlatego że poznają swoją przeszłość i rozumieją, jakie czekają je obowiązki, ponieważ „wolność nie jest dana raz na zawsze, lecz zadana i należy o nią dbać.

²³ Szerzej nt. „reedukacji” społeczeństwa zob. P. Gasztold-Seń, Siła przeciw prawdzie. Represje aparatu bezpieczeństwa PRL wobec osób kwestionujących oficjalną wersję Zbrodni Katyńskiej, w: Zbrodnia Katyńska. W kręgu prawdy i kłamstwa, red. S. Kalbarczyk, Warszawa 2010, s. 132–153.

²⁴ P. Łysakowski, Kłamstwo katyńskie, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2005, nr 5–6, s. 89.

²⁵ Zapis cenzury z 1975 r. stanowił, iż „nie wolno dopuszczać jakichkolwiek prób obarczania ZSRR odpowiedzialnością za śmierć polskich oficerów w lasach katyńskich”.

ROSJANIE, ROSJA, ZWIĄZEK RADZIECKI W OCZACH OPOZYCJI W PRL W LATACH 1976–1989

The article discusses the attitudes towards Russia and Russians displayed by anti-communist opposition in Communist Poland. It also presents diverse stances concerning the Soviet Union. Certain doubts regarding the validity of identifying Russia with the USSR could be observed in samizdat publications, although this very position seemed to prevail.

The USSR, equated with Russia was seen as an enemy in the following aspects: political - as it maintained the power of the Communist Party in Poland; economic - it exploited Poland economically; religious - it fought religion and forced Marxism upon the country, as well as cultural, where it was seen as promoting primitivism and backwardness. A general conviction of hostility was strengthened by the historical memory of Soviet crimes. Issues connected with martyrdom (and even history as such) were often raised in underground publications.

Intellectuals associated with mainstream liberal democratic opposition took a slightly different stance on the subject, emphasizing that Russian tradition was neither a despotic nor a communist one. Their vision of Russia emphasized the gap between Communism and real Russia, which was to be truly represented by its democratic opposition circles. Polish opposition media attempted to publicize the activities of these groups.

The position of Russophile environments, who saw a desired political partner in Russia (identified with the USSR), have also been presented in the article. However, these were marginal views.

Key words: anticommunist opposition, political ideas, samizdat.

Wstęp. Źródła i ramy czasowe pracy

Wybór wyznaczonego do analizy zakresu lat wiąże się z faktem, że w 1976 r. pojawiła się w Polsce opozycja w postaci jawnych struktur. Organizacje i środowiska opozycyjne istniały w PRL i wcześniej (uwzględniając jedynie okres po 1956 r., były to: Liga Narodowo-Demokratyczna, „Ruch”, Polskie Porozumienie Niepodległościowe i „nurt niepodległościowy”), jednak działały w sposób niejawni i nieciągły. Nie dysponowały też trwałą i rozbudowaną prasą. Dlatego rok 1976 otwiera nowy wyróżnialny okres zarówno w dziejach opozycji, jak i – co z tym związane – całej PRL.

Datą końcową jest rok 1989, zgodnie w historiografii uznawany za koniec PRL (stanowiący zresztą jej koniec także w sensie formalnym).

Bazą źródłową dla niniejszego opracowania są wydawnictwa „drugiego obiegu” (tzw. bezdebitowe, tzn. nieposiadające debitu komunikacyjnego na obszar PRL), drukowane poza zasięgiem cenzury. Istnienie tych wydawnictw w sensie formalnym rozciąga się do roku 1990, kiedy została zniesiona instytucja cenzury (Główny Urząd Kontroli Publikacji i Widowisk)¹. Faktycznie jednak wobec rozkładu komunistycznej dyktatury, obejmującego także cenzurę, zasadnym jest utrzymanie czerwca 1989 r. jako ogólnej daty granicznej dla badań. Po wyborach czerwcowych i powołaniu rządu Tadeusza Mazowieckiego mieliśmy do czynienia już z inną rzeczywistością polityczną. Wykorzystane też zostały druki o charakterze filatelistycznym i pamiątkowym (pocztówki, kalendarze) wydawane w „drugim obiegu”.

Innego rodzaju źródłem są relacje i wspomnienia redaktorów i autorów publikacji „drugoobiegowych”. Wiele spośród podziemnych tytułów ukazujących się w omawianym okresie (a także efemeryczny charakter wielu z nich)² spowodował, że dla celów referatu wykorzystałem głównie wiodące dla danego kierunku tytuły prasowe. Pod uwagę zostały zatem wzięte pisma mające charakter trybun danego środowiska politycznego i związany z tym walor pewnej reprezentatywności. Zatem przedstawione opracowanie to dopiero wstępne rozpoznanie problemu.

¹ Zob. Archiwum Opozycji. Kolekcja „Solidarność narodziny ruchu”. Czasopisma niezależne 1976–1990. Książki wydane poza cenzurą 1976–1990, Warszawa 2006, „Ośrodek Karta”. Praca ta opisuje 3083 tytuły czasopism niezależnych (bezdebitowych, drugoobiegowych) wydanych w l. 1976–1990, jak również 4955 druków zwartych (książek i broszur) wydanych w tym czasie.

² W stanie wojennym (1982) – szczytowym momencie ich wydawania – współczesna badaczka wyliczyła 1399 tytułów ukazujących się w całej Polsce. Oczywiście różny był ich nakład, objętość, czasokres wydawania, a co za tym idzie – zasięg. Zob. J. Błazejowska, Papierowa rewolucja. Z dziejów drugiego obiegu wydawniczego w Polsce 1976–1989/1990, Warszawa 2010, s. 259 i n.

Czy ZSRR był Rosją?

Dominują dwa stanowiska, jeśli chodzi o sposób widzenia relacji między Rosją a ZSRR.

Według pierwszego, reprezentowanego zwłaszcza (choć nie tylko) przez badaczy i myślicieli rosyjskich, komunizm (bolszewizm) jest zjawiskiem przeciwstawnym do rosyjskości. Rosja w latach 1917–1921 uległa podbojowi wewnętrznemu, a wynikający stąd system jest obcy Rosjanom, ich tradycji i kulturze. Jego zwolennicy podkreślają przeciwieństwo oczywisty fakt, że marksizm jako teoria i ruch społeczny powstał i rozwinął się w krajach Europy Zachodniej, skąd dopiero został zaimportowany do Imperium Rosyjskiego. Niekiedy na rzecz takiego stanowiska przytacza się informacje o składzie narodowościowym kierownictwa partii bolszewickiej.

W świetle tego poglądu Rosjanie jawią się jako pierwsza i (pomijając Chińczyków) największa ofiara systemu komunistycznego. Chyba klasyczną postać takiej postawy zaprezentował Aleksander Solżenicyn³, a także Michał Heller, Aleksander Niekricz⁴ i Wiktor Suworow⁵. Na gruncie polskim taki pogląd głosił Józef Mackiewicz, twórca wprawdzie emigracyjny, ale niezwykle popularny w drugim obiegu po 1980 r.⁶, a w publicystyce „drugoobiegowej” – Andrzej Drawicz⁷.

Przeciwstawne stanowisko mówi, że komunizm rosyjski jest kontynuacją swoistej drogi rozwojowej carskiej Rosji, a jego zasadnicze cechy znajdują swoje precedensy w realiach (politycznych, społecznych, kulturowych, prawnych) Rosji carów. Na takim stanowisku stoi Richard Pipes w swojej Rewolucji rosyjskiej. Na gruncie polskim ma ono mocną tradycję, tym bardziej że odrębność cywilizacyjną Rosji od Europy akcentowano w polskiej historiozofii od połowy XIX w., by wspomnieć Franciszka Henryka Duchinińskiego⁸ i Henryka Kamieńskiego⁹. Najdoskonalszym spełniającym naukowe kryteria wyrazem takiej postawy jest dzieło Jana Kucharzewskiego *Od białego caratu do czerwonego*, które jakkolwiek było trudno dostępne w PRL w wersji pełnej, to jednak oddziaływało poprzez wydany w Londynie i przedrukowany w „drugim obiegu” skrót¹⁰.

Te dwie biegunowe wizje stanowią spektrum widzenia relacji między rosyjskością a sowieckością.

Bardzo trudno jest mówić – jeśli w ogóle to możliwe – o stanie świadomości społecznej w systemie totalitarnym w sprawie, która była w nim przedmiotem ideologicznego nadzoru. Jeżeli sądzić z dostępnych przekazów, dominowało jednak widzenie ZSRR jako kontynuatora carskiej Rosji, o czym mogła świadczyć także praktyka komunistycznej cenzury. Wyrazistego przykładu w tej sprawie dostarczają losy książki markiza A. de Custine *Rosja w 1839*. Pomimo iż autor opisywał w nim despotyczny system Mikołaja I – oficjalnie odrzucany, jak zresztą cały carat – to jedynym miejscem, gdzie w kraju kontrolowanym przez ZSRR ta książka mogła się ukazać, było podziemne wydawnicze¹¹. Ową obronę dobrego imienia systemu mikołajewskiego przez komunistyczną cenzurę można uznać za pars pro toto sytuacji szerszej – tego, kto z jaką tradycją naprawdę w ZSRR się identyfikował.

Rosja jako partner porozumienia w oczach neoendeków i konserwatywnych liberalów w opozycji w PRL

Narodowej Demokracji przypisuje się tradycyjną orientację prorosyjską w polityce polskiej. Wprawdzie można zgłosić co do tego różne zastrzeżenia, jednak pozostaje faktem, że w PRL (zwłaszcza

³ Przekonanie wyrażane wielokrotnie, obcość i narzucenie z zewnątrz bolszewizmu mocno akcentuje Solżenicyn w książce *Lenin w Zurychu*, gdzie historyczny fakt przewiezienia Lenina i towarzyszy zaplombowanym wagonem przez Niemcy urasta do roli metafory. Mocno przekonanie o komunizmie jako czymś zewnętrznym wobec Rosji uwydatnił Solżenicyn w dziele *Jak odbudować Rosję*.

⁴ M. Heller, A. Niekricz, *Utopia u władzy. Historia ZSRR*, t. 1–2, Londyn 1984.

⁵ Widoczne jest to zwłaszcza w jego licznych wypowiedziach publicystycznych.

⁶ Oprócz licznych publicystycznych wypowiedzi zob. świadectwo literackie jego poglądów w tej sprawie, jakim jest *Kontra* (wyd. 1 podziemne – Warszawa 1981, *Głos*), którą można traktować jako rodzaj pomnika dla antykomunistycznych Rosjan. Znane jest osiem podziemnych wydań – inf. za Archiwum Opozycji... Zob. także kwestie archimandryty Serafina w *Drodze donikąd*.

⁷ O Drawiczu mowa będzie dalej.

⁸ M. Czapska, Franciszek Henryk Duchiniński, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 5, s. 441–443, Warszawa 1939–1948.

⁹ M. in. o poglądach Kamieńskiego na Rosję, zob. A. Nowak, *Jak rozbić rosyjskie imperium? Idee polskiej polityki wschodniej 1733–1921*, Kraków 2009 (wyd. 2). Recepcję Kamieńskiego w PRL ułatwiały związki jego myśli z socjalizmem (nawet jeśli niejednoznaczne) i ogólnie jej rewolucyjny charakter, choć w mniejszym stopniu dotyczyło to jego analizy Rosji. Zob. B. Łagowski, Henryk Kamieński – radykał i badacz, w: H. Kamieński, *Rosja i Europa. Polska*, Warszawa 1999, s. 5–20.

¹⁰ *Od białego do czerwonego caratu*, z przedmową O. Haleckiego, London 1986. Praca ta w całości lub w części była w l. osiemdziesiątych drukowana pięciokrotnie, zob. *Archiwum Opozycji...*, s. 301. Pełna wersja w Polsce po II wojnie światowej po raz pierwszy została wydana już po 1989 r.

¹¹ Wyd. polskie: A.L.L. de Custine, *Listy z Rosji. Rosja w 1839 roku*, Warszawa 1988.

po 1956 r.) wszelkie znane środowiska nawiązujące do narodowej demokracji charakteryzowały się rusofilstwem (moskalofilstwem)¹². Moskalofilskie było także środowisko nacjonalistów świeckich (odrębnych od klasycznej endecji i działające zasadniczo w izolacji o innych grup nawiązujących do jej myśli) skupione wokół Bolesława Tejkowskiego¹³. Należy zaznaczyć, że jakkolwiek łatwiej było policji politycznej (Służbie Bezpieczeństwa) zwerbować kogoś, kto chciał geopolitycznego zbliżenia z Rosją (ZSRR traktowany był tu oczywiście jako jej synonim)¹⁴, to jednak wyznawcami takiej teorii były środowiska dużo szersze niż tylko agentura. Trzeba też zaznaczyć, że w wypadku endeków moskalofilstwo nie wiązało się z jakimikolwiek sympatiami komunistycznymi, a nawet lewicowymi, przeciwnie – byli oni wrogami marksizmu, czy wręcz socjalizmu, a za warunek skutecznego sojuszu polsko-rosyjskiego uważali rezygnację Moskwy z narzucania Polakom ideologii marksistowskiej oraz brak akceptacji na panowanie katolicyzmu w Polsce. (Dodawali do tego zgodę Moskwy na równoprawne stosunki gospodarcze oparte na rachunku ekonomicznym i na odejście od socjalizmu w Polsce). Pod tymi warunkami uważali sojusz polsko-rosyjski za właściwe rozwiązanie. Jedno ze środowisk tej opcji – „Niezależna Grupa Polityczna” – określało się wprost jako „niekomunistyczna orientacja proradziecka” (nie prorosyjska) i można z niewielkimi zastrzeżeniami to określenie odnieść do pozostałych grup tego kierunku.

Istniało zasadniczo kilka powodów takiej postawy. Jednym z najistotniejszych było przekonanie, że tylko sojusz (tak nazywano milczącą akceptację realnej zależności wobec dysproporcji partnerów) Polski z Rosją zabezpiecza Polskę przed rewizjonizmem niemieckim w stosunku do Ziemi Odzyskanych. Ten wątek widoczny jest zwłaszcza w publicystyce Jędrzeja Giertycha¹⁵, zdecydowanie najpopularniejszego żyjącego publicyście endeckiego w omawianym okresie, był to jednak stały motyw publicystyki politycznej tego obozu¹⁶. Także niepodzielające wielu uprzedzeń „giertychowskiego” nurtu opozycji, odwołujące się tylko do części tradycji endeckiej środowisko Ruchu Młodej Polski (od 1983 r. „Polityki Polskiej”) w sprawie rosyjskiej mówiło – także z tego powodu – praktycznie jednym głosem¹⁷.

W ówczesnej publicystyce endeckiej widoczne są jeszcze inne przyczyny moskalofilstwa. Środowisko to traktowało świadomość narodową narodów Międzymorza (Ukraina, Litwa, Białoruś – ULB) jako zjawisko w istocie antypolskie, tak z uwagi na doświadczenie historyczne, jak i na przekonanie, że narody te, będąc zagrożonymi przez Rosjan i Polaków, wybiorą Niemców jako sojusznika. Ich niepodległość wzmacniałaby więc Niemcy, dlatego Polacy powinni być sojusznikami Moskwy. Część tych środowisk liczyła na odzyskanie w wyniku tego sojuszu części terytoriów utraconych przez Polskę w 1945 r., a przynajmniej na zwiększenie zakresu swobód kulturalnych Polaków w republikach sowieckich¹⁸.

Analiza problematyki lobby żydowskiego w PRL i w świecie Zachodu również prowadziła środowiska neoendeckie do wniosku, że Moskwa jest sojusznikiem. Zgodnie z tradycją tego obozu,

¹² Zob. W. Muszyński, Nurt narodowy opozycji demokratycznej w PRL (1980–1989). Inicjatywy i środowiska w Warszawie, w: Warszawa niezłomna. Antysystemowe formy opozycji i oporu społecznego w stolicy (1980–1989), red. B. Noszczak, Warszawa 2013. Ogólnie na temat osób i środowisk nawiązujących do tradycji obozu narodowego w PRL zob. J. Tomaszewicz, Ugrupowania neoendeckie w III Rzeczypospolitej, Toruń 2003, s. 41–90. O ich stosunku do problematyki wschodniej zob. T. Szczepański, Mniejszości narodowe w myśli politycznej opozycji polskiej w latach 1980–1989, Toruń 2008.

¹³ T. Szczepański, Działalność polityczna Bolesława (Bernarda) Tejkowskiego do roku 1989, w: Religia, polityka, naród. Studia nad współczesną myślą polityczną, pod red. R. Łętochy, Kraków 2010.

¹⁴ O agenturze w środowiskach endeckich zob. S. Cenckiewicz, Endekoesbecja. Dezintegracja Polskiego Związku Katolicko-Społecznego w l. 1982–1986, „Aparat Represji w Polsce Ludowej, 1944–1989” 2007, nr 5. Zresztą, werbunek ułatwiało nie tylko moskalofilstwo, ale też wiara w istnienie bardziej narodowego skrzydła nomenklatury. Tak o werbunku Jana Małachowskiego napisał współczesny historyk: „Małachowski, podobnie jak wielu innych agentów narodowców i prawicowców, uważał, że należy podjąć z SB swego rodzaju grę polityczną, gdyż (szczególnie po 1968 r.) komunistyczna policja polityczna, a zwłaszcza wojsko reprezentowały zbieżny z poglądami endecji „kierunek narodowy” w obozie władzy PRL „Z dwojga złego lepszy bandyta nacjonalbolszewik niż bandyta kosmopolita” – jak określił tę filozofię Jan Żaryn.” [w:] S. Cenckiewicz, Endekoesbecja..., s. 357.

¹⁵ J. Giertych, Pogląd na Niemcy, „Nowe Horyzonty” dodatek, 25 III 1987, nr 9; T. Tokarz, Opcja prorosyjska w publicystyce Jędrzeja Giertycha (po 1956 roku), w: Z dziejów polskiej służby dyplomatycznej i konsularnej. Księga upamiętniająca życie i dzieło Jana Nowaka-Jeziorańskiego, pod red. J. Farysia, M. Szczerbińskiego, Gorzów Wielkopolski 2005, s. 487–496. Zob. także: <http://www.konserwatywizm.pl/artykul/10102/opcja-prorosyjska-jedrzej-giertycha> dostęp 9 VI 2015.

¹⁶ T. Sikorski, „Nowe Horyzonty” (1986–1989) – pismo młodej endecji schyłku PRL-u. Próba zarysu monograficznego, w: Prasa Narodowej Demokracji, t. 2, pod red. A. Dawidowicz, E. Maj, Lublin 2012.

¹⁷ Por. A. Hall, Wobec Rosji, Gdańsk 1981; J. Czehryński (właśc. Andrzej Romanowski), Iść z Rosją, „Polityka Polska” 1983, nr 2–3, choć należy wspomnieć, że artykuł Czehryńskiego spotkał się z zastrzeżeniami w samej redakcji „PP”.

¹⁸ Por. dyskusja o tym na łamach „Nowych Horyzontów” streszczona w: T. Sikorski, Nowe Horyzonty....

Żydów traktowano jako przeciwnika politycznych celów narodu polskiego. Zwracano uwagę, że w świecie Zachodu (szczególnie w USA, będącego przecież w realiach zimnej wojny rzeczywistym liderem świata zachodniego) Żydzi są grupą o olbrzymich wpływach, stąd dodatkowy – poza lękiem przed rewizjonizmem niemieckim – powód, aby nie traktować Zachodu jako sojusznika. Rozumiano natomiast, że w ZSRR ich rola jest ograniczana, co było dodatkowym argumentem za sojuszem. Modelowym przykładem przedstawionych poglądów jest publicystyka Janusza Leonarda Majewskiego, niemniej są one w różnym stopniu wyrażane w tekstach wytworzonych przez wszystkie środowiska neoendekkie¹⁹. Sympatie moskalofilskie były obecne w opozycyjnych środowiskach konserwatystów i liberałów²⁰. Wiązały się one z przekonaniem wyrażanym przez jednego z liderów środowiska, Mirosława Dzielskiego, o konieczności uwłaszczenia nomenklatury PZPR i przekształcenia się jej w nową klasę właścicieli środków produkcji, tylko to bowiem miało nakłonić tę grupę społeczną do zgody na zmianę ustroju. Dzielski wierzył też, że projekt ten zaciekał nomenklaturę w ZSRR²¹. Taka strategia wyjścia z komunizmu, zakładająca, że przemiany rynkowe są ważniejsze niż niepodległość państwa i podmiotowość narodu, miała swoje (nie zawsze dopowiadane) implikacje. Jeżeli bowiem to nomenklatura miała być motorem przemian, to przecież fakt jej istnienia był ściśle związany z zależnością od ZSRR (Rosji), której to Rosji nomenklatura w Polsce pełniła funkcję pełnomocnika. Także po przemianie gospodarczej nomenklatura byłaby zainteresowana utrzymaniem starego protektora (lub znalezieniem nowego), gdyż aktualne stałoby się pytanie o legitymizację władzy nomenklatury.

Dodajmy jeszcze jeden czynnik – Dzielski był katolikiem i jako taki uważał, że nasza zależność od Rosji może ułatwić nam oddziaływanie kulturowe – w tym religijne. Godził się na zależność od Rosji prawdopodobnie właśnie dlatego, że ułatwiałoby to nawracanie Rosjan na katolicyzm²². Cytowany w przypisie fragment świadczyłby o wierze w wyższość cywilizacyjną Polaków wobec Rosjan, co wobec głoszonej przez środowiska neoendekkie (a także w pewnym stopniu liberalne i konserwatywne) zgody na zależność od nich jest paradoksem, ale tylko pozornym. Wszystkie one znały historiozofię Feliksa Konecznego (którego zwolennikiem i popularyzatorem był Jędrzej Giertych), gdzie Rosja była opisana jako „zrost” dwóch cywilizacji – turańskiej i bizantyńskiej, niższej od tej, którą one same reprezentowały (łacińska). W przeciwieństwie do niektórych badaczy inspirowanych się wspomnianym myślicielem działacze środowisk neoendekkich i konserwatywno-liberalnych wyciągali stąd wnioski takie, jaki wysnuł Dzielski – że niższość oznacza słabość. Tylko tak – moim zdaniem – można zrozumieć wiarę Dzielskiego i jemu podobnych w możliwość „cywilizowania” towarzyszy z KPZR i KGB. (Oczywiście postawienie sobie takiego celu zakłada uznanie, że cele katolicyzmu i narodu polskiego są zbieżne, ale to też miało zakorzenienie w endekkiej tradycji.)

Zresztą, argument, że łatwiej wiązać się z Rosjanami, bo są prymitywniejsi i nie zrusyfikują Polaków, gdyż rusyfikację przeciętny Polak odbiera jako degradację, w przeciwieństwie do germanizacji – ma mocną tradycję w publicystyce narodowej demokracji.

Dodajmy, że dla całego środowiska liberałów ważniejsze było wprowadzenie reform wolnorynkowych niż niepodległość. Jeden z liderów tego środowiska, Janusz Korwin-Mikke, deklarował wprost: „Co do mnie, wolę żyć w imperialnej zależności od Rosji, ale w kraju, gdzie ceni się wolność jednostki, niż w państwie całkowicie suwerennym, ale totalitarnym”²³.

¹⁹ J. L. Majewski, *Myśli przerażonego Polaka, czyli rozważania o zbiorowej mądrości i zbiorowej głupocie: list otwarty do pana Piotra Wierzbickiego*, Warszawa 1987, wyd. Narodowe „Chrobry”. Por. T. Sikorski, *Antysemicka obsesja jako punkt wyjścia w ocenie rzeczywistości. Oblicze ideowo-polityczne Ruchu Porozumienia Narodowego*, w: *Księga pamiątkowa na siedemdziesiątą rocznicę urodzin profesora Janusza Farysia, Gorzów Wlkp. 2009*; J. Kossecki, *Geografia opozycji politycznej*, Warszawa 1983, MON. Ta oficjalna praca jest napisana z pozycji „endekokomunisty” i stanowi źródło także do postrzegania rzeczywistości politycznej przez koncesjonowaną endecję w PRL.

²⁰ A. Sobiela, *Opozycja konserwatywno-liberalna w PRL w l. 1978–1990*, praca mgr UWM Olsztyn 2007 (mps w zbiorach autora). Por. także: K. Knoch, *Obraz Związku Radzieckiego w publikacjach liberalnych pism drugiego obiegu w latach 1979–1989*, w: *Rosja w polskiej myśli politycznej XX–XXI wieku*, red. A. Lewandowski, W. Wojdyło, G. Radomski, Toruń 2013.

²¹ A. Romański [właśc. Mirosław Dzielski], *Jak zachować władzę w PRL?*, Warszawa 1984.

²² Pisał: „[...] celem jego [tzn. postulowanego przezeń ruchu -T.S.] nie byłoby bowiem ani niszczenie rządzących w naszym kraju elit, ani działanie przeciwko interesom radzieckim. Przeciwnie, podjąłby misję cywilizowania tych elit, a interesom radzieckim starałby się nadać mniej barbarzyńską formułę”. M. Dzielski, *Potrzeba twórczego antykomunizmu*, „13. Pismo chrześcijańsko-liberalne” 1983, nr 11 (26).

²³ J. Korwin-Mikke, *Spartiaci czy czerwona pleśń*, „13. Pismo Chrześcijańsko-Liberalne” 1984, nr 1 (28).

Publikujący zarówno w prasie legalnej (koncesjonowanej katolickiej), jak i w niezależnej, Stefan Kisielewski – postać emblematyczna dla polskich liberałów – był zwolennikiem nie tylko ugody polsko-rosyjskiej, ale trwałego oparcia polityki polskiej na sojuszu z Rosją. Wyrażał też wiarę w możliwość porozumienia się rusofilskiej części opozycji polskiej z Kremlem ponad głowami komunistów z PRL (PZPR)²⁴. Co prawda, przez większość omawianego okresu Kisielewski nie tworzył żadnego konkretnego ugrupowania, ale jego znaczenie – wobec dużej popularności jego publicystyki w czytanim wówczas przez chyba całą elitę polityczną „Tygodniku Powszechnym” – przekraczało znaczenie niejednej grupy podziemnej, dysponującej znacznie mniejszym zasięgiem oddziaływania²⁵.

Sympatie rusofilskie (moskalofilskie) dostrzegalne są też na łamach wrocławskiego periodyku konserwatywno-liberalnego „Stańczyk” (Tomasz Gabiś), choć nie ma tam pogłębionej analizy ZSRR ani cywilizacji moskiewskiej. Pismo przedrukowało natomiast tekst emigracyjnego endeckiego publicysty opowiadającego się przeciwko współpracy polsko-ukraińskiej, co w ówczesnej rzeczywistości miało swoją szczególną wymowę²⁶. Pojawił się w „Stańczyku” też pogląd, że Rosja może być dla Polski nie tylko oparciem politycznym, lecz także ekonomicznym²⁷.

„Przegląd Polityczny” – czasopismo liberalne ukazujące się w Gdańsku – wprawdzie zamieszczało materiały przedstawiające ZSRR jako kontynuatora carskiej Rosji, jednak były to głównie przedruki, na podstawie których tylko w ograniczonym stopniu można wnioskować o stosunku redakcji do sprawy²⁸. Redakcja nie określała, czy w takiej, jaka jest, Rosji/ZSRR widzi potencjalnego sojusznika. O tym że Rosja była postrzegana jako sojusznik może świadczyć tekst Lecha Mażewskiego, w którym autor wyjaśnia, że nie należy żądać demokratyzacji PRL, gdyż: „[...] wysunięcie takiego postulatu – jako celu doraźnego, a nie długofalowego – nie tylko godziłoby w imperialne interesy ZSRR w Polsce, ale doprowadziłoby do starcia na zasadzie out-out z obozem władzy, czołowego zderzenia, którego w obecnej chwili nie wygramy”²⁹. Zwraca tu uwagę wola respektowania interesów Moskwy w PRL, co dobrze współgra z nastawieniem wspomnianych środowisk liberalnych.

Zupełnie inne poglądy wyrażało środowisko pisma „Kurs” (Stanisław Michalkiewicz, Marian Miszalski), nieprzejawiające skłonności rusofilskich³⁰.

Należy nadmienić, że omawiane grupy stanowiły margines opozycji politycznej w PRL, czasem nawet pomijany w ogólnych opracowaniach³¹. Trzeba jednak je odnotować nie tylko z kronikarskiego obowiązku, lecz także dlatego, że sformułowane przez nie poglądy były przejmowane przez pewne środowiska polityczne już w Polsce postkomunistycznej i nadal pozostawały obecne w przestrzeni publicznej.

Rosja jako wróg

Najczęściej w opozycyjnej publicystyce politycznej omawianego okresu mamy do czynienia z jednoznacznym widzeniem ZSRR jako tradycyjnego wroga, utożsamianego z Rosją. To nastawienie daje się przedstawić w dwóch aspektach – ogólnym na poziomie politycznym i kulturowym oraz bardziej pogłębionym, wiążącym się z analizą geopolityczną i cywilizacyjną. Oba te aspekty oczywiście się nie wykluczają.

Podstawową masę pism podziemnych tworzyły różne wydawnictwa „Solidarności”, nierzadko wydawane w jednym dużym zakładzie pracy i adresowane głównie do jego pracowników, skupione

²⁴ S. Kisielewski, Wstęp do programu opozycji, Warszawa 1984, Oficyna Liberałów; idem, Czy geopolityka straciła znaczenie, „Res Publica” 1979, nr 1.

²⁵ Więcej o motywach moskalofilstwa Kisielewskiego zob. T. Sikorski, Ale cóż robić, kiedy Rosję tak trudno kochać... Refleksje nad realizmem politycznym Stefana Kisielewskiego, w: Rosja w polskiej myśli politycznej..., s. 111–136.

²⁶ S. Skrzypek, Ukraina i Polska, „Stańczyk” 1986, nr 3.

²⁷ Na prawo tylko mur... rozmowa z K. Bąkowskim, sekretarzem UPR, „Stańczyk” 1989, nr 11.

²⁸ A. de Custine, Wnioski z opisu podróży, „Przegląd Polityczny” 1984, nr 4; P. Nora, Ta podróż jest dramatem, ibidem (tłumaczenie wstępu do współczesnego wydania de Custina); R. Pipes, Cerkiew w służbie państwa, „Przegląd Polityczny” 1987, nr 9 (był to fragment Rosji carów Pipesa).

²⁹ L. Mażewski, Cel doraźny – porządek autorytarny, „Przegląd Polityczny” 1988, nr 11.

³⁰ K. Knoch, Obraz Związku Radzieckiego... Autor niezbyt szczęśliwie umieścił LDPN w jednym nurcie ze środowiskami konserwatywno-liberalnymi, wyraźnie sugerując się nazwą ugrupowania. Tymczasem było to ugrupowanie przede wszystkim niepodległościowe. Por. o „Kursie” – T. Szczepański Mniejszości narodowe..., s. 110–113.

³¹ Charakterystyczne, że Krystyna Czuszak, autorka bardzo wartościowej pracy o stosunku opozycji do kwestii ukraińskiej, prawie zupełnie je pominęła. K. Czuszak, Nemaie wilnoji Polszcz bez wilnoji Ukrainy. Ukrainy. Ukrainy ta Ukraincy w politycznoji dumcy polskoji opozycji 1976–1989, Lviv 2011.

zasadniczo na problematyce krajowej. Dostrzegalny jest tam całkowicie negatywny obraz ZSRR. Cytując współczesnego badacza próbującego scharakteryzować sposób przedstawiania ZSRR w wydawnictwach podziemnych: „cechom systemu radzieckiego (imperializmowi i zapóźnieniu) przypisuje się ponadto swoistą filozofię polityczną. Opiera się ona na skrajnym cynizmie i instrumentalności w działaniu politycznym. Wszystko w nim podporządkowane jest interesowi imperium i (lub) elity politycznej państwa. Nie respektuje się żadnych zobowiązań, ustaleń, umów politycznych, choćby były one wcześniej gwarantowane przez radzieckie ośrodki rządzące. Polityka władz radzieckich to sfera siły i przemocy, podstępny i zdrady”³².

ZSRR utożsamiany z Rosją był postrzegany jako wrogi w następujących aspektach:

- a) politycznym (jako narzucający i utrzymujący w Polsce władzę PZPR)
- b) gospodarczym – jako eksploatujący kraj gospodarczo, czego symbolicznym wyrazem może być istnienie „rubla transferowego”;
- c) religijnym – jako zwalczający religię i narzucający marksizm, powszechnie w Polsce odrzucany;
- d) kulturowym – jako nosiciel prymitywizmu i zacofania.

Ogólne przekonanie o wrogości umacniała pamięć historyczna o zbrodniach sowieckich. Tematyka martyrologiczna (jak i w ogóle historyczna) była częstym tematem w publikacjach podziemnych³³ (sprawie katyńskiej poświęcono nawet specjalne podziemne wydawnictwo periodyczne – „Biuletyn Katyński”³⁴). Część publikacji historycznych stanowiły wspomnienia Polaków, którzy doświadczyli terroru z lat 1939–1956 pod panowaniem Sowietów, co w oczywisty sposób sprzyjało takiemu obrazowi „niehumanitarnej ziemi”, w którym jej mieszkańcy są zasadniczo tożsami z systemem. Mamy do czynienia zarówno ze wspomnieniami polityków (Kazimierz Bagiński, Stanisław Mikołajczyk, Stanisław Ostrowski, Antoni Pajdak, Kazimierz Pużak, Zbigniew Stypułkowski, Władysław Wielhorski), żołnierzy armii regularnej i konspiracji (Władysław Anders, Edmund Banasikowski, Józef Czapski, Jan Nagrabiecki, Jan Nowak-Jeziorański, Stefan Knapp, Adolf Popławski, Janusz Prawdzic-Szlaski, Klemens Rudnicki, Józef Sigda, Barbara Skarga, Henryk Sobolewski, Adam Solski, Jan Kazimierz Umiastowski, Michał Wysocki), naukowców (Stanisław Swianiewicz), duchownych (ks. Bukowiński), jak i całego szeregu zwykłych ludzi skazanych na pobyt w granicach „innego świata” (Maria Byrska, Róża Czerwińska, Gustaw Herling-Grudziński, Jerzy Jochimek, Stanisław Piekut, Józef Włodek)³⁵.

³² G. Gęsička, „Diabeł” i „łagier” – obraz ZSRR w czasopiśmie podziemnym, w: *Bliscy i dalecy. Studia nad postawami wobec innych narodów, ras i grup etnicznych*, t. 2, Warszawa 1992.

³³ T. Sikorski, *W imię prawdy. „Kwestia katyńska” w publikacjach drugiego obiegu (1976–1989). Zarys problemu*, w: *Triumf i tragedia. Polska i jej armia 1920–1940*, pod red. J. Farysia, H. Walczaka, A. Wojtaszaka, Szczecin 2014. Zob. T. Szczepański, *PRL a pamięć Katynia*, „Mówią Wieki” 2013, nr 4. Rola tematyki historycznej w drukach podziemnych została dostrzeżona wcześniej przez samych wydawców – zob. J.P., *Historia bez debitu*, „Tygodnik Mazowski” 25 VII 1985, nr 135.

³⁴ Wydawane przez podziemny Instytut Katyński w Polsce w l. 1979–1991 łącznie 32 numery. Całość zawartości nr 16–32 z lat 1980–1981 przedrukowano w „Biuletynie Katyńskim”, nr specjalny II, Kraków 2000. Zob. także wspomnienia redaktora tego pisma: A. Macedoński, *Pod czerwona okupacją*. Adam Macedoński w rozmowie z Anną Zechenter, Kraków 2013

³⁵ W. Anders, *Bez ostatniego rozdziału. Wspomnienia z lat 1939–1946*, b.m. 1981 (i in. wyd.); K. Bagiński, *Proces szesnastu w Moskwie*, Warszawa 1985; E. Banasikowski, *Na zew ziemi wileńskiej*, Warszawa 1989, wyd. Myśl; ks. W. Bukowiński, *Wspomnienia z Kazachstanu*, Lublin 1979, wyd. Spotkania; M. Byrska, *Ucieczka z zesłania*, Gdańsk 1987; J. Czapski, *Na niehumanitarnej ziemi*, Warszawa 1981; idem, *Wspomnienia starobielskie*, Warszawa 1979, wyd. Nowa; R. Czerwińska (właśc. Róża Holzman), *W szczęściu byłiby to ludzie dobrzy...*, [Wrocław] 1987, wyd. Profil; G. Herling-Grudziński, *Inny świat. Zapiski sowieckie*, Warszawa 1981, wyd. Nowa; J. Jochimek, *Za kręgiem*, Warszawa 1987; S. Knapp, *Kwadratowe słońce*, Warszawa 1987, wyd. Wyzwolenie; W. Kraśniewska (właśc. Barbara Skarga), *Granica. Losy Polaków w ZSRR*, Warszawa 1986, wyd. im. O. Palme; S. Mikołajczyk, *Zniewolenie Polski. Przykład sowieckiej agresji*, Warszawa 1984, wyd. Nowa; J. Nagrabiecki, *„Wandal”, Idąc na hasło. Zapiski partyzanta*, Warszawa 1989, wyd. Pokolenie; S. Ostrowski, *W obronie polskości Ziemi Lwowskiej. Dnie pohańbienia 1939–1941. Wspomnienia*, Warszawa 1986, wyd. Pokolenie; A. Pajdak, *Z Pruszkowa na Lubiankę*, Warszawa 1986, wyd. im. O. Palme; S. Piekut, *Pod krwawym niebem: z Polski do Rosji Stalina*, Warszawa 1989, wyd. Przedświt; A. Popławski, *12 lat katongi*, [Toruń] 1988, wyd. Kwadrat; J. Prawdzic-Szlaski, *Nowogródzcyzna w walce 1940–1945*, Szczecin 1989, wyd. Errata; K. Pużak, *Wspomnienia 1939–1945*, Warszawa 1981, wyd. Krąg; K. Rudnicki, *Na polskim szlaku. Wspomnienia z lat 1939–1947*, Warszawa 1987, wyd. Pokolenie (ogółem cztery różne wydania); J. Sigda, *Wspomnienia Sybiraka 1944–1955*, Wrocław 1988, wyd. Aspekt; A. Solski, *Pamiętnik znaleziony w Katyniu*, Warszawa 1989, Wydawnictwo WP „Most”; Z. Stypułkowski, *Zaproszenie do Moskwy*, Lublin 1981, wyd. Spotkania; S. Swianiewicz, *W cieniu Katynia*, Warszawa 1981, wyd. Oficyna (sic!) Liberalów; J.K. Umiastowski, *Przez kraj niewoli. Wspomnienia z Litwy i Rosji lat 1939–1942*, [Warszawa 1985], wyd. Kret; W. Wielhorski, *Wspomnienia z przeżyć w niewoli sowieckiej, Łódź–Poznań–Toruń–Wrocław 1985*, wyd. Towarzystwo Oświaty Niezależnej; T. Żencykowski, *Dramatyczny rok 1945*, Warszawa 1981, wyd. Głos. Józef Włodek wydał fragmenty wspomnień jako Wincenty Briński, *Polacy w łagrach radzieckich w latach 1944–1947*, cz. 1, 2, Białystok 1984, wyd. Unia Nowoczesnego Humanizmu, błędnie niekiedy klasyfikowana jako praca Brulińskiego. To nie jest pełna lista, tytułem przykładu podałem druki zwarte, a przecież tematyka historyczna i martyrologiczna pojawiała się też na łamach prasy niezależnej.

Ważne są tu dla mnie nie tyle i nie przede wszystkim opinie autorów (bo one na temat stosunku między sowieckością a rosyjskością są różne), ile wrażenie ich czytelników, którzy nie zawsze musieli być skłonni, czytając opisy sowieckiego terroru, do dokonywania subtelnych rozróżnień. Oczywiście problematyka polsko-sowiecka przeważnie nie była jedynym poruszonym tam tematem, ale jej waga w historii najnowszej sprawia, że występuje ona chyba w każdym wspomnieniu aktywnego społecznie i politycznie Polaka w okresie po 1939 r. Rzecz jasna, problematyka ta występuje nie tylko w literaturze wspomnieniowej, lecz także w opracowaniach historycznych o charakterze naukowym, wydanych w „drugim obiegu” czy publicystyce historycznej.

Pamięć o krzywdach ze strony ZSRR umacniały uroczystości rocznicowe, będące w latach osiemdziesiątych jedną z zauważalnych form aktywności opozycyjnej³⁶.

Warto nadmienić, że w podziemiu wydawniczym pojawiały się pozycje opisujące jednocześnie się rosyjskiego nacjonalizmu (niekiedy o wręcz szowinistycznym charakterze) i marksizmu w ZSRR, co w naturalny sposób sprzyjało utrwaleniu postrzegania ZSRR jako emanacji rosyjskości. Co ciekawe, autorem jednej z takich prac był Andrzej Drawicz, znany jako zdecydowany przeciwnik łączenia tych dwóch rzeczywistości³⁷.

Przykładem widzenia sowietyzmu i utożsamianych z nim Rosjan może być satyryczna książka Sergiusza Piaseckiego *Zapiski oficera Armii Czerwonej*. Bohater – żołnierz biorący udział w sowieckiej agresji na Polskę 17 września 1939 r. i okupacji Wileńszczyzny – zostaje porzucony przez wycofującą się jednostkę i podczas okupacji niemieckiej ukrywa się u Polaków, usiłujących go ucywilizować. Jest człowiekiem prymitywnym (termos z herbatą wziął za bombę, a brak odwszalni jest dla niego świadectwem braku higieny), a jednocześnie ślepo wierzy w propagandę sowiecką, będąc całkowicie przez nią ukształtowany. Po powrocie Sowietów w 1944 r. denuncjuje ukrywającą go rodzinę przed NKWD, m.in. informując, że ukrywali dezertera z Armii Czerwonej, czyli jego samego³⁸. Popularność tej satyry (siedem podziemnych wydań w omawianym okresie) pokazuje, jaki obraz ZSRR/Rosji przeważał w środowisku może niekoniecznie autorów i liderów podziemia, ale na pewno ich czytelników i zwolenników.

Część opozycji była zdania, że wyzwolenie Polski musi być związane z wyzwoleniem się narodów ZSRR i utworzeniem przez nie państw narodowych³⁹. Były to głównie ugrupowania nurtu niepodległościowego: Polskie Porozumienie Niepodległościowe (PPN)⁴⁰, Konfederacja Polski Niepodległej (KPN)⁴¹, Polska Partia Niepodległościowa (PPN)⁴², Liberalno-Demokratyczna Partia Niepodległość (LDPN), Grupa Pisma „Niepodległość”⁴³, ale na bardzo podobnym stanowisku stały środowiska odwołujące się do socjalizmu (socjaldemokracji): Wolność Sprawiedliwość Niepodległość, Grupa Polityczna „Robotnik”, Polska Partia Socjalistyczna (we wszystkich swoich odłamach). KPN przekonanie o takiej możliwości wyrażało nie tylko na podstawie ogólnego uznania, że inne narody – podobnie jak Polacy – dążyć będą do niepodległości, lecz także na próbie analizy procesów demograficznych w ZSRR⁴⁴.

Na rozpad ZSRR w związku z dążeniami niepodległościowymi narodów nierosyjskich liczyły też podziemne środowiska lewackie (trockiści – m.in. środowiska pism „Front Robotniczy”, „Kret”, anarchistyczny Ruch Społeczeństwa Alternatywnego, Ruch Wolność i Pokój)⁴⁵.

³⁶ T. Szczepański, PRL a pamięć...

³⁷ A. Drawicz, *A/kos czyli szkoła podłości*, Warszawa 1987, wyd. Pokolenie.

³⁸ S. Piasecki, *Zapiski oficera Armii Czerwonej*, Warszawa 1981. W l. 1981–1989 książka ta miała siedem podziemnych wydań, co świadczy o dużej popularności (liczba wydań za: Archiwum Opozycji...).

³⁹ Dzieje tej koncepcji w polskiej myśli politycznej są dość dobrze opisane. Zob. M. Boruta, *Wolni z wolnymi, równi z równymi. Polska i Polacy o niepodległości wschodnich sąsiadów Rzeczypospolitej*, Kraków 2002, o interesującym nas okresie zob. s. 267–309; A. Nowak, *Jak rozbić...*

⁴⁰ Ogólnie: *Encyklopedia Solidarności*, t. 1, o programie wschodnim: M. Boruta, *Wolni z wolnymi...*, s. 277–280.

⁴¹ Ogólnie o KPN: A. Słomka, *Historia KPN*, Katowice 1997; *Konfederacja Polski Niepodległej na drodze do wolności*, red. M. Wenklar, Kraków 2011. *Krakowską KPN omawia*: M. Lewandowski, M. Gawlikowski, *Prześladowani, wyszydzani, zapomniani... Niepokonani*, t. 1: ROPCiO i KPN w Krakowie 1977–1981, Kraków 2009.

⁴² http://www.encyklopediasolidarnosci.pl/wiki/index.php?title=T00868_Polska_Partia_Niepodleg%C5%82o%C5%9Bciowa, dostęp 9 VI 2015.

⁴³ M. Jankowiak, *Podziemne spojrzenia na Wschód. Koncepcje relacji polsko-rosyjskich na łamach miesięcznika politycznego „Niepodległość” i „Polityki Polskiej”*, w: *Rosja w polskiej myśli...*

⁴⁴ zob. J. Łukaszów (właśc. Tadeusz Andrzej Olszański), *Narody ZSRR. Sytuacja dzisiejsza i perspektywy*, Warszawa 1989, wyd. Polskie.

⁴⁵ T. Szczepański, *Między konspiracją a sektą*, <http://www.glaukopis.pl/pdf/czytelnia/czytelnia-1-5.pdf>. O anarchizmie takżew: „Homek”.

Oczywiście rozumiano, że w wypadku powodzenia tego programu stratę poniesie nie tylko komunizm, lecz także imperializm rosyjski, nawet ten niekomunistyczny. Przecież wsparcie narodów ULB w ich walce z sowietyzacją, w praktyce ZSRR będącej rusyfikacją, oznacza wzmacnianie tego, co oddziela je od Rosji (każdej, także tej niekomunistycznej). Zdawano sobie sprawę, iż odrodzenie narodowe tych narodów musi się opierać na kontrze do szeroko pojętej rosyjskości, co w naturalny sposób spowoduje wrogą reakcję także Rosjan niekomunistów, przywiązanych do swojego imperium⁴⁶.

Dopuszczano możliwość uznania przez kierownictwo nowej niekomunistycznej Rosji jej wycofania się do granic etnicznych, nie miano jednak złudzeń, że zgoda ta przyjdzie łatwo⁴⁷. Stąd postulat sojuszu narodów zagrożonych moskiewskim imperializmem (idea Międzymorza), obecny zarówno w programie zasadniczo prawicowych KPN i publicystyce „Niepodległości”, w programach i publicystyce mniejszych odłamów nurtu niepodległościowego opozycji (PPN, LDPN), jak i programie socjalistycznego WSN⁴⁸.

Ten realizm wynikał najczęściej z politycznej analizy doświadczeń historycznych z imperializmem rosyjskim, a także z analiz geopolitycznych. ZSRR jawił się po prostu jako kolejne wcielenie imperialnej Rosji, zwłaszcza w aspekcie geopolitycznym. Sformułowanie z programu Polskiej Partii Niepodległościowej: „Jesteśmy przekonani, że w końcu Rosjanie cofną się za Dniepr. Pojawi się powtórnie szansa na stworzenie wspólnoty narodów dziś gnębionych przez Sowiety”⁴⁹, jest dobrym i dość typowym przykładem tego stanowiska.

Zapleczem intelektualnym dla programu wsparcia procesów rozpadu imperium sowieckiego była grupa redakcji pism specjalizujących się w problematyce wschodniej i środkowoeuropejskiej („Obóz”, „ABC”, „Nowa Koalicja”, „Biuletyn Polsko-Ukraiński”, „Międzymorze”). Bliższe zetknięcie się z praktyką sowietyzacji, ale i rusyfikacji republik sowieckich z pewnością umacniało przekonanie o imperializmie jako głęboko zakorzenionym atrybucie rosyjskiej (moskiewskiej) tradycji politycznej, niedającej się tylko sprowadzić do skutków komunistycznej ideologii.

Czasem mamy do czynienia z próbą analizy odwołującej się do odrębności kulturowej i cywilizacyjnej Rosji i Europy. Takiej próby dokonał członek ROPCiO Kazimierz Janusz w swoich Konfrontacjach⁵⁰. Próbę tę ponowił już w III RP, wydając List do Rosjan, uznał, zatem, że pomimo zmiany ustroju i upadku ZSRR problematyka ta nadal jest aktualna.

Utożsamienie ZSRR z Rosją można zauważyć w dokumencie „Karta 1984 [program polityczny TKZ NSZZ „Solidarność” Stoczni Gdańskiej]”⁵¹, w którym znajduje się (w części 3) bezpośredni zwrot „Do Rosjan”, rozumianych – już w samym tytule – jako ogół obywateli ZSRR. Tekst jest istotny dla omawianego tematu ze względu na twórców. Pomimo wkładu doradców, m.in. Kazimierza Janusza, był on dokumentem napisanym i zatwierdzonym (jednogłośnie) przez TKZ – symboliczny przeciwieństwo dla całej „Solidarności” zakład pracy. Był to zatem głos reprezentatywnego środowiska dla największej struktury opozycyjnej, jaką nadal stanowił NSZZ „Solidarność”. Podkreśla on różnicę pomiędzy kulturą polityczną Polski – opartą na tradycjach republikańskich – a Rosją, zawsze rządzoną despotycznie („[...] stanowicie odrębny świat zbudowany w stosunku do świata demokracji na zasadzie wrogości”⁵²). Wymienia znane z historii XX w. działania antypolskie ZSRR, których celem było zniewolenie Polaków („Oskarżamy was [...] że czynicie wszystko, byśmy stali się waszymi niewolnikami”⁵³). Podkreśla zależność władz PRL od Moskwy, z czego wynika odpowiedzialność tej ostatniej także za zbrodnie PRL. Adresatem tej części „Karty 1984”

Pismo Ruchu Społeczeństwa Alternatywnego 1983–1990, red. G. Berendt i in., Gdańsk 2013. Praca działacza WiP Jerzego Żurko Pokój między sobą zachowywać. Rzecz o mniejszościach w Polsce współczesnej, Wrocław 1988, Biblioteka WiP, jest nie tylko wykładem tego, co środowisko WiP myślało o problematyce mniejszości narodowych, lecz zawiera też tezy dotyczące polityki wschodniej.

⁴⁶ L. Morfeusz (właśc. Jerzy Targalski), Polacy wobec kwestii wschodniej, „Niepodległość” 1983, nr 18–19; idem, Polacy wobec kwestii wschodniej (c.d.), „Niepodległość” 1983, nr 20.

⁴⁷ M. Jankowiak Podziemne spojrzenia na Wschód..., s. 171–172. Opisany tam sceptycyzm środowiska „Niepodległości” wobec konceptu demokratyzacji Rosji i porzucenia przez nią imperializmu był właściwy zasadniczo całemu nurtowi niepodległościowemu opozycji w omawianym okresie.

⁴⁸ Polska i Międzymorze. Wokół dróg działania i programu przyszłości, wyd. WSN. O KPN zob. przypis 41.

⁴⁹ Powstań Polsko. Zarys myśli programowej nowej prawicy polskiej, Warszawa 1989, s. 21.

⁵⁰ Janusz K., Konfrontacje, Warszawa 1975, b.w. [druk podziemny].

⁵¹ Karta 1984 [program polityczny TKZ NSZZ „Solidarność” Stoczni Gdańskiej], [1984] b.m. i d.w.

⁵² Ibidem, s. 13.

⁵³ Ibidem, s. 15.

są Rosjanie, autorzy utożsamiają ich z systemem komunistycznym, nie czyniąc różnicy między rosyjskością a komunizmem, przynajmniej w sferze działań politycznych.

Warto jednak zauważyć, że w tekście tym mowa jest także o „szlachetnych Rosjanach”, którzy rozumieją prawdę o naturze sowieckiego systemu i przeciwstawiają się mu. Wprawdzie są oni wspomniani mimochodem, niemniej jednak warto to odnotować. Dodajmy, że przecież w tamtej epoce stanowili oni zupełny margines narodu rosyjskiego.

Dobry naród w mocy złych władców. Rosja w optyce demoliberalnych środowisk opozycji

Rodzajem stanowiska pośredniego między dwoma przedstawionymi jest przekonanie, że Rosjanie są narodem – ofiarą komunizmu i że istnieje zasadnicza odrębność pomiędzy nimi a uciskającą ich władzą. Przekonanie to w syntetycznej postaci można zobaczyć na znaczku wydanym w „drugim obiegu”, przedstawiającym żołnierzy ROA i flagę rosyjską z opisem „Rosja od 25. 10. 1917 pod rządami czerwonej utopii”. Temat rosyjskich przeciwników komunizmu na znaczkach podziemnych pojawiał się zresztą częściej – pokazani na nich zostali chociażby Władimir Bukowski, Jelena Bonnier, Josif Brodski, Andrzej Sacharow czy Aleksander Sołżenicyn⁵⁴. Rosja ukazywana była w ten sposób jako kraj okupowany przez (w założeniu przecież międzynarodowy) komunizm.

Pogląd taki można spotkać w różnych środowiskach, jednak wydaje się najbardziej charakterystyczny dla nurtu określanego jako „lewica laicka”, którego najbardziej znanym przedstawicielem był Komitet Obrony Robotników – zwłaszcza jego działacze wywodzący się z rodzin o tradycjach komunistycznych, ze sztandarowymi postaciami Jacka Kuronia i Adama Michnika. W okresie po 13 grudnia 1981 r. reprezentatywne pisma tego środowiska to przede wszystkim „Tygodnik Mazowsze” i „KOS”⁵⁵.

Wyraźnym głosem wyrażającym przeświadczenie o komunizmie okupującym Rosję są wypowiedzi Andrzeja Drawicza, dość reprezentatywnego przedstawiciela środowiska „lewicy laickiej”. Jako literaturoznawca zajmował się on przede wszystkim piśmiennictwem rosyjskim, jednak przy tej okazji wypowiadał sądy o charakterze ogólniejszym⁵⁶. Popularyzował dorobek krytycznych wobec komunizmu pisarzy rosyjskich. Zwracał uwagę na niekomunistyczne, ale też i niedespotyczne elementy w tradycji rosyjskiej (np. kupieckie republiki Nowogrodu i Pskowa czy anarchiczne bunty ludowe), postulując, aby „zaczęto się po trosze uczyć odróżniania Sowietów od Rosji i ludzi od systemu”⁵⁷. Wyrażał przekonanie, że to warunki życia w totalitarnym systemie uczyniły Rosjan modelowymi rabami i postaciami z negatywnego stereotypu rozpowszechnionego w Polsce, a w warunkach zmienionych mogą zbudować system demokratyczny. Przestrzegał Polaków przed poczuciem wyższości wobec Rosjan, na tle bardziej rozwiniętego u nas oporu przeciw komunizmowi.

Ta postawa wynikała, moim zdaniem, z zaplecza ideologicznego tego obozu, jakim były idee oświecenia, z ich przekonaniem, że ludzie są równi, czyli tacy sami. Jest to przekonanie fundamentalne i jako takie z trudem przyjmujące fakty mu przeczące. Jeżeli wszyscy ludzie są mniej więcej tacy sami, to oznacza, że wszyscy chcą tego samego, czyli wolności i demokracji, i to w zachodnim rozumieniu tych pojęć. Jeżeli więc znajdujemy społeczeństwo, które w swojej masie wolność i demokrację odrzuca, łatwiej jest wytłumaczyć to oddziaływaniem szczególnych warunków niż tym, że cywilizacje ludzkie różnią się jakościowo i mają czasem diametralnie różne systemy najwyższych wartości. W takiej sytuacji bowiem wartości demokracji liberalnej nie byłyby powszechne, a przecież w oczach ich wyznawców aspirują one do powszechności. Na przekonaniu tym – że istnieje ogólnoludzka (a przynajmniej podzielana przez większość Polaków i Rosjan) wspólnota wartości demokratycznych – można również było budować nadzieje polityczne, co też explicite wyrażano⁵⁸.

⁵⁴ Poważny zbiór na stronie Centrum Dokumentacji Czynu Niepodległościowego www.sowiniec.pl. O poczcie podziemnej w: Kobyliński Anatol Sześć lat Podziemnej Poczty w Polsce (1982-1988), Rapperswil 1989.

⁵⁵ Określenie „warszawka” spopularyzowane w swoim czasie przez Piotra Wierzbickiego (Myśli staroświeckiego Polaka, Warszawa 1985, „Głos”) jest nazbyt publicystyczne, z kolei używane przez Kosseckiego Geografia... „nurt liberalno-wolnomularski” jest opisowo nawet dość trafne, ale może być odbierane jako obciążone ideologicznie.

⁵⁶ A. Drawicz, Pytania o Rosję, Warszawa 1981, wyd. Krąg; idem, Spór o Rosję, Warszawa 1987, wyd. Krąg.

⁵⁷ Idem, Spór o Rosję, s. 4.

⁵⁸ „Pana wolny głos do narodów świata jest świadectwem, że możliwe jest porozumienie Polaków i Rosjan, oparte na wierze w suwerenne prawa narodów, społeczności i osoby ludzkiej”. List do Andrzeja Sacharowa, „Tygodnik Mazowsze” 14 I 1987, nr 194. List podpisała grupa działaczy związkowych i politycznych (m.in. Lech Wałęsa, Zbigniew Bujak, Władysław Frasyniuk, Jacek Kuroń, Zbigniew Romaszewski) i opozycyjnych intelektualistów (m. in. Andrzej Drawicz, Bronisław Geremek, Tadeusz Mazowiecki, Adam Michnik, Jarosław Marek Rymkiewicz, Andrzej Wajda).

Bardzo charakterystyczna była reakcja prominentnego przedstawiciela tego środowiska (wywierającego istotny wpływ na politykę zdelegalizowanej „Solidarności”) Dawida Warszawskiego (właśc. Konstanty Gebert) na omawiany tu już wcześniej dokument „Karta 1984”⁵⁹. Warszawski wyjaśnia niektóre oczywiste uproszczenia dokonane przez autorów dokumentu, jak te o tysiącletnim sąsiedztwie z Rosją. Mocno akcentuje nieobecność w tekście narodów nierosyjskich ZSRR i uważa to za godną zastanowienia słabość dokumentu⁶⁰. Jednak największym zarzutem redaktora „KOS-a” jest właśnie dokonane przez autorów „Karty 1984” utożsamienie Rosjan z systemem komunistycznym, wg niego całkowicie nieuprawnione.

Warto nadmienić, że chociaż środowisko „lewicy laickiej” zasadniczo odżegnywało się od programów politycznych opartych na koncepcji rozpadu ZSRR, wskutek m.in. ruchów narodowo-wyzwoleńczych wewnątrz imperium (właściwych dla nurtu niepodległościowego czy socjalistycznego opozycji w PRL), to jednak dostrzegało i podkreślało wielonarodowość Sowietów. Widoczne jest to choćby w lekturze „Tygodnika Mazowsze”. Na łamach pisma pojawiały się teksty nie tylko o najbliższym nam kulturowo i historycznie Międzymorzu bałtycko-czarnomorskim (częściej za J. Mieroszewskim używano pojęcia „obszar ULB”, unikając pojęcia „Kresy” ze względu na różne skojarzenia, jakie mogły one budzić u odbiorców), lecz także o obszarach dalej położonych, jak np. Kaukaz i Zakaukazie⁶¹. Publikowane materiały dotyczące sowieckich i rosyjskich opozycjonistów miały prawdopodobnie – oprócz warstwy czysto informacyjnej – także aspekt uświadamiający, dzięki któremu czytelnik mógł dostrzec złożoność Sowietów⁶².

Należy nadmienić, że przekonanie o przeciwstawności rosyjskości i sowietyzmu występowało także poza demoliberalnym obozem politycznym. Np. „Solidarność Walcząca” współpracowała z każdą siłą antykomunistyczną krajów obozu komunistycznego, zarówno narodami nierosyjskimi imperium (tzn. ich środowiskami antykomunistycznymi), jak i antykomunistycznie nastawionymi Rosjanami⁶³. (Symbolicznym wymiarem tej ostatniej współpracy było dołączenie rosyjskiej opozycjonistki Natalii Gorbaniewskiej do redakcji „Biuletynu Dolnośląskiego”, wiodącego pisma SW.) W jej publicystyce można spotkać przekonanie, że po upadku komunizmu wszystkie problemy (terytorialne, mniejszości narodowych) dzielące narody regionu łatwo zostaną rozwiązane⁶⁴. Warto w tym miejscu zwrócić uwagę, że nastawiająca się na przyspieszenie upadku komunizmu SW wobec dysproporcji sił nie mogła przebierać między sojusznikami i rozważać, co będzie po osiągnięciu tego celu. Rozważania historiozoficzne o tym, co wynika z różnicy cywilizacyjnej między Polakami a Rosjanami, musiały ustąpić wobec pragmatycznej konieczności poszukiwania także rosyjskiego sojusznika do walki z komunizmem. Wspólny wróg wymuszał daleko idącą elastyczność wobec sojuszników z krajów regionu, i dotyczyło to zarówno KPN współpracującego z nacjonalistyczną emigracją ukraińską, jak i SW. Anegdotalnym przykładem tego problemu może być fakt, iż „Solidarność Walcząca” wydrukowała nawet blok znaczków („W 1000-lecie Chrztu Rusi – Solidarność polsko-rosyjska”) przedstawiających ikony w tym ikonę M.B. Kazańskiej. Biorąc pod uwagę fakt, że jej kult wiąże się z wojnami z Polską, można to uznać za przejaw daleko idącego pragmatyzmu.

⁵⁹ D. Warszawski (właśc. Konstanty Gebert), Falszywa karta, „KOS” 4 VI 1984, nr 56. Zob. także: L., Moim zdaniem, ibidem.

⁶⁰ Na niedostrzeżenie przez społeczeństwo polskie Białorusinów, Litwinów i Ukraińców jako podmiotów politycznych zwracał uwagę Bohdan Skaradziński („Kazimierz Podlaski”), Białorusini, Litwini, Ukraińcy, Warszawa 1984, wyd. Przedświt.

⁶¹ O tych ostatnich zob. w: Narody okrutnie ukarane, „Tygodnik Mazowsze” 11 X 1984, nr 101 – dot. Kaukazu Płn.; wt, Państwo krzyczących kamieni – Armenia, Armenia „Tygodnik Mazowsze” 6 II 1986, nr 157. Zauważmy, że artykuły te pochodzą z okresu jeszcze sprzed ujawnienia się konfliktu azersko-ormiańskiego, co zwróciło uwagę na ten obszar.

⁶² Ukraiński poeta o Polsce, „Tygodnik Mazowsze” 10 V 1984, nr 87 – streszczenie tekstu Wasyla Stusa poety i łagiernika); Oczy wszystkich dysydentów zwrócone na Polskę – wywiad z Natalią Gorbaniewską, „Tygodnik Mazowsze” 14 XI 1985, nr 146; J. Klincz, Anatol Szczarański na wolności, „Tygodnik Mazowsze”, nr 158 13 II 1986; B.D. i J. Klincz, W imieniu więźniów Gułagu, „Tygodnik Mazowsze” 27 II 1986, nr 160; Powtórniczy „Tygodnik Mazowsze” 10 IV 1986, nr 166; Zmarł Anatolij Marzenko, „Tygodnik Mazowsze” 17 XII 1986, nr 192; WT, Lekkie ale jednak ciepło ze Wschodu, „Tygodnik Mazowsze” 7 I 1987, nr 193; to tylko wybrane przykłady. W miarę rozwoju „pierestrojki” znacznie rosła ilość tekstów poświęconych działaniom ekipy Gorbaczowa i ich skutkom.

⁶³ P. Hlebowicz, Wydział Wschodni „Solidarności Walczącej”, <http://www.sw.org.pl/relacje/wschod2.html>, dostęp 9 VI 2015.

⁶⁴ Zob. wypowiedź Antoniego Kopaczewskiego, lidera SW w Rzeszowie, zaangażowanego m.in. w akcję wschodnią SW: „Treść pisemek, które przeczuliśmy na Wschód, była generalnie niepodległościowa, bardzo duży nacisk kładliśmy na zbliżenie między narodami, na stałość granic, na budowanie godnej przyszłości oraz na stwierdzenie, że głównym, a właściwie jedynym wrogiem wszystkich narodów Europy Wschodniej jest komunizm i komuniści, którzy zżęcznie wykorzystują niesnaski i uprzedzenia między narodami” – cyt. za: T. Szczepański, Mniejszości narodowe..., s. 54.

Podsumowanie

Zasadniczym rysem stosunku opozycji w PRL do Rosji było utożsamianie jej z ZSRR i traktowanie jako wroga utrzymującego w Polsce narzuconą i niedemokratyczną, nieliczącą się z interesem polskim władzę PZPR. Drugorzędne znaczenie miały środowiska moskalofilskie.

Wskazywano różnicę między sowietyzmem a rosyjskością, jednak głównie dostrzegali tę kwestię publicyści i (ogólnie) inteligenci. Wobec zaangażowania się w działalność opozycyjną (a przynajmniej jej wspierania) ludzi ze wszystkich warstw społecznych, często nieskłonnych do teoretyzowania i mających skrajnie złe doświadczenia (własne lub rodzinne) z systemem sowieckim, świadomość wspomnianego rozróżnienia była względnie rzadka.

ПАТРІОТИЧНИЙ БОДІ-АРТ: ПОЛІТИЧНА МОДА ЧИ МОДА НА ПАТРІОТИЗМ?

Natalia Khoma. Patriotic Body Art: Political Fashion or Fashion on Patriotism?

Practice of visualization of patriotic moods of Ukrainian people in the form of body art (tattoo-regalia), which became more intensified during and after the Revolution of Dignity, is analyzed in the article. It is proved that pro-Ukrainian body art as a kind of "body language" is a socio-political (patriotic) marker. In the article there is argued that the human body is not only biological, economic or virtual unit, but also a semiotic (sign) one; it acts as a kind of text, related to the social construction of identity; a set of specific social signs, symbols and codes. Tattoo-regalia is considered by the author as a symbolic expression of social interaction, mean of visual of non-verbal communication through the transformation of the natural structure of a man. It is noted that the patriotic body art is external corporeal expression of cultural meanings, which is manifested in tendencies among the Ukrainians to put patriotic images: tridents, embroidered ornaments, images of "Heaven Hundreds", Cossack images. The author emphasizes that the good reason to put patriotic tattoo is an ideology: tattoo-regalia perceives by others as a visualization of a clear identification of the person with certain events in life of the state and the nation. It is proved that modern Ukrainian patriotic body art expresses emotions and (or) individual awareness of belonging to a particular social and personal position within social roles (Ukrainian, patriot, a fighter for certain national values). Attention is paid to the fact that the current practice of patriotic body art is associated with markers of both personal and the group (national) identity.

Key words: patriotic body art, tattoo-regalia, visualisation, non-verbal communication, political fashion.

Хвиля національної свідомості, яку сколихнула Революція гідності, пробудила в українців дух патріотизму. Він проявляється не лише в думках та діях, а й у візуалізації – патріотичних принтах на одязі, аксесуарах, мистецтві декорування та в інших креативних формах. Одяг у кольорах Державного прапора, зачіски в козацькому стилі, боді-арт із національною символікою... Українці знаходять нові, оригінальні способи висловити політичну позицію та продемонструвати підтримку рідній країні. Однією з таких форм патріотичного позиціонування є «українські татування» (тату-клейноди). Що вкладають носії проукраїнського боді-арту у «мову свого тіла»? Яка мотивація нанесення таких зображень? Чи модифікація тіла є соціально-політичним (патріотичним) маркером? Наблизитися до відповіді на ці питання є нашим дослідницьким завданням.

Концепт тіла – об'єкт дослідження насамперед філософії та культурології; політична наука поки що приділила йому недостатньо уваги. Окремі аспекти тілесних мистецьких практик вивчали О. Вербицька, В. Косяк, Ю. Романенко, Л. Сафонік, К. Станіславська, М. Ямпольський та ін. Власне патріотичний боді-арт українців періоду 2014-2015 рр. досі не був предметом дослідницьких розвідок.

Постмодерністське мистецтво останньої третини ХХ – початку ХХІ століть на одне з перших місць у художньо-естетичній свідомості вивело поняття тілесності, що тепер належить до глобальних принципів сучасної культури [1, с. 146]. Від 1960-70-х років ХХ ст. тіло стало об'єктом акцій як протиставлення духовній зашкарублості та соціальним стереотипам. Видатні мислителі ХХ століття ввели до інструментального поля сучасної науки поняття тіла, тілесності, тілесних практик, тілесної топографії і т. ін.

У мистецтві постмодерну концепт тілесності виявляється у багатьох видах і формах (гепенінг, перформанс, інсталяція та ін.). Особливе місце у цьому переліку займає боді-арт (англ. body art – мистецтво тіла або тілесне мистецтво) – «художній напрям, що використовує у якості «сирої реальності» тіло, тілесність, позу, жест – невербальну мову тіла» [2, с. 88]. Це яскрава мистецька форма постмодернізму з провідним аспектом тілесності. Боді-арт презентує багато форм втілення (татування, пірсинг, скарифікація, бредінг (клеймування), боді-пейнтінг та ін.). Сучасний боді-арт – одна з форм авангардного мистецтва, де головним

об'єктом творчості постає тіло людини, а зміст розкривається за допомогою невербальної мови, зокрема, шляхом нанесення на тіло знаків. Боді-арт є символічним проявом соціальної взаємодії, виступає своєрідним візуальним маркером, засобом візуальної невербальної комунікації (через перетворення природної статури).

Техніки татуювання виникли на світанку людства, принаймні є докази її практикування від доби неоліту. Протягом тисячоліть людина виражає свої почуття, думки та прагнення, модифікуючи власне тіло. У тілесні розписи вкладали магічний зміст, ними позначали суспільний статус людини, використовували з ритуальними цілями [3]. Розмальовка тіл для людей давньої доби несла смислове навантаження – релігійне значення, ритуальне дійство, охоронну функцію, засіб комунікації. Завдяки боді-арту люди намагались не стільки прикрасити себе, скільки уберегтися від злих духів, прикликати удачу, замаскуватись на полюванні тощо. Малюнки на тілі слугували символами статусу людини, її соціального рангу та суспільного становища, ознаками заохочень та нагород, демонстрували належність до роду чи племені, були амулетами та талісманами.

Упродовж тривалого часу татуювання було одним із способів «упізнаваності» людини: у одних народів воно служило знаком, що інформує про соціальний статус чи преференції носія, в інших – символізувало покарання. Людина почала прикрашати власне тіло задовго до винайдення одягу – це був найдавніший спосіб виділитись (наприклад, розпис тіл, практика татуювання та пірсингу стародавніх племен Африки, Азії, Америки, Австралії). У стародавні часи воїни різних народів наносили на тіло і обличчя незмивні малюнки, татуювання, щоб налякати ворога. Малюнок на тілі означав символ влади, служіння релігії і под. У певних спільнотах (наприклад, у деяких острівних племенах) за «тілесним паспортом» можна дізнатися вік особи, її сімейний стан, кількість дітей, становище в племені та ін.

Сьогодні давні традиції практикуються аборигенами Африки, Південної Америки, Австралії, країн Сходу і стали частиною мегаполісної урбаністичної субкультури. Для когось практики боді-арту є віянням моди, для когось – бажанням підкреслити свою індивідуальність.

Ставлення до боді-арту в історії людства було різним: заборони їх робити, обов'язкове їх нанесення певним категоріям; регулювали ці питання жерці, керівники держав, державні установи. Уперше тема татуювань в письмових документах згадується у творах Геродота (татуювання у фракійців як ознака шляхетного походження). Загалом греки й інші європейці ставилися до татуювань негативно, татуювання вони називали словом «стигма», що означає клеймо (його зазвичай робили рабам, злочинцям); у Стародавньому Римі всі солдати були тавровані відповідно до звання і підрозділу, в якому служили). Християнська церква забороняла татуювання, наприклад, у 787 р. Папа Адріан I видав едикт про заборону татуювань через їх зв'язок із поганськими віруваннями. Татуювання, що тоді було рідкісним у Європі, знову з'явилося у XVIII ст., переважно завдяки морякам, які поверталися зі своїх подорожей у південних морях [4, с. 124].

У слов'ян татуювання існували від часів неоліту; це був символічний захист від хвороб і злих духів. У Київській Русі татуюванням таврували злочинців, виділяли бояр, князів. У наступних історичних періодах можна згадати про козаків-характерників, які вирізнялися з поміж козацтва своєю зовнішністю (нанесення магічних малюнків на вишиванку та тіло у вигляді татуювання); М. Чугуєнко описує козаків-характерників: «Своє тіло... покривали чорним чи червоним татуюванням, що мало магічні властивості» [5, с. 142]; татуювання наносилося від краю нігтів і аж до шиї.

Одними із перших у XX ст. експерименти в дусі боді-арту в 1910-х рр. здійснювали російські футуристи, які проголосили «вторгнення мистецтва в життя», а «розфарбовування особи – початок вторгнення». У царській Росії кінця XIX – початку XX ст. татуювання символізувало аристократичність, його прихильниками були імператори, наприклад, Микола II під час візиту у Японію наніс візерунок у вигляді японського дракона. Але після Жовтневої революції 1917 р. розвиток татуювання як виду мистецтва припинився, підпавши під характеристику буржуазного та шкідливого «пережитку царського режиму». У радянський період татуювання зневажалося в основному через сформування у 1910-1930 рр.

потужного асоціального прошарку, «злодійського співтовариства» з чіткою ієрархією і певними знаками у вигляді натільної графіки (існувала заборона татуювання, порушення якої загрожувало тюремним ув'язненням у 1937-1939 рр.). У 1960-их рр. боді-арт був популярний серед представників рок-культури й інших неформальних співтовариств; починаючи з цього часу боді-арт почав інтенсивно розвиватися в Європі як частина естетичної революції авангардизму, спрямованої проти духовної відсталості суспільства, як протиставлення себе колишнім і особливо загальноприйнятим традиціям творчості, так само як і всім оточуючим соціальним стереотипам у цілому. Сьогодні ж, як ніколи раніше, боді-арт став явищем масової культури.

Кількість людей із різноманітними боді-артами особливо зростає під час революційних потрясінь, війни та після неї. Наприклад, у Великій Британії під час Першої світової війни татуювання у вигляді букви «D» наносили дезертирам; в'язням концтаборів під час Другої світової у Німеччині виколювали номери; есесівці виколювали нацистську символіку та номер групи крові (це допомогло після війни союзникам виявити їх); в Афганістані військовослужбовцям робили татуювання групи крові й пораненим це часто рятувало життя. Військові та моряки часто роблять тату у вигляді якоря та хреста в поєднанні із зображенням тварин, рослин. У США популярний орел, у Шотландії – чортополох. Починаючи з Першої Світової війни, англійський бульдог у касці з орлом виступає як символ Морського корпусу США. Малюнки танків, кулеметів, сучасних кораблів, підводних човнів майже не зустрічаються; натомість наносять схрещені гвинтівки (символ зброї), прапори.

Одні вважають зображення на тілі оберегом, інші – мистецтвом, треті – модним явищем. Дослідники боді-арту наголошують: якщо у давнину боді-арт був радше показником статусу та символом, то згодом став видом мистецтва й елементом моди. Мода татуювання перейшла від маргіналів до цілком поважних людей, наприклад, сьогодні третина дорослих британців мають на тілі татуювання (навіть з'явилося поняття «синя хвороба» на позначення психологічної тату-залежності). На нашу думку, сучасний український патріотичний боді-арт поєднує обидві ці тенденції – статус, символізм, доповнений сучасними віяннями політичної моди.

Тіло постає нелише біологічною, економічною чи віртуальною одиницею, але й семіотичною (знаковою). Воно виступає своєрідним текстом, пов'язаним із соціальним конструюванням ідентичності; це сукупність певних соціальних знаків, символів, кодів. Тіло є унікальним виявом людської свободи. Людське тіло не хоче бути визначеним загальноприйнятим стандартом і починає конструювати само себе. М. Ямпольський стверджує: тіло будує свій простір: з одного боку, воно вписується у нього, з іншого – формує його собою. Людське тіло деформує простір навколо себе, надаючи йому індивідуальності [6, с. 7–9].

Ще особливості зовнішнього вигляду первісної людини виконували надзвичайно важливі соціальні функції розрізнення «свого» і «чужого», причетності особи до тієї чи іншої соціальної групи (етносу, соціальної страти, вікової категорії), і ці функції залишаються діючими й тепер. Тіло отримує соціокультурне значення лише коли мовить. Гола, подібна до немовляти, людина як «*tabula rasa*» мусить обрости соціальними позначками (від татуювання до жестів), аби набути цінності в суспільстві чи певній соціальній групі. Значимість тіла в тому, що саме воно забезпечує можливість будь-якої комунікації. Нанесення написів на тіло здійснюється за допомогою усіх можливих практик – від одягу до татуювання. Завдяки цьому тіло як текст яскраво проявляє себе [7, с. 86]. Звичайно, тіло – це певною мірою текст, який можливо зрозуміти, дешифрувати, адже це необхідна умова комунікації. І завдяки цій здатності певною мірою «людина може читати тіло іншої людини як текст» [8, с. 83].

Татуювання можна розглядати як феномен атрибутизації, пов'язаний із жорстким візуальним імпринтингом, що забезпечує фіксовану самоідентифікацію, незалежну щодо часу та простору; будь-яке татуювання набуває значення візуальної програми пролонгованого підтримування певних ознак самосприйняття, що виходять, здебільшого, на колективні уявлення та культурні універсали відповідної спільноти (релігійної, політичної, етнічної та ін.) [9, с. 230].

Якщо у давнину причинами нанесення боді-арту були, наприклад, маскування під час полювання, показник приналежності до певної групи (багатих людей або навпаки – рабів),

релігійна причина, особливі періоди життя, то сьогодні деякі причини нанесення тілесних малюнків залишилися (приналежність до певної групи, містичний зміст та ін.), але загалом мотиваційний спектр розширився. Багато людей наносять татування, вважаючи, що це модно, красиво. У цей спосіб вдається виразити свою індивідуальність. На думку психологів, прикрашання тіла має глибинний психологічний зміст, адже є спробою привернути до себе увагу; дає можливість відчувати себе «своїм» у компанії однодумців; є підтвердженням факту, що людина вповні володіє власним тілом. Мова тіла, подібно до вербальної, інформує про інтелект і спосіб життя людини, її емоційні стани і настрої, звички та життєві принципи [10, с. 39-40]. Експресія тіла «...несе інформацію про внутрішнє, про рухи і стани душі, які опосередковані впливом соціального простору буття людини, і тому є важливою при сприйнятті людини як естетичного об'єкту» [11, с. 26].

Боді-арт стає ще одним способом самовираження людини. Такою ідентифікацією особи часто якраз і виступає татування, будучи одним із чинників соціалізації особистості. Сьогодні боді-арт переживає нове народження і є характерним явищем культури початку тисячоліття. Різноманітні техніки боді-арту є естетичним самовираженням людини. Це мистецтво, вміння поєднати дух і тіло, характер і думки, тому й привертає до себе величезну увагу громадськості. Подібне «прикрашання» є однією з найбільш мирних і не найактивніших спроб самоствердитися доступним способом; спробою виділитися, привернути увагу оточення. Живопис на тілі – це пошук творчого самовираження людей, які цінують внутрішню свободу і шукають істину. Сьогодні люди роблять татування як зважаючи на моду, новітні естетичні уподобання, так і пов'язуючи їх із маркерами ідентичності (групової чи особистісної).

Рис. 1. Популярні тату-клейноди періоду 2014-2015 рр.

Тілесна мова та різноманітні зовнішні прояви особистості є об'єктивною, найближчою для людини мовою, тому масова культура апелює передусім не до розумово-духовних, а до візуальних, чуттєво-тілесних форм буття людини. В умовах домінування візуальної культури з її орієнтацією на видовищність та підвищену емоційність особливої актуальності набуває зовнішньо-тілесне вираження соціокультурних смислів. Сучасне мистецтво, в тому числі боді-арт, розширює чуттєву сферу людини, накреслюючи шляхи віднаходження нею цілісності. Це проявляється у масовій тенденції серед українців прикрашати свої тіла патріотичними тату: тризубці, орнамент-вишиванка, образи «Небесної сотні», козацькі образи. Хвиля національно-свідомих настроїв переросла у творчий процес. Художньо відтворюються події Революції гідності, тілесно закодовується пам'ять про Майдан. Ті, котрі наносять патріотичний боді-арт, мають на меті забезпечити відповідність власного тіла ідеальному соціальному стандарту, «зразковому», еталонному тілу, яке максимально відповідає соціальним запитам. А таким соціальним запитом в Україні упродовж останніх двох років є прагнення до миру, збереження цілісності держави, утвердження ідеї суверенності та соборності. Українська символіка для більшості справді має глибинний підтекст (тіло як текст), але для деякого є лише модним тілесним декором.

Якщо раніше на пам'ять про нашу державу патріотичне тату робили іноземці, то зараз це роблять переважно українці. Популярність татувань на патріотичну тематику значно зросла з початку Майдану, а згодом і з початком АТО. Стиль «патріотичного тату» народився на Майдані, де у січнево-лютневі дні 2014 р. проходили безкоштовні тату-акції («Тату-клейноди») для активістів Євромайдану, організована «Мистецькою сотнею» Майдану – творчим літописцем Революції гідності. Творчість представників мистецького Майдану була покликана не лише дарувати естетичне задоволення; її мета набагато глибша й ширша – передати усе розмаїття емоцій, переживань і вражень, адже кожен боді-арт повинен бути частиною людини та нести особливий зміст. Козацька тематика, тематика власне Майдану («Коктейлі Молотова», шини, тризуб у вогні) були трендовими образами Революції гідності (рис. 1).

Після подій Майдану та під час військових дій на території нашої держави багато хто втілює ідею додаткового єднання (візуалізованого у боді-арті) з Україною. Перевага 2014-2015 рр. надавалася прапорам, гербам, елементам української вишивки, вінкам квітів, калині, колосю та іншим етномотивам.

Патріотичний боді-арт наносять в основному хлопці, у тому числі й бійці, котрі відбувають у зону АТО, не боячись розповідей про жорстокість сепаратистів (зрізання тату в полонених чи навіть відрубання руки з патріотичною символікою). Майстри тату сподіваються, що патріотичний боді-арт виконуватиме функцію оберега та захищатиме наших героїв. Також часто роблять татування на військову тематику хлопці, які уже повернулись із АТО, прагнуть якимось закарбувати ці події на тілі (тенденційно: під час та після війни боді-арт наносили з патріотичною метою – як пам'ять про важливі військові події та полеглих товаришів). Утім, виражають свої державницькі настрої не лише молоді та чоловіки, наприклад, 74-річна запорізька пенсіонерка заявила про свою патріотичність публічно, вибивши у себе на плечі тризуб і гасло «Слава Україні!», з яким відпочивала в окупованому Криму [12].

Патріотичні образи, втілені у техніки боді-арту, є ще й формою протесту митця, який для впливу на політичні процеси використовує доступні йому засоби, формою культурного спротиву беззаконню («Митець = борець»). У соціальних мережах у 2014-2015 рр. з'явилися співтовариства, в яких учасники розміщують свої патріотичні боді-арти в альбомах, діляться ескізами. Популярними стали благодійні акції «Патріотичний боді-арт» зі збору коштів бійцям добровольчих батальйонів.

Більшість із тих, котрі наносять саме патріотичний боді-арт, вкладають у своє татування глибинний ідентифікаційний сенс. Для когось тілесний малюнок є спогадом про подію в житті, пам'яттю про живих чи померлих (наприклад, зображення «Небесної сотні»), візуальним акцентуванням своїх життєвих цінностей (незалежність, свобода, віра, честь і под.). Як правило, особи з вираженою політичною ідентифікацією чітко уявляють композиційне наповнення зображення, яке хочуть носити, іноді – до найдрібніших деталей.

Отже, носії боді-арту, бачачи собі подібних, близьких духом людей з однаковими поглядами на життя, відчувають себе однією спільнотою. Загалом мотивація нанесення патріотичного боді-арту не настільки індивідуальна, як у випадку із зображеннями інших тематичних спрямувань. Вагомою причиною нанесення саме такого зображення є ідеологія. Якщо тату приватного характеру сприймається оточуючими як просто малюнок, то патріотичний боді-арт оточуючими сприймається як візуалізація чіткої ідентифікації особи з певними подіями у житті держави, нації. Практики боді-арту громадсько-політичного спрямування є не просто модифікацією тіла, завдяки якій декоровано підкреслюється індивідуальність людини, а є даниною спогадам, традиціям, зв'язку між поколіннями; це вираження протесту, демонстрація свободи своїх дій, показник пошуку власного «я». Для носія патріотичного тату «тілесний текст» є пам'яттю, концентрацією інформації та змісту.

Сучасний вітчизняний патріотичний боді-арт виражає переживання і (або) усвідомлення особистістю своєї належності до тієї чи іншої соціально-особистісної позиції в межах соціальних ролей (українець, патріот, борець за певні національні цінності). Боді-арт є символічним засобом громадсько-політичного об'єднання з «одними» і дистанціювання від «інших»; формується одночасно і стійка внутрішня тотожність особи, і стійка схожість деяких основних якостей з іншими людьми.

Сучасна практика патріотичного боді-арту пов'язується з маркерами як особистісної ідентичності, так і групової (наприклад, національної). Звертаючись із проханням набити герб України (козака, калину, колосся, герб і под.), люди вкладають глибинний сенс, ототожнюючи себе з візуальним тату-образом, реагуючи на події в країні, демонструючи усвідомлену національну ідентичність. Патріотичний боді-арт (як і патріотичні принти на одязі та речах побуту, транспортних засобах, аксесуари і под.) є способом висловити свою громадянську позицію, це своєрідна соціальна презентація тіла.

Татуйоване тіло – цілісна текстова єдність, що перебуває в постійному діалозі із світом знаків, які оточують людину. Тілесна візуалізація вимагає від носія «тілесного тексту» дотримання правил мімічних, жестових, мовних і поведінкових стереотипів. Нанесення татувань на різні зони тіла зумовлює довготривалі програмуючі наслідки для психіки особи, про що слід пам'ятати, не припускаючись імпрровізацій і експромтів у нанесенні татувань без їх відповідної символічної інтерпретації. Є сподівання, що для більшості носіїв патріотичного боді-арту в Україні характерне усвідомлення архетипового походження символізму відповідних татувань.

1. *Станіславська К. І.* Мистецько-видовищні ознаки сучасного боді-пейнтінгу (малювання на тілі) / К. І. Станіславська // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв : зб. наук. праць / [за ред. В. Я. Даниленка]. – Харків : ХДАМ, 2011. – С. 146–151. – (Мистецтвознавство; № 3).

2. *Лексикон* нонклассики. Художественно-эстетическая культура XX века / [под ред. В. В. Бычкова]. – М. : РОССПЭН, 2003. – 607 с. – (Серия: «Summa culturologiae»).

3. *Станіславська К. І.* Боді-арт як тілесна мистецька практика постмодернізму [Електронний ресурс] / К. І. Станіславська. – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/12_ENXXI_2011/Philosophia/4_85524.doc.htm.

4. *Марті Й.* Тіло як культура. Татування тіла та процеси глобалізації / Й. Марті // Народна творчість та етнографія. – 2010. – № 3. – С. 122–128.

5. *Чугуєнко М.* «Шокуюча Україна». Лабіринти історії / М. Чугуєнко. – Харків : Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2003. – 320 с.

6. *Ямпольский М.* Демон и Лабиринт (диаграммы, деформации, мимесис) / М. Ямпольский. – М. : Новое литературное обозрение, 1996. – 335 с.

7. *Вербицька О.* Тіло як текст: семіотика постмодерністичного розуміння / О. Вербицька // Вісник Львівського університету: Серія: «Філософські науки». – 2009. – Вип. 12. – С. 85–91.

8. *Сффонік Л.* Тіло як соціальна знакова система / Л. Сффонік // Вісник Львівського університету. Серія: «Філософські науки». – 2005. – Вип. 8. – С. 83–92.

9. *Романенко Ю. В.* Механізми символічної інтеракції в комунікаціях, політиці, мистецтві: візуально-аналітичний та соціосимволічний аспекти : [монографія] / Ю. В. Романенко, Л. О. Скідін. – [2-е вид., перероб. і доп.]. – К. : ДУІКТ, 2011. – 301 с.

10. *Станіславська К. І.* До питання про зміст та розвиток поняття тілесності у філософсько-культурологічній парадигмі / К. І. Станіславська // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури : зб. наук. праць. – К. : Міленіум, 2011. – Вип. XXVI. – С. 39–44.

11. *Косяк В. А.* Людина та її тілесність у різних формах культури: досвід філософської інтеграції : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філос. наук : спец. 09.00.04 «Філософська антропологія, філософія культури» / Валерій Андрійович Косяк. – К., 2006. – 38 с.

12. *Див.:* <https://www.youtube.com/watch?v=D2szkxteTzk>.

Вікторія Полянська

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЕСТЕТИЗАЦІЯ ВІЙНИ: РУШІЙНІ ФАКТОРИ, ЕЛЕМЕНТИ ТА ФУНКЦІЇ

Victoria Polyanska. Aesthetization of War: the Moving Factors, Elements and Function.

The phenomenon of the war through the frame of the political-aesthetical approach is conducted. The aim of the article is to research the moving factors, elements and function of the political aesthetization of the war as a political phenomenon and a complex political process. The methodology of this research is based on the political-aesthetical approach, which introduce the connection and interaction between the aesthetical and political spheres as a collection of the specific political-aesthetical phenomena and processes, emerging from the law of the people psychic working. The idea, that the people psychic works on the aesthetical laws, give us the possibility to view the political aesthetization as a natural process of political consequence. Thus, the main factors of political aesthetization of the war we could define as a irrational nature of political things, a strong emotional influence of the political thinking process by natural and managed sources, a correlation between political values and the aesthetical judgment. The elements of the political aesthetization process are determined as the political symbolization, political metaphorization and political ritualization. As to the war we conduct the symbols of the war, weapon, army and other war's attributes; the rituals of the peace and war; the main metaphors, which descript the war and give some imagination about the war's attributes and senses. We define the key functions of the political aesthetization of the war as the valuation, interpretation, mobilization, behavioral model's forming and the other.

Key words: political aesthetics, political aesthetization, political symbolization, political ritualization.

В сучасній Україні тема війни увірвалась у політичний дискурс водночас із відповідними політичними та історичними процесами. Під війною ми розуміємо сукупність політичних процесів та явищ, що виникають внаслідок насильницького протистояння між великими групами людей і передбачають людські жертви та великі руйнування.

Поряд із класичними дослідженнями феномену війни низкою теоретичних та теоретично-прикладних дисциплін постають сучасні проблеми війни, пов'язані з еволюцією та видозміненням останньої. Дослідники останніх десятиліть звертають увагу на той факт політичної історії людства, що війна перестала бути суто політичними відносинами, де застосовуються насильство та засоби фізичного знищення людьми людей. Війни ХХІ століття за своїм змістом є гібридними, що поєднують у собі сукупність як методів фізичного насильства, так і системного інформаційного впливу на великі групи людей. Останні почали застосовуватись як внаслідок ефективного впровадження інформаційних технологій в життя людей та появи масових комунікаційних ресурсів для впливу на маси. Проблеми впливу інформаційними методами на великі маси людей описані в тисячах томів наукової літератури, але, окрім цього, вони вже змінили життя мільйонів людей по всьому світі.

По суті, сама ідея війни на сьогодні вимагає переосмислення та інтерпретації як у масовому сприйнятті пересічними громадянами, так і в українській політичній науці. В даній статті ми не ставимо за мету досліджувати війну як фізичні процеси та явища, воєнну стратегію та тактику. Навпаки, ми звернемося лише до тих аспектів війни, які пов'язані з відображенням ідеї війни та відповідних політичних процесів і явищ у чуттєвому вимірі людської свідомості. Йдеться про естетизацію ідеї війни, тобто про процес обробки естетичними засобами ідеї війни як сукупності політичних процесів та явищ. Війна традиційно розумілась у політичній науці як крайня форма політичного конфлікту. З війною пов'язаний різноманітні могутні символи та викарбування в історичній пам'яті конкретного народу міфології, символіки та мови війни.

Основою методології даного дослідження є політико-естетичний підхід, який обертається навколо концепції взаємопроникнення та взаємодії політичної і естетичної сфер та виникнення явищ та процесів, які одночасно належать до політики й до естетики. Серед основних дослідників політико-естетичного підходу можна насамперед назвати Т. Адорно, Х. Арндт, В. Бушанського, І. Голомштока, Р. Мейя, Ж. Рансьєра, П. Рікера, К. Сартвелл.

Розглядаючи ідею війни крізь призму політико-естетичного підходу, ми досліджуємо війну як сукупність естетичних феноменів, наповнених чуттєвим змістом, задіяним у процесі інтерпретації дійсності людиною, формування в неї певних суджень щодо політики та відповідних поведінкових реакцій. Це дозволить виокремити елементи, фактори та функції естетизації війни.

Процес естетизації посутньо містить два важливі аспекти, що висвітлюють закономірності його дії та розгортання. По-перше, процес естетизації політичних процесів та явищ діє за спорідненими із психікою закономірностями; по-друге, естетизація політичних процесів та явищ є проявом ірраціональності політики як такої, результатом того, що політика розгортається як у вимірі раціонального, так і у вимірі ірраціонального, чуттєвого, афективного аспектів буття людини.

Роло Мей у своєму есе «Мужність творити» [1, с. 123-141], досліджуючи проблему закономірності функціонування людського розуму, доходить висновку, що людська психіка працює за естетичними законами. Людина здатна усвідомити сенс свого життя та діяльності лише користуючись уявою, стикаючись з творчим актом, творчим генієм. Природа естетичного сприйняття соціальних процесів та явищ, отже, розглядається ним як психологічна здатність, властива людині та невід'ємна від її буття. Війна як емоційно забарвлений процес та комплекс відповідних явищ також сприймається через універсальні механізми, за якими діє людська психіка.

Війна є крайнім вираженням політичного, яке, за К. Шміттом [2], починається із протиставлення «свій/чужий», «друг/ворог». І це протиставлення в ХХІ столітті відбувається не так, як у ХІХ або навіть у ХХ столітті, де супротивники сходилися в фізичному протистоянні і люди отримували безпосередню інформацію про те, хто такий ворог, як він виглядає, говорить, діє, оскільки у великих війнах відбувались масові контакти між ворогуючими сторонами. В ХХІ столітті людина контактує більшою мірою з ТБ або мережею Інтернет, а не з безпосереднім супротивником, виступає переважно «глядачем», а не «учасником» воєнних дій.

Традиційно існувала необхідність репрезентації для споживача, носія масової свідомості, явищ та процесів, пов'язаних із війною. Репрезентації війни естетичними та символічними засобами відомі в історії у двох формах – спонтанна народна творчість та цілеспрямовані зусилля політичної влади (еліти). Фактично, процес естетичної та символічної репрезентації війни, процесів і явищ, із нею пов'язаних, теж має форму воєнного протистояння. Звідси виникають такі терміни як «інформаційна війна» [3], «психологічна війна» [4] і т.д.

Естетичні аспекти війни певною мірою розроблені Карлом фон Клаузевіцем [5]. Його філософська концепція розвиває ідею воєнного генія, котрий має поєднувати естетичні, етичні та практичні якості, необхідні для успішного лідерства та воєнного керівництва. Для Клаузевіца очевидною є теза про те, що естетика є досвідом крізь мистецтво, з чого витікає висновок, що естетика відіграє помітну роль у повсякденному житті, встановлюючи, що власне є життям у світі. У порівнянні з Клаузевіцем, Дьюї вважає, що мистецтво є природним феноменом, який вимагає від глядача участі, подібної до участі митця. Така думка Дьюї корелює з ідеями Адорно щодо суб'єктивності мистецтва і його трансформаційних та інтенційних потенцій, які розкриваються у контакті зі споживачем продуктів мистецтва. Для Дж. Дьюї життя в домодерну епоху «проживається естетичним чином; життя не стало мистецтвом, життя було мистецтвом» [6, с. 43].

У своїй концепції війни як концентрованого виразу політики та одночасно мистецтва Клаузевіц приділяє особливу увагу ідеї воєнного генія. Зокрема, потенціал воєнного генія, тобто можливість досягти виключних успіхів у бою, Клаузевіц пов'язує з емоціями. «З усіх високих почуттів, що наповнюють людське серце в бойовому запалі, жодне, слід визнати, не постає таким могутнім та стійким, як жадання слави та честі... На війні воно – справжнє дихання життя, що одухотворяє величезне тіло» [6, с. 42]. Емоції, які окрім жадання слави та честі володіють людьми - учасниками війни, Клаузевіц вважає вторинними, такими, які можуть поширюватись залежно від ситуації, але вони суттєво не впливають на воєнного генія та його результативність у бою. «Всі інші почуття, що здаються дуже поширеними та піднесеними, –

любов до вітчизни, фанатизм, почуття помсти, всіляка наснага, – не виключають необхідності в жаданні слави та честі. Інші почуття, звичайно, можуть збудити натопт та підвищити його настрій. Але вони не вселять вождю волі, сильнішої, ніж воля його супутників, що суттєво необхідно, якщо він має добиватись виняткових результатів» [6, с. 47].

Клаузевіц у роздумах про силу характеру воєнного генія як здатності дотримуватись стійких поглядів доходить висновку, що на війні «роздираючий душу вид небезпеки та страждань легко дає перевагу почуттю над доводами розуму; у присмерковому освітленні всіх явищ формування глибокого і ясного уявлення про них настільки складне, що зміна поглядів стає більш зрозумілою та виправданою. Тут можна лише вловити та намацати істину і за такими хисткими даними діяти. Ніде не зустрічається такого розходження в поглядах, як на війні. Потік вражень, які вступають у протиріччя з власними переконаннями, тече безперервно. Навіть найбільша флегма розуму ледь може бути захистом. Враження є надто сильними, живими і водночас завжди спрямованими проти духовної рівноваги» [6, с. 42].

Таким чином, кожній війні властива своя естетична «зарядженість», що має чуттєві, образні, звукові відображення. Можна сказати, що війна, як і інші політичні процеси та явища, має естетичний вимір, де на рівні конкретної політичної свідомості відбувається чуттєве переживання та відповідна рефлексія, що виникають у протиставленні бінарних опозицій величного та жахливого, прекрасного та огидного, життя та смерті, героїзму та зрадництва, великої мети та ницості людської натури, перемоги та поразки, звільнення та гноблення.

Серед досліджень психології війни як конфліктного протистояння людиною людині вельми цікавими виявляються праці Конрада Лоренца [7], який пояснював природу конфліктних зіткнень між людьми за допомогою концепції «заохочення» людей до протиставлення, стимульованого політичними елітами.

У природі живого тільки людина здатна до масового знищення собі подібних істот. І заохочення до такої дії ґрунтується на ціннісних переконаннях та судженнях. «Єдина істота, здатна з бажанням присвячувати себе вищим цілям, потребує для цього психофізіологічної організації, зв'язчі особливості якої несуть у собі небезпеку, що вона буде вбивати своїх побратимів із переконання, ніби так і треба для досягнення тих самих вищих цілей» [7, с. 102]. Феномен заохочення, описаний Лоренцом, діє як емоційна реакція на подразники, серед яких центральне місце посідають саме естетичні способи політичної комунікації, що включають видовища, символіку, політичні метафори та інші засоби репрезентації «ворога» чи «супротивника».

Лоренц у психологічних термінах фактично пояснює, що існують естетичні способи збудження природної агресії та її спрямування на політичний об'єкт, які є засобами політичної боротьби та пов'язані із ціннісними судженнями людей.

Оскільки «політична реальність має подвійну, тобто раціонально-ірраціональну природу, політичний актор у процесі адаптування до умов політичної реальності повинен мати у своєму інструментарії як засоби раціональної рефлексії щодо політичних процесів, інститутів тощо, так і можливості тлумачення ірраціональних складових політичної дійсності, таких як політичний міф, ритуал, символ тощо» [8, с. 6]. Так, політична поведінка людей в умовах війни визначається усвідомленням смислу своєї поведінки, цінностями, які людина вважає пріоритетними. Причому процес оцінювання відбувається у межах наявних різких бінарних опозицій, що знову ж таки впливає зі шміттівського протиставлення «друг/ворог».

Формування цінностей та відповідний процес оцінювання в процесі естетизації політичних явищ набуває форми політичного судження, що є ціннісним по своїй суті. Таке судження формується не лише в раціональному просторі, а стає наслідком дії певних естетично-психологічних закономірностей чуттєвого сприйняття, стає результатом того, що швидше відчувається, а отже – може передаватись та продукуватись, коригуватись естетичними засобами. Користуючись такою логікою, можна дійти висновку, що свідомі чи несвідомі операції в естетичному просторі відносно війни та воєнних дій, робота із ірраціональними, афективними, емоційними компонентами політичної свідомості щодо війни, можуть розглядатися як процес естетизації війни. Важливо також зазначити, і про це ще буде

казано пізніше, що результатом переведення політичних ідей в естетичні переживання є формування, коригування або активація політичних цінностей [9].

Естетизацією війни можна вважати процес репрезентації естетичними засобами явищ та процесів, які входять в поняття війни. Це сукупність спонтанних та керованих операцій в просторі політичних смислів, які здійснюються за допомогою і засобами естетичних форм (образи, музика, символи, поезія і т.д.). Ключовим елементом естетизації війни є її символізація. Окрім того, ми розглянемо такі елементи естетизації війни як візуалізація, ритуалізація та символізація.

Символізація війни становить собою сукупність процедур політичної міфологізації та ритуалізації, втілення в політичних символах основних значень, які виникають у комунікативному вимірі війни. Символізація війни пов'язана з феноменом колективного несвідомого, змістом якого є сукупність архетипів, що втілюють воєнні дії та відносини. Це історична пам'ять та історичний досвід війни, що сформувався як окремо для кожної політичної спільноти, так і для людства загалом. Зокрема, це власне архетип війни як катастрофічної ситуації; архетипи «солдата», «ворога», «героя», «зрадника», «захисника», «визволителя», «свого», «зброї», «поранення та болю»; архетипи, пов'язані із битвою, болем, кров'ю, кожен з яких має символічне вираження та значення, а також естетичну форму існування як у витворах мистецтва, так і в політичній свідомості. «...Записуючи особисті переживання та явища, побачені на власні очі, люди (найчастіше представники «інтелектуальної еліти» – освічені клірики, трувери, дуже рідко лицарі) опинялись під впливом множини топосів, стереотипів та кліше, які вимушували їх писати історію «за правилами», підганяючи її під загальновизнані стандарти» [10, с. 13].

Відповідно, наступним елементом естетизації війни є номіналізація. Для війни характерною є своя специфічна мова, що складається з метафоричних форм, наповнених смислом та закріплених у міфології та ритуалі війни. Поняття «солдат», «захисних вітчизни», «герой», «зрадник», «колабораціоніст», «рідна земля», «трофей», «завойовник», «визволитель», «партизан», «патріот» - не лише терміни воєнного вжитку, а й самі по собі символи, триггери, які викликають відповідні відчуття та асоціації, мотивують до певного типу поведінки. «...воїська слава найчастіше згадується в турнірному або героїчному контексті, коли індивідуальна «краса» вчинку виявляється важливішою, ніж його роль у результаті загального бою» [10, с. 196]. По суті, найменування, пояснення, інтерпретації для різних політичних суб'єктів («прихильників», «опонентів», «союзників», «ворогів» і т.д.) потребують і політичні цілі («перемога», «знищення», «звільнення» і т.д.), і політичні цінності («свобода», «Батьківщина», «рідна земля», «єдність», «могутність», месіанська ідея і т.д.), покладені в основу воєнних дій, поточних подій («поразка», «перемога», «перевага», «втрата», жертвна акція, акт героїзму і т.д.), ролей («наші», «вороги», «союзники» і т.д.).

Мова війни завжди підпадає під цілеспрямований вплив політичних суб'єктів та нормативно-правового, а також морального вимірів. Дослідниця проблем сприйняття війни в середньовічній Європі зазначає, що навіть у описах воєнних дій очевидцями спостерігалось «домінування «правил» описання історії над особистим досвідом та власною думкою» [10, с. 191]. Навіть безпосередні учасники бойових дій у написанні історичних трактатів про воєнні події «керувались не тільки, а можливо, не стільки особистим досвідом, скільки положеннями канонічного права та уявленнями про «ідеальну» або «правильну» християнську війну, в якій *ius ad bellum* неможливо без *ius in bello*» [10, с.192].

Метою естетизації феноменів, пов'язаних із воєнними діями фактично завжди був вплив на поведінку людей через вплив на їхні емоції. Калмикова звертає увагу на механізм впливу поеми на поведінку вояків під час війни, де «епізод поеми стає прикладом для практичного наслідування, після чого він отримує «остаточне закріплення» в історичних текстах авторитетних авторів, надихаючи на аналогічні вчинки лицарів наступного покоління... Наслідуючи поведінку героїв модних романів артурівського циклу або уподібнених літературним топосам вчинки сучасників, англійські лицарі прагнули звершення великих подвигів у ім'я благородної мети, які могли б принести їм шану та славу» [10, с. 174].

Грунтуючись на фактичних даних останніх десятиліть, можна впевнено констатувати, що поширене визначення війни як дійсного або можливого насильства значного масштабу та тривалості і як форми відносин між політичними організованими системами є неповним.

За К. фон Клаузевіцем, війна є актом насильства, доведеним до крайності. Він вважав війну продовженням політики, а збройні сили – інструментом проведення політики, але вже у працях Е. Тоффлера зустрічаємо тезу про те, що центральним ресурсом сучасної економіки є знання «в широкому сенсі, включаючи інформацію, дані, зображення, символи, культуру, ідеологію та систему цінностей» [11, с. 98].

Маючи на меті стратегічні, оперативні або тактичні цілі, так звані «регулятори» використовують, за Тоффлером, «шість ключів для вивертання мізків» [11, с. 249-252]. Це 1) звинувачування у звірствах; 2) гіперболізація, роздування ставок, що стоять на кону в битві чи у війні; 3) демонізація та (або) дегуманізація противника; 4) поляризація, тобто «хто не з нами, той проти нас»; 5) заява про божественну місію; 6) метапропаганда, тобто пропаганда, спрямована на дискредитацію пропаганди противника. Саме таким цілям, знову ж таки, слугують засоби естетизації політичного простору та символічної політики.

Війна в процесуальному динамічному вимірі символізації політичного простору становить собою сукупність ритуалізованих актів, призначених впорядковувати хаос, присутній у бойових діях. Хаос людських почуттів, емоцій, страхів, прагнень та поривів. До воєнних ритуалів можна віднести церемонії прийняття присяги, промови перед битвами воєначальників або інших героїчних особистостей, тріумфальне входження на завойовану чи звільнену територію, ритуали поклоніння померлим героям та шанування живих.

Ритуали війни або церемоніально-пропагандистські акції щодо війни також є елементами політичної естетизації воєнних процесів, вони мають на меті насамперед «встановлення владних відносин» [10, с. 183], а також формування відповідного сприйняття війни та моделі політичної поведінки.

Види ритуалів війни:

- 1) церемонія прийняття присяги воїна;
- 2) тріумфальне входження на переможену (визволену) територію;
- 3) ритуали колективної молитви за результат війни, за мир і т.д.;
- 4) ритуали-ігри, які демонструють та прославляють воєнну звитягу, воєнні турніри, змагання, показові навчання;
- 5) промови полководців, воєначальників (перед битвою...);
- 6) ритуал капітуляції, що включає процедури справедливого суду, покарання, помилування воєнних злочинців, ворогів, зрадників і т.д.;
- 7) ритуали поклоніння померлим, загиблим під час війни (воїни, безвинні жертви);
- 8) воєнні паради, свята, спрямовані на демонстрацію воєнної сили, позиціонування та ієрархію політичного керівництва, визначення місця військових у політичній системі, відновлення колективної пам'яті щодо воєнних подій;
- 9) церемонії нагородження героїв, які спрямовані на підвищення їх соціального статусу та символічне закріплення цього факту в нагороді.

Наведемо декілька прикладів із середньовічної практики ритуалізації війн. У ритуалах-іграх, запропонованих королем Едуардом, містився певний куртуазний «кодекс честі», тобто певні ціннісні настанови, які мали імперативний потенціал. Окрім того, дотримання правил поведінки при дворі було не лише модою, а й обов'язком. Ритуали-ігри були орієнтовані як на елітарну, так і на широку публіку, й мали відповідно диференційовані цілі. Куртуазні ритуали мали на меті стимулювання прошарку благородних лицарів до героїчних подвигів на честь корони. «...Суспільна мораль наполегливо приписувала лицарям проявляти не лише вірнопідданські почуття, а й воєнну доблесть... Кодекс лицарської честі стійко вимагав крові – краще ворожої, але у гіршому разі можна було гордитись не тільки нанесеним, але і пропущеним ударами, демонструючи шрами, що свідчили про воїнську доблесть їх носія» [10, с. 189].

Прикладом ритуалу капітуляції є демонстрація великодушності та милосердя королем Едуардом III, який прийняв капітуляцію мешканців Кале 4 серпня 1347 р. в епоху Столітньої

війни. Король Едуард III розіграв суворий процес, на якому засудили на смерть старшин Кале, які очолювали оборону при осаді міста. Їх мали привселюдно стратити. Але король не хотів, щоб у його підданих склалося враження, що ці люди загинули мученицькою смертю, подібно до Христа, навпаки – він сам хотів викликати асоціації з милосердним Христом, а тому після того, як королева кинулась до його ніг (ніби Діва Марія, яка вимолює грішників на Страшному Суді), король помилував членів міського муніципалітету Кале, тим самим демонструючи милосердя. «Ніби Господь під час Страшного суду, государ, як вікарій Бога на землі, судив грішників, які відцуралися його закону та влади, прирікаючи їх на загибель. І, ніби Ісус, Едуард проявив співчуття, помилував повсталих проти нього» [10, с. 184]. У ритуалі королівського правосуддя, «граючи роль законного государя, Едуард демонстрував одночасно правосуддя та милосердя, лякаючи й водночас викликаючи симпатії, тобто являючи народу ідеальний приклад монаршої справедливості» [10, с. 185].

Колективні молитви, роздача прокламацій мали: 1) пояснювати зміст «справедливої війни» як справи честі государя; 2) викликати гордість за англійців за їх славні перемоги; 3) формувати образ їх підступних та небезпечних ворогів; 4) формувати у них «усвідомлення дотичності до цієї війни та особистої зацікавленості в її благополучному завершенні» [10, с. 186]. Окрім того, Є. Калмикова вказує, що воєнні ритуали та естетизація воєнної теми свідомо були спрямовані не лише на формування певного сприйняття війни, формування почуття гордості, певних моделей героїчної поведінки, а й націлені на конкретно політичні цілі – збір податків, мобілізацію громадян для участі у війні, лояльність до політичного правителя.

К.Лоренц звернув увагу на ритуали миру в культурі північноамериканських індіців: куріння калюмета, трубки миру. Ритуали, що виникають у процесі культурної еволюції, діють, на думку Лоренца, як самостійні, активні стимули соціальної поведінки. Емоційне ставлення до традиції впливає на стійкість цієї традиції. Лоренц стверджує, що утворення ритуалів історично пов'язано з традицією. Він вважає, що кожна ритуалізована форма соціальної поведінки отримує рушійну силу завдяки емоціям.

Більш статичним елементом естетизації війни є її вираження в образних символічних формах, візуалізація в символах певної епохи, переведення смислів у операціональні символи. До операціональних символів війни належить вся сукупність воєнної атрибутики від національних символів ворогуючих сторін до образів зброї. Йдеться про свідому (цілеорієнтовану) та спонтанну естетизацію зброї, армії, людей і т.ін.

Вибір та значення операціональних символів здійснюється також спонтанно або цілеспрямовано в рамках структур масової політичної комунікації. Так, наприклад, Тоффлер акцентує на тому, що під час війни у Іраку увага ЗМІ приділялась зброї, «залізу», тоді як програмному забезпеченню, що керувало зброєю, а також людям, які писали програмне забезпечення, майже не приділялось уваги, вони просто залишались за кадром. «Ранні критики телебачення нарікали на занурення глядача в штучний світ мильної опери, консервованого сміху, фальшивих емоцій. Завтра ці тривоги здаватимуться дрібницею, тому нова система ЗМІ створює цілком «фіктивний» світ, на який уряд, армії та цілі народи реагують як на реальний. Їхня реакція також обробляється ЗМІ і вставляється в уявну електронну мозаїку, яка спрямовує нашу поведінку... Нові ЗМІ дають можливість знімати цілі битви, яких не було, або показувати наради (фіктивні) вищого керівництва противника, на яких заперечуються мирні переговори. В минулому уряди організовували провокації для виправдання воєнних дій; в майбутньому їх достатньо буде імітувати. В цьому швидко наступаючому майбутньому не лише правда, але і сама реальність стане жертвою війни» [11, с. 258].

Е. Тоффлер вказує на важливість візуалізації зброї через ЗМІ. Естетика подвигу тут становить собою репрезентації війни в сенсі протиборства героїв, де війна власне виступає як сюжет. Зброя має символічне значення та комплекс символічних інтерпретацій і стереотипних відбитків у колективній, національній свідомості, міфах, ритуалах, оздобленнях та прикрасах.

Естетика воєнного одягу та відповідних статусно-рольових деталей в ньому становить окрему галузь дослідження воєнних символів та їх візуалізації. Необхідно зазначити, що присутньо вигляд воєнної форми, процес її носіння (або, навпаки, приховування) має

символічне значення. «В партизанській боротьбі виникає складно структурований новий простір дії, оскільки партизан бореться не на відкритому полі битви і не в тій же площині відкритої війни з фронтами... Партизан... додає до поверхні регулярного, звичного театру воєнних дій інше, більш темний вимір, вимір глибини, в якому уніформа, яку носять напоказ, стає смертельно небезпечною» [12, с. 107].

Естетика шиккування презентує війну як *res publica* – гідність дисципліни. Одночасно в ній присутня естетика управління масами, яка включає зображення солдатського тіла, мундиру, планування та розстановки військ під час бою або воєнного параду. Окрім дисципліни, у воєнних ритуалах закарбована ієрархія учасників воєнних дій та відповідні мотиваційно-чуттєві компоненти політичної поведінки.

Естетика воєнної машинерії – це зображення війни як науки, інструменту політики з досягнення поставлених цілей. Взагалі естетика машинерії у воєнних діях створює специфічну психологічну атмосферу перебігу воєнного протистояння. Варто згадати лише появу на полі бою перших танків та відповідні почуття людей, які вперше зіткнулись з бойовими машинами. Окрім того, важко заперечити, що кожна людина, яка бачила бойові машини лише на екрані телебачення, в ситуації, коли вона стикається з реальними машинами, а особливо в дії, відчуває сильні емоції.

Особливої уваги заслуговує візуалізація та символізація явищ, які часто зустрічаються у воєнній взаємодії: бойова пристрась, ексцеси люті, священне безумство, змальовані поетичними та образотворчими засобами. Проблеми доблесті, гідності різною мірою є присутніми в понятті офіцерської честі, яка зображується як змагання у холонокровності; тоді як проблема підступності, боягузтва, зрадництва зображується у відповідних образних та символічних формах як протилежна частина смислових бінарних опозицій. У війні завжди присутні ознаки гармонії, порядку, впорядкованості, прекрасного, що виражається у рівності шиккування, ідеї героїзму, вірності, відданості колективним цінностям. Поряд із прекрасним у війні завжди існує жахливе, тобто такі події, явища, образи, які викликають жах, огиду, страх, відразу. Відео-запис або пряма трансляція руйнування веж-близнюків, як і оповіді про «верденську м'ясорубку» є не лише інформаційним повідомленням, а естетичним явищем, які передають жахіття та хаос, дисгармонію, пов'язану із воєнними діями. І це повідомлення при докладному розгляді обов'язково містить внутрішнє посилання на одну із наявних смислових бінарних опозицій, що відсилають споживача повідомлення до відповідної системи політичних цінностей.

Отже, кінцевим результатом цілеспрямованої естетизації воєнних дій в сучасному світі з розвитком новітніх технологій комунікації є формування цінностей або співвіднесення з цінностями, що стосуються війни (поняття «справедливої війни», розуміння цінності людського життя), конструювання стійких політичних стереотипів та установок, спрямованих на формування та стимулювання певних моделей поведінки цільової аудиторії. У протиставленні цінностей особистого та загального виховується певне сприйняття війни, яке в реальному часі можна використати в конкретній ситуації. Активуючі вкорінені архетипи героїзму, адаптуючи їх естетичним засобами до реальної ситуації можна стимулювати акти такого героїзму, жертвовності, самовідданості, де цінність власного життя виявляється вторинною щодо до цінностей колективних. І навпаки, пригнічення прагнення до самопожертви сприяє нездатності супротивника до спротиву.

Основні фактори, передумови та рушійні сили естетизації війни лежать у площині людської психіки та іманентних закономірностей сприйняття та інтерпретації людиною оточуючого політичного світу. Прагнення та нагальна необхідність людини щодо осмислення політичних процесів та явищ, відповідні психічні можливості, здатності, мотиви та потреби, пов'язані з цим, дають основний поштовх естетичному перетворенню інформації, пов'язаної із війною у засобах чуттєвих форм.

На основі вищесказаного ми визначили декілька елементів політичної естетизації війни: символізація, візуалізація, номіналізація та ритуалізація, які використовуються окремо або в комплексі і можуть перетинатись у конкретному випадку, що ускладнює науковий аналіз.

На нашу думку, основними функціями процесу естетизації війни є наступні:

- 1) надання оціночної модальності політичним суб'єктам та об'єктам, процесам та явищам, поточним подіям;
- 2) інтерпретаційна, яка полягає у розміщенні об'єкта естетизації у певному контексті та встановленні, маркуванні домінуючого змісту даного об'єкта;
- 3) формування функціональних триггерів та символічного коду на рівні психічних реакцій, закріплених у вербально-образних або інших чуттєвих структурах, носіях (слова, символи, персоналії, мелодії, події);
- 4) формування референтних моделей поведінки;
- 5) мобілізація до відтворення референтних поведінкових моделей;
- 6) формування оперативних носіїв та способів сприйняття поточних подій.

Для естетики війни характерні деякі ключові теми, пов'язані з естетичною репрезентацією як окремих політичних актів (естетика героїзму, подвигу, самопожертви заради сутнісної цінності), так і окремих політичних явищ (естетика шиккування, естетика зброї, естетика воєнної машинерії). Війна як політичне явище, мабуть, найбільшою мірою може бути виражена в категоріях політичної естетики та естетики взагалі.

1. *Мэй Р.* Мужество творить: очерк по психологии творчества / Р. Мей. – М. : Ин-т общегуманитарных исследований, 2012. – 156 с.
2. *Шмитт К.* Понятие политического / К. Шмитт // Вопросы социологии. – 1992. – № 1. – С. 35–67.
3. *Почепцов Г. Г.* Сучасні інформаційні війни / Почепцов Г. Г. – К. : Видавничий Дім «Києво-Могилянська академія», 2015. – 497 с.
4. *Лисичкин В. А.* Третья мировая информационно-психологическая война / В. А. Лисичкин, Л. А. Шелепін. – М. : Академия социальных наук, 1999. – 193 с.
5. *Клаузевиц К. фон.* О войне / К. фон Клаузевиц. – М. : Логос; Наука, 1994. – 451 с.
6. *Oak Herbert De Berg.* War as Aesthetic: The Philosophy of Carl von Clausewitz as the Embodiment of John Dewey's Concept of Experience / Oak Herbert De Berg. – Texas A&M University, 2011. – 252 p.
7. *Лоренц К.* Агрессия (так называемое «зло») / К. Лоренц ; [пер. с нем. Г. Ф. Швейника]. – М. : Прогресс, Универс, 1994. – 269 с.
8. *Токовенко О. С.* Наукове пізнання політичної реальності як еволюційний процес / О. С. Токовенко // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: «Філософія. Соціологія. Політологія». – 2013. – Вип. 23 (1). – Т. 21, № 9/2. – С. 3–8.
9. *Бушанський В. В.* Естетизм політичних ідеалів і цінностей / В. В. Бушанський // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2010. – № 1 (45). – С. 200–220.
10. *Калмыкова Е. В.* Образы войны в исторических представлениях англичан позднего Средневековья / Калмыкова Е. В. – М. : Квадрига, 2010. – 664 с.
11. *Тоффлер Э.* Война и антивоенная: Что такое война и как с ней бороться. Как выжить на рассвете XXI века / Э. Тоффлер, Х. Тоффлер. – М. : АСТ: Транзиткнига, 2005. – 412 с.
12. *Шмитт К.* Теория партизана / К. Шмитт ; [пер. с нем. Ю. Ю. Коринца]. – М. : Праксис, 2007. – 301 с.

V. Polityka etniczna i sprawy narodowościowe V. Національні меншини і етнонаціональна політика

Юлия Емельянова

Восточноевропейский национальный университет имени Леси Украинки

ЭТНИЧЕСКИЙ ФАКТОР КОНСЕРВАТИВНЫХ ТЕНДЕНЦИЙ В ПОЛИТИЧЕСКОМ ПРОЦЕССЕ

Yuliia Yemelianova. Ethnic Factor of Conservative Trends in Political Process.

The authors understanding of ethnos as a fundamental subject of social reality is offered in this article. Existence of ethno-social modus of social reality is grounded from the position of global evolutionism concept, integral, social-cultural and a few other positions.

Author points out that conservative mechanisms in functionality of ethnos as a social organisation, create and preserve the main conditions of human existence as a species and as a subject of a socio-political changed.

Author believes that rhythms of ethnos existence, being fundamental amongst the rhythms of general social dynamics, determine, among other, the rhythms of socio-political changes.

Rapid changes determined by modern globalization phase cause the “rupture” in social tissue forcing ethnos to apply stabilising mechanisms of existence.

The raise of ethnical stabilising mechanism appears as a conservative trend which holds back the rationally designed changes in socio-political process. Explicated approval mechanism of ethnic and cultural diversity in a globalizing world.

Key words: Ethnos, Cultural Subject, Ethnos as a functional organization, Social process, Conservative Trends.

Современный политический процесс имеет специфическое содержание: в нем сосуществуют различные типы и формы социально-политического движения, разворачиваются тенденции, способные ускорять или стабилизировать политический процесс. В качестве одного из модусов социального процесса политический процесс подчиняется закономерностям, организующим социальное пространство в целом. Такая зависимость политического (особенного) от общесоциального позволяет анализировать направленность, силу, перспективы изменений в нем в контексте фундаментальных закономерностей социальной формы материи.

Онтологической характеристикой антропологической социальной реальности, не свойственной иным витальным формам социальности, признается в современной социальной теории субъектность. Иначе говоря, социальная форма материи потенциально субъектна. Всевозможные изменения в ее структуре, форме, содержании предполагают наличие определенного субъекта, способного спровоцировать и направлять изменения. Так, можно предположить, что консервативные тенденции в политической жизни государств – например, сдерживание политических реформ, воспроизведение сложившихся политических режимов, – имеют фундаментальные основы в организации социального пространства в целом. Указанное теоретическое основание определяет цель данной статьи: указать субъект, фокусирующий на себе консервативные тенденции в общесоциальном движении, или, точнее, носящий их в себе, в своей «природе» и организации.

На роль такого субъекта может, по мнению автора, претендовать этнос, поэтому основной задачей статьи становится обоснование этноса в качестве главного источника консервативной тенденции в организации социального движения, а значит, и социально-политической жизни общества. Взаимосвязь и взаимозависимость политического и общесоциального может быть рассмотрена на примере феномена «этнического ренессанса» («этнического парадокса»), наблюдаемого в жизни мирового сообщества с середины XX века и не имеющего общепринятых объяснений в научном сообществе.

Сложность ситуации в общественном движении, дополнительные факторы, в том числе и этнизация социальных отношений, были отмечены многими исследователями (Д. Белл,

З. Бжезинский, Ж. Бодрийар, У. Дайзард, М. Кастельс, К. Кояма, И. Масуда, Дж. Нейсбит, Т. Стоунер, О. Тоффлер, К. Поппер, Ф. Фукуяма, А. Этциони и многие др.).

Неоспоримой закономерностью существования всего разнообразия бытия народов, государств, индивидов можно считать, отмеченное еще Гегелем, «изменение вообще». Такого рода изменения фиксируются в общественном сознании, описываются хронистами, историками, но не получают научного обобщения на абстрактном (понятийном) уровне в связи с их незначительностью, непродолжительностью. Однако во второй половине XX ст. в социальном движении произошли радикальные изменения, которые привели к усложнению субъектной базы в социально-политическом модусе социального бытия и потребовали глубокого научного анализа.

Речь идет об этносах, вышедших на арену истории и нарушивших «подвижное равновесие» (А. Богданов) социальной системы. Своей активностью они привели к стремительному изменению политической карты мира (имеется в виду крушение колониальной системы отношений между государствами и появление новых государств). При этом они обострили проблему понимания закономерностей социального движения в целом, заставив исследователей признать неготовность социальной теории дать адекватное объяснение новой социальной и социально-политической ситуации.

Актуализация этнического начала в виде демонстрации протеста против высокой степени воздействия на основания идентичности – как научная проблема – была впервые зафиксирована в западном мире (США, Великобритания). Именно тогда обнаружилось противоречие между практическим «присутствием» этнического элемента во всех социальных процессах и отсутствием общепризнанной теоретической позиции для объяснения этнической активности. Пересмотр гносеологических установок в изучении и объяснении этноса позднее привел к созданию концепций и теорий этноса (этничности) в широком теоретическом интервале: эссенциализм – конструктивизм.

Поскольку проявления этносоциального движения получили наиболее яркое воплощение в сфере политики, национального и государственного строительства, в рамках анализа антиколониальных политических изменений, то и первые оценки им были даны в 60-е гг. XX в. специалистами в соответствующих сферах знания. С позиции философии, научная проблема, обнаружившаяся в тот момент и сохраняющаяся до сих пор, сосредоточена в противоречии между утвердившимся представлением о сущности и роли этноса в историческом процессе и его современным существованием, указывающем на определенный кризис. Речь идет о том, что традиционно этнос рассматривается как исторически «переработанный материал», современное состояние которого не может значительно влиять на процессы строительства общепланетарного человеческого мира. Социальная практика опровергала такое представление в период разрастания глобализационных процессов, которые были инициированы и поддерживались одним из исторически сложившихся центров социального мира – западным регионом (по расчетам Э. Тоффлера (1970) к нему относится не более 3% населения планеты). Активности (хозяйственной, военно-политической, культурной) западного мира сопротивлялись те локальные сообщества, которые имеют иные исторически сложившиеся ритмы, темпы и формы социального движения. Оказалось, что среди субъектов, выражающих отмеченное противоречие (группы стран, государства, регионы, народы, сообщества, сословия и др.), наиболее активно сопротивляются уничтожению социальных и культурных основ своей жизнедеятельности этнические сообщества, которые оказались участниками множества конфликтов и войн. Глобализация показала, что этнические общности (крупные и немногочисленные этнические системы) могут быть активными субъектами политики, государственного строительства, хозяйственно-экономической жизни, культурных процессов. Так, одним из важнейших факторов распада советской империи исследователи называют фактор отсутствия целенаправленной этносоциальной политики, регулирующей взаимное сосуществование этнических культурных миров, что привело к их конфронтации [1].

Необходимо отметить, что стихийно идущее в различных дисциплинах накопление знаний об этносе в США и Европе сегодня не имеет общепризнанных теоретико-

методологических оснований и не привело к созданию интегрированных, конвенциональных его теорий и моделей. Этнос входит наряду с другими концептами в концептуальные схемы изучения различных аспектов социального мира, однако при этом практически отсутствуют исследования, которые сосредоточены не на отработке концептов (социально-политический процесс, этнос, культура, глобализация, социальная трансформация), а на комплексном их осмыслении. Вместе с тем современные этнические процессы столь масштабны, что требуют изучения с позиции признания целостности социальной материи как особого уровня развития материального мира, а также поиска места и роли этноса в этой реальности.

Указанные обстоятельства подводят к необходимости рассматривать этническую проблематику на таком уровне «мироустройства», который «включает в себя» этнос, и опираться при этом на результаты ключевых для современной философии дискуссий. Речь идет об антропологическом ренессансе и обостренном внимании к проблеме человека, возвращении индивидуального и коллективного субъекта в философский дискурс, утверждении нового понимания роли культуры, и в целом – поиске новых путей постижения человека и его мира.

В этом случае теоретическим основанием для понимания места этнического парадокса может служить «стержневая идея» (В. Степин) современной научной картины мира – глобального (универсального) эволюционизма, утверждающего принципы самоорганизации и усложнения мира. Под эволюцией, в данном случае, понимается «сохраняющий» («безопасный») тип самоорганизации, сопровождающийся дальнейшим усложнением систем [2].

Согласно алгоритму единообразного описания разнообразия процессов в неживой, живой природе и социальном мире, этнос в парадигме эволюционизма можно попытаться рассматривать в качестве устойчивой структуры социальной материи, которая складывается в результате «эмерджентного скачка» эволюционной сложности (Б. Шалютин). Результатом действия механизмов эволюции становится принципиально новая реальность – этносоциокультурная. Целесообразность и продуктивность такой исследовательской позиции подтверждается при использовании методологических возможностей философского аналога эволюционной парадигмы – конкретно-всеобщей концепции развития (В. Орлов). В рамках конкретно-всеобщей теории развития обосновывается бесконечное многообразие форм объективной реальности; уточняется представление об основной структуре бесконечного материального мира; в категориальном составе эксплицируются узловые и конкретные категории, а именно: человек, общество, живое и др. В теории разрабатывается один из важнейших законов развития, – закон аккумулятивного характера развития [3]. Этнос с позиций указанной теории может рассматриваться как фундаментальный феномен социальной материи. Сложность этнического возникает в связи с тем, что этнос специфически воплощает общеэволюционный механизм самоорганизации материи, аккумулируя сложность предшествующих ее уровней – биологического, химического, физического, что и позволяет ему стать необходимой «единицей» эволюции уже на уровне социального.

Процесс становления этноса в качестве коллективного творца (конструктора) генетически первой формы социальной организации людей, их процессуального со-бытия) может быть проанализирован в процессе синтезирования «внешних» и «внутренних» детерминаций (В. Кемеров) в его конструктивной деятельности по самореализации своего потенциала. Такова позиция конструктивного реализма – методологической и мировоззренческой установки постнеклассической науки и философии. В данном случае с позиции конструктивного реализма речь может идти о всеобщем эволюционном процессе антропосоциогенеза, который не может быть ничем иным, как процессом антропо-социокультурогенеза.

Новое понимание культуры как программирующего инструмента этносоциальных процессов (социокультурный подход: Н. И. Лапин, А. С. Ахиезер и др.) позволяет при этом анализировать усложнение социальной материи при формировании ее социокультурного модуса. Детерминированность социального инструментами культуры объясняет изменения на субстратном, структурном и организационном уровне. Эти изменения в социальной «ткани» происходят под действием механизма аккумуляции «досоциальной» сложности и

«встречного» процесса интеграции ее социокультурными (смысловыми, психо-культурными) воздействиями. Программирующий инструмент культуры содержит эволюционную «программу» создания человеческого коллектива как общности нового типа, в которой социальные действия приводят к контролю над биологическими (самоуничтожение как ритуальное убийство членов сообщества, в том числе и потомства; запрет кровосмешения и др.). Такого рода «антиэволюционные» действия психо-культурной программы запускают процесс развития индивидуальных психических и интеллектуальных способностей членов сообщества. Однако логично предположить, что речь идет о событиях на уровне социального «особенного», потому что такие действия возможны в интересубъективной локальной смысловой среде существования «человека разумного» в очаговой (локальной) форме.

Заметим, что вынужденное постоянное воспроизводство такого рода установок и программ порождает не человека «вообще», а человека «этнического», в связи с чем наиболее сложный фрагмент истории становления социального пространства в целом может носить название этно-социокультурогенеза. Можно сослаться на мнение М. Туровского, утверждающего человека как существо самоформирующееся, несущее в себе механизм упорядочивания реальности; на материалы исследований Н. Бернштейна, А. Ухтомского, М. Мерло-Понти, Дж. Гибсона и др., которые обнаруживают связь телесной структуры человека и способов создания единого интересубъективного пространства со знаковым поведением и языком общения, игрой, ритуалом, мифом, сказкой. Отметим, что формируя этнические общности людей, Природа создает определенную форму организации структур и субстрата, демонстрирует еще один механизм отбора состояний сложных систем, создающих предпосылки и условия для формирования Человека.

Остановимся подробнее на анализе этнического модуса социального мира с позиции интегративного подхода, который становится сегодня востребованным методологическим инструментом, снимающим противоречия в многообразии методик, теорий и подходов в современной науке. С позиции этого подхода этнос предстает как феномен социальной материи, природа которого предполагает аккумуляцию иерархически выстроенной подвижной структуры закономерных взаимодействий элементов физического, химического, биологического и социального уровней материи. Такого рода системная целостность предстает как своеобразная иерархия, скрепленная «вертикальной», условно говоря, «осью устойчивости» (термин Н. Оконской). В иерархии уровней переход от биологической организации материи к социальной – самый молодой в эволюционном процессе, а значит, самый уязвимый для разрушения. В нем (а это длительный период антропогенеза) формируются те виды социальных действий, в которых сохраняется биологический компонент: он особенно заметен в социальных и культурных играх и ритуалах конкретной культуры. Именно на их основе становятся возможны более сложные действия и взаимодействия, такие как обряд, традиция, язык, миф, сказка, совокупность которых и создает социокультурную реальность оригинальной локальной общности. Неповторимость локальной культуры складывается в повседневных практиках и их малозаметных изменениях, которые, не являясь целенаправленными и сознательно запланированными, приводят к формированию специфичных для каждой культуры человеческих качеств и способностей, смыслового и знакового пространства.

Логично предположить, что переход от биологического к социальному уровню материи происходил в режиме кризиса (древнегреч. кризис – перелом, надлом), разрешения ведущего противоречия биологического мира, в результате разрешения которого был актуализирован антропологический потенциал материи. Это и дало возможность начаться антропо-социокультурным процессам. Еще более «тонкий» (по объему) слой социального – этнический модус – формируется в результате длительного периода «сгущения» и локализации социокультурных процессов, в результате чего складывается этничность, как высшее проявление и конкретизация видовой (антропологической – П. Гречко и др.) социальности в границах локальной социокультурной общности. В свою очередь, этничность становится важнейшим условием и частью процесса формирования ментального

пространства подсознания и сознания, зарождающегося «контекста» социокультурной традиции определенной культурной общности.

Представляется важным отметить, что общим моментом всех интерпретаций ментальности является указание на неуловимость средствами современных методологий самого феномена, который предстает как неосознанное, но «само-собой разумеющееся» ядро коллективных представлений. Интегрируя мнение ряда исследователей ментальности (И. Малыгина, Н. Хамитов, Р. Додонов и др.), укажем на самое важное в их понимании данного феномена. Исследователи отмечают два «встречных потока» в формировании ментальности, т. е. взаимодействие потенциальной энергетики внутренних подсознательных импульсов к коллективным действиям и цивилизационные воздействия (религиозные, этические, эстетические, политические и др.).

Такие характеристики ментальности поддерживают предлагаемую в данной работе концептуальную версию иерархической (интегральной) модели природы этноса как важнейшего субъекта социального процесса. Указывая на условную «ось устойчивости» этноса, мы предполагаем, что ментальность служит обобщенной характеристикой телесно-психического уровня сложности этноса как коллективного субъекта. Иначе говоря, обобщенной характеристикой его специфической социальности (этничности) и специфического культурного нормирования жизнеповедения как определенной общности людей. С одной стороны, ментальность «венчает» (интегрирует) этническую «ось устойчивости» (в векторе природное-социокультурное), с другой – является маркером единичности и определенности конкретной этнической общности, позволяющей ей стать отдельным «нечто» среди других подобных и осуществлять движение во всех модусах и векторах социального.

Этничность и ментальность скрепляют и интегрируют природу биологическую и социальную с помощью процедур культурных практик, во время которых не только эмоционально переживается, но и «проговаривается» ситуация совместности и противостояния другим этносам и миру в целом. Исследователи указывают на этот процесс, как на рождение мифа. Миф завершает интеграцию иерархически организованных процессов досоциального и социального уровней в социокультурной группе: он звучит, повторяется, приводит в движение тело, возбуждает эмоции и порождает сложные чувства его носителей – этнофоров.

Миф привлекает внимание большого числа исследователей, которые отмечают тождество мифа и этноса, указывают на наличие оригинального мифа у каждого этноса, выделяют общеантропологические архетипы и сюжеты в мифах разных народов (К. Леви-Строс, В. Топоров и др.). Нашей задачей становится указание на то, что миф является специфическим культурным текстом, который наполняет собой как структуру сознания, так и структуру бессознательного, находясь там одновременно. Полная гомология между структурами мифа организует мировосприятие этнофоров: оно эмоциональное, пралогическое, полисемичное. «Человек этнический» находится в мире и в мифе одновременно как в локальной этнокультурной реальности, утверждая свое «право» существовать в качестве элемента физической и условия социальной реальности. Следуя «логике природы», создающей этнос, можно предположить, что человек «разумный» непременно должен пройти стадию «человека этнического», как, прежде всего, «человека эмоционального», открытого во все сферы жизнеустройства, возникающего благодаря сложному сочетанию психики и культуры.

Оправданным также в нашем стремлении показать этнос в качестве субъекта социального процесса выглядит привлечение идей и положений организационной теории (А. Богданов, Л. Берталанфи и др.). Этнос можно определить как функциональную организацию, спецификой которой является способность создавать эффект увеличения сложности. Этнос – это организация-динамический комплекс, непрестанно регулирующий состояние «внутреннего равновесия» во всех известных модусах бытия (вещь, свойство, отношение). Важно, что отнесение этноса к социальной организации, наиболее сложной из известных, позволяет уйти от эффекта реификации («материализации»), т. е., в определенной степени, снять принципиальные методологические противоречия в его объяснении. Традиция определения этноса в качестве объекта (системы) или субъекта (группы индивидов) порождает эффект

реификации, а вместе с ним и принципиальные противоречия, столкновение точек зрения, споры о реальном присутствии этноса в социальном пространстве или его «созданности» под прагматические устремления власти.

Рассматриваемая исследовательская позиция не противоречит указаниям В. Вернадского о соответствии организационных структур историческим периодам функционирования живых систем. Живая система-этнос как специфическая социальная форма (устойчивая структура) – это функциональная организация, обеспечивающая совместное бытие группы людей в виде межличностного процесса. Украинский исследователь этноса М. Степико нашел верную, на наш взгляд, формулировку для обозначения этнического процесса: «со-бытие». Степико указывает, что ключевым элементом и важнейшей характеристикой человеческого бытия является не действие (деятельностный акт), а со-бытие, что на определенном этапе сотворения этнического коллектива важную роль начинает играть культурная соотнесенность и понимание [4]. С позиции коннекционизма – теории связей, – вырисовываются дополнительные возможности и перспективы объяснения этноса, а именно, рассмотрение устройства внутриэтнической коммуникации как нейросетевого.

Подведем предварительные итоги. Этнос предстает как социальный феномен, природа которого имеет «бесконечную» глубину закономерных взаимодействий элементов физического, химического, биологического и социального уровней материи как определенной системной целостности. «Верхний» (эволюционно молодой) социокультурный уровень «природы» этноса интегрирует сложность эволюционирующей материи и конституирует ее в программе существования и воспроизводства локальной социальной общности. Какова эволюционная необходимость формирования и существования этно-социокультурных общностей людей? Возможно, чтобы быть оптимальной (физической и информационной) средой и условием становления «человека разумного». Так, можно отметить, что оптимальность выражена в отсутствии иерархичности в отношениях между этнофорами, она задана организационной неиерархичностью этноса как функциональной (процессуальной) организации.

Выбранный масштаб и критерии анализа этнических процессов – глобальный эволюционный процесс и его закономерности; признание усложнения ведущей тенденцией саморазвития Мира, рассмотрение всех явлений, исходя из порядка их «устройства» и организации, – приводят к определенным новым результатам видения этноса. Этнос предстает как сущностное проявление социальной материи на уровне особенного, как фундаментальный субъект социального мира и среда оптимального становления индивида, позволяющая «запускать» процесс самовозрастания его индивидуальной сложности. Закономерности развертывания культурного пространства этноса предполагают переход от внутреннего, скрытого к внешнему, явленному в соответствии с ритмами движения этнической культуры в качестве программы становления, воспроизводства и фактора усложнения социальной реальности.

Общепризнанно, что этносы, как условие существования социального пространства, демонстрируют различные стратегии пространственно-временной динамики освоения планетарного мира, а также демонстрируют различные уровни включенности в различные модусы социального бытия, в том числе, в политический модус: разные этносы существуют по разным временным и пространственным ритмам. Этнические социокультурные системы также можно представить в исторической ретроспективе как «социокультурные системы-лидеры» и «социокультурные системы-проекты» (термин О. Габриеляна). Совокупность видов и форм стратегий субъектности этноса в целом может быть представлена в двух векторах: векторе стратегий «поглощающих» и стратегий конгломеративных, сохранение которых одинаково важно для сохранения этнического модуса в целом.

Тысячелетиями вмешательство рациональных принципов изменения социального мира приводило к усложнению конфигурации субъектной базы социальной реальности: выделяло ведущих и ведомых субъектов, но одновременно запускало действие противоречивой тенденции упрощения как сокращения, элиминирования разнообразия. Отметим, что в силу особенностей организации и природы этноса, в случае потери им субъектности, он теряет способность адаптироваться к вызовам социального мира как коллективный

субъект. При этом носители этничности становятся пассивным материалом, объектом воздействия другого субъекта, т. е., ассимиляции. Есть основания предположить, что в современном мире указанный процесс идет чрезвычайно быстрыми темпами, сравнимыми с воздействием человека на биосферу в целом и требует оценки с точки зрения его действительной необходимости или потенциальной опасности.

Сегодняшнее кризисное состояние этносоциальной реальности несет в себе опасность трансформации социального мира. Нынешний кризис нельзя рассматривать как один из тех кризисов, что сопровождали становление этноса и запечатлелись в структуре многослойной этногенетической памяти, в поле которой находит поддержку самосознание этнофора, формируя программу своего поведения в социальном мире. Глобализация разрушает сущностный «стержень» этноса – этногенетическую историю, поскольку навязывает нечто усредненно-общечеловеческое по критериям западной цивилизации.

Анализируя события, всколыхнувшие планетарный мир и названные «этническим ренессансом», можно заметить противоречивые тенденции в функционировании мировой социальной системы, которые не утрачивают своей актуальности и сегодня. С одной стороны, этносы демонстрируют устойчивое стремление утверждать себя в роли субъектов социального процесса и тем самым активизируют («ускоряют») его. С другой стороны, – политические события, отразившие активизацию этнического движения, показали силу консервативных этносоциальных тенденций, которые стали сдерживать процесс региональных социально-политических преобразований, вызвали дискуссию о динамике глобализации в целом в контексте психо-соматических параметров существования человека в новом для него поликультурном социальном мире. Сложность ситуации в общественном движении, дополнительные факторы, в том числе и этнизация социальных отношений, были отмечены многими исследователями (Д. Белл, З. Бжезинский, Ж. Бодрийар, У. Дайзард, М. Кастельс, К. Кояма, И. Масуда, Дж. Нейсбит, Т. Стоунер, О. Тоффлер, К. Поппер, Ф. Фукуяма, А. Этциони и многие др.).

Исходя из характеристик этноса как фундаментального субъекта в социальном процессе, можно предположить, что консервативные тенденции в стратегии социально-политического поведения этнических сообществ-организаций будут усиливаться. Современный политический процесс привел к социальному кризису, который затрагивает основы социальных и культурных закономерностей существования человека. Под воздействием процессов глобализации этносы восстанавливают «разорванную» социальную ткань и при этом могут сдерживать или ускорять ритмы ее существования. Можно предположить, что фундаментальность этноса предполагает существование чрезвычайно мощных механизмов восстановления его статуса как субъекта социальной реальности и тогда «этнический парадокс» может оказаться лишь началом социальных катаклизмов, направленных на разрешение кризисного состояния этнических миров.

1. *Андреев А. Л.* Этническая революция и реконструкция постсоветского пространства / А. Л. Андреев. // *Общественные науки и современность*. – 1996. – № 1. – С. 105–114.
2. *Базалук О. А.* О сущности человеческой жизни / Базалук О. А. – К. : Наукова думка, 2002. – 272 с.
3. *Богданов А. А.* Тектология: (Всеобщая организационная наука) . в 2 кн. / А. А. Богданов ; [редкол.: Л. И. Абалкин (отв. ред.) и др.]. – М. : Экономика, 1989–1989. – Кн. 1. – 1989. – 304 с.
4. *Гегель Г. В. Ф.* Философия истории / Г. В. Ф. Гегель // Гегель Г. В. Ф. Сочинения. – М. Т. 8. – 1975.
5. *Оконская Н. Б.* Основы метаантропологии: Человек и мир / Оконская Н. Б. – М. : Вузов. кн., 2004. – 224 с.
6. *Орлов В. В.* Проблема материи в современной российской философии / В. В. Орлов // *Философия и общество*. – 2010. – № 3. – С. 22–39.
7. *Степико М.* Життєвий досвід людини як культурна реальність / М. Степико // *Философия, религия, культура: рациональное и иррациональное, традиции и новации* / [под общ. ред. А. С. Глушака]. – Киев-Севастополь, 1994. – С. 100–102.
8. *Туровский М. Б.* Философские основания культурологии / М. Б. Туровский ; [отв. ред. О. К. Румянцев]. – М. : РОССПЭН, 1997. – 439 с.
9. *Урсул Т. А.* Социоприродное развитие в концепции универсальной эволюции: Философско-методологический анализ : автореф. дис. на соискание учен. степени доктора филос. наук : спец. 09.00.08 «Философия науки и техники» / Т. А. Урсул. – М., 2006. – 37 с.
10. *Шалютин Б. С.* Тезисы о природе закона и об эмерджентной эволюции / Б. С. Шалютин // *Вестник Курганского университета. Серия: «Гуманитарные науки»*. – Курган : Изд-во Курганского гос. ун-та, 2008. – Вып. 4. – С. 111–118.

ĆWICZENIE WYOBRAŹNI. REFLEKSJE, CZY NA UKRAINIE MÓGŁBY POWSTAĆ POLSKI RUCH REWOLUCYJNY?¹

The following text is an attempt at an analysis of the condition of the Polish minority in Ukraine. The subject of discussion is the tension appearing in relations between minority groups, the country where they live in and their foreign homeland. Loyalty to each of these two countries requires giving up part of their identity. From the perspective of the history of the twentieth century, the author reflects on the (im) possibility of consolidating the Polish movement in the context of the revolutionary events in Ukraine which took place in 2014. The author attempts to apply the principle of triangulation of sources, using the knowledge acquired during qualitative research in Ukraine conducted among the Polish community in February, July and August 2014 and also on the basis of other quantitative studies of a comparative nature conducted among minorities living in Ukraine, including the Polish one and its equivalent in Poland.

Key words: Polish minority in Ukraine, the national revolution, social base.

Wprowadzenie. Ramy teoretyczne

Rewolucja godności, jak okrzyknięta została radykalna zmiana prezydenta Ukrainy w 2014 r., ma szansę stać się nowym mitem założycielskim dla współczesnego społeczeństwa ukraińskiego. Analizując wydarzenia pomarańczowej rewolucji² z perspektywy kilku lat po jej zakończeniu, wskazywałam na umocnienie się podziału na społeczeństwo i państwo jako dwa przeciwstawne byty. Czas pokazał, iż te przewidywania okazały się słuszne. Dzisiejsze wydarzenia na Euromajdanie można analizować pod wieloma kątami, patrząc na nie jak na zryw pokoleniowy. Od 1991 r., licząc opowiadanie się za niepodległością, byłby to już trzeci tego typu zryw narodowy. Można również, co staram się tu uczynić, popatrzeć na współczesne wydarzenia na Ukrainie przez pryzmat mniejszości narodowych, w tym przypadku polskiej mniejszości narodowej.

Bazą społeczną do działań separatystów, mających miejsce w strefie działań antyterrorystycznych (ATO), było poczucie odrębności i rozczarowania dotychczasową władzą, rządem, który w niesprzyjających warunkach, takich jak wzmożona propaganda rosyjska, doprowadził do wykreowania poczucia odrębnej tożsamości narodowej. Z tego też powodu, stosując kryterium poczucia odrębności narodowej i potencjalnego niezadowolenia z polityki władz, poddaję analizie polską mniejszość narodową na Ukrainie, przyjmując na początku kilka kluczowych założeń i zastrzeżeń natury metodologicznej.

Punktem wyjścia do niniejszych rozważań jest założenie, iż społeczność polska na Ukrainie znalazła się w różnych okolicznościach, zarówno jeśli chodzi o poziom świadomości narodowej - polskiej, jak i etapy kształtowania się państwowości ukraińskiej. Przedmiotem artykułu jest więc baza społeczna, rozumiana jako podstawa ruchów rewolucyjnych, i jej pobieżna analiza historyczna z odniesieniem do współczesności.

Słownik języka polskiego dostarcza kilku definicji słowa „rewolucja”. Podaje, iż oznacza ona zbrojne wystąpienie dużej części społeczeństwa przeciw istniejącej władzy, mające na celu zmianę ustroju w państwie. Jest to też proces gwałtownych zmian w jakiejś dziedzinie, duża zmiana³. Pod tym względem Polacy z Ukrainy mieli już czas dla swoich wystąpień narodowych o charakterze wyłącznie polskim. Współcześnie rewolucja z ich udziałem w zdecydowanej mierze ma charakter propaństwowy, tzn. ukraiński.

¹ O metodologicznych wytycznych dotyczących badań prowadzonych na Ukrainie piszę szerzej w artykule: Polacy na Ukrainie: przeszłość i przyszłość. Przyczynek do dalszych badań, w: Sąsiedztwa III RP – Ukraina. Zagadnienia społeczne, red. J. Makaro, M. Dębicki, Wrocław 2015. Por. również A. Wylegała, Badacz z Polski na Ukrainie: problemy metodologiczne, „Przegląd Socjologii Jakościowej” 2013, t. 9, nr 4, s. 140–151.

² Zob. Niedokończona rewolucja. Co (nie) wydarzyło się na Ukrainie w latach 2004–2012?, „Studia Politologica Ucraino-Polona” 2013, nr 3, s. 230–239.

³ Wydanie elektroniczne Słownika języka polskiego. Dostęp za pośrednictwem strony internetowej: <http://sjp.pwn.pl/szukaj/rewolucja.html> (dostęp: 8 marca 2015).

Encyklopedia socjologii definiuje „rewolucję”, odnosząc się do dwóch odmiennych tradycji intelektualnych, z których wywodzi się to pojęcie. Ukazuje perspektywę historiozoficzną, obejmującą długotrwały proces historyczny, w którym następuje gwałtowne zerwanie ciągłości dziejowej, radykalne zaburzenie „logiki” czy też dotychczasowego „sensu” dziejów; oraz perspektywę socjologiczną. W tym drugim przypadku akcent położony jest na całościowej formie procesu, w przebiegu którego rewolucja oznacza jakościową zmianę formy, fundamentalne odkształcenie, rzeczywisty „przełom”, jako przykład rewolucji socjologicznej podano tu ujęcie marksowskie i przejście od form najniższych do wyższych. Przeciwnością rewolucji w tym znaczeniu jest kumulatywna ewolucja przynosząca jedynie zmiany o charakterze ilościowym⁴.

Należy podkreślić, iż w przypadku Polaków z Ukrainy można mówić o skutkach dwudziestowiecznych rewolucji właśnie w takim dwojakim sensie. Została bowiem zerwana logika dziejów, zniknęły niektóre warstwy społeczne, a w konsekwencji pojawiły się na ich miejsce nowe, zaczął się także długotrwały proces związany z prześladowaniami rodzin powstańców czy pozostałych po traktacie ryskim Polaków na terenach, które nie weszły w skład II Rzeczypospolitej.

W obecnym artykule odnoszę się również do pojęcia szlacheckiego rewolucjonizmu jako własnej koncepcji rewolucyjnej Polaków zamieszkujących te tereny w XVIII w. Pojęcie to analizuje i rozwija w swojej książce Jerzy Szacki⁵. Autor studiów o szlacheckim rewolucjonizmie zwraca uwagę, iż chociaż termin ten został po raz pierwszy użyty przez Lenina, a w polskiej literaturze pojawia się z inspiracji marksizmem, to jednak zbiór desygnatów określających to zjawisko istniał w polskiej literaturze przedmiotu już wcześniej.

Polski ruch szlachecko-rewolucyjny – pisze Szacki – zawiązywał się w atmosferze liberalnej wiary w możliwości zawarte w aktualnym układzie stosunków politycznych i społecznych oraz w skuteczność pokojowej pracy dla dobra kraju. Zrozumienie odrębności własnych „widoków politycznych” nie było ani powszechne, ani natychmiastowe. Idee, wokół których zaczęła organizować się młodzież, były przeważnie dosyć ogólnikowe i mgliste⁶.

W niniejszej pracy biorę więc pod uwagę różne definicje rewolucji, opisujące wiele rozmaitych zjawisk zachodzących wśród polskiej społeczności zamieszkującej ziemię na wschód od granicy II Rzeczypospolitej, pokrywającej się z terenem, na którym znajdowała się Polska po drugim rozbiore.

Jako że posługuję się także kategorią narodu i ojczyzny, za socjologiem Stanisławem Ossowskim przyjmuję koncepcję mitów etnicznych, które wypełniają lukę ideologiczną w grupach mieszanych, na terenach przygranicznych, takich, o jakich jest mowa w przypadku ziem ukraińskich. Jak pisze Ossowski: „w szerszych grupach, do których przynależność jest w zasadzie wyznaczona przez urodzenie, a których rozmiary nie pozwalają na ustalenie indywidualnego pokrewieństwa pomiędzy członkami grupy, miejsce obrzędów stwarzających sztuczne węzły krwi zajmują mity etniczne, które wchodzi w skład kulturowego dziedzictwa grupy. [...] Tam gdzie powstał [naród, grupa etniczna – przyp. K. Z.] ze stopienia się kilku odrębnych grup etnicznych i gdzie ten fakt jest dostatecznie znany ogółowi, ideologia narodowa ma przed sobą dwie możliwości: fuzję przodków albo uznanie przodków jednej grupy za przodków «właściwych» i adopcję zbiorową grup pozostałych”.

Tak więc naród definiuje się przez wyznawaną wspólnie przez jej członków ideologię, nie zaś odwrotnie – ideologia nie definiuje się przez naród⁷.

Obecnie chciałabym dowiedzieć, iż naród polski zamieszkujący dzisiejsze tereny Ukrainy kształtował się, przechodząc kilka rewolucji społecznych, rozumianych w dwojaki sposób, w konsekwencji różniąc się między sobą coraz bardziej na płaszczyźnie ideologicznej, tworząc przesłanki do pytania o jedność Polaków z Ukrainy i tym samym o możliwość potencjalnej konsolidacji polskiego ruchu rewolucyjnego w tym kraju.

Do wszystkich omawianych przeze mnie przemian polskiego ruchu na Ukrainie można i należy stosować kryterium zarówno narodów historycznych (polskiego), jak i niehistorycznych (tu ukraińskiego). Tomasz Stryjek w swojej pracy na temat ukraińskiej idei narodowej pisze o tym w następujący sposób: „feudalna struktura społeczna nie sprzyjała procesom upodmiotowienia

⁴P. Sztompka, *Rewolucja* [hasło], w: *Encyklopedia Socjologii*, t. 3, Warszawa 2000, s. 295.

⁵J. Szacki, *Ojczyzna, naród, rewolucja. Problematyka narodowa w polskiej myśli szlachecko-rewolucyjnej*, Warszawa 1961.

⁶Ibidem, s. 17, 65.

⁷S. Ossowski, *O ojczyźnie i narodzie. Analiza socjologiczna pojęcia ojczyzny*, Warszawa 1984, s. 62.

mas. Rola państwa polegała na powiązaniu omawianego procesu z konkretnym terytorium oraz na rozszerzeniu społecznego zasięgu uczestnictwa w polityce, ale przełomowe znaczenie miała tu (choć nie zawsze konieczna) ludowa rewolucja znosząca bariery społeczne i prawne. Opór uprzywilejowanych grup społecznych usiłujących skorumpować państwo znacznie wydłużył okres kształtowania narodów «historycznych»⁷.

Polskę, będącą narodem historycznym, określa brak równomiernej świadomości narodowej wśród Polaków z Ukrainy, co z jednej strony może stanowić konsekwencję przyspieszonej modernizacji, z drugiej zaś, jest wynikiem unowocześnienia się narodu ukraińskiego, co dokonało się poprzez walkę narodowo-klasową z ludnością polską⁸.

Stryjek dalej pisze o narodach niehistorycznych w następujący sposób: „u «niehistorycznych» [narodów – przyp. red.] proces narodotwórczy miał natomiast charakter bardziej «organiczny» (z dołu do góry). Brak własnych elit narodowych został tu zrekomensowany poprzez wykształcenie pochodzącej z ludu inteligencji, ta zaś potrafiła dostrzec związek sprawy narodowej i socjalnej, dlatego odrzucenie obcego porządku państwowego (i obcych elit) odbyło się tu szybko za pomocą środków rewolucyjnych. Czasy współczesne były właśnie końcową fazą procesu narodotwórczego (moderna nacja) u obu kategorii, narody «niehistoryczne» dorównywały na tym etapie «historycznym», ich droga okazywała się bowiem łatwiejsza i krótsza, efekt końcowy był zaś bliższy idealnemu»⁹.

Asymetria świadomości narodowej oraz wielość postaw są nieodzownym elementem każdego państwa i tworzącego je narodu. Inaczej jednak wygląda obraz sytuacji, gdy te różne pod względem społecznym grupy jednego narodu wchodzą w skład innego państwa, w którym nie stanowią grupy większościowej. Z tym też jest związana tytułowa niemożność powstania polskiego ruchu rewolucyjnego na Ukrainie. Niemożność ta pojawiła się przede wszystkim z powodu dwóch czynników: powoli odradzającej się inteligencji polskiej na Ukrainie, a także zdecydowanego braku konsensusu co do tego, czym dziś jest polskość jako komponent ukraińskiej narodowości.

W artykule analizuję tylko kilka aspektów spośród wielu, które mają wpływ na przedstawiony stan rzeczy. Nie bez znaczenia jest tu dość nieumiejętnie prowadzona polska polityka wschodnia względem mniejszości pozostałych po II wojnie światowej poza granicami Rzeczypospolitej¹⁰, a także problemy ze zjednoczeniem się różnych części polskiego społeczeństwa. Dziś nie spaja ich życie w Polsce, łączy zaś bycie obywatelem Ukrainy. Do tego należy dodać fundamentalną zmianę tożsamościową i problem z (re)interpretacją dwudziestowiecznej historii w Polsce. Wydaje się istotne, i możliwe do rozwinięcia w osobnym miejscu, zagadnienie porzucenia przez Polaków w Polsce przedwojennego etosu ziemiaństwa czy zanegowanie polskiej kultury szlacheckiej oraz kultury kresowej jako fundamentu polskiej tożsamości. Kresowość kojarzy się z czymś wschodnim i nienowoczesnym.

Demokratyzacja historii, próba jej ponownego odczytywania przy błędnym zastosowaniu kryterium ahistoryczności, tj. brak odpowiedniej perspektywy w jej badaniu, powoduje, iż historii narzucane są pewne oceny moralne¹¹. Utrata duchowej łączności z przedwojennym dziedzictwem (etosem kultury wysokiej, mieszczaństwa, inteligencji czy także ziemiaństwa) w Polsce jest osobnym zagadnieniem, przy którego analizie należałoby uwzględnić ocenę różnic klasowych i wpływu ideologii pionierstwa na jej kształtowanie się¹². Warto zwrócić uwagę, iż na problem ten nakłada się kwestia Ziemi Odzyskanych i towarzysząca jej orientacja ideologiczna.

Próba zrozumienia historii przez Polaków z Ukrainy będących na wczesnym etapie definiowania swojej tożsamości stanowi nie lada wyzwanie. W konsekwencji określenie Polak-ukraiński nacjonalista nie stoi dla części z badanych Polaków z Ukrainy w wyraźnej sprzeczności¹³.

⁷ O Ukrainie jako narodzie niehistorycznym pisał szeroko Iwan Łysiak Rudnycki, Jarosław Hrycak, a także Roman Szporluk. Por. I. Rudnycki, *Między historią a polityką*, Wrocław 2012; J. Hrycak, *Historia Ukrainy 1772–1999. Narodziny nowoczesnego narodu*, tłum. K. Kotyńska, Lublin 2000, s. 65–66. Oraz R. Szporluk, *Imperium, komunizm i narody: wybór esejów*, tłum. Sz. Czarnik, A. Nowak, Kraków 2003.

⁹ Tomasz Stryjek cytuje tu fragmenty pracy i referuje poglądy Olgierda Boczkowskiego. Zob. T. Stryjek, *Ukraińska idea narodowa okresu międzywojennego*, wyd. 2, Toruń 2013, s. 213.

¹⁰ Por. *Polska inteligencja na Wschodzie. Teraźniejszość i perspektywy*, red. M. Głowacka-Grajper, R. Wyszynski, Warszawa 2009.

¹¹ Por. D. Lowenthal, *The past is a foreign country*, Cambridge University Press 1985.

¹² Szerzej o tym problemie w odniesieniu do powojennej Polski pisze w swojej książce Andrzej Leder. Por. A. Leder, *Prześlona rewolucja. Ćwiczenia z logiki historycznej*, Warszawa 2014.

¹³ Określenie to zostało użyte przez jednego z badanych na terenie Centralnej Ukrainy w lecie 2014 r. Z podobnymi odczuciami spotkałam się na terenie południowej Ukrainy, a ze zgoła odmiennym – w zachodniej części kraju.

Z powodu wymienionych dotychczas problemów ze zdefiniowaniem swojej tożsamości w oparciu o ocenę różnych wydarzeń historycznych, w pracy opieram się na trójskładnikowej koncepcji nacjonalizmu w rozumieniu Rogersa Brubakera oraz na dostępnych danych socjologicznych dotyczących po części historii migracji Polaków na Ukrainie, a po części współczesnych tendencji związanych z ich aktywnością obywatelską.

Dzięki takiemu podejściu teoretycznemu, mimo iż nie dokonuję dokładnej analizy wielkości polskiego osadnictwa na Ukrainie, pokazuję główne tendencje związane ze zmianami, które zaszły wśród mieszkających tam Polaków. Staram się zilustrować to, jak historia podzieliła potomków polskich osadników na Ukrainie, a także w jak niewielkim stopniu współczesna polska mniejszość narodowa mieszkająca nad Dnieprem stanowi rzeczywisty potencjał rewolucyjny.

Zamiast stratyfikacji ludności – w stronę ahistoryczności

Wielowymiarowość losów Polaków z Ukrainy skłania do rezygnacji z historyczności i klasycznych teorii socjologicznych odnoszących się do klasowego położenia jakiejś grupy na rzecz mówienia o polskim ruchu (albo raczej ruchach) społecznym i jego współczesnej próbie emancypacji. Myśl tę rozwijam w dalszej części artykułu, tu jednak należy zaznaczyć, iż stratyfikacja – tak jak ją rozumieją socjologowie – w przypadku rodowodu polskiej grupy mniejszościowej na Ukrainie nie poddaje się łatwej klasyfikacji. Dzisiejsze elity to nie zawsze potomkowie tych dawnych elit, czasem wręcz przeciwnie: Polacy pauperyzowali się i obecnie nie mają kulturowej i duchowej łączności z przedwojenną historią swoich rodzin, choć oczywiście pewna ich grupa awansowała klasowo i to pamięć tego awansu definiuje ich sposób myślenia o polskiej tożsamości i obecności na Ukrainie.

Ale nie tylko pamięć odegrała tu istotną rolę. Przede wszystkim trzeba podkreślić istniejącą dysproporcję pod względem wielkości oraz fundamentalnie odmienny los grupy Polaków z centralnej części Ukrainy i Żytomierza od losów Polaków zwłaszcza z zachodniej części kraju, w szczególności Wołynia czy Lwowa i Lwowszczyzny, nie zapominając o Polakach, którzy po odzyskaniu przez Polskę niepodległości, po zawarciu traktatu ryskiego, pozostali poza granicami odrodzonej Rzeczypospolitej¹⁴. Od położenia względem granicy Polski, zarówno przedwojennej, jak i powojennej, zależał stopień ekspatriacji i osłabienia polskich elit, skala represji oraz polityka asymilacyjna, jak chociażby utworzenie, a potem likwidacja Polskiego Rejonu Narodowego imienia Juliana Marchlewskiego ze stolicą w Marchlewsku, dzisiejszym Żytomierzu. Był to teren, który po 1921 r. znalazł się w obrębie Ukraińskiej SRR. Marchlewszczyzna, jak potocznie określano to miejsce, miała się stać kuźnią dla rozwoju komunistycznych kadr oraz zaczątkiem rewolucji w Polsce poprzez oddziaływanie zamieszkałej tam polskiej mniejszości narodowej na Polaków w odrodzonej Rzeczypospolitej. Jak pisał o tym historyk badający losy Polaków z Ukrainy, Henryk Stroński: „sowietyzacja stanowiła cel strategiczny w odniesieniu do polityki prowadzonej przez bolszewików wobec mieszkającej w ich państwie ludności polskiej. Chodziło przede wszystkim o wychowanie tzw. sowieckiego Polaka, oddanego i wiernego partii komunistycznej, negatywnie nastawionego do sąsiedniego państwa polskiego. [...] Potomkowie drobnej szlachty na Ukrainie w dużym stopniu ukrainizowani, przeważnie półanalfabeci zastraszeni ciągłymi prześladowaniami i szykanami ze strony zaborców, ledwo wiążący koniec z końcem pod względem materialnym, nie byli w stanie zaszcześcić i przekazać dzieciom narodowo-patriotycznych wartości i tradycji oprócz chyba przywiązania do religii katolickiej. System sowieckiej oświaty i wychowania zmierzał do zantagonizowania pokoleń, rozerwania łączności pomiędzy nimi”¹⁵.

Niewyrażonym przeze mnie explicite dalej w tekście twierdzeniem jest to, iż grupa narodowa, nawet mniejszościowa, żeby istnieć, potrzebuje spoiwa w postaci ideologii i czegoś, co odróżnia ją od innych, obcych sobie narodów. Jak określa to Grzegorz Babiński piszący o badaniach etnicznych: „to, co określa grupę, żeby mogła działać wspólnie, definiuję jako ideologię: naród, mimo że tworzy się na podstawie odrębności kulturowych, jest kategorią polityczną. Polityczność przejawia się w dwóch aspektach – dążeniu do posiadania narodowego państwa oraz w ideologii grupowej. Grupa

¹⁴ Szerzej o Polakach z zachodniej i wschodniej części Ukrainy pisze Oleg Gorbaniuk, *Zachodnia i Wschodnia Ukraina dwa oblicza polskości*, w: *Przeszłość, teraźniejszość, przyszłość Polaków na Wschodzie*, red. M. Szczerbiński, T. Wolszy, Gorzów Wlkp. 2001, s. 377–387.

¹⁵ H. Stroński, *Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929–1939*, Warszawa 1998, s. 17, 20.

etniczna, zorganizowana na poziomie niższym niż naród, jest także kategorią w znacznym zakresie polityczną. Wprawdzie wiele grup etnicznych nie zgłasza jednoznacznie żądań czy postulatów dotyczących własnego etnicznego państwa, ale grupa etniczna nie może istnieć bez grupowej ideologii. Grupa bez ideologii nie jest grupą etniczną, stąd też badanie etnicznych ideologii jest niezbywalną częścią badań etnicznych¹⁶.

Często takim narzędziem różnicującym interesy grup jest nacjonalizm, rozumiany jako ochrona interesu narodowego i wartości narodowych. W niniejszym artykule przyjmuję za Rogersem Brubakerem definicję nacjonalizmu jako triady łączącej mniejszości narodowe, nowo powstałe lub zrekonfigurowane państwa zorientowane narodowo, w których mieszka dana mniejszość, oraz ich zagraniczne ojczyzny.

Mniejszości narodowe znajdują się, w rozumieniu Brubakera, wobec dwóch wykluczających się form nacjonalizmu: ukierunkowanego na naród państwa, w którym żyją, oraz zagranicznej ojczyzny, do której należą przez etnonarodowe przywiązanie, a nie poprzez legalne obywatelstwo¹⁷.

Na początku muszę również wytłumaczyć pewną pozorną niekonsekwencję w stosowaniu niektórych terminów. W polskiej literaturze przyjęło się używanie terminu „Polacy” i „Polonia” w zależności od charakteru ich migracji. Stąd też o Polonii mówi się najczęściej wtedy, gdy ma się na myśli emigrantów zarobkowych czy osoby, które w okresie PRL wyjechały na Zachód w poszukiwaniu lepszego życia. O Polakach z kolei mowa jest wówczas, gdy na pierwszy plan wysuwa się ich wielopokoleniowa obecność w jakimś miejscu, stanowią grupę, która na skutek traktatów międzynarodowych znalazła się poza granicami Polski. W tym sensie konsekwentnie stosuję termin „Polacy z Ukrainy”, choć w wielu miejscach poruszam problem ich dzisiejszej ahistoryczności pod względem braku jednej polskiej idei narodowej, która by ich łączyła.

Ahitoryczność polega więc na zróżnicowanym pochodzeniu społecznym Polaków, które istniało do czasów II wojny światowej, a które w wyniku rewolucyjnych zmian poddane zostało sowieckiej indoktrynacji. Szczególnie dotyczy to skomplikowanych w polskiej społeczności relacji klasowych pomiędzy dawną (rozdrobnioną i wrogą sobie) szlachtą a polskimi chłopami, robotnikami w majątkach polskich magnatów i właścicielami ziemskich. Zniknięcie niektórych grup i uwłaszczenie się nowych uruchomiło proces związany niejako z przepisywaniem polskiej historii na ziemiach ukraińskich na nowo. Nie jest to już tylko historia wysoka, ale również historia prostych ludzi, klasy ludowej, mazurów przyjeżdżających na te ziemie do pracy, jak i tych, którzy na skutek rewolucji, prześladowań oraz wojny stracili swoją wysoką pozycję społeczną i w znacznej mierze świadomość odrębności narodowej.

Od fundamentalnej zmiany stosunków społecznych, które miały miejsce na Ukrainie w XX w., dziś nie da się uciec. Poważną konsekwencją tego faktu jest to, iż współcześnie Polaków z Ukrainy najczęściej łączy doświadczenie życia w Związku Radzieckim jako okresie formacyjnym, kreującym tożsamość rodziców i dziadków najmłodszego obecnie pokolenia Polaków. Taka ciągłość transmisji kulturowej jest z kolei warunkiem zachowania łączności pokoleniowej i pielęgnowanej w rodzinie pamięci o, by użyć terminu Brubakera, ojczyźnie zagranicznej.

Ahitoryczność jest również wynikiem trudności w zbudowaniu kontinuum czasowego związanego z nie/istnieniem Polski i Ukrainy jako państw – ojczyzny historycznej oraz obecnej. Takie linearne rozumienie historii wyklucza zbudowanie spójnego obrazu Polaków z Ukrainy, wraz ze wspólnymi wyobrażeniami, wartościami i polem symbolicznym będącym tym samym systemem wierzeń i wyrosłą na nim ideologią. Takich elementów wspólnych do XX w. było niewiele, a po rewolucji socjalistycznej prawie całkowicie one zanikły.

Wskazane braki pozwalają mi twierdzić, iż współcześnie nie jest możliwe dokonanie wśród polskiej społeczności na Ukrainie rewolucji o charakterze narodowym-polskim. Polacy stali się częścią lokalnych społeczności, gdzie pielęgnują pamięć o swojej polskości. Jednak na poziomie ponadregionalnym łączą ich zbyt silne więzy z państwem ukraińskim, ażeby mogli oni dokonać w prosty sposób syntezy losów Polaków z Ukrainy, z całym ich dorobkiem kulturowym, ale też

¹⁶ G. Babiński, *Metodologia a rzeczywistość społeczna. Dylematy badań etnicznych*, Kraków 2004, s. 35.

¹⁷ R. Brubaker, *Nacjonalizm inaczej. Struktura narodowa i kwestie narodowe w Nowej Europie*, tłum. J. Łuczyński, Warszawa–Kraków 1998, s. 6–7.

wyzyskiem osób będących w niższych klasach społecznych czy – jak bywało – nieprzychylnym stosunkiem do utworzenia państwa ukraińskiego jako samodzielnego bytu.

Wielość pochodzenia

Jak pisze Nikołaj Iwanow, w pierwszym dziesięcioleciu XX w. struktura polskiej społeczności na ziemiach ukraińskich była wysoce zróżnicowana. By sięgnąć jeszcze do momentu poprzedzającego XX w., autor Zapomnianego ludobójstwa przytacza dane, z których wynika, iż główny trzon emigracji polskiej z drugiej połowy XIX w. kierował się do Stanów Zjednoczonych, Argentyny, Brazylii i Francji, a więc na Zachód. Polską diasporę w Rosji tworzyła inteligencja, robotnicy wykwalifikowani oraz przedsiębiorczy chłopi. Największy napływ do miast Imperium Rosyjskiego, by wymienić tylko dzisiejsze miasta ukraińskie, takie jak Odessa, Kijów, Charków, Dniepropietrowsk czy Ługańsk, nastąpił w pierwszych dziesięciu XX w. Z kolei polscy chłopi na Ukrainie stanowili około 30% ogólnej liczby ludności polskiej. Najsilniejszym bodźcem do emigracji polskich rolników była reforma rolna Piotra Stołypina¹⁸.

Polski żywioł, jak można wywnioskować z przywołanych faktów, był żywiołem zarówno miejskim, robotniczym, inteligentkim, jak i wiejskim. W momencie, w którym zabrakło spoiwa w postaci zorientowanego narodowo ziemiaństwa, pozostałe klasy stały się po części niezależnymi bytami, mającymi wspólne pochodzenie, ale o zgoła odmiennych interesach grupowych. Iwanow uważa, iż „po rewolucji bolszewickiej na terenach I RP, nie włączonych w skład odrodzonego państwa polskiego, praktycznie przestało istnieć polskie ziemiaństwo, które niewątpliwie miało decydujący wpływ na oblicze polskości na dalszych Kresach. W tej sytuacji, podstawowym oparciem dla tejże polskości po zawarciu pokoju ryskiego stała się szlachta zaściankowa. Nie różniła się ona zasadniczo poziomem bytu materialnego od miejscowego chłopstwa, mimo to nie asymilowała się z nim. Jak stwierdza badacz tej problematyki Dariusz Tarasiuk, drobna szlachta najczęściej prezentowała pod względem kulturalno-etnicznym typ mieszany, polsko-białoruski lub polsko-ukraiński, ale politycznie popierający polskość”¹⁹.

Ten sam autor w innym miejscu swojej pracy podkreśla zupełnie odmienny odbiór Polaków w latach po 1917 r.: „Po rewolucji bolszewickiej 1917 roku [...] był taki okres w historii Związku Sowieckiego, kiedy pojęcie «Polak» i «polskość» kojarzono jednocześnie z przeklętym wrogiem ustroju komunistycznego (II Rzeczpospolita) oraz z «wiernością» i «niezłomnością» w służeniu rewolucji (Dzierżyński i spółka). Podobna dwoistość przetrwała do połowy lat 30-ych, kiedy rozpoczęły się masowe represje antypolskie”²⁰.

Służalność synom i córkom rewolucji lub jej brak wyraźnie podzieliły Polaków z Ukrainy. Działo się tak również w czasach Ukraińskiej SRR, kiedy szefami polskich organizacji zostawali ludzie z ramienia partii, a czasem tylko lokalni aktywiści o silnym poczuciu polskiej tożsamości. To ukąszenie systemem komunistycznym spowodowało, iż polski ruch mniejszościowy po 1991 r. nie odrodził się w jednej postaci.

Warto jednak cofnąć się jeszcze na chwilę pamięcią w przeszłość, zanim to nastąpiło. Wspomniane przeze mnie czynniki, takie jak zniknięcie pewnej grupy społecznej oraz utrata tożsamości narodowej polskiej w sensie ideologii narodowej na rzecz polskości lokalnej, przyczyniły się do konsekwentnego rezygnowania z postulatów ideologicznej, w rozumieniu Grzegorza Babińskiego, odrębności Polaków. Ojczyzna lokalna stała się namiastką Polski, miejscem kultywowania swojej polskości i w jej obrębie zamkniętą. Ojczyznę ideologiczną już od długiego czasu w świadomości Polaków z Ukrainy był i jest ich kraj urodzenia – Ukraina.

Typ mieszany, o którym pisze Iwanow, nastęrczał badaczom narodowości wielu problemów. Dokładne oszacowanie liczby Polaków zamieszkujących Ukrainę nigdy nie było proste. Działo się tak zarówno ze względu na niejasne kryteria wyróżniające tożsamość, jak i częste, szczególnie w XX w., roszady wielkich mas ludności oraz eksperymenty narodowościowe. Z tym pierwszym problemem badacze starali się uporać, stosując dwa kryteria – wyznaczników narodowości i wynikającej z nich różnicy: w spisach powszechnych prowadzonych na terenach ziem ukraińskich

¹⁸ N. Iwanow, Zapomniane ludobójstwo. Polacy w państwie Stalina, „Operacja polska” 1937–1938, Kraków 2014, s. 76–78.

¹⁹ Ibidem, s. 89.

²⁰ Ibidem, s. 116.

analizuje się wyznanie oraz język, którym posługuje się dana osoba w codziennym życiu. Choć i takie rozszerzone kryterium tożsamości nie jest wolne od wad, pozwala na względne oszacowanie rozmieszczenia polskiej ludności na omawianym terenie. Z uwagi na drugą trudność, migracje i przesiedlenia ludności, uproszczonej analizie poddaje tylko dane spisowe przeprowadzone w 1897 r., a więc zarówno przed rewolucjami lutową i październikową, jak i przed dwoma wojnami światowymi, które ostatecznie wyrzuciły te stosunki do góry nogami. Jest to rozwiązanie niedoskonałe, ale ilustruje zróżnicowanie polskości na ziemiach ukraińskich, nieogarniętych jeszcze większymi zmianami społecznymi.

Wydaje się, iż polskość na Ukrainie zawsze miała wiele odcieni. Siła polskiej tożsamości zależała często od sytuacji dziejowej, która wzmacniała bądź osłabiała polskiego ducha. W codziennym życiu społeczność polska i ukraińska (rusińska) tożsamość silnie się przenikały. Jeśli nawet traktować wyznanie religijne i język rodzimy jako właściwy miernik tożsamości, to występująca między nimi różnica pokazuje, jak relacja ta mogła być skomplikowana, odbiegająca od statystycznej średniej. Wszak to z językiem zwykliśmy wiązać większe uczestnictwo w kulturze jakiegoś kraju lub narodu, choć w czasach nieistnienia państwa polskiego to Kościół katolicki stał się orężem w walce z wynarodowieniem. Poniższa tabela przedstawia dane ze Spisu Powszechnego z 1897 r. dotyczące religii oraz języka, którym posługiwały się osoby – jak możemy przypuszczać – czujące się Polakami.

Tab. 1. 1897 r., osoby wyznania rzymskokatolickiego i posługujące się w codziennym życiu językiem polskim. Orientacyjne dane dot. liczebności polskiej społeczności na ziemiach ukraińskich. Dane podane w tysiącach²¹

Gubernia	Wołyńska	Podolska	Kijowska	Jekateryno-sławska	Połtawska	Taurydzka	Charkowska	Chersońska	Czernihowska
Liczba katolików	298,1	262,7	106,7	32,2	6,1	29,4	8,5	30,8	5,2
Osoby mówiące w j. polskim	184,2	69,2	68,8	12,4	3,9	10,1	6	95,2	2,2

Sumując przedstawione wyniki dla danej kategorii, można zauważyć, iż 452 tys. osób mówiło w języku polskim, a prawie dwa razy tyle, bo aż 779,7 tys., było wyznania rzymskokatolickiego.

Wydaje się, że dane te były w znacznej mierze niepełne, gdyż w wyniku wielu czystek etnicznych wśród Polaków z prawo- i lewobrzeżnej Ukrainy w latach 1944–1948 z Ukraińskiej SRR repatriowano (a w niektórych przypadkach ekspatriowano) łącznie 787 674 tys. Polaków spośród 1,5 mln ogółu repatriantów polskich²². Nie mam zamiaru w tym miejscu zagłębiać się w szczegółowe wyliczenia związane ze zmianami struktury narodowościowej w kolejnych latach, i tak prawdopodobnie nie są one możliwe do udowodnienia dla tego okresu. Jednak chcę podkreślić, iż opresyjność w stosunku do Polaków w latach rewolucji i tuż po niej (by wspomnieć tylko deportacje do Kazachstanu, na Syberię czy ukraińską listę katyńską), a potem rzezie i masakry nie sprzyjały znacznemu wzrostowi polskiego żywiołu. Z kolei nawet uproszczone twierdzenie, że do 1948 r. z Ukrainy wyjechało więcej Polaków niż pięćdziesiąt lat wcześniej żyło tam potencjalnie katolików, sprawia wrażenie mało wiarygodnego.

Współczesna kondycja polskiej mniejszości

W przeprowadzonych przeze mnie badaniach jakościowych dotyczących własnego obrazu Polaków z Ukrainy w 2014 r. wyraźnie dominowało poczucie związku z historią rodzinną, a także próba zakorzenienia się w historii lokalnej. Należy wyraźnie podkreślić, iż bardzo często współczesne miejsce zamieszkania nie jest miejscem urodzenia osób badanych. Co ma duże znaczenie dla opisywanej grupy – polskość nabrała charakteru lokalnego, w dodatku współcześnie spotykają się ze sobą różne warianty lokalności i pamięci o polskim dziedzictwie, tworząc w ten sposób nową polską tożsamość na Ukrainie. Z takimi przypadkami spotkałam się zarówno na południu kraju, gdzie badani pochodzą z zachodniej części Ukrainy, jak i na zachodzie właśnie, gdzie oprócz osób mieszkających tam od dawna sporo było Polaków z Podola.

²¹ Powyższe zestawienie powstało na podstawie danych z książek: P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe na Ukrainie w XX wieku*, Warszawa 1994 oraz M. Mądzik et al., *Polacy na wschodniej Ukrainie w latach 1832–1921*, Lublin 2012.

²² J. Czerniakiewicz, *Repatriacja ludności polskiej z ZSRR 1944–1948*, Warszawa 1987, s. 54.

Przez kilka dziesięcioleci istnienia Ukraińskiej SRR migracja wewnętrzna była czymś częstym i pożądanym, czasem podejmowanym również wbrew własnej woli, jak chociażby przymusowe przesiedlenia Polaków ze Lwowa do kopalni w Donbasie. Dziś świadomość tego faktu znacznie utrudnia nie tylko wkomponowanie swojego dziedzictwa w nową lokalną rzeczywistość, ale również badanie jej. Rozszerzone zostaje pojęcie polskości i sposób jej przeżywania.

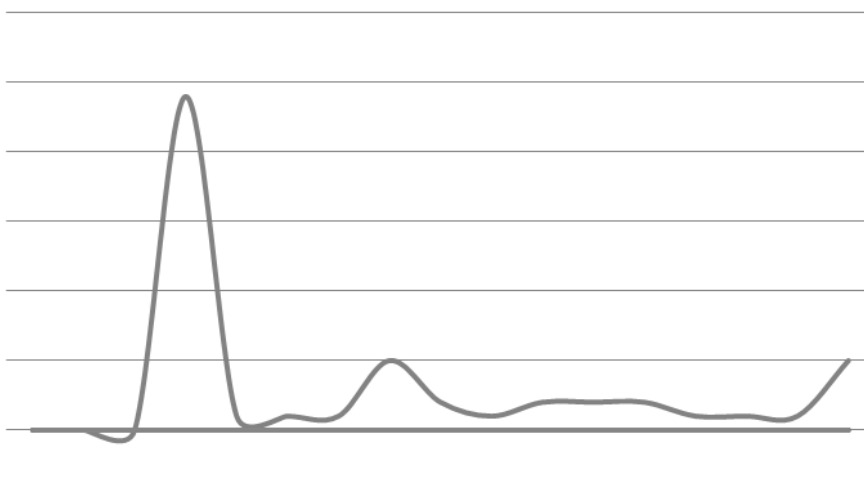
Trzeba jednak podkreślić, iż to właśnie lokalność stała się odpowiedzią na zanik polskiego państwa: najpierw jako skutek zaborów, a potem przesunięcia się granic politycznych²³. Juliusz Bardach w artykule recenzyjnym na temat pracy Daniela Beauvois komentował to w następujący sposób: „Powstanie styczniowe, a zwłaszcza reakcja na nie władz rosyjskich, zapoczątkowały nowy etap w konflikcie polsko-rosyjskim na Prawobrzeżnej Ukrainie. Poza represjami, które dotknęły osobiście stosunkowo nielicznych szlacheckich uczestników powstania, główne uderzenie zostało skierowane przeciwko polskiej własności ziemskiej [...] Ofensywa przeciwko polskiemu stanowi posiadania na całym obszarze tzw. ziem zabranych, która odbywała się po 1863 roku [...] nadawała w świadomości polskiego ziemiaństwa ziemi wartość nadrzędną, uświęconą [...]”. W dobie niewoli, jak pisze Beauvois, „ojcowizna zmierzała do zajęcia miejsca ojczyzny”²⁴.

Na podkreślenie zasługują w tym miejscu dwie rzeczy. Po pierwsze, owo zastąpienie nieistniejącej w sensie instytucjonalnym ojczyzny małą ojczyzną lokalną, a po drugie, wspomniany wielokrotnie przez Daniela Beauvois brak solidarności między zdeklasowanymi po kolejnych powstaniach grupami społecznymi, wywodzącymi się ze szlachty, w tym z jednodworców. Szlachta ziemiańska w świetle badań przeprowadzonych przez francuskiego uczonego gardziła szlachtą zagrodową i czynszową, doprowadzając w ten sposób do osłabienia solidarności grupowej i potencjału narodowego rozdrobnionej polskiej społeczności.

Dziś największe skupisko polskiej mniejszości stanowi rejon dawnego Polskiego Rejonu Narodowo-Autonomicznego, którego centralnym miejscem był Dowbysz (ówczesny Marchlewsk) oraz Żytomierz.

Zebrane przeze mnie latem 2014 r. dane wskazują wyraźnie na istnienie uniwersum symbolicznego Polaków we Lwowie. Z kolei najsilniejsza baza społeczna istnieje dziś na terenie nieobjętym w czasie II Rzeczypospolitej ekspatriacją – na Żytomierszczyźnie. W związku z tym nie dochodzi do połączenia się potencjału ilościowego z jakościowym. Dokładnie ilustruje to poniższa tabela, zawierająca odpowiedzi rozmówców na pytanie otwarte o najważniejsze miejsca na Ukrainie związane z Polską oraz polskością.

Wykres 1. Rozkład odpowiedzi na pytanie o najważniejsze miejsca związane z Polską i Polskością dla Polaków z Ukrainy. Pytanie o charakterze otwartym

²³ Por. R. Wapiński, *Polska i małe ojczyzny Polaków*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1994.

²⁴ J. Bardach, *Polacy na Prawobrzeżnej Ukrainie w XIX wieku w świetle badań Daniela Beauvois*, „Przegląd Wschodni” 1994, t. 3, z. 2 (10), s. 326–327.

Jak widać na zaprezentowanym wykresie, w prawie połowie wszystkich odpowiedzi związanych z najważniejszym miejscem dla Polaków z Ukrainy na Ukrainie wskazywano na zachodnią część Ukrainy, a konkretnie na Lwów jako najważniejsze miejsce dla mieszkających w tym kraju Polaków. Liczba odpowiedzi równa się tu wszystkim przeprowadzonym wywiadam, w których używana była mapa konturowa Ukrainy wraz z ułożonymi do niej pytaniami. Na drugim miejscu znalazł się przywoływany znacznie rzadziej Żytomierz, a kolejne, spontanicznie wskazywane miejsca, nie pojawiały się już w wypowiedziach badanych osób z wyraźnie większą częstotliwością – nie przekraczają one kilku procent spośród wszystkich udzielonych odpowiedzi. Trzeba jednak zaznaczyć, iż istotna nie jest tu liczba wskazań, bo badanie nie miało charakteru ilościowego, ale wyobrażenia Polaków o tym, czym dla nich dziś jest polskość na Ukrainie. W zdecydowanej większości odpowiedzi lokują się wokół kategorii pogromów (Wołyń, Bykownia, Zadwórze) oraz przeszłości (cmentarze polskie, zamki na byłych Kresach).

Należy również podkreślić, iż nie jest to badanie ilościowe, a wykorzystane mapy konturowe służyły do badania jakościowego. Stąd też wykres prezentuje tylko pewien trend i daleko mu do reprezentatywności. W odczuciu badanych osób – aktywnych Polaków, członków polskich stowarzyszeń – najważniejszym miejscem dla Polaka z Ukrainy jest Lwów. Gdyby zaś skumulować miejscowości zlokalizowane w zachodniej części kraju w jedną, procent odpowiedzi byłby tu jeszcze większy.

Jeden z ukraińskich badaczy Polaków z Ukrainy, Oleh Kalakura, tłumaczy w swojej pracy, że pomimo wielu strat po stronie ukraińskiej Polonii (autor *explicite* pisze o „Polonii”) zachowała ona swoją odrębność i nie zachwiała się poważnie pod względem etnokulturowym. Co ważne, Kalakura w tytule pracy odnosi się do Polaków, zaś w jej toku konsekwentnie używa terminu „Polonia ukraińska”. Tłumaczy także, iż wraz z powstaniem państwa ukraińskiego oraz odzyskaniem przez Polskę niepodległości miejscowa Polonia stała się ważnym czynnikiem polsko-ukraińskiego porozumienia, partnerstwa i współpracy²⁵. I faktycznie, trzeba przyznać, że wniosek autora jest słuszny, jednak jego uwaga o niewielkich stratach – zgoła przeciwnie – pozostaje daleka od prawdy. Brak ochrony własnych interesów polskiej grupy mniejszościowej, jak należałoby określić ten stan rzeczy, stanowi konsekwencję polityki polskiego rządu, który po 1989 r. nie wykształcił spójnej polityki wschodniej, zarówno w stosunku do Polaków z Ukrainy, jak i Litwy czy Białorusi. Brak ten przez polskie elity polityczne wartościowany jest pozytywnie, oznacza chęć budowy poprawnych stosunków z nowopowstałymi państwami sąsiedzkimi nieobarczonych trudną i wieloznaczną przeszłością.

W dokumencie rządowym²⁶ dotyczącym współpracy z Polakami i Polonią poza granicami w 2014 r. wśród priorytetów znalazły się kwestie takie, jak nauka języka polskiego i informacje o Polsce, wzmocnienie, aktywizowanie i mobilizacja środowisk polskich w krajach zamieszkania oraz wzmocnienie więzi i kontaktów z Polską. Problemem jednak nie jest brak wsparcia ze strony Polaków rodaków na Ukrainie, ale wielość podmiotów, które realizują politykę rządu, co pogłębia uczucie braku jednolitej polityki i stanowiska Polski względem swojej mniejszości narodowej na terenie nowo powstałych republik, takich jak Litwa, Ukraina czy Białoruś.

Optymizm co do zażyłości kontaktów polsko-ukraińskich wykazywany przez Kalakurę znajduje uzasadnienie w wynikach badań porównawczych przeprowadzonych przez zespół ekspertów w ramach projektu *European, National and Regional Identities (2008–2011)*²⁷, z których wynika, iż Polacy z Ukrainy czują bliski związek z Unią Europejską, a także mają dość częste i zażyłe kontakty z ojczyzną historyczną. Są też nieco bardziej zaangażowani społecznie od Ukraińców mieszkających w Polsce. Aktywność Polaków nad Dnieprem tylko nieznacznie przewyższa inicjatywę Ukraińców stanowiących mniejszość w Polsce, co być może wynika z większej konieczności działania na rzecz swojej grupy. Konieczność ta jest pochodną (nie)zaangażowania państwa w ochronę mniejszości narodowych zamieszkujących teren Polski oraz Ukrainy. Zabezpieczenie interesów pierwszej wymienionej grupy od wielu lat uznaje się za wzorcowe, gdyż pozostaje ono nominalnie większe

²⁵ O. Калакура, Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті, Київ 2007, с. 87. (ukr), http://www.ipiend.gov.ua/img/monograph/file/Kalakura_34.pdf (dostęp: 20 lutego 2015).

²⁶ Zob. Plan Współpracy z Polonią i Polakami za granicą w 2014 roku, <http://www.msz.gov.pl/resource/add94038-7544-40bc-8320-bc5363503be1:JCR> (dostęp: 20 maja 2015).

²⁷ Zob. Badanie ENRI-EAST, *European, National and Regional Identities (2008–2011). Results, outcomes and practical implications of an FP7-SSH Research Project ENRI-EAST*.

niż w przypadku drugiego państwa, gdzie działalność polska jest możliwa głównie ze względu na pomoc finansową otrzymywaną za pośrednictwem polskich organizacji pozarządowych. Interesująco przedstawia się wniosek z omawianego badania: Polacy z Ukrainy w prawie 60% posługują się w codziennym życiu językiem kraju, w którym mieszkają, a zaledwie 20-30% używa do tego języka polskiego. W przypadku Ukraińców mieszkających w Polsce tendencja ta jest odpowiednio dwukrotnie większa oraz mniejsza, jeśli chodzi o używanie na co dzień ukraińskiego jako głównego języka w komunikacji domowej oraz w niewielkim stopniu polskiego²⁸.

Różnice natomiast niemal nie występują w przypadku relacji łączących Polaków i Ukraińców z ich ojczyzną historyczną. Zachowywanie różnego rodzaju łączności z krajem pochodzenia jest niemal identyczne w obu przypadkach, podobnie jak utrzymywanie stałych kontaktów z przyjaciółmi pochodzącymi z zagranicznej ojczyzny.

Warto dodać, iż w omawianym badaniu porównawczym bardzo pozytywny i dość pozytywny stosunek do Unii Europejskiej jest jedynie o 3% wyższy wśród Polaków z Ukrainy niż wśród Ukraińców z Polski, procentowo podobnie przedstawia się w obu grupach neutralna oraz bardzo negatywna i dość negatywna ocena Unii.

Takie dane w pytaniu o stosunek do Zjednoczonej Europy może sugerować silny związek mniejszości polskiej z Polską jako rodzajem transnarodowej ojczyzny, będącej symbolem Unii Europejskiej i gwarancją bezpieczeństwa, bez konieczności większej modyfikacji własnej ukraińskiej tożsamości.

Podsumowanie

Polacy z Ukrainy, jeśli wierzyć danym mocno krytykowanego przez polskie środowiska z Ukrainy Spisu Powszechnego, przeprowadzonego na Ukrainie w 2001 r., to zaledwie 144 tys. osób²⁹. Z tego 49 046 tys., a więc ponad 1/3 całej populacji, mieszka w obwodzie żytomierskim.

Największy pod względem liczby polskiej ludności region Ukrainy jest dziś pozbawiony jakichkolwiek tendencji rewolucyjnych. Rzecz to niebagatelna w czasie, gdy na Ukrainie toczy się wojna i działania separatystyczne na tle narodowościowym, a w języku propagandy rosyjskiej – na tle narodowo-wyzwoleńczym. W maju 2014 r. media na Ukrainie obiegła fałszywa informacja o tym, iż Polacy z Żytomierszczyzny wypowiedzieli posłuszeństwo Ukrainie. W odpowiedzi na to szefowa Żytomierskiego Obwodowego Związku Polaków na Ukrainie, Wiktoria Laskowska-Szczur, wydała oświadczenie, z którego wynika, iż Polacy w żaden sposób nie czują się uciskani przez władzę ukraińską, ani też nie dążą do odrębności terytorialnej³⁰.

Z kolei niespełna rok później, 11 marca 2015 r., jeden z przedstawicieli polskiej organizacji na Ukrainie, Jerzy Wójcicki, występując w ukraińskim parlamencie, podkreślał lojalność Polaków wobec Ukrainy, jak również konieczność uregulowania praw mniejszości narodowych oraz sposobu ich stabilnego finansowania, w tym także mniejszości polskiej³¹.

Już z tego tylko powodu – z uwagi na podkreślaną przez Polaków z Ukrainy lojalność oraz podejmowaną przez nich próbę emancypacji – warto się zastanawiać, jaka jest dziś kondycja i potencjał rewolucyjny polskiej społeczności na Ukrainie. A właściwie polskich społeczności – w liczbie mnogiej – gdyż jak starałam się pokazać w obecnym artykule, są to dziś grupy, które łączy więź nawykowa, ale różni bardzo wiele kwestii tożsamościowych. Jest to okazja do wykonania interesującego ćwiczenia, opartego na wyobraźni: można spróbować odpowiedzieć na pytanie, kim dziś (nie) są ukraińscy Polacy i dlaczego nie istnieje szansa na skonsolidowanie polskiego ruchu na Ukrainie, a tym bardziej na nadanie mu charakteru ruchu rewolucyjnego.

²⁸ Ibidem.

²⁹ Dane te przez środowiska polskie w całym kraju są mocno krytykowane i uznawane za niewiarygodne. Por. http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/nationality_population (dostęp: 10 marca 2015).

³⁰ Całe oświadczenie zostało przesłane do mediów, można się z nim zapoznać na stronie Obywatelskiego Komitetu Solidarności z Ukrainą:

http://www.solidarnoscukraina.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=231:oswiadczenie-prezes-zytomierskiego-obwodowego-zwiazku-polakow-na-ukrainie&catid=91&Itemid=545&lang=uk (dostęp: 15 marca 2015). Warto też wspomnieć, że od czasu Majdanu z 2014 r. co jakiś czas w mediach pojawiają się informacje mające jeszcze bardziej zdestabilizować sytuację w kraju, mowa jest o rzekomym powstaniu kolejnej republiki, powołanej raz przez Polaków, innym razem przez Węgrów z Ukrainy. Podobne insynuacje trafiają do sieci społecznościowych Litwy, ale też obywateli Estonii czy innych nadbałtyckich krajów.

³¹ Główne tezy tego wystąpienia zawarte zostały w przeglądzie wydania „Dziennika Kijowskiego” nr 491. Dostęp za pośrednictwem strony internetowej: <http://www.dk.com.ua/post.php?id=3311> (dostęp: 15 marca 2015).

Taka potrójna konfiguracja łącząca mniejszość narodową z miejscem jej życia oraz z zagraniczną ojczyzną jest efektem zmian granic wywołanych rozpadem wielu europejskich państw w XX wieku i przecięciem granic kulturowych granicami politycznymi. Każdy z tych czynników miał kolosalny wpływ na stan polskiej społeczności na Ukrainie: po rozpadzie monarchii Habsburgów i Romanowów i po zawartych traktatach pokojowych nastąpiła ekspatriacja polskich mieszkańców z ziem ukraińskich, a w niektórych jej miejscach także masowe czystki o charakterze zaplanowanych i celowych działań, które zwykło się określać mianem ludobójstwa. Zwieńczeniem tych procesów było włączenie Polaków, którzy pozostali w swoich rodzinnych miejscowościach, do Ukraińskiej SRR, co zmusiło ich do odbudowywania swoich mocno nadwyrężonych struktur oraz elit, które istnieją do dnia teraźniejszego.

Z dzisiejszej perspektywy, także po wydarzeniach na Majdanie w 2014 r., można się zastanawiać, czy państwo ukraińskie przyjęło model rewolucyjny za właściwy dla swojego istnienia, traktując go jako sposób ciągłego i samorzutnego rozwoju poprzez gwałtowne zmiany władzy, zarówno przez cały okres XX w., jak i do tej pory również w XXI w.

Tymczasem Polska jako naród historyczny, w dodatku silnie oddzielony od swojej przedwojennej elity i o zupełnie innej już mentalności, weszła na ścieżkę stabilnego wzrostu i układania partnerskich stosunków z krajami sąsiednimi. Dlatego też nacjonalizm polski w ujęciu teoretycznym Brubakera zorientowany jest na podtrzymywanie świadomości narodowej mniejszości pozostałej poza granicami kraju tylko do pewnego stopnia, określonego interesami narodu tytularnego.

Габрієлла Родик

Національний університет "Львівська політехніка"

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ КОМУНІКАЦІЇ У ЕТНОПОЛІТИЧНОМУ КОНФЛІКТІ

Habriella Rodyk. The Peculiarities of Political Communication in the Ethnopolitical Conflict.

The article analyzes the main features of the crisis political communication and the peculiarities of political communication impact on the multiethnic society during the ethnopolitical conflict. The key aim of the article is to discover the circumstances under which political communication serves as a hinder of ethnopolitical conflict intensification or as a mechanism of conflict regulation. It was taken into consideration that modern political communication is proceed its mediatization stage where the transmission of information and communication is based on using media channels, information and communicative technologies. Conditions under which political communication obtains crisis characteristics are defined. The basic manipulative techniques of modern mass media in ethnopolitical sphere that can be used for the purposeful influence on emotional and perceptual sphere of human's feelings are determined. A theoretical analysis of the basic features of propaganda in ethnopolitical conflict is performed. Specific recommendations for optimizing the communicative space in the interethnic interaction are given. The mechanisms of the crisis political communication rationalization, based on the concept of representative democracy and civil society are proposed.

Key words: political communication, mediatization of the political communication, ethnopolitical conflict, representative democracy, civil society.

Будь-яке суспільно-політичне явище у сучасну інформаційну епоху є невіддільним від комунікації, тимчасом як зростаюча конфліктогенність етнічної сфери прямо пов'язана із політичною комунікацією, оскільки політична комунікація охоплює усі політичні процеси загалом та етнополітичний конфлікт зокрема. В умовах ескалації етнополітичного конфлікту політична комунікація досить часто виступає джерелом загострення, а не механізмом урегулювання протистояння, тому ми схилиємося до думки, що глибинний аналіз ролі політичної комунікації в кризових етнополітичних процесах постає актуальним завданням сьогодення. На даному етапі світового розвитку від ефективності політичної комунікації залежить не лише ефективність функціонування політичної системи держави, а й стабільність суспільства загалом. Через зростання проявів етнічної нетерпимості у різних куточках земної кулі, де не остання роль належить саме політичній комунікації, аналіз взаємозв'язку цих феноменів набуває все більшої актуальності.

Політичній комунікації присвячено чимало праць вітчизняних та зарубіжних науковців. Так, С. Денисюк, Т. Мармазова ключову роль у своїх дослідженнях приділяють загальному аналізу комунікації у політичному дискурсі. Західні науковці, зокрема, Р. Андерс, К. Брантс, К. Волтмер, Д. Коєрбер, Т. Комбс, С. Колеман та ін. основну увагу присвячують сучасним тенденціям медіатизації політичної комунікації та загальному дослідженню комунікативних аспектів політичної взаємодії. Окремі аспекти питання кризової політичної комунікації розглянуті у наукових публікаціях С. Войку та А. Ромархайма. Проте суттєві аспекти політичної комунікації в умовах етнополітичних протистоянь та конфліктів залишаються малодослідженими, що ускладнює розуміння взаємозв'язку даних феноменів і, як наслідок, вироблення ефективної моделі політичної комунікації у поліетнічних державах, особливо в кризові періоди. Тому метою даної статті є дослідити специфіку та виявити ключові суперечності політичної комунікації у етнополітичному конфлікті для подальшого запобігання кризам.

Насамперед, варто зазначити, що масова політична комунікація, згідно з Т. Мармазовою, відображає усі сфери суспільно-політичного життя, формує громадську думку, репрезентує громадськості політичну діяльність, реалізує діалог і взаємодію між тими, хто управляє, та тими, ким управляють [1, с. 34]. Спрощене розуміння політичної комунікації полягає у тому, що вона спрямована на публічні інтереси. Можна припустити, що в більш широкому розумінні політична комунікація формує та окреслює політичні напрямки сьогодення, оскільки сучасна політика – це ніщо інше, як інтерактивний процес трансмісії інформації

між політиками, мас-медіями та громадськістю. Сутність політичної комунікації, як стверджує С. Денисюк, полягає у цілеспрямованих контактах між учасниками взаємодії за допомогою обміну інформацією у політичному процесі [2, с. 79]. Відтак, етнополітичний конфлікт як зіткнення політичних та етнічних інтересів, що переважно виникає між владою та етнічними групами (меншинами), передбачає політичну комунікацію, яка прямо впливає як на його ескалацію, так і на деескалацію. Крім того, сама політична комунікація в своїй основі містить конфліктну ознаку, оскільки політика – це завжди сфера перетину інтересів суб'єктів політичного процесу, а отже, і джерело зародження протистоянь. Звідси можна припустити, що такі феномени, як «протистояння», «суперечність» і «дисонанс» формують природу політичної комунікації.

У контексті даного дослідження варто звернути увагу на кореляції понять «політична комунікація» та «етнополітичний конфлікт». Обидва поняття стосуються політичної сторони життя суспільства. Саму політику можна трактувати як одну із форм комунікації між людьми у суспільно-управлінській сфері. Так, К. Дойч розглядає політику як комунікативний процес координації зусиль людей для досягнення певних вимог, де першорядна роль належить зворотньому зв'язку [2, с. 36]. Етнополітичний конфлікт часто постає наслідком неефективної політичної комунікації, де саме зворотній зв'язок набуває деструктивних рис. Власне політична комунікація сприяє формуванню образу влади, який під час етнополітичного конфлікту вже є спотвореним та викривленим через те, що в процесі ескалації конфлікту політична комунікація відбувається неефективно, існують бар'єри адекватного сприйняття та чинники спотворення комунікації. Не останню роль тут відіграють і сформовані суспільні міфи та стереотипи, негативне забарвлення яких лише посилюється під час етнополітичних протистоянь. Потрібно наголосити, що сам акт комунікації – це завжди спроба вплинути на інших: переконати, змусити вірити, думати чи діяти [3, с. 210], а в політичній комунікації цей ефект посилюється вдвічі. Політична комунікація постає прямою і ефективною стратегією впливу на політичну поведінку індивідів через безпосередній вплив на їх позиції і переконання [3, с. 213]. Таким чином, можна стверджувати, що ефективність політичної комунікації визначає перебіг етнополітичного конфлікту.

На сучасному етапі політична комунікація переживає період медіатизації, тобто трансмісія повідомлень і сама комунікація відбуваються за допомогою медійних каналів та інформаційно-комунікативних технологій. Більше того, якщо ще не так давно медіа-технології сприяли простій передачі та поширенню повідомлень, то зараз цей процес пішов далі, оскільки вже самі політичні інституції, згідно з дослідженнями К. Брантса та К. Волмер, все більше залежать від мас-медій [4, с. 5]. Відповідно, можна констатувати, що політична комунікація стала високотехнологізованою: базується і опосередковується сучасними технологіями [2, с. 244]. А оскільки конфліктні форми є суттєвою частиною загальних медійних (новинних) репортажів [5, с. 96-97], то стає очевидним, що сама політична комунікація нерідко продукує дисбаланс суспільно-політичних відносин. Загальновідомо, що повідомлення мас-медій у етнічній царині можуть призвести до кризи міжетнічних відносин, повідомляючи про заходи чи дії, які частина суспільства, внаслідок етнічної упередженості, несприятливої історичної пам'яті, існуючої міжетнічної напруги чи інших чинників, може негативно трактувати або вважати такими, що порушують права і свободи певної етнічної групи (меншини). У даному контексті важливо зауважити, що сам по собі політичний комунікативний дискурс є найбільш широким виміром комунікативного протистояння, оскільки завжди постає більш чи менш вишуканим потоком правди і брехні, переконання і маніпулювання, розкриттям реального перебігу подій чи, навпаки, його маскуванням [3, с. 216].

Так, державний колапс, за висновком нідерландського політолога Й. Беуса, досить часто є результатом прагнення політичних лідерів задовольняти короткотривалі громадські інтереси внаслідок неправдивого/викривленого подання інформації, дезінформації громадян заради тимчасової вигоди політиків, надмірного впливу власників медійних каналів і журналістів на парламентарів і навіть на уряд [6, с. 30-31]. Відтак, варто погодитися із зарубіжним дослідником кризових комунікацій Т. Комбсом, що у випадку кризи політичної комунікації в умовах етнополітичного протистояння основні завдання мас-медій – це швидко реагувати

на зміну суспільних настроїв, бути точними і послідовними у представленні інформації [7].

Ще однією характерною рисою конфліктної політичної комунікації є надмірне використання маніпулятивних механізмів з метою досягнення бажаного результату і, у випадку етнополітичного протистояння чи конфлікту, – необхідної реакції етнічних груп (меншин). Таким чином, окрім безпосередньої передачі інформації між комунікантами, конфліктна політична комунікація спрямована на зміну думки та поведінки тих, кого інформують. Зокрема Р. Андерс зазначає, що маси у політичній комунікації постають пасивним об'єктом маніпуляції [8, с. 3]. С.Денисюк зауважує, що в сьогоденних умовах наростання кризових явищ соціальні страхи, недовіра до політичної системи також активно використовуються для маніпуляцій і підсилюються відповідними технологіями для бажаної суспільної реакції [2, с. 241].

В контексті дослідження особливостей політичної комунікації у етнополітичному конфлікті варто окремо звернути увагу на варіанти психологічної реакції реципієнтів під час кризи політичної комунікації. Значна варіативність моделей поведінки зумовлена власне емоційною складовою протистоянь. Так, основними рисами когнітивно-психологічних трансакцій є спростування чи відхилення інформації (сюди входить також сприйняття «позитивної» інформації, спрямованої на зняття напруженості, спростування чуток, дезінформації), штучне перебільшення негативної сторони інформації (що сприяє зародженню чи посиленню образи/ворожості), і як наслідок – можлива активна (силова/збройна) реакція у відповідь [9, с. 314]. Тобто коли йдеться про політичну комунікацію в етнічній площині, де власне криза політичної комунікації провокує політизацію етнічності і, як наслідок, зародження протистояння чи навіть активне розгортання етнополітичного конфлікту, усі варіанти психологічно-емоційних моделей сприйняття інформації ґрунтуються на ворожості та містять ознаки напруженості та суперечливості.

При вивченні етнополітичної кризи не можна залишити поза увагою такий феномен політичної комунікації, як пропаганда. Пропаганда постає стратегічною формою політичної комунікації і є суттєвою її складовою, що набуває надзвичайної актуальності в періоди протистоянь та конфліктів. За висновком Р. Андерса, пропаганда відрізняється від комунікації тим, що сама по собі не передбачає діалогу чи дискусії [8, с. 5], а спрямована на формування чи зміну громадської свідомості. Власне у конфліктних протистояннях мас-медіа підпадають під цілковитий контроль зацікавлених у пропаганді політиків. Сила пропаганди в умовах етнополітичного протистояння полягає у тому, що вона здатна не тільки маніпулювати свідомістю, а й загалом замінити лідера: етнічні групи, маси можуть бути успішно керовані пропагандою навіть за відсутності явного керівника [8, с. 8].

Звідси (з певними застереженнями) можна зробити висновок, що пропаганда може відігравати не лише негативну роль. Так, маніпуляція чи керівництво суспільними групами за допомогою методів пропаганди можуть бути використані владою для попередження збройних сутичок, кривавих зіткнень, для послаблення емоційно-психологічної ворожості. Проте необхідно пам'ятати, що під час етнополітичного конфлікту і довгий час після його завершення, нова позитивна інформація про владу чи щодо опонента якщо і сприймається – то лише частково, із певними упередженнями. У такому разі політична комунікація повинна відбуватися на спрощеному рівні, не зачіпати почуття сторін конфлікту і гострих питань, щоб кожен індивід міг правильно і однозначно інтерпретувати повідомлення [8, с. 4]. Досить часто стратегічна політична комунікація замість того, щоб позитивно впливати на громадян і їх емоційний спокій, підриває їхню довіру не лише в політиків і владу, а й загалом у демократичність політичних інституцій. Слушно зауважують К. Брантс та К. Волмер, що коли громадськість починає розпізнавати «штучність» новин, їх скептицизм, відбувається руйнування довіри до влади й, у разі етнополітичного протистояння етнічні групи (меншини) втрачають інтерес у політичному залученні [4, с.6] через нерезультативність, що, як уже було зазначено, сприяє загостренню протистояння чи навіть його трансформації у етнополітичний конфлікт.

Зважимо, що у звичному житті суспільні маси політично досить пасивні, проте за умови кризової ситуації в країні, зокрема етнополітичного конфлікту, активність стрімко зростає. Так, на прикладі української революції гідності кінця 2014 року ми можемо простежити стрімке

зростання політичної активності має у боротьбі за власні права і соціальну стабільність. Що ж до етнічних груп, то у етнополітичному конфлікті вони постають і суб'єктом і об'єктом політики одночасно, тому політична комунікація покликана віднайти баланс таких суб'єктно-об'єктних відносин. Проблема, однак, полягає в тому, що етнополітичний конфлікт є ірраціональним, оскільки щонайменше одна із сторін – це колективний суб'єкт, який не може діяти раціонально. Раціональна комунікація та маси – несумісні поняття, тому політична комунікація в процесі етнополітичного конфлікту настільки спотворена та викривлена, що лише сприяє дестабілізації ситуації і поглибленню конфлікту. Основна суперечність полягає у тому, що політична комунікація ефективна за умов громадянського суспільства, але за умов громадянського суспільства і сам етнополітичний конфлікт є винятковим явищем. Необхідно розуміти, що джерелом легітимності політичної влади повинні виступати суспільні групи (у поліетнічній державі етнічні меншини не повинні залишатися поза політичним процесом), оскільки легітимність, а звідси і нелегітимність, на думку багатьох західних вчених, – це, насамперед, культурні конструкти. Кожне суспільство, нація, етнічна група визначають свої власні критерії законності [9, с. 319], а політична комунікація повинна сприяти ефективному розподілу та втіленню даних критеріїв у суспільно-політичний процес.

Більшість криз політичної комунікації, за висновками Д. Коебера, спричинені саме кризою легітимності, де легітимність – це узагальнене сприйняття чи припущення, що дії суб'єкта є бажаними і прийнятними чи такими, що відповідають соціально-сконструйованій системі норм, цінностей, вірувань і визначень [9, с. 318]. У нашому випадку легітимність полягає у тому, що політичні цінності влади не повинні применшувати цінності етнічних груп (меншин) або суперечити останнім. Відтак, учасники політичної кризової комунікації, перш ніж обирати конкретну комунікативну стратегію, повинні розуміти норми і цінності усіх політичних/етнічних спільнот [9, с. 311], що найбільш повно реалізується в умовах громадянського суспільства та репрезентативної демократії.

Слід погодитися із С. Колеманом, що у більшості пострадянських країн спостерігається певний парадокс: попри те, що можливості комунікації зараз широко розповсюджені і доступні, громадяни мають доступ до будь-якої інформації, технології допомагають поширювати інформацією і обмінюватися нею, уряди ініціюють безліч проектів взаємодії із громадянами із залученням їх до консультативних заходів, встановлення і функціонування системи репрезентативної демократії не відбувається [10, с. 52]. Власне репрезентативна демократія в контексті загострення етнополітичних відносин здатна віднайти баланс взаємодії політики і етнічних інтересів, сприяти налагодженню міжетнічних взаємин і побудові конструктивного діалогу з метою недопущення кризових та конфліктних ситуацій.

Крім конфлікту інтересів політична криза комунікації у етнічній сфері зумовлена також невідповідністю між очікуваннями і реальністю. Теоретично влада повинна однаково забезпечувати інтереси усього народу, але, оскільки це на практиці виявляється утопією, то політики задля збереження своїх владних позицій переважно підтримують саме ту частину населення, яка становить більшість і може забезпечити їм необхідну кількість голосів чи гарантувати бажану підтримку під час наступних виборів. Таким чином, етнічні групи (меншини) дуже часто залишаються поза політичним процесом, а це рано чи пізно призводить до їх невдоволення своїм політичним становищем у країні проживання і виступає підґрунтям етнополітичного конфлікту. На думку західних вчених, зокрема Т. Комбса, криза політичної комунікації включає загрози трьох основних суспільних сфер, пов'язаних із суспільною безпекою, економічною нестабільністю, втратою репутації влади [7]. Власне, усі вищенаведені аспекти прямо стосуються етнополітичного конфлікту. Так, суспільна безпека постає основним викликом у процесі розгортання будь-якого конфлікту, а особливо етнополітичного, де на політичне протистояння накладається емоційна сторона та національно-етнічні почуття, що загострює конфлікт, радикалізує протистояння і ускладнює управління конфліктом. Ще однією загрозою є економічна нестабільність, і у цій ситуації етнічна група (меншина) чи титульний етнос перекладають вину за погіршення економічного становища на протилежну сторону, що також лише загострює конфлікт і посилює негативні емоції, які перешкоджають ефективному розв'язанню конфлікту. І, врешті-решт, влада втрачає

довіру суспільства, руйнуються її керівні позиції, криза політичної комунікації накладається на етнополітичне протистояння, і, якщо не вжити своєчасних заходів, може відбутися не лише руйнування політичної системи держави загалом, а й перманентна ескалація етнополітичного протистояння. Таким чином, криза політичної комунікації не лише суттєво загострює врегулювання етнополітичного конфлікту, а й ускладнює його перебіг.

Підсумовуючи, потрібно наголосити, що політична комунікація в умовах етнополітичного конфлікту постає не лише інформаційно-комунікативним механізмом, а й потужним психологічним інструментом впливу та маніпулювання. Оскільки політичну комунікацію у етнічно-політичній площині визначають такі чинники, як історичний досвід міжетнічної взаємодії конкретних груп (меншин) поліетнічної держави, рівень політичної культури громадян та толерантності, практика політичних взаємин, інтереси політиків, а також наявність стереотипів та негативних установок, то комунікативно-консенсусний потенціал політичної комунікації у етнополітичній сфері полягає у творенні суспільної свідомості, яка ґрунтується на ідеології об'єднання громадян у межах єдиної поліетнічної держави.

Політична комунікація є динамічним процесом, вона може відігравати як позитивну, так і негативну роль у етнополітичному протистоянні. Необхідно визнати, що політична комунікація постає однією із детермінант функціонування та розвитку громадянського суспільства і за умови оптимальної кореляції політичної комунікації із пріоритетами громадянського суспільства етнополітичний конфлікт є радше винятком.

Таким чином, однією з найважливіших умов оптимізації політичної комунікації, поряд з ефективним використанням політико-комунікативних технологій в етнополітичній сфері, є спрямування зусиль на впровадження механізму функціонування репрезентативної демократії, де першорядна роль належить політичним комунікативним механізмам.

1. *Мармазова Т. І.* Комунікативна функція політики: аналіз основних змістовних складових / Т. І. Мармазова // Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін : зб. наук. праць. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. – Вип. 3. – С. 29–35.

2. *Денисюк С. Г.* Культурологічні виміри політичної комунікації : [монографія] / Денисюк С. Г. – Вінниця : ВНТУ, 2012. – 392 с.

3. *Voicu C.-G.* Communication as political discourse: persuasive mechanism and strategies / Cristina-Georgiana Voicu // International Journal of Communication Research. – 2013. – Vol. 3. – P. 210–216.

4. *Brants K.* Introduction: Mediatization and De-centralization of Political Communication / Kees Brants, Katrin Voltmer // Political Communication in Postmodern Democracy Challenging the Primacy of Politics / [edited by Kees Brants, Katrin Voltmer]. – Palgrave Macmillan, 2011. – P. 1–16.

5. *Vliegthart R. B.* Changes in Political News Coverage: Personalization, Conflict and Negativity in British and Dutch Newspapers / Boumans Rens Vliegthart, Hajo G. Boomgaarden and Jelle W. Boumans // Political Communication in Postmodern Democracy Challenging the Primacy of Politics / [edited by Kees Brants, Katrin Voltmer]. – Palgrave Macmillan, 2011. – P. 92–110.

6. *Beus J.de.* Audience Democracy: An Emerging Pattern in Postmodern Political Communication / Jos de Beus // Political Communication in Postmodern Democracy Challenging the Primacy of Politics / [edited by Kees Brants, Katrin Voltmer]. – Palgrave Macmillan, 2011. – P. 19–38.

7. *Coombs W. T.* Crisis Management and Communications [Електронний ресурс] / W. Thimoty Coombs. – 2011. – Режим доступу :

<http://www.instituteforpr.org/crisis-management-and-communications>.

8. *Anders G. R.* Romarheim Definitions of strategic political communication / G. Romarheim Anders. – Oslo : Norwegian Institute of International Affairs, 2005 – 30 p.

9. *Koerber D.* Crisis Communication Response and Political Communities: The Unusual Case of Toronto Mayor Rob Ford / Duncan Koerber // Canadian Journal of Communication. – 2014. – Vol. 39. – P. 311–331.

10. *Coleman S.* Representation and Mediated Politics: Representing Representation in an Age of Irony / Stephen Coleman // Political Communication in Postmodern Democracy Challenging the Primacy of Politics / [edited by Kees Brants, Katrin Voltmer]. – Palgrave Macmillan, 2011. – P. 39–56.

ЕТНОСОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВЗАЄМИН У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Victor Pavliuk. Ethno-Social Aspects of Ukrainian-Polish Relations in the First half of the Nineteenth Century.

The article shows the influence of ethno-social problems on the Ukrainian-Polish relations in Right-Bank Ukraine. Author in the debate with researchers of the issued problem proves that at the late 18th and early 19th centuries Polish-Ukrainian relations weren't of antagonistic character neither in the ethno-social nor in the ethno-political sphere. The author doesn't idealize relations between Ukrainian peasants and Polish landowners, but argues that the nobility understood sense of human dignity and needed the support of the local inhabitants, especially after the defeat of the rebellion in 1830-1831. Peasants realized that their social-economic situation wouldn't change: Russian landowners would come instead of Polish landowners. Therefore, there appeared political organizations aimed at complete emancipation of the peasants, transferring the lands to the property of peasants without compensation and the complete political equality irrespective of the social origin, religion and nationality.

Key words: authority, conflict, ethnos, ideology, nobility, peasants, Polish-Ukrainian relations.

Переосмислення та переоцінка складних проблем української історії і вирішення такого питання, як взаємодія і взаємовплив польського та українського національного рухів є важливим завданням модерної історії України. Питання є важливою складовою розвитку українсько-польських стосунків протягом кінця XVIII – першої половини XIX століть. Процес взаємовідносин пройшов довгий шлях еволюції. У XIX столітті українсько-польські взаємини практично не виходили за межі соціальних суперечностей українського селянства і польських або сполонізованих землевласників. Можна погодитись із думкою дослідників (Д. Бовуа, Б. Гудь та ін.), які стверджують, що національна проблема для простого українського селянина не мала жодного значення, різниця між «поляком» і «русином» полягала лише в тому, що одні йшли до церкви, а інші – до костелу [1, с. 85; 2, с. 22].

Саме соціальні та релігійні ознаки залишались основними чинниками у накопиченні протиріч між українським селянством та землевласниками (переважно польського походження) протягом усього XIX століття. Національно-політичних антагонізмів двох домінуючих етносів на Правобережжі в цей період не спостерігалось. Відповідно метою цієї статті є аналіз етнічних, соціальних та економічних аспектів українсько-польських взаємовідносин у першій половині XIX століття.

На Правобережжі аж до польського повстання 1830-1831 рр. панував польський елемент, перебуваючи у значній меншості (5%) від місцевого населення, а польська чи сполонізована шляхта складала 7,8% [3, с. 21]. Шляхта мала найбільші земельні володіння. Загальна площа земель становила близько 3 000 000 десятин. За даними 1859 року волинським поміщикам належало 77,9% всього лісового масиву [3, с. 21]. Полякам-магнатам належали і невеликі містечка. У Волинській губернії з 12 так званих штатних міст половина належала магнатам. Наприклад, Новоград-Волинський, Старокостянтинів, Заслав, Острог, Дубно, Рівне були у приватній власності [3, с. 22]. Існування латифундій пояснюється наявністю давніх руських родів на цих землях та колоніальним характером освоєння. Так виникли величезні володіння Потоцьких, Мнішків, Браницьких, Любомирських та ін. Тобто соціальне значення шляхти було пропорційно оберненим її кількості.

Після поділів Речі Посполитої російський уряд прагнув використати польську шляхту на регіональному рівні, включивши її в систему місцевого самоврядування. Поляки здобули посади у губернських та повітових управах. Польська аристократія наділялась привілеями, які були визначенні Жалуваною грамотою дворянству від 1785 р., зокрема за ними залишилися землі, що перебували в їхньому володінні, разом із кріпосними. Більшість землевласників-

поляків склали присягу на вірність російському самодержавству. Павло I (1796 – 1801) наказав звільнити із заслання та ув'язнення 11 тисяч учасників повстання Т. Костюшка, повернув маєтки, відновив католицькі та уніатські єпархії; Правобережній шляхті було дароване право збиратися на сеймики, обирати губернських та повітових маршалків, суддів тощо [3, с. 20]. Таким чином, у першій половині XIX століття провідні економічні та політичні позиції на Поділлі, Київщині та Волині залишалися за давніми польськими або спольщеними литовсько-руськими родами: Чарторийськими, Браницькими, Потоцькими, Любомирськими, Сангушками, Грохольськими та ін. На Правобережній Україні збереглася ситуація, характерна для значної більшості теренів Центрально-Східної Європи, на яких «чужоземний» правлячий клас домінував над етнічними групами, що хоч і займали століттями компакту територію, але не мали «власної» еліти, політичної єдності. Всі ці ознаки були характерні для кількомільйонної маси «руського» населення Південно-Західного краю Російської імперії. Такий стан речей зберігався протягом усього XIX ст. аж до часу пробудження національної свідомості ширших мас наддніпрянських українців. Тому важко згадати хоча б один яскравий приклад міжнаціонального українсько-польського конфлікту на Київщині, Волині чи Поділлі. Та й важко стверджувати, що тут був наявний гострий етносоціальний конфлікт між українськими селянськими низами та польськими земельними магнатами.

Одночасно треба зазначити, що значна частина поміщиків прагнула вести господарство по-новому, відповідно до європейських економічних тенденцій. Прикладом цього може бути діяльність маршалка Старокостянтинівського повіту А. Грохольського, І. Мархоцького, Є. Сангушка із Заславського повіту. Ці землевласники спробували ліквідувати кріпосне право в своїх маєтках, надавали право селянам замінити панщину грошовою виплатою. Такі факти людяного ставлення землевласників до селян зустрічаються часто. Однак цього не хочуть визнавати французький дослідник Д. Бовуа та його однодумці, які вважають, що в Україні українсько-польські відносини завжди перебували у стадії конфлікту [4]. Звичайно, відносини між українськими селянами та польськими землевласниками не потрібно ідеалізувати, бо поміщик був паном-самодержавцем у своєму маєтку, тримаючи у руках адміністративну і навіть судову владу. Проте шляхта розуміла почуття людської гідності і потребувала підтримки з боку місцевого населення, особливо після поразки повстання 1830-1831 рр. Поляки-ідеологи національного руху добре усвідомлювали необхідність залучення на сторону повстання української людності. З цією метою була підготовлена «Інструкція для вчителів руського народу», в повіті розсилалися «Руські листи», а також численні відозви, які закликали місцеве населення до антисамодержавних виступів [2, с. 104]. Проте сподівання польських революціонерів на масове приєднання українців до повстання не виправдались. Та й дії керівництва руху були часто невиправдані. Прикладом цього є позиція Центральної ради Подільського патріотичного товариства, яка здійснювала керівництво рухом у краї. Рада відкинула вказівку з Варшави про передачу в користування селянам, які приєднуються до повстання, частину поміщицької землі. Місцева шляхта була переконана, що з допомогою власного авторитету вона зуміє залучити селян до повстання. Але, як свідчать факти, такі настрої були помилковими. Ще однією причиною пасивного ставлення селян до польського руху були дії російської влади, спрямовані на використання селянської маси як ситуативного союзника Росії у боротьбі із поляками. З цією метою 9 травня 1831 р. було видано відозву до селян Правобережжя «Сповідання про діяльність бунтівників у Київській, Подільській і Волинській губерніях» [5, с. 154]. У відозві влада закликала «вірнопідданих» не підтримувати тих, хто повстав проти законної влади і намовляє або змушує селян до бунту. Ця відозва зачитувалась у храмах православними священиками, які були найбільш авторитетними для селян. Тому не дивно, що селяни в більшості ігнорували звернення повсталих, а інколи навіть діяли проти них. А в деяких повітах селяни сприйняли звернення про допомогу урядовим військам як заклик розправлятися з усіма поміщиками, стали заарештовувати своїх панів і громити їхні маєтки. Але до масових виявів антипоміщицького руху не дійшло [5, с. 12].

Варто зазначити, що на деяких територіях українське селянство вливалось у лави повстанців, виявляло їм свої симпатії. Звичайно важко, мабуть і неможливо, встановити

точну кількість симпатиків і учасників антисамодержавного руху з боку місцевого населення. Як правило, польська історіографія грішить тенденцією до перебільшення масштабів участі українського селянства, а російська – до зменшення. Щодо цього, мабуть, найбільш справедливим буде висновок, що загалом українське селянство зайняло вичікувальну позицію, позицію спостерігача.

Селяни розуміли, що їх соціально-економічне становище суттєво не зміниться, на зміну одному поміщику прийде інший. І польського підданства уникли лише ті, котрі мешкали в конфіскованих польських маєтках, але їх передавали під контроль військового міністерства, насаджуючи лад військових поселень, що викликало ще більше незадоволення селян. Про це свідчить Д. Бібіков у рапорті шефові жандармів і головному начальнику Третього відділення О. Бенкендорфу, наголошуючи, що селяни прагнуть вірно служити своїм панам, щоб заслужити їхню милість [4, с. 74].

Провал листопадового повстання привів до значних змін у житті шляхти. Микола I (1825 – 1855) заявив генерал-губернатору Д. Бібікову, що має намір добитися піднесення православ'я й російських елементів і що не заспокоїться до тих пір, поки Правобережжя не зіллється в єдине тіло і душу з іншими частинами імперії [6, с. 95-96].

У результаті проведених конфіскаційних заходів російське самодержавство намагалось вибити з під-ніг шляхти економічну основу її влади на Правобережній Україні. Офіційна влада прагнула добитись зменшення впливу поляків на місцеве населення. Саме з цією метою було проведено ряд заходів економічного характеру. Так, з ініціативи Д. Бібікова було запропоновано перевести селян на оброчне становище, у 1847 р. прийнято «Закон про інвентарі», на основі якого міністерство внутрішніх справ затвердило зразкові інвентарі під назвою «Інвентарні правила». Але неоднозначність у трактуванні нормативних актів породила хвилю непорозумінь.

Тому не дивно, що часто виникав конфлікт інтересів між поміщиками і селянами. Так, Волинський цивільний губернатор повідомляв, що в 37-ми маєтках новина про інвентарі викликала заворушення, які довелось придушувати зброєю [3, с. 35]. Слід зазначити, що коли йшлося про часткові переслідування селян з боку землевласників, то російська влада ставала на їх бік як протидія шляхті, але відразу приймала сторону поляків, коли виникала загроза соціальному ладові.

Утім, намагання російської адміністрації витіснити з Правобережної України польську шляхту, яка володіла значними земельними угіддями і мільйонами приписних селян, завершилось невдачею. Не вплинули на ситуацію ні численні конфіскації 1831-1832 рр., ні активна політика Київського генерал-губернатора Д. Бібікова протягом 40-х років XIX ст. на послаблення польського впливу. Землеволодіння, як критерій соціально-економічної ваги, знаходилось у руках польських латифундистів.

Чи змінився в цих умовах характер відносин між поміщиками і селянами? Чи враховувала шляхта гіркий досвід байдужості селян до державницьких проблем польської аристократії? Однозначну відповідь на ці питання дати складно. До честі кращих представників польської сторони, отриманий досвід спонукав діячів так званої Великої еміграції (понад 8-9 тисяч поміщиків, військових, діячів науки та культури виїхало за кордон), прогресивно мислячу інтелігенцію переглянути свої відносини із українством. Вихідним пунктом роздумів основної маси емігрантів було питання про причини поразки повстання, шляхи, які би вели до національного звільнення. Більшість еміграції прийшла до висновку (значною мірою під впливом розвитку демократії в країнах Західної Європи), що головною причиною падіння Речі Посполитої і поразки повстання 1830-1831 рр. був консерватизм керівників повстання, які боялися залучити до боротьби широкі маси населення – селянство, в тому числі й українське, яке продовжувало знаходитись під гнітом панщини і поміщицької влади.

«Польське демократичне товариство», організоване в 1832 р., проголосило необхідність повного звільнення селян і передачу їм оброблюваних ними ділянок землі у власність без викупу, а також необхідність повного політичного рівноправ'я всіх осіб незалежно від соціального походження, релігії і національності [7, с. 13].

Ще більш рішучою в цьому плані була організація «Польський народ» (1835), яка проголосила ліквідацію поміщицької власності шляхом аграрної революції, знищення приватної власності на землю і повну економічну і політичну рівність [7, с. 14]. Ця організація стояла на позиціях революційного союзу з народом України, Білорусії і Литви. Ідеологія підпільного гуртка волинської шляхти (виник під керівництвом М. Мошковського у 1835 р.) носила демократичний характер: члени його вважали необхідним ліквідувати всі привілеї дворянства, встановити рівність і свободу всіх станів, передати селянам землі у власність. Члени гуртка не ставили перед собою завдання збройного повстання, головна увага зверталася на просвітницьку роботу.

Демократичне крило польської еміграції (Я. Чинський, С. Ворцель, Т. Кремповецький і Й. Лелевель) у своїх працях висловлювали ідеї дружби слов'янських народів, критикували феодальні порядки. Так, Й. Лелевель у своєму зверненні до росіян зазначав: «...ведучи смертельний бій, він (поляк – від автора) принаймні захистив на деякий час свободу європейських народів, якій загрожувала небезпека», «наш воїн-громадянин відбиваючи удари поневолювача і деспота, йшов під гаслом «За нашу й вашу свободу» [8, с. 217-218]. Далі Й. Лелевель наголошував, що росіянин, поляк і русин (українець – від автора) розуміють один одного. В ім'я федерації слов'янських народів кожен вимагав для всіх свободи, братерства, незалежності. І цієї єдності найбільше боїться Микола I [9, с. 192-193]. Левель закликав до соціальних змін та міжнаціонального революційного співробітництва. Він був за відновлення кордонів 1772 р., але не для попередньої Речі Посполитої, а для нової демократичної держави, громадяни якої говорили і польською, і українською, і литовською мовами.

На подібних позиціях стояла і організація полковника Юзефа Залівського – Законодавчий Комітет, де майбутня Польща поставала як федерація демократичних держав між Одером, Дніпром і Дунаєм, Чорним і Балтійським морями. Члени організації проголошували народовладдя і наділення селян землею, рівність і свободу всіх громадян. Один із активних соратників Ю. Залівського Артур Завіша підготував звернення до українців, на яких покладалась надія у співпраці.

У прокламації «Братам козакам» говорилося: «Згадайте, що не раз предки ходили в походи під одними з поляками прапорами... Козаки! Славним тоді було ваше призначення, ви йшли захищати свободу, відмітаючи жорстокий деспотизм. І ті ж свободи захищаючи, пізніше ви вели вперті бої з поляками, коли вредні для нас і для вас королі наші прагнули позбавити вас свободи» [10, с. 18].

Гасло «За нашу і вашу свободу» не втратило своєї актуальності і в середовищі польської еміграції на Заході в 30-х роках ХІХ ст. Демократична організація «Люди Польський» широко використовувала в своїй пропаганді приклади із історії боротьби українського народу проти польських панів. Відомий ідеолог «Люди Польського» Тадеуш Шимон Кремповецький заявляв: «Імена Гонти й Дорошенка ще і тепер викликають страх у гнобителів. Прагнення до свободи проявляється у сумних піснях солдата, в елегіях українця і спогадах запорозького козака [10, с. 19]. Одна із громад «Люди Польського» прийняла назву «Умань», щоб нагадуванням про Коліївщину 1768 р. підкреслити розуміння справедливості боротьби.

У 1835 році в польському підпільному русі активізується «Молода Польща», а її крайовою філією стала «Спілка Польського народу», програма якої носила демократичний характер: утворення Польської республіки, яка об'єдналась би з незалежними слов'янськими народами, рівноправність всіх громадян, забезпечення селян землею. В галузі соціальних питань головна увага приділялась аграрній проблемі, яка розглядалась в органічному зв'язку із загальнонаціональними питаннями. Виходячи із попереднього досвіду, було відкинуто можливість добитись звільнення силами лише шляхти. Селяни повинні отримати всі громадянські права, щоб шляхом просвітництва можна було допомогти їм усвідомити роль, яку вони покликанні зіграти в майбутньому. В програмі не робилось відмінностей між польськими й українськими селянами, навпаки, відчутне прагнення ліквідувати будь-які протиріччя шляхом просвітницької роботи. Програма вимагала від шляхти гуманного ставлення до русина, обмеження повинностей, відмови від судової влади [11, с. 10-11]. Однак

програма була суттєво змінена Ш. Конарським, який в 1835 р. разом з поетом С. Гоцинським створив у Кракові таємну організацію «Співдружність польського народу», діяльність якої тісно була пов'язана з Україною. З 1836 р. її керівний орган «Головний збір» знаходився у Львові. Група членів організації вимагала відобразити в її статуті інтереси місцевого населення, змінивши назву на «Співдружність польського і українського народу». Оскільки цього зроблено не було, то українці створили окрему організацію «Руське коло» [12, с. 126; 10, с. 20]. С. Гоцинський в усіх бідах Польщі звинувачував польську аристократію і шляхту, передбачав їх загибель від рук селян. Він висловлювався як прихильник республіканського ладу, вимагав передачі всієї законодавчої влади в руки народу. Ш. Конарський тісно пов'язував глибокий патріотизм з революційною солідарністю народів Європи. Він бачив успіх польської справи в поєднанні боротьби поляків з боротьбою інших поневолених народів, в тому числі й українського [11, с. 9-10].

Під впливом руху Ш. Конарського виникали різні організації, які розвивали активну діяльність серед селянських мас, як польських, так і українських. Особливо виділявся К. Ценглевич, автор віршів і прозових творів антикріпосницького змісту українською мовою. Агітаційна робота серед українців часто велася членами цих організацій без узгодження з керівними структурами. Сам Ш. Конарський основним місцем свого нелегального перебування обрав волинське село Лісове.

На польських землях Російської імперії в 1840 – 1844 рр. була створена таємна організація, яка називалась «Всеволоддя селян» і ставила своїм завданням звільнення Польщі як ядра майбутньої слов'янської федерації. П. Сцегенний писав: «Селянин із Жмуди, селянин із Литви і селянин із Франції – це той самий селянин: він всюди нещасний, всюди селянина переслідують одні й ті ж біди...» [10, с. 21].

Такі ж ідеї єдності в боротьбі з російським царизмом ми знаходимо в діяльності Кирило-Мефодіївського товариства. В підготовленому його членами зверненні до російського і польського народів, зв'язаних з українцями історичними долями, висловлювалась готовність пролити кров за свободу Росії і Польщі за «Слов'янський союз, загальну рівність, братерство і мир». За свідченнями сучасників, заперечення М. Костомарова щодо встановлення контактів з поляками викликали таку відповідь Т. Шевченка: «Слухай, хочеш будувати новий світ слов'янськими руками, а боїшся з поляком говорити про це. Так з ким же, чорт візьми, ти будеш будувати? З нашими панами не обладнаєш» [10, с. 27].

Таким чином, наведені вище факти спростовують концептуальну тезу Д. Бовуа про «виразний українсько-польський конфлікт» протягом усього ХІХ ст. Праці Д. Бовуа наповнені марксистською методологією, тільки термін «класова боротьба» підмінений терміном «етносоціальний конфлікт». Він, як і його послідовники, не бачить, чи не хоче бачити, раціонального в соціально-економічній, суспільній, культурній діяльності польської шляхти, яка сприяла розвитку і покращенню становища всіх верств Правобережної України. Соціально-економічний розвиток кожного повіту залежав від господарської активності шляхти, її внеску в розвиток землеробства, тваринництва, формування фабрично-заводської промисловості. Хоча це непатріотично звучить, але саме поляки були тією етносоціальною групою, що була попереду антисамодержавного руху слов'янських народів царської Росії. Представники польського патріотичного руху, до складу якого входили і елітні стани Правобережжя, особливо після поразки повстання 1830-1831 рр. зрозуміли, що без єдності всіх поневолених народів Росії відродження незалежної польської держави неможливе. Більше того, саме польський елемент своєю революційністю сприяв активізації українського політичного руху.

1. *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Д. Бовуа. – К. : Критика, 1998. – 334 с.
2. *Гудь Б.* Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів ХІХ – першої половини ХХ століття : [монографія] / Б Гудь. – Львів : П.П. «Інформація. Поступ. Перспективи», 2006. – 448 с.
3. *Павлюк В.* Магнатерія Волині в соціально-економічному та культурному житті Правобережжя у ХІХ ст. / В. Павлюк. – Острог : Вид-во «Острозька академія», 2000. – 184 с.
4. *Бовуа Д.* Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863) / Д. Бовуа. – К. : Інтел, 1996. – 415 с.
5. *Селянський рух на Україні. 1826–1849 рр.* : зб. документів і матеріалів / [відп. ред. М. А. Лещенко]. – К. : Наук. думка, 1985. – 504 с.
6. *Грицак Я.* Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. / Я. Грицак. – К. : Генеза, 1998. – 249 с.
7. *Миско М.* Польское восстание 1863 г. / М. Миско. – М. : Изд-во АН СССР, 1962. – 336 с.
8. *Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей* : в 3 т. – М. : Гос. изд-во полит. л-ры, 1956–1956. –
Т. 2. – 1956. – 884 с.
9. *Lelewel J.* Polska, dzieje i rzeczy jej / J. Lelewel. – Poznan, 1864. – Т. XX. – 186 s.
10. *Усенко П.* Идейное единство русских, украинских и польских революционеров-демократов (50–60-е годы ХІХ в.) / П. Усенко. – К. : Наукова думка, 1985. – 123 с.
11. *Вежховский М.* Польское национально-освободительное движение в Царстве Польском, Литве, Беларуссии и на Украине и русско-польские революционные связи 1830–1849 гг. : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук / М. Вежховский. – М., 1958. – 19 с.
12. *Сергієнко Г.* Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів 1826–1850 / Г. Сергієнко. – К. : Наукова думка, 1971. – 300 с.

VI. Recenzje VI. Рецензії

Andrzej Kastory

Instytut Historii Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie

Omówienie pracy Olgi Ostriitchouk, *Les Ukrainiens face à leur passé. Vers une meilleure compréhension du clivage Est/Ouest, seria Géopolitique et resolution des conflits, nr 15, Bruxelles, 2013. s. 394, (Ukraińcy wobec swojej przeszłości.*

Ku lepszemu zrozumieniu podziału Wschód – Zachód).

Olga Ostriitchouk doktoryzowała się w zakresie etnografii na Uniwersytecie Laval'a w Québecu, a w zakresie historii i cywilizacji w paryskiej Wyższej Szkole Nauk Społecznych. Od 2012 r. pracuje w Katedrze Studiów Ukraińskich na Uniwersytecie w Ottawie. Jest autorką szeregu publikacji poświęconych różnym problemom współczesnej Ukrainy.

W omawianej pracy Ostriitchouk wskazuje na trzy zasadnicze źródła formujące ukraińską tożsamość narodową. Pierwszym są dzieje Rusi Kijowskiej, drugim kozaczyzna, a trzecim rozwój świadomości narodowej na przełomie XIX i XX w., który zaowocował krótkim okresem niepodległości, obejmującym lata 1917–1920 (s. 41). Kres Rusi Kijowskiej położył najazd tatarski i spustoszenie Kijowa w 1240 r. Ruś uległa dezintegracji. Jej części zajęła Litwa, Polska i Węgry (s. 43). Na ten podział nałożyła się unia brzeska z 1596 r., wprowadzając kolejny, tym razem religijny podział między prawosławiem i kościołem greckokatolickim.

Rozejm andruszowski z 1667 r. oddał Rosji tereny na lewym brzegu Dniepru, a Polsce „Galicję i Wołyń”. Autorka nie akceptuje określeń dla terenów prawobrzeżnej Ukrainy stosowanych w polskiej historiografii. Z całą pewnością „Galicja i Wołyń” nie obejmują całości tych ziem. Rozbiory Rzeczypospolitej spowodowały kolejny podział ziem dawnej Rusi. Rosja przejęła kontrolę nad większością ziem ukraińskich, a w Austrii spośród ziem ruskich pozostała Galicja, Ruś Podkarpacka i Bukowina.

Część Ukrainy należąca do Rosji Autorka konsekwentnie nazywa „Małorosją” (s. 50). Tu w 1846 r. powstała Konfraternia Cyryla i Metodogo. Marzeniem jej członków była federacja słowiańskich narodów, wolnych od carskiego jarzma. Jej członkowie zostali wkrótce aresztowani. Natomiast w 1876 r. zakazano jakichkolwiek publikacji w języku ukraińskim. Na terenie monarchii austro-węgierskiej miejscowi Rusini korzystali ze swobód kulturalnych i politycznych. Jest to uwaga trafna, o ile dotyczy okresu autonomii. Galicja w przeciwieństwie do Bukowiny i Rusi Podkarpackiej stanowiła, zdaniem Ostriitchouk, obszar jednolity kulturowo. W przypisie Autorka zaznacza, że był to obszar jednolity, jeśli nie brać pod uwagę ludności polskiej i żydowskiej. Nawiasem mówiąc, pod koniec stulecia ludność polska w Galicji Wschodniej stanowiła co najmniej 21%, a żydowska niemal 14%. W sumie więc obie nacje, których autorka nie bierze pod uwagę, stanowiły 35% mieszkańców Galicji. Mianem „Galicjan” Autorka określa jedynie Ukraińców (s. 55) i zupełnie pomija fakt wzajemnego przenikania, a nawet mieszania się społeczności ukraińskiej i polskiej. Jej istnienie Autorka celowo ignoruje. Dla niej stolicą Galicji był Lwów, ewentualnie Lemberg nigdy zaś Lwów, choć przez stulecia tej nazwy używała większość mieszkańców miasta, a namiestnikiem Galicji był nie Gołuchowski, ale niejaki Holouhovski (innych nazwisk Autorka raczej nie ukrainizuje!).

Elity narodowe wyobrażały sobie Ukrainę niepodległą jako całość obejmującą „Małorosję”, Galicję, Ruś Podkarpacką, Bukowinę, Krym, Kubań i część Kaukazu. Na Ukrainie należącej do Rosji poszukiwanie tożsamości narodowej miało charakter antymonarchistyczny i było nieodłącznie związane ze słowianofilstwem i prawosławiem, mimo że Kościół prawosławny był zdecydowanie prorosyjski. Dążono tu do liberalizacji systemu, oświaty w języku miejscowym i rozwiązania kwestii

agrarniej (s. 79). Ukraińcy galicyjscy dysponowali własnym potencjałem gospodarczym (Prosvita) i poparciem kleru unickiego.

Partie polityczne na terenie Galicji zaczęły się formować 10–15 lat wcześniej, zanim powstały na terenie Ukrainy rosyjskiej. Wszystkie tutejsze partie, zarówno o charakterze lewicowym, jak i prawicowym, doceniały problem narodowy, zwłaszcza że idea państwa narodowego była wspierana przez cerkiew unicką, którą od 1900 r. reprezentował Andrzej Szeptycki.

Nieco uwagi Autorka poświęca ukraińskim myślicielom Michałowi Drahomanowi i Michałowi Hruszewskiemu. Dla Drahomanowa Sicz Zaporoska uosabiała ideę ustroju, w którym poszanowaniem cieszyła się równość i wolność. Jego zdaniem nie dochodziło do antagonizmu między rosyjskością i ukraińskością, były to dwie bliskie sobie tożsamości, mające wspólne korzenie (s. 69). Dla Hruszewskiego okres kozacki również pozostawał w centrum tworzenia ukraińskiej mitologii. W przeciwieństwie do Drahomanowa był on w równej mierze antypolski, jak i antyrosyjski.

Po wybuchu wojny w 1914 r. w Galicji powstała Generalna Rada Ukraińska z Kostiem Lewickim na czele. Po stronie rosyjskiej 17 marca 1917 r. powstała w Kijowie Centralna Rada. Jej celem miała być autonomia Ukrainy. Po przejściu władzy w Petersburgu przez bolszewików Rada ogłosiła 22 stycznia 1918 r. niepodległość Ukrainy. W ten sposób natychmiast znalazła się w konflikcie z bolszewikami, którzy w Charkowie podjęli próbę powołania do życia sowieckiej republiki. 9 lutego 1918 r. bolszewicy opanowali Kijów. Ratując niepodległość kraju, Rada podpisała separatystyczny pokój z państwami centralnymi, które uruchomiły ofensywę, wymuszając również na bolszewickiej Rosji podpisanie pokoju 3 marca 1918 r. Rada powróciła do Kijowa, oddając Ukrainę pod opiekę Niemiec (s. 86). Niemcy jednak poparli pucz Pawła Skoropadskiego przeciwko Radzie. W kwietniu 1918 r. Skoropadski ogłosił się hetmanem ukraińskiego państwa. Utrata popularności skłoniła go do związania się z rosyjskimi monarchistami. W listopadzie 1919 r. ogłosił akt federacji Ukrainy z Rosją, po uwolnieniu jej od bolszewików. Ta deklaracja wywołała bunt. Efektem było powołanie Dyrektoriatu z socjaldemokratą Wołodymyrem Winniczenką na czele. Skoropadski schronił się w Niemczech. Symon Petlura, odpowiedzialny w ramach Dyrektoriatu za obronę, nawiązał ścisłą współpracę z Ludową Republiką Ukrainy Zachodniej, powstałą we Lwowie pod kierownictwem Jevhena Petruszewicza. Petlura nie zdołał powstrzymać ofensywy bolszewików, którzy ponownie zajęli Kijów 5 lutego 1919 r. Nie mógł liczyć na pomoc sił francuskich, które wyładowały w Odessie. Obciążała go odpowiedzialność za dokonywane pogromy na Żydach, które wywoływały oburzenie europejskiej prasy. Petlura szukał ratunku we współpracy z Polską. 21 kwietnia 1920 r. podpisał w Warszawie porozumienie. Na jego mocy miał otrzymać pomoc w zamian za rezygnację z pretensji do Galicji wschodniej i zachodniego Wołynia (s. 90).

Zdaniem Autorki to dojście do władzy bolszewików przekreśliło nadzieję na utworzenie niepodległej, choćby socjalistycznej Ukrainy (s. 90). Na Ukrainie sowieckiej w 1921 r. wprowadzono wprawdzie obowiązkowe nauczanie w języku ukraińskim i bardzo szybko nauczaniem objęto 97% dzieci, jednak w centrach przemysłowych język ukraiński spotkał się z konkurencją języka rosyjskiego. Sprzyjało to powstawaniu dwujęzyczności i de facto pozbawiało język ukraiński statusu narodowego języka (s. 111). Partia bolszewicka podtrzymała wydany przez Dyrektoriat dekret o powołaniu autokefalicznego kościoła ukraińskiego. Jej celem było osłabienie patriarchatu moskiewskiego, ale pozwoliło to na zwołanie w 1921 r. soboru ukraińskiego (s. 112). Kościół ukraiński liczył wówczas ponad 200 parafii. Bolszewicy nie zamierzali jednak tolerować obecności silnego Kościoła. Zamykano cerkwie i klasztory, rabowano ich mienie. Ukraina została też bardzo boleśnie dotknięta kolektywizacją, podjętą w 1929 r. Ponad 1 mln rodzin, czyli 5–6 mln osób poddanych zostało tzw. rozkułaczaniu (s. 117). Do tego doszedł „wielki głód”. Zbiory zboża w 1932 r. okazały się znacznie mniejsze, niż oczekiwano. Jak pisze Autorka, zebrane plony zarekwirowano. Efektem był wielki głód z lat 1932–1933. Jego ofiarą padło 3–3,5 mln ludzi (s. 119). Do tego doszły „czystki”. Na Ukrainie ich największe nasilenie nastąpiło pomiędzy rokiem 1933 a 1937. Aresztowaniami objęto 267 579 osób, z czego ponad połowa poniosła śmierć (s. 120). Do sprawy „hołodomoru” Ostriitchouk powraca w osobnym rozdziale (s. 223). O głodzie na Ukrainie pisano jedynie w przedwojennej Polsce, w Kanadzie, USA, Austrii, Francji i w Niemczech. Już w 1948 r. pojawiła się próba zestawienia „hołodomoru” z ludobójstwem dokonany na Żydach przez Niemców (s. 230).

Światowy Kongres Wolnych Ukraińców powołał komisję celem zbadania sprawy „hołodomoru” (s. 235). Komisja zbierała się kilkakrotnie w 1988 r. i 1989 r. Większość członków Komisji uznała odpowiedzialność Stalina za śmierć 4,5 mln ofiar głodu, ale nie przyjęto tezy o ludobójstwie (s. 236). Władze sowieckie uznały fakt głodu na Ukrainie dopiero w styczniu 1990 r., a więc na parę miesięcy przed ogłoszeniem niepodległości Ukrainy (s. 263).

Na terenach zajętych po I wojnie światowej przez Polskę frustracja Ukraińców wynikająca z niepowodzenia dążeń do niepodległości i z asymilacyjnych działań polskiej administracji sprzyjała rodzeniu się radykalnego etnicznego nacjonalizmu. Najsilniejsza była tu Unia Narodowo-Demokratyczna (UNDO), mająca reprezentację w parlamencie, korzystająca z poparcia kościoła unickiego i kontrolująca sieć Prosvity oraz ruchu spółdzielczego. Drugą tendencję stanowiła lewica prosowiecka, postulująca włączenie do Ukrainy sowieckiej. Trzecią tendencję reprezentowała Ukraińska Organizacja Wojskowa kierowana przez Yevhena Konowalca. Jej celem była bezkompromisowa walka, którą nazywano rewolucją. Organizacja stosowała terror: rabunki i zamachy. Śmierć poniósł Tadeusz Hołówko, zwolennik kompromisu z Ukraińcami, szef lwowskiej policji Emilian Czechowski i minister spraw wewnętrznych Bronisław Pieracki. Zamachy te miały skłonić ludność do poparcia ruchu rewolucyjnego. Inspiratorem radykalnego nacjonalizmu był Dmytro Doncow, który wychodził z założenia, że naród tworzy jedna rasa i stanowi on wartość najwyższą. Myśli Doncowa Autorka poświęca wiele miejsca.

W 1929 r. nacjonałiści ukraińscy powołali do życia Organizację Ukraińskich Nacjonalistów (OUN), w skład której wchodziłi weterani wojny z Polską z lat 1918–1920 (s. 125). OUN, gdzie obowiązywała daleko idąca dyscyplina i bezwzględne posłuszeństwo wobec wodza, miała liczyć w momencie wybuchu wojny 20 tys. członków.

W latach II wojny światowej w armii sowieckiej walczyło ok. 7 mln Ukraińców, spośród których ponad 4 mln straciło życie. Dziesiątki tysięcy Ukraińców walczyło też przeciwko Związkowi Sowieckiemu u boku Niemców (s. 129), 200 tys. Ukraińców zmobilizowano do armii polskiej. Okupacja sowiecka polskich terenów zrazu przyjęta została z entuzjazmem przez Ukraińców. Wkrótce nastąpiły aresztowania i deportacje. Autorka ocenia liczbę deportowanych na 321 tys. rodzin, czyli 1 mln 200 ludzi. 20% spośród nich stanowili Ukraińcy. Autorka pośrednio tutaj przyznaje, że na terenie Galicji i Wołynia mieszkała znaczna liczba Polaków (s. 133). Niemcy zwolnili z polskiego więzienia Stefana Bandere. Uzyskał on od Niemców obietnicę utworzenia dwóch batalionów spośród ukraińskich nacjonalistów. W marcu 1941 r. uformowany został w Krakowie batalion Nachtigal dowodzony przez Romana Szuszczyca i Teodora Oberländera, a w kwietniu spośród ukraińskich studentów w Wiedniu powołano batalion Rolland dowodzony przez Jevhena Pobihouszczyja i Ernsta Ankerę (s. 134). W zamiśle Bandery miał to być załęczek przyszłej ukraińskiej armii. Na kongresie OUN w Rzymie w sierpniu 1939 r. opowiedziano się za współpracą z Niemcami, a w miejsce zamordowanego w 1938 r. Konowalca szefem wybrano Andrija Melnyka. Bandera był przeciwny deklaracji o współpracy z Niemcami. Jego zdaniem priorytetem była walka o Ukrainę przeciwko wszystkim okupantom. Na kongresie OUN w Krakowie w lutym 1940 r. rzymski kongres uznano za nieważny, a szefem wybrano Bandere.

W 1939 r. na ziemiach polskich okupowanych przez Związek Sowiecki Rosjanie zastępowali polskich i ukraińskich urzędników Żydami. NKWD, wycofując się z tych terenów w czerwcu 1941 r., w pośpiechu wymordowało więźniów, w efekcie górę wzięły antyżydowskie nastroje odwetowe. Niemcy zachowywali bierność, uważając, że następuje „samooczyszczenie” (s. 136). Między 26 czerwca i końcem lipca 1941 r. miało miejsce 35 pogromów. Ofiarami padło 12 tys. Żydów, spośród których 4 tys. w samym Lwowie. W momencie niemieckiego najazdu 22 czerwca 1941 r. w Galicji Wschodniej było 540 tys. Żydów. W październiku 1944 r. pozostało ich już tylko 10–15 tys. Na Wołyniu populacja żydowska utraciła 98,5% stanu z czerwca 1941 r. Większość Żydów zginęła w tym czasie z rąk niemieckich (s. 137).

Batalion Nachtigal wkroczył do Lwowa w nocy z 29 na 30 czerwca 1941 r. Opanował stację radiową i proklamował powstanie niepodległego państwa ukraińskiego. Premierem miał być Jarosław Steśko. Wobec nadmiernej aktywności nacjonalistów Bandera i Steśko zostali wywiezieni przez Niemców do Berlina. Natomiast Melnyk podporządkował się Niemcom bezwzględnie. Tolerowali oni do pewnego stopnia aktywność kulturalną Ukraińców.

Na Ukrainie Sowieckiej Niemcy nie zostali przyjęci jak wyzwoliciele. Miejscowi Ukraińcy, niewykluczone, że także sam mer Kijowa Oleksandr Oglobine, przygotowali dla Niemców listę 33 771 Żydów określanych jako członkowie NKWD. Zostali oni rozstrzelani we wrześniu wraz z rodzinami na terenie Babiego Jaru (s. 141). Niemcy poparli odrodzenie zlikwidowanego przez Stalina kościoła autokefalicznego na Ukrainie. W podzięcie duchowni apelowali o zgłaszanie się na roboty do Niemiec.

W marcu 1943 r. centrum operacji UPA zostało przeniesione na Wołyń. Zdaniem Bandery nadszedł czas, by zacząć organizować jednolite etnicznie państwo ukraińskie (s. 146). Akcje UPA w 1943 r. skierowane były wyłącznie przeciwko polskiej ludności cywilnej. Z początkiem 1943 r. 4–5 tys. Ukraińców porzuciło służbę u Niemców. Zostali zastąpieni przez Polaków, którzy – jak pisze Ostriitchouk – wykorzystali ten fakt, by pomścić okrucieństwa popełnione przez Ukraińców. Miał to być dodatkowy powód nienawiści Ukraińców wobec Polaków (s. 147). Według Autorki rozpoczęła się prawdziwa wojna międzyetniczna. W wyniku operacji, którą – jak pisze Autorka – Polacy nazywają „rzezią wołyńską”, populacja polska zmniejszyła się na tamtym terenie o połowę: z 400 tys. osób (16% ludności) w 1939 r. do 200 tys. (8%) w 1943 r., z czego 40–60 tys. było ofiarami UPA. Ukraińców zginęło 2–3 tys. W nocy z 11 na 12 lipca 1943 r. 67 miejscowości, w których Polacy stanowili dosyć pokaźną mniejszość (lub też byli większością), zostało zaatakowanych. Wraz ze zbliżaniem się armii sowieckiej nasilenie działań UPA przesunięte zostało do Galicji Wschodniej. Tym razem miano Polakom zostawić wybór: wyjazd lub śmierć. Tu ofiary wśród ludności polskiej szacowane są na 30–40 tys., a po stronie ukraińskiej pomiędzy 1 tys. a 2 tys. Porównanie strat: 100 tys. wśród ludności polskiej i 5 tys. po stronie ukraińskiej, dowodzi, że nie szło o samoobronę, lecz o czystkę etniczną (s. 148). Akcję prowadzono przeciwko bezbronnej ludności cywilnej, w przewadze były to kobiety, starcy i dzieci, mężczyźni zostali bowiem wcześniej zmobilizowani. Skoro z wywodów Olgi Ostriitchouk jasno tu wynika, że chodziło o czystkę etniczną, trudno zrozumieć, na jakiej zasadzie Autorka, akceptując te fakty, a nawet zanizając nieco straty wśród Ukraińców, utrzymuje na stronie 147 swojej pracy, że miała miejsce polsko-ukraińska wojna międzyetniczna.

W 1943 r. kolaboracja nacjonalistów ukraińskich z Niemcami nasiliła się. OUN i kościół unicki i autokefaliczny kościół prawosławny uruchomiły kampanię mobilizacyjną (s. 151). Na ten apel odpowiedziało około 80 tys. ochotników. Latem 1943 r. 17 200 Ukraińców z Galicji wysłano na szkolnie do obozów SS w Niemczech. 12 marca 1945 r. powstał Ukraiński Komitet Narodowy uznany przez Niemców, w skład którego weszli wszyscy przywódcy ukraińskich nacjonalistów (Bandera, Melnyk, Stetśko, Skoropadski, Taras Borovec), spośród których niektórzy wypuszczeni zostali z niemieckich więzień (s. 154). Celem było utworzenie armii ukraińskiej na bazie dywizji SS Hałyczyna. W obliczu niemieckiej kapitulacji formacje ukraińskie wycofywały się na zachód. We Włoszech ukraińscy żołnierze rozmieszczeni zostali w obozach alianckich. Na mocy decyzji jałtańskich mieli być przekazani Rosjanom. Wielu ratowały dokumenty dowodzące polskiego obywatelstwa.

Stalin zrealizował, pisze Autorka, marzenie nacjonalistów o jedności etnicznej Ukrainy. W październiku 1944 r. władze sowieckie z wielką pompą celebrowały wyzwolenie wszystkich ziem ukraińskich. „Wyzwolenie” szło w parze z represjami wobec ukraińskich nacjonalistów. W ciągu 1944 r. i z początkiem 1945 r. sowieckie służby bezpieczeństwa zabiły 91 615 nacjonalistów, a uwięziły 96 446. Siły UPA w odwecie zabiły 11 725 agentów NKWD (s. 161). Zdaniem Autorki Polacy z Wołynia i Galicji angażowali się w oddziały NKWD, by mścić się na Ukraińcach (s. 163).

W drugiej części pracy Olga Ostriitchouk wiele miejsca poświęciła Tarasowi Szewczence (s. 173–222) jako kandydatowi do ukraińskiego „panteonu”. Ukazała, jak w różnych ośrodkach, stosownie do potrzeb, jego twórczość była wykorzystywana. Dla jednych był wizjonerem bolszewickiej rewolucji i obrońcą sowieckiej ojczyzny (s. 196), dla innych prorokiem narodowego wyzwolenia (s. 202), wreszcie stał się centralną postacią w procesie tworzenia tożsamości w państwie niepodległym.

We współczesnej polityce ukraińskiej ważną rolę odgrywa interpretacja przeszłości. Kijowska filia powstałego w 1989 r. Stowarzyszenia Memoriał (s. 324) podjęła, przy współpracy ze Światowym Kongresem Ukraińców, działania mające na celu korektę rozumienia przeszłości. Najwięcej sporów w społeczeństwie ukraińskim wywołała teza o dwóch okupacjach: sowieckiej i niemieckiej. Teza

o sowieckiej okupacji u wielu wywoływała sprzeciw: „dziwna okupacja być okupowanym przez rodaków” (s. 329).

Prezydent Leonid Kuczma, dystansując się od sowieckiego modelu przekazu historycznego (s. 333), zachowywał dystans wobec nacjonalizmu. Natomiast Wiktor Juszczenko, którego wyniosła do władzy pomarańczowa rewolucja, był zdecydowany zerwać zupełnie z modelem sowieckim i otworzyć drogę rewindykacjom nacjonalistów (s. 333).

Juszczenko ożywił prace powołanej przez Kuczmę komisji poświęconej działalności OUN-UPA (s. 333). Jej prace w 2005 r. kończyły się zaleceniem oficjalnej rehabilitacji tych nacjonalistycznych organizacji. Dla Juszczenki było to konieczne dla dokonania pojednania pomiędzy weteranami. Rehabilitacji nacjonalistów domagano się zwłaszcza w regionach zachodnich Ukrainy. Ukraińcy, wedle sondażu z 2007 r., byli bardzo przywiązani do mitu o „Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej”, choć w większym stopniu na wschodzie i wśród starszego pokolenia niż na zachodzie i wśród młodzieży (s. 346).

Książka została zaopatrzona w bogatą literaturę (brak indeksu!). Przeważają publikacje wydawane poza Ukrainą. Słabo reprezentowana jest literatura polska. Poza wydaną w 2011 r. pracą Grzegorza Motyki, dotyczącą rzezi wołyńskiej i akcji „Wisła”, Autorka nie szukała inspiracji w polskiej literaturze. Brak tu prac Jana Jacka Bruskiego, który ze swej strony obficie korzysta z literatury ukraińskiej, pracy Władysława i Ewy Siemiaszków, Grzegorza Mazura, Jana Pisulińskiego, Stanisława Stępnia, Piotra Wandycza, Romana Wapińskiego czy Zofii Zaks i wielu innych. Mimo to książka Olgi Ostriitchouk w warstwie informacyjnej jest użyteczna, choć razi dwuznaczny stosunek do obecności Polaków na terenie Galicji wschodniej i na Wołyniu. Są prawie nieobecni przy rozważaniach dotyczących XIX w. i początku XX w., a pojawiają się dopiero przy omawianiu dobrze w tej pracy przedstawionych deportacji czy mordów dokonanych na Polakach podczas II wojny światowej. Lektura *Les Ukrainiens face à leur passé...* może utwierdzić czytelnika w fałszywym przekonaniu, że konflikt polsko-ukraiński sprowadzał się do konfliktu pomiędzy polskim dworem a ukraińską chatą. Dopiero przy opisie rzezi wołyńskiej Autorka dostrzegła istnienie polskich wsi na Wołyniu i w Galicji wschodniej.

Olga Ostriitchouk w konkluzji stwierdza, że Ukraińców dzieli język, orientacje polityczne i wyznanie. Jednak podziały te, jej zdaniem, są łatwe do pokonania. Tym, co naprawdę ich dzieli, to stosunek do dziedzictwa sowieckiego, systemu komunistycznego i zwalczanych przez komunistów ruchów nacjonalistycznych. Zaslugą Autorki jest ukazanie trudnego procesu kształtowania się świadomości narodowej, przebiegającego w odmiennych warunkach w różnych regionach Ukrainy, co wykorzystywane jest przez Rosję, niemogącą się pogodzić z jej utratą.

Відомості про авторів

Сергій Байрак, кандидат політичних наук, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Мохамед Белгасем, аспірант, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Ганна Берестова, аспірантка, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

Валерій Бортніков, доктор політичних наук, професор, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Світлана Бульбенюк, кандидат політичних наук, доцент, Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана

Василь Бусленко, кандидат політичних наук, доцент, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Михайло Вавжонек, доктор, Ягеллонський університет у Кракові

Наталія Голуб'як, кандидат політичних наук, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

Володимир Горбатенко, доктор політичних наук, професор, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України

Ольга Дудка, здобувач, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Юлія Ємельянова, доктор філософських наук, доцент, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Каміла Захарук, аспірантка, Інститут соціології Варшавського університету

Андрій Кастори, габілітований доктор, професор, Педагогічний університет імені Комісії народної освіти у Кракові

Петро Кімла, габілітований доктор, Інститут політичних наук і міжнародних відносин Ягеллонського університету у Кракові

Єва Ковальська, доктор, Катинський музей – відділ Музею Війська польського

Лариса Кочубей, доктор політичних наук, професор, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України

Оксана Кукуруз, кандидат політичних наук, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України

Віталій Литвин, кандидат політичних наук, доцент, Львівський національний університет імені Івана Франка

Оксана Макух, кандидат політичних наук, Національний університет «Львівська політехніка»

Віра Мельник, здобувач, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Тетяна Нагорняк, доктор політичних наук, професор, Донецький національний університет (Вінниця)

Олена Новакова, доктор політичних наук, професор, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

Агата Ноджак, доктор, Педагогічний університет імені Комісії народної освіти у Кракові

Віктор Павлюк, кандидат історичних наук, професор, Національний університет «Острозька академія»

Василь Пахолок, кандидат політичних наук, доцент, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Дорота Петшик-Рівез, Інститут політичних наук і міжнародних відносин Ягеллонського університету у Кракові

Ігор Піляєв, доктор політичних наук, Міжрегіональна академія управління персоналом (Київ)

Павло Планета, доктор, Інститут медій, журналістики і суспільної комунікації Ягеллонського університету

Вікторія Полянська, кандидат політичних наук, доцент, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

Назар Розік, аспірант, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Габрієлла Родик, кандидат політичних наук, Національний університет «Львівська політехніка»

Вадим Слюсар, кандидат філософських наук, доцент, Житомирський державний університет імені Івана Франка

Валерій Троценко, кандидат політичних наук, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Наталія Хома, доктор політичних наук, доцент, Львівський національний університет імені Івана Франка

Анна Чітковська-Кімла, габілітований доктор, Інститут політичних наук і міжнародних відносин Ягеллонського університету у Кракові

Віталій Чубаєвський, аспірант, Рівненський державний гуманітарний університет

Інна Шостак, кандидат історичних наук, доцент, Національний університет «Острозька академія»

Томаш Шепанський, доктор, Катинський музей – відділ Музею Війська польського

Віра Ярошенко, кандидат політичних наук, доцент, Чорноморський державний університет імені Петра Могили (Миколаїв)

Wiadomości o autorach

Sergiusz Bajrak, kandydat nauk politycznych, starszy wykładowca, Wschodnioeuropejski Uniwersytet Narodowy imienia Lesi Ukrainki w Łucku

Mohamed Belgasem, doktorant, Wschodnioeuropejski Uniwersytet Narodowy imienia Lesi Ukrainki w Łucku Wschodnioeuropejski Uniwersytet Narodowy imienia Lesi Ukrainki w Łucku

Hanna Berestowa, doktorantka, Narodowy Uniwersytet Pedagogiczny imienia Michała Dragomanowa w Kijowie

Walery Bortnikow, doktor nauk politycznych, profesor, Wschodnioeuropejski Uniwersytet Narodowy imienia Lesi Ukrainki w Łucku

Swielana Bulbeniuk, kandydat nauk politycznych, docent, Kijowski Narodowy Uniwersytet Ekonomiczny imienia Wadyma Hetmana

Wasył Buslenko, kandydat nauk politycznych, docent, Wschodnioeuropejski Uniwersytet Narodowy imienia Lesi Ukrainki w Łucku

Natalia Choma, doktor nauk politycznych, docent, Lwowski Uniwersytet Narodowy imienia Iwana Franki

Anna Cіtkowska-Kimla, doktor habilitowany, Instytut Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych, Uniwersytetu Jagiellońskiego

Witalij Czubajewski, doktorant, Państwowy Uniwersytet Humanistyczny w Równem

Olga Dudka, doktorant, Wschodnioeuropejski Uniwersytet Narodowy imienia Lesi Ukrainki w Łucku

Natalia Gołubiak, kandydat nauk politycznych, asystent, Przykarpacki Uniwersytet Narodowy imienia Wasyla Stefanyka

Włodzimierz Gorbatenko, doktor nauk politycznych, profesor, Instytut Państwa i Prawa imienia Wołodymyра Kореckiego Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie

Wira Jaroszenko, kandydat nauk politycznych, docent, Czarnomorski Uniwersytet Państwowy imienia Piotra Mohyły w Mikołajowie

Julia Jemelianowa, doktor nauk filozoficznych, docent, profesor Katedry Politologii i Administracji Państwowej, Wschodnioeuropejski Uniwersytet Narodowy imienia Lesi Ukrainki w Łucku

Larysa Koczubej, doktor nauk politycznych, profesor, Instytut Badań Politycznych, Etnicznych i Narodowych imienia Iwana Kurasa Narodowej Akademii Nauk Ukrainy

Andrzej Kastory, doktor habilitowany, profesor, Uniwersytet Pedagogiczny imienia KEN

Piotr Kimla, doktor habilitowany, Instytut Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Jagiellońskiego

Ewa Kowalska, doktor, Muzeum Katyńskie - Oddział Muzeum Wojska Polskiego

Oksana Kukuruz, kandydat nauk politycznych, starszy współpracownik naukowy, Instytut Państwa i Prawa imienia Wołodymyра Kореckiego Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie

Witalij Litwin, kandydat nauk politycznych, docent, Lwowski Uniwersytet Narodowy imienia Iwana Franki

Oksana Makuch, kandydat nauk politycznych, Uniwersytet Narodowy „Politechnika Lwowska”

Wira Melnyk, doktorantka, Wschodnioeuropejski Uniwersytet Narodowy imienia Lesi Ukrainki w Łucku

Tetiana Nagorniak, doktor nauk politycznych, profesor, Doniecki Uniwersytet Narodowy w Winnicy

Agata Nodżak, doktor, Instytut Politologii Uniwersytetu Pedagogicznego imienia KEN

Helena Nowakowa, doktor nauk politycznych, profesor, Narodowy Uniwersytet Pedagogiczny imienia Michała Dragomanowa w Kijowie

Wasył Pacholok, kandydat nauk politycznych, docent, Wschodnioeuropejski Uniwersytet Narodowy imienia Łesi Ukrainki w Łucku

Wiktor Pawluk, kandydat nauk historycznych, profesor, Uniwersytet Narodowy „Akademia Ostrońska”

Dorota Pietrzyk-Reeves, doktor habilitowany, Instytut Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Jagiellońskiego

Igor Pilajew, doktor nauk politycznych, profesor katedry politologii, Międzyregionalna Akademia Zarządzania Personalem w Kijowie

Paweł Planeta, doktor, Instytut Mediów, Dziennikarstwa i Komunikacji Społecznej Uniwersytetu Jagiellońskiego

Wiktoria Polańska, kandydat nauk politycznych, docent, Dniepropietrowski Uniwersytet Narodowy

Gabriella Rodyk, kandydat nauk politycznych, asystent, Uniwersytet Narodowy „Politechnika Lwowska”

Nazar Rozik, doktorant, Wschodnioeuropejski Uniwersytet Narodowy imienia Łesi Ukrainki w Łucku

Wadym Slusar, kandydat nauk filozoficznych, docent, Uniwersytet Państwowy imienia Iwana Franki w Żytomierzu

Tomasz Szczepański, doktor, Muzeum Katyńskie - Oddział Muzeum Wojska Polskiego

Inna Szostak, kandydat nauk historycznych, docent, Uniwersytet Narodowy „Akademia Ostrońska”

Walery Trocenko, kandydat nauk politycznych, starszy wykładowca, Wschodnioeuropejski Uniwersytet Narodowy imienia Łesi Ukrainki w Łucku

Michał Wawrzonek, doktor, Katedra Ukrainoznawstwa Uniwersytetu Jagiellońskiego

Kamila Zacharuk, doktorantka, Instytut Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego

Шановні колеги!

Запрошуємо до співпраці з міжнародним щорічним журналом з політичних наук «Studia Politologica Ucraino-Polona», якому в 2014 році присвоєно ISSN 2312-8933 і який з IV номеру індексується у міжнародній базі даних CEJSH (The Central European Journal of Social Sciences and Humanities).

Мова рукопису — українська, польська, англійська. Матеріали подаються електронною поштою. Статті набирати шрифтом Times New Roman 12 пунктів, 1,5 інтервал, без переносів. Параметри сторінки: поля 2 см зі всіх боків. Рисунки і таблиці нумерувати, а сторінки — ні. Обсяг публікації від 0,5 до 1 др. арк. Матеріали формуються у такій послідовності:

- 1) назва статті;
- 2) ім'я та прізвище автора;
- 3) місце роботи;
- 4) текст статті;
- 5) список використаних джерел у порядку посилань.

Усі джерела, які подані у списку літератури, повинні мати відповідні посилання за текстом матеріалу. Оформлення списку літератури — згідно із ДСТУ (ГОСТ 7.1:2006 «Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання»), приклади оформлення бібліографічного опису наведено в Бюлетені ВАК України, №3, 2008 (Форма 23, с. 9–13);

Разом з матеріалами прохання додати необхідні дані для зв'язку (електронна адреса і телефон). Матеріали приймаються до кінця лютого 2016 року.

Після висилки матеріалів автори отримують інформацію про те, чи їх матеріали приймаються до розгляду. Всі тексти проходять незалежне анонімне рецензування двох рецензентів. Після змін у тексті за результатами рецензування редакція буде збирати у авторів резюме остаточного варіанту тексту англійською мовою (від 1 500 до 1 800 знаків) разом з назвою статті, ім'ям і прізвищем автора, ключовими словами, а також дані про автора. Друк тому планується наприкінці жовтня – на початку вересня 2016 року.

Тексти висилати до заступника голови редакційної колегії від української сторони.

Рудницький Сергій Владиславович:

sergiuszrudnicki@gmail.com, SRudnicki@ukrpost.ua
тел.: (067) 412-15-70; (067) 393-71-20, (063) 397-03-49, (066) 387-50-04

Szanowni Państwo!

Redakcja polsko-ukraińskiego rocznika „Studia Politologica Ucraino-Polona” zaprasza do współpracy na łamach pisma, którego celem jest zbliżenie środowisk polskich i ukraińskich badaczy z zakresu nauk o polityce oraz wymiana ich naukowych osiągnięć. Teksty są drukowane w ojczystych językach ich Autorów: polskim i ukraińskim.

Polska redakcja przyjmuje teksty drogą elektroniczną w języku polskim, w rozmiarze do jednego arkusza wydawniczego, zaopatrzone w przypisy dolne i bibliografię.

Artykuł powinien być napisany w programie Word (czcionka Times New Roman 12 pkt, odstępy między wierszami 1,5, bez dzielenia słów, marginesy — 2 cm z każdej strony). Do artykułu prosimy dołączyć streszczenie, w miarę możliwości w języku angielskim (około pół strony) oraz słowa kluczowe.

Prosimy także o następujące informacje:

- 1) nazwa instytucji naukowej, z którą jest związany Autor, stopień naukowy i zajmowane stanowisko;
- 2) adres miejsca pracy, adres e-mail, ewentualnie telefon.

Teksty prosimy kierować na adres sekretarza polskiej redakcji do dnia 1 lutego każdego roku:

dr hab. Agnieszka Kastory:

agnieszka.kastory@uj.edu.pl

Наукове видання

STUDIA POLITOLOGICA UCRAINO-POLONA

Щорічний журнал з політичних наук
Rocznik nauk politycznych

Випуск п'ятий

Редактори-упорядники Володимир Горбатенко, Ірена Ставови-Кавка
Верстальник Тетяна Корнійчук
Коректор Сніжана Чернюк

Підписано до друку 2.11.2015 р. Формат
Папір офсетний. Спосіб друку офсетний.
Тираж 300 прим. Зам.

Віддруковано в приватній друкарні Євенка О. О.
м. Житомир, вул. М. Бердичівська 17а

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру:
серія КВ № 18091-6891Р від 31. 08. 2011 р.*